

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΥΠΡΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

**Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ
ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΟΥ ΣΙΝΤΗ ΣΤΗΝ ΠΑΦΟ.
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΤΗΣ ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ**

ΥΠΟ
ΝΑΣΩ ΧΡΥΣΟΧΟΥ

**Διδακτορική διατριβή κατατιθέμενη προς έγκριση
στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κύπρου**

ΤΟΜΟΣ Ι: ΚΕΙΜΕΝΟ

ΛΕΥΚΩΣΙΑ
2003

Στην οικογένειά μου

ΝΑΣΩ ΧΡΥΣΟΧΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΜΟΣ Ι

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	v
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	vii
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Ο ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ ΚΑΤΑ ΤΗ ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑ: ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.....	1
1.1. Η φραγκική κυριαρχία (1191-1489).....	1
1.2. Η ενετική κυριαρχία (1489-1571).....	16
2. Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΟΥ ΣΙΝΤΗ.....	34
2.1. Τα μοναστήρια της Κύπρου ως οικοδομικά συγκροτήματα: Οι προηγούμενες περιόδοι.....	34
2.2. Τοποθεσία και όνομα της Μονής του Σιντη.....	37
2.3. Ιστορικές μαρτυρίες.....	41
2.4. Αρχιτεκτονική περιγραφή του συγκροτήματος.....	56
2.4.1 Το Καθολικό: Τυπολογία και τεκτονική ανάλυση – υλικά δομής και τοιχοδομία – μορφολογία – γλυπτός διάκοσμος – ζωγραφικός διάκοσμος.....	58
2.4.2 Τα προσκτίσματα (είδη προσκτισμάτων – τυπολογία – υλικά δομής και τοιχοδομία – μορφολογία).....	83
2.4.3. Επίμετρο. Η πρόσφατη αποκατάσταση του συγκροτήματος.....	99
3. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΤΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΝΑΩΝ ΚΑΙ ΜΟΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ.....	117
3.1. Τυπολογία των ορθοδόξων ναών της περιόδου της Ενετοκρατίας.....	123
3.1.1. Απλός μονόχωρος.....	125
3.1.2. Τρουλαίος μονόκλιτος.....	128
3.1.3. Τρίκλιτοι τρουλαίοι.....	132
3.1.4. Σταυροειδείς εγγεγραμμένοι.....	133
3.1.5. Μιξογενής τρίκλιτη βασιλική.....	134
3.1.6. Ευλόστεγοι.....	134
3.2. Μορφολογικά στοιχεία της ναοδομίας.....	139
3.2.1. Θέση Καθολικού.....	139
3.2.2. Κωδωνοστάσια.....	143
3.2.3. Τοιχοδομία.....	149
3.2.4. Αντηρίδες.....	153
3.2.5. Στέγαση - Κεράμωση.....	156
3.2.6. Βαθμίδες εισόδων.....	162
3.2.7. Αγία τράπεζα.....	164
3.2.8. Τάφοι – Ταφές σε ναούς.....	167

3.3. Γλυπτός διάκοσμος.....	174
3.3.1. Λίθινη διακόσμηση.....	174
3.3.2. Ξύλινη διακόσμηση.....	216
3.4. Μεταγενέστερες επεμβάσεις.....	234
3.4.1. Προσθήκες κλίτους/παρεκκλησιού.....	234
3.4.2. Προσθήκες νάρθηκα ή και στοάς.....	240
3.4.3. Επεκτάσεις/αποκαταστάσεις ναών.....	248
3.5. Προσκτίσματα.....	252
3.5.1. Είδη και τυπολογία προσκτισμάτων.....	252
3.5.2. Περίβολοι – οχυρώσεις.....	259
3.5.3. Είσοδοι (κύρια - δευτερεύουσες).....	260
3.5.4. Η Τράπεζα.....	262
3.5.5. Η εστία.....	265
3.5.6. Τα κελιά.....	265
3.5.7. Λοιπά προσκτίσματα.....	266
3.5.8. Μορφολογικά στοιχεία.....	275
3.5.9. Λίθινος διάκοσμος.....	280
4. Η ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΟΥ ΣΙΝΤΗ: ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ – ΚΟΙΝΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΜΕ ΤΙΣ ΥΠΟΛΟΙΠΕΣ – ΑΛΛΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ.....	282
4.1. Χρονολόγηση.....	282
4.1.1. Το Καθολικό – Η επιγραφή.....	282
4.1.2. Τα προσκτίσματα.....	289
5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	294
6. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΜΟΝΩΝ ΕΝ ΕΝΕΡΓΕΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ.....	298
7. ΜΟΝΕΣ ΠΟΥ ΧΤΙΣΤΗΚΑΝ Η ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΗΘΗΚΑΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ (1489-1571).....	300
8. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	302
9. ABSTRACT.....	310
ΤΟΜΟΣ ΙΙ	
10. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΩΝ-ΧΑΡΤΩΝ-ΣΧΕΔΙΩΝ.....	1
11. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ.....	3
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ-ΧΑΡΤΕΣ-ΣΧΕΔΙΑ	
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ	

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία αποτελεί μελέτη της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής στην Κύπρο κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας. Στο πρώτο κεφάλαιο προσδιορίζονται το ιστορικό πλαίσιο και οι ιστορικο-κοινωνικοί παράγοντες, οι οποίοι συνέβαλαν στην εξέλιξη της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής κατά την περίοδο της Λατινοκρατίας στο νησί.

Απαραίτητη κρίθηκε μια σύντομη ιστορική περιγραφή της εξέλιξης της μοναστηριακής αρχιτεκτονικής από την αρχή της μέχρι την περίοδο που εξετάζεται· με τον τρόπο αυτό προσδιορίζεται καλύτερα η αρχιτεκτονική μορφή και η τυπολογία των μονών και συγχρόνως απαντώνται ερωτήματα και εξάγονται συμπεράσματα σχετικά με την εξέλιξη της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής στο νησί κατά τη διάρκεια των αιώνων.

Ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα για την πιστοποίηση των ανωτέρω επιλέχθηκε το μνημείο της Μονής της Παναγίας του Σίντη. Στην αρχή γίνεται αρχιτεκτονική ανάλυση του μνημείου και ακολουθεί έρευνα για την τυπολογία και μορφολογία των μονών και ναών της Ενετοκρατίας.

Αρχίζοντας με τη μελέτη της ενετικής αρχιτεκτονικής επικεντρωθήκαμε σε ορισμένα σημαντικά αντιπροσωπευτικά στοιχεία μνημείων των ενετικών αποικιών, τα οποία αντιγράφονται και αφομοιώνονται από την εντόπια αρχιτεκτονική. Ακολουθεί μελέτη των τύπων των ορθοδόξων ναών και των προσκτισμάτων των μονών της περιόδου αυτής αλλά και των ιδιαίτερων μορφολογικών στοιχείων τους, τα οποία αποδεικνύουν άμεσες επιδράσεις από τη δυτική αρχιτεκτονική. Με τον τρόπο αυτό εξάγονται συμπεράσματα για κοινά στοιχεία μεταξύ του μοναστηριού του Σίντη και των υπολοίπων μονών της ίδιας περιόδου και επιχειρείται χρονολόγησή του τόσο βάσει των συμπερασμάτων αυτών όσο και από αρχαιολογική έρευνα.

Το μνημείο του μοναστηριού της Παναγίας του Σίντη μελετήθηκε εκτεταμένα, αποκαταστήθηκε από ομάδα αρχιτεκτόνων, συμπεραλαμβανομένης και της συγγραφέως, και αποτέλεσε το κεντρικό θέμα, γύρω από το οποίο δομήθηκε η παρούσα διατριβή. Ελλείπει επιστημονικών μελετών για την αρχιτεκτονική των υπολοίπων προς σύγκριση μνημείων, η έρευνα γύρω από αυτά

στηρίζεται, σε μεγάλο βαθμό, σε επιτόπιες επισκέψεις και προσωπικές παρατηρήσεις.

Μια δεύτερη σημαντική δυσκολία, η οποία παρουσιάστηκε κατά τη διάρκεια της έρευνας των περισσότερων μνημείων, ήταν η κατάσταση στην οποία διασώζονται αυτά στις μέρες μας. Οι φθορές, είτε φυσικές είτε από ανθρώπινο χέρι, οι ανοικοδομήσεις, πολλές φορές πέραν της μίας, έχουν αλλοιώσει συχνά σε τόσο μεγάλο βαθμό τη μορφή τους, ώστε το έργο της μελέτης των αρχιτεκτονικών-αρχαιολογικών φάσεων τους να καθίσταται αβέβαιο. Επίσης πολλά από τα μνημεία βρίσκονται στο κατεχόμενο τμήμα της Κύπρου, καθιστώντας την επιτόπια εξέταση αδύνατη. Τα αρχαιολογικά τεκμήρια που έχουν απομείνει μετά την τουρκική εισβολή του 1974 δεν επαρκούν για την αναγκαία αναλυτική, απαραίτητη για τη συγγραφή της διατριβής έρευνα.

Παρόλες αυτές τις δυσκολίες, με τη μελέτη αυτή πιστεύουμε ότι καλύπτεται ένα σημαντικό κενό στην εξέλιξη της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής την περίοδο της Ενετοκρατίας.

Με την αρχική προκαταρκτική μελέτη του θέματος προέκυψαν και απαντήθηκαν σε μεγάλο βαθμό τα ακόλουθα ερωτήματα:

1. Πώς επηρεάζει το πολιτικό κλίμα της ενετοκρατίας την ορθόδοξη μοναστηριακή αρχιτεκτονική του νησιού;
2. Η Μονή του Σίντη ήταν Ορθόδοξη ή Λατινική; Ποιός την έκτισε και πώς; Ακολουθήθηκε κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο;
3. Υπάρχουν επιδράσεις από την ενετική αρχιτεκτονική στην ορθόδοξη μοναστηριακή αρχιτεκτονική; Οι επιδράσεις αυτές, εάν υπάρχουν, πηγάζουν από τη λατινική μοναστηριακή αρχιτεκτονική ή ακολουθούν άλλα πρότυπα;
4. Ποιοί οι παραλληλισμοί της αρχιτεκτονικής της Μονής Σίντη με άλλα μοναστήρια της περιόδου;

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η ιστορική πτυχή της περιόδου της Ενετοκρατίας στην Κύπρο έχει γίνει γνωστή χάρη στις μελέτες μίας μεγάλης σειράς ερευνητών στα αρχεία της Βενετίας και αλλού. Η εκκλησιαστική ζωγραφική της περιόδου έχει επίσης μελετηθεί εκτεταμένα. Με την παρούσα διατριβή επιχειρείται η συμπλήρωση του κενού στο πεδίο της αρχιτεκτονικής, δεδομένου ότι πέρα από τις λιγοστές αλλά πολύτιμες πληροφορίες που δίδει ο Camille Enlart στο μνημειώδες έργο του ‘Gothic Art and the Renaissance in Cyprus’, όπως και κάποιες μελέτες για τα οχυρωματικά έργα, δεν έχει γίνει άλλη προσπάθεια μελέτης της αρχιτεκτονικής των ορθοδόξων ναών και μονών της Ενετοκρατίας.

Με την ανάθεση της αποτύπωσης και κατόπιν της συντήρησης του μνημείου της Μονής της Παναγίας του Σίντη από τον τότε Ηγούμενο και νύν Επίσκοπο του Κύκκου κ. Νικηφόρο, κεντρίστηκε το ενδιαφέρον μου για την περαιτέρω μελέτη αυτού του μοναδικού μνημείου. Εφόσον το Καθολικό του μνημείου αυτού τοποθετείται χρονολογικά στον 16^ο αι. κρίθηκε απαραίτητη η μελέτη συναφών μνημείων της ίδιας περιόδου. Η έρευνα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της περιόδου της Ενετοκρατίας ήταν αν όχι ανύπαρκτη, πάντως τόσο ανεπαρκής, ώστε να είναι απαραίτητη μια εκτεταμένη έρευνα, η οποία θα οδηγούσε σε συμπεράσματα και απαντήσεις. Υπενθυμίζεται ότι η περίοδος αυτή ήταν σχετικά σύντομη, αν και επιδράσεις της εντοπίζονται αρκετά πριν την επίσημη χρονολογία παράδοσης της Κύπρου στη διοίκηση της Γαληνοτάτης.

Για την ευκαιρία εκπόνησης αυτής της διατριβής θα ήθελα να ευχαριστήσω το Πανεπιστήμιο Κύπρου και την Ερευνητική Μονάδα Αρχαιολογίας, και ιδιαίτερα τον Καθηγητή μου κ. Δημήτριο Δ. Τριανταφυλλόπουλο για την ακούραστη επίβλεψη, καθοδήγηση και πολύτιμη βοήθειά του καθ’ όλη τη διάρκεια της μελέτης μου επί σειρά ετών. Χωρίς αυτές, καθώς και την ευκαιρία και τις δυνατότητες που μου δόθηκαν από το Πανεπιστήμιο Κύπρου, η εκπόνηση της διατριβής θα ήταν αδύνατη.

Ευχαριστώ επίσης τα μέλη και το διοικητικό προσωπικό της Ερευνητικής Μονάδας Αρχαιολογίας, και ιδιαίτερα τους Καθηγητές κ.κ. Δημήτριο Μιχαηλίδη και Ευφροσύνη Ηγουμενίδου για τις πολύτιμες συμβουλές τους. Ιδιαίτερες ευχαριστίες στους Καθηγητές κ.κ. Γεώργιο Βελένη, Παναγιώτη Αγαπητό, Μάρω Φίλιππα, Chris Schabel, και Alexander Beihammer.

Θα ήθελα, επίσης, να ευχαριστήσω θερμότατα τον Θεοφιλέστατο Επίσκοπο Κύκκου κ.κ. Νικηφόρο για την οικονομική και άλλη υποστήριξή του για την αναβίωση του μνημείου Σίντη, καθώς και για την παραχώρηση αδειάς του για την περαιτέρω μελέτη του μνημείου. Ευχαριστώ επίσης θερμά τον κ. Στέλιο Περδίκη, Διευθυντή του Μουσείου Κύκκου, για τη βοήθεια και υποστήριξή του.

Η πορεία της μελέτης υπήρξε αρκετά δύσκολη, τόσο λόγω έλλειψης βιβλιογραφίας στο θέμα αυτό όσο και αδυναμίας προσπελάσεως σε μνημεία στο κατεχόμενο τμήμα της Κύπρου. Σημαντική ήταν η βοήθεια του Τμήματος Αρχαιοτήτων, στο αρχείο και τη βιβλιοθήκη του οποίου υπάρχει πολύτιμο υλικό για τα μνημεία, το οποίο και μου διέθεσαν, και για το οποίο τους ευχαριστώ. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στη Βιβλιοθηκάρια του Τμήματος κ. Μαρία Δημητρίου-Οικονομίδου για την ακούραστη βοήθειά της. Ευχαριστώ επίσης το προσωπικό της βιβλιοθήκης του Ιδρύματος Μακαρίου για την πολύτιμη αρωγή τους, το προσωπικό της βιβλιοθήκης του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου, καθώς και το Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών στη Βενετία, και ιδιαίτερα την Καθηγήτρια και Διευθύντριά του κ. Χρύσα Μαλτέζου, η οποία έκανε δυνατή την επίσκεψή μου εκεί. Ευχαριστίες ανήκουν επίσης στο προσωπικό και τη Διεύθυνση της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης στη Βενετία, που μου επέτρεψαν να μελετήσω εκτενέστερα το θέμα μου στην εξαιρετική αυτή βιβλιοθήκη. Επίσης ευχαριστώ τους Δρ. Κώστα Κύρρη και Αικατερίνη Αριστείδου για τη βοήθειά τους σε βιβλιογραφικά θέματα.

Ευχαριστώ θερμότατα τους συνεργάτες μου στη μελέτη αποτύπωσης και αποκατάστασης της Μονής Σίντη, Έλενα Καλλίρη(+), Ελένη Πετροπούλου, Μαρία Φιλοκύπρου και Αρτέμη Ψευτόδιακο, οι οποίοι υπήρξαν υποστηρικτές της περαιτέρω μελέτης μου.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τη φιλόλογο κ. Ειρήνη Μπαλκογιαννοπούλου για την τελική φιλολογική επιμέλεια του κειμένου.

Οφείλω τέλος να ευχαριστήσω θερμότατα την οικογένειά μου για όλη την υποστήριξη και αγάπη που μου προσέφερε κατά τη διάρκεια συγγραφής της διατριβής μου.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Ο ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ ΚΑΤΑ ΤΗ ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑ: ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1.1. Η φραγκική κυριαρχία (1191-1489)

Με την έναρξη των Σταυροφοριών αλλά και νωρίτερα η Κύπρος βρίσκεται επανειλημμένα στο δρόμο των κατοίκων της δυτικής Ευρώπης. Κατά την τρίτη Σταυροφορία, με την κατάκτηση του νησιού από τον βασιλιά Ριχάρδο τον Λεοντόκαρδο και την εκχώρησή της στους Ναΐτες και ακολούθως στον Γουΐδο τον Λουζινιανό, η Κύπρος γίνεται πλέον σταυροφορικό κράτος. Κατά τη Σταυροφορία του 1228-1230 ο Γερμανός αυτοκράτορας Φρειδερίκος Β' προσπάθησε να θέσει υπό τον έλεγχό του το νησί δρώντας ως κηδεμόνας του ανήλικου βασιλιά της Κύπρου Ερρίκου Α' και τοποθετώντας δική του φρουρά. Η προσπάθειά του όμως αυτή απέτυχε, καθώς ηττήθηκε από στρατιωτικές δυνάμεις μεταξύ των οποίων και Φράγκοι ευγενείς. Κατά την έκτη Σταυροφορία (1248-1250) ο βασιλιάς της Γαλλίας Λουδοβίκος Θ' ο Άγιος χρησιμοποίησε την Κύπρο ως σταθμό και ορμητήριο για την επίθεσή του εναντίον της Αιγύπτου. Στις εκστρατείες του αυτές τον ακολούθησαν ο Λατίνος αρχιεπίσκοπος Κύπρου, ο Αρχιεπίσκοπος Λευκωσίας Ευστόργιος και άλλοι Κύπριοι¹. Αυτή την περίοδο προστίθενται στον κατάλογο των Αλαμανών αγίων και δυτικοί, όπως ο *Τζουάνην ντε Μουφόρτε*, Γάλλος ευγενής που πέθανε γύρω στο 1248 και αγιοποιήθηκε², και ορισμένοι έλληνες χριστιανοί ορθόδοξοι που ζούσαν σε διάφορες χώρες, οι οποίοι, σύμφωνα με τον Χρήστο Οικονόμου, πιθανόν εμφανίζονται για πρώτη φορά με τις πρώτες Σταυροφορίες³.

---

¹ Για τις Σταυροφορίες και τη σχέση τους με την Κύπρο βλ. P. Edbury, *The kingdom of Cyprus and the crusades, 1191-1374*, Cambridge 1991, N. Coureas-J. Riley-Smith, *Cyprus and the crusades. Οι ανακοινώσεις του Διεθνούς συμποσίου 'Η Κύπρος και οι Σταυροφορίες' (Λευκωσία 6-9 Σεπτεμβρίου 1994)*, Λευκωσία 1995, A. Parageorgiou, 'Crusader influence on the byzantine art of Cyprus', N. Κουρέας-J. Riley Smith (έκδ.), *Η Κύπρος και οι Σταυροφορίες*, Nicosia 1995, 275-294, P. Edbury, 'Η Κύπρος στο σταυροδρόμι των Σταυροφόρων και των προσκυνητών', *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος*, 27-33.

² Βλ. *Μαχαιράς*, § 33. Αναφορά σε αυτόν τον άγιο, του οποίου η μονή βρισκόταν κοντά στη Λευκωσία, κάνει ο περιηγητής Le Saige, ο οποίος επισκέφτηκε τον χώρο το 1518: βλ. Cobham, *Excerpta Cypria*, 59. Για τη μονή βλ. Lusignan, *Description*, 89.

³ Βλ. X. Οικονόμου, *Οι Τριακόσιοι Άγιοι "Αλαμάνοι" της Κύπρου*, Θεσσαλονίκη 1977, 1-43. O C. Sathas, *Vies des Saints Allemands de l'Église de Chypre*, Gênes 1884, 4 σημ. 5, θεωρεί ότι πολλοί από αυτούς ήταν σύντροφοι του Μουφόρτε και αφού ήρθαν στην Κύπρο

Η διαποίμανση των Ορθοδόξων εκ μέρους της Εκκλησίας τους στο νησί έμελλε να διακοπεί, τουλάχιστον προσωρινά, με την κατάκτησή του από τους Φράγκους το 1192. Την περίοδο αυτή άρχισε η εχθρική αντιμετώπιση της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Κύπρου από τους νέους κατακτητές. Ο βασιλιάς Αιμερύ (1195-1205) ήταν ο πρώτος που θεμελίωσε τη Λατινική Εκκλησία και της εξασφάλισε περιουσία και φεουδαρχικά προνόμια εις βάρος της Ελληνικής⁴, ενώ παράλληλα ξεκινά και η εγκατάσταση δυτικών μοναστικών ταγμάτων στο νησί⁵. Η επίσημη εγκαθίδρυση της Λατινικής Εκκλησίας γίνεται με εντολή του πάπα Κελεστίνου Γ', ο οποίος με επιστολή του, ημερομηνίας 20 Φεβρουαρίου 1196, διόρισε δύο ιερωμένους, τον Αλαίν, αρχιδιάκονο από την Παλαιστίνη και μετέπειτα Λατίνο Αρχιεπίσκοπο, και τον αρχιδιάκονο της Λαοδικείας (σημερινής Λατάκειας) ως υπεύθυνους για την οργάνωση της Λατινικής Εκκλησίας στην Κύπρο⁶. Στόχος του ήταν η θεμελίωση της Λατινικής Εκκλησίας ως αποκλειστικού εκκλησιαστικού θεσμού, με ενσωμάτωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας σε αυτή, επομένως η αφομοίωση του ελληνικού πληθυσμού στο λατινικό δόγμα. Τον Οκτώβριο του 1220 γίνεται μια πρώτη απόπειρα ελέγχου της Ορθόδοξου Εκκλησίας: σε συνέλευση στη Λεμεσό ο λατινικός κλήρος, κάνοντας χρήση της φεουδαρχικής εξουσίας που του είχε δοθεί, πρότεινε περιορισμό των προνομίων των Ορθοδόξων, λαμβάνοντας ως επί το πλείστον υπ' όψιν τα οικονομικά συμφέροντα της φεουδαρχικής εξουσίας. Στην ίδια συνέλευση ελήφθησαν, επίσης, διάφορα περιοριστικά μέτρα αναφορικά με τη χειροτονία κληρικών και την κουρά μοναχών⁷. μεταξύ άλλων, απειλώντας τους ορθόδοξους κληρικούς με φεουδαλική υπηρεσία, προσπάθησε να τους επιβάλει υπακοή στους

ασκήτησαν· για τους Αλαμάνους αγίους βλ. Kyrris, 'Alaman Saints', 203-235.

⁴ Βλ. Παπαδόπουλλος, 'Εκκλησία Κύπρου', 549.

⁵ J. Gill, 'The tribulations of the Greek Church in Cyprus 1196-c.1280', *ByzForsch* 5 (1977) 74.

⁶ Βλ. Mas Latrie, *Histoire*, III, 599-601. Το 1196 ο πάπας Κελεστίνος Γ' ονόμασε τη Λευκωσία μητροπολιτική έδρα με επισκοπές τη Λεμεσό, την Πάφο και την Αμμόχωστο, διατηρώντας τους έλληνες επισκόπους στις έδρες τους· βλ. Gill, *έ.α.* 73, Παπαδόπουλλος, 'Εκκλησία Κύπρου', 550, Schabel, *Synodicum Nicosiense*, έγγρ. X.1 (σελ. 279).

⁷ Βλ. Coureas-Schabel, *Cartulary*, 29, Schabel, *Synodicum Nicosiense*, έγγρ. X.6 (σελ. 286-288).

Λατίνους, ενώ για την κατάταξη στις μοναχικές τάξεις και την εκλογή ηγουμένων ήταν απαραίτητη η έγκριση του τοπικού επισκόπου⁸. Στις 14 Σεπτεμβρίου 1222 νέα σύσκεψη στην Αμμόχωστο επικύρωσε τις αποφάσεις της Λεμεσού⁹. Επιπλέον ο πάπας Ονώριος Γ΄ στο νέο διάταγμα περιορίζει πλέον τις ορθόδοξες επισκοπικές έδρες από δεκατέσσερις¹⁰ που ήσαν στη βυζαντινή περίοδο σε τέσσερις, ώστε να είναι ισάριθμες με τις λατινικές. Επίσης κατήργησε το ορθόδοξο αρχιεπισκοπικό αξίωμα και ζήτησε την υπαγωγή της Ορθόδοξης Εκκλησίας στη Λατινική, ενώ ταυτόχρονα κληροδότησε τα εισοδήματα της Ορθόδοξης Εκκλησίας στον λατινικό κλήρο, αφήνοντας λιγοστούς πόρους για την πρώτη¹¹.

Ο ορθόδοξος αρχιεπίσκοπος Νεόφυτος, αρνούμενος υποταγή στον λατινικό κλήρο, αυτοεξορίστηκε¹² και, πιθανόν, συνοδευόμενος από τον μητροπολίτη Σολέας Λεόντιο και τον ηγούμενο της Μονής Αψινθίων Λεόντιο, μετέβη στη Νίκαια της Μικράς Ασίας για να ζητήσει βοήθεια από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Γερμανό¹³. Οι προσπάθειες του Πατριάρχη για καλύτερευση της θέσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας αποδείχθηκαν μάταιες και η καταπάτηση των δικαιωμάτων της συνεχίστηκε με ιδιαίτερη σκληρότητα από τον απεσταλμένο του πάπα, δομινικανό ιεροεξεταστή Ανδρέα, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για τη γνωστή καταδίκη των δεκατριών μαρτύρων μοναχών της Καντάρας σε βασανισμό και θανάτωση, επειδή δεν είχαν δεχθεί ότι η χρήση άζυμου άρτου στις ιεροτελεστίες

---

⁸ Βλ. Παπαδόπουλλος, *έ.α.* 559.

⁹ Schabel, *έ.α.* έγγρ. X.11 (σελ. 293-296).

¹⁰ Ο αριθμός των επισκοπικών εδρών διαφοροποιείται από τα πρώτα χρόνια ίδρυσης της Κυπριακής Εκκλησίας μέχρι τη Φραγκοκρατία, αλλά την περίοδο αυτή οι ιστορικές μαρτυρίες συγκλίνουν προς τον αριθμό των δεκατεσσάρων επισκοπών· βλ. Παπαδόπουλλος, *έ.α.* 543-548. Ο αριθμός των επισκοπικών εδρών πιθανόν μειωνόταν σταδιακά, εφόσον όσες έδρες χήρευαν μάλλον δεν πληρώνονταν ώσπου να μειωθεί ο αριθμός τους σε τέσσερις· βλ. Κ.Π. Κύρρης, 'Η οργάνωση της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Κύπρου κατά τους δύο πρώτους αιώνες της Φραγκοκρατίας', *EKMIMK* 2 (1993) 157-158.

¹¹ Βλ. Gill, *έ.α.* 77.

¹² Βλ. Παπαδόπουλλος, *έ.α.* 563-564.

¹³ *Αντ.* 565 σημ. 60. Ο M.B. Eftimiou, *Greeks and Latins on Cyprus in the thirteenth century*, Brooklin, Massachusetts 1987, 42-43, αναφέρει μόνο τους δύο ηγουμένους.

ήταν ορθόδοξο στοιχείο¹⁴. Η καταπίεση του ορθόδοξου κλήρου, ο οποίος δεν φαίνεται να είχε τα επιθυμητά για τη Λατινική Εκκλησία αποτελέσματα, συνεχίστηκε με διαταγή του πάπα Γρηγόριου Θ΄, ο οποίος στις 9 Απριλίου 1240 απέστειλε επιστολή στον Λατίνο Αρχιεπίσκοπο Κύπρου Ευστόργιο, ζητώντας του να εκδώσει διάταγμα, το οποίο θα απαγόρευε στους ορθόδοξους κληρικούς να λειτουργούν χωρίς να έχουν προηγουμένως ορκιστεί υποταγή στη Λατινική Εκκλησία¹⁵. Μικρή αλλαγή στη συμπεριφορά των Λατίνων προς τους Ορθόδοξους ξεκίνησε με την άνοδο στο παπικό αξίωμα του Πάπα Ιννοκεντίου Δ΄, (1243-1254)¹⁶ αλλά η σκληρή διαμάχη μεταξύ των δύο Εκκλησιών συνεχίστηκε και είχε ως αποτέλεσμα την έκδοση στις 3 Ιουλίου 1260, από τον πάπα Αλέξανδρο Δ΄, ειδικού διατάγματος, το οποίο αργότερα ονομάστηκε *Constitutio* ή *Bulla Cypria* (κυπριακή βούλα)¹⁷. Με το παπικό αυτό διάταγμα αποφασίστηκαν σημεία τα οποία, θεωρητικά, είχαν ως στόχο τον καθορισμό αλλά και τον περιορισμό της θέσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας από τη λατινική Εκκλησία.

Η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς το 1261 ενδυνάμωσε το ελληνορθόδοξο στοιχείο, ενώ παράλληλα άρχισε η παρακμή της Λατινικής Εκκλησίας, λόγω των αντιπαραθέσεων πολιτικού και εκκλησιαστικού καθεστώτος¹⁸, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από την προσπάθεια του παπικού επιτρόπου (*legatus*) Pierre de Plaine-Chassagne να εξαλείψει τα προβλήματα που αντιμετώπιζε ο λατινικός κλήρος εξαιτίας της παρέκκλισής του από τα θρησκευτικά καθήκοντα. Παράλληλα η προσπάθεια επαφής του επιτρόπου με τους ανωτέρους Ορθόδοξους κληρικούς, τους οποίους κάλεσε στην Αγία Σοφία

---

¹⁴ Βλ. Παπαδόπουλλος, *έ.α.* 571-582, του ιδίου, 'Μαρτύριον Κυπρίων', *Τόμος αναμνηστικός επί της 50ετηρίδας του περιοδικού "Απόστολος Βαρνάβας"* (1918-1968), 320-337, Π. Γουναρίδης, 'Η διήγησις του μαρτυρίου των μοναχών της Καντάρας και η Εκκλησία της Κύπρου', *Β΄ Κυπριολογικό Συνέδριο*, 313-332, Efthimiou, *έ.α.* 44-45. Ο Schabel, *Synodicum Nicosiense*, 59-60 και *έγγρ.* X.12 (σελ. 296-297), υποστηρίζει την άποψη ότι αιτία για τον διωγμό των μοναχών στάθηκε η κατηγορία από τους Ορθόδοξους ότι οι Λατίνοι είναι αιρετικοί, επειδή χρησιμοποιούσαν τον άζυμο άρτο.

¹⁵ Βλ. Π. Ι. Κιρμίτσης, 'Η Ορθόδοξος Εκκλησία της Κύπρου επι Φραγκοκρατίας', *ΚυπρΣπ* 47 (1983) 19, Παπαδόπουλλος, *έ.α.* 582- 583, Schabel, *έ.α.* *έγγρ.* X.13 (σελ. 297-298).

¹⁶ Παπαδόπουλλος, *έ.α.* 585-590, Schabel, *έ.α.* 60.

¹⁷ Schabel, *έ.α.* *έγγρ.* X.25 (σελ. 311-320).

¹⁸ Παπαδόπουλλος, *έ.α.* 606 σημ. 170.

Λευκωσίας την 1η Μαΐου 1314, απέτυχε, εφόσον ο λαός υποψιάστηκε δόλο και επενέβη με σκοπό να τον εξοντώσει. Οι δράστες, αφού συνελήφθησαν, αφέθηκαν ελεύθεροι αλλά δύο επίσκοποι φυλακίστηκαν για μερικά χρόνια¹⁹.

Η προσπάθεια προσηλυτισμού των Ορθοδόξων δοκιμάστηκε με τον Καρμηλίτη μοναχό Πέτρο Θωμά γύρω στα 1360-1366, ο οποίος προσπάθησε να επαναφέρει τους ‘σχισματικούς’ Ορθοδόξους στους κόλπους της Λατινικής Εκκλησίας. Για τον λόγο αυτόν κάλεσε τους ανώτερους κληρικούς στην Αγία Σοφία και, κεκλεισμένων των θυρών, προέβη σε κήρυγμα υπέρ του δυτικού δόγματος. Ο λαός για δεύτερη φορά επενέβη και παραβιάζοντας τις πόρτες επετέθη κατά του Λεγάτου. Και αυτή τη φορά ο βασιλιάς δεν επεδίωξε την τιμωρία του λαού, δείχνοντας ακόμη μία φορά τη διαφοροποίηση της πολιτικής εξουσίας από τις ακρότητες της Λατινικής Εκκλησίας²⁰.

Παράλληλα η Κύπρος εμπλέκεται στις διαμάχες περί του ησυχαστικού ζητήματος, το οποίο ανεφύη με σύγκρουση θεολογικών απόψεων του αγίου Γρηγόριου Παλαμά, κατόπιν Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, και του Καλαβρού μοναχού Βαρλαάμ²¹. Πολλοί Κύπριοι λόγιοι, όπως ο Γεώργιος Λαπίθης, ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Υάκινθος, ο μοναχός Γεράσιμος και ο Βαρθολομαίος, τάσσονται υπέρ των αντιπαλαμιστών και εξεγείρονται κατά του

---

¹⁹ Ο Παπαδόπουλλος, *έ.α.* 607-608, υποστηρίζει ότι οι δράστες αφέθηκαν ελεύθεροι λόγω φόβου της πολιτικής εξουσίας για μεγαλύτερα επεισόδια, ενώ ο Schabel, *έ.α.* 76 και *έγγρ.* X.36, X.37 (σελ. 341-345), υπογραμμίζει τη φυλάκιση των δύο επισκόπων και το γεγονός ότι το πρόβλημα βρισκόταν στον ειδικό χειρισμό από τους Ορθοδόξους της Θείας Ευχαριστίας.

²⁰ Το συμβάν περιγράφει ο *Μαχαιράς*, § 101· βλ. επίσης Δ. Β. Γόνης, ‘Ειδήσεις για την Εκκλησία της Κύπρου κατ’ ανέκδοτη επιστολή πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (μέσα ΙΔ’ αι.)’, *Β’ Κυπριολογικό Συνέδριο*, 339-240, Παπαδόπουλλος, *έ.α.* 609-612. Για τον μοναχό Πέτρο Θωμά βλ. επίσης, F. de Mézières, *Letter to King Richard II. A plea made in 1395 for peace between England and France*, Liverpool 1975, xi.

²¹ Για τον ησυχασμό γενικά βλ. Α. Papadakis, λήμμα “Hesychasm”, *ODB* 2, 923. Για την Εκκλησία της Κύπρου αυτή την περίοδο βλ. Κ.Π. Κύρρης, ‘Ο Κύπριος Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Υάκινθος (1345-1346) και ο ρόλος του εις τον αντιπαλαμικόν αγώνα’, *ΚυπρΣπ* 25 (1961) 91-122, του ιδίου, ‘Η Κύπρος και το ησυχαστικόν ζήτημα κατά τον XIV αιώνα’, *ΚυπρΣπ* 26 (1962) 21-31. Για τον Γρηγόριο Παλαμά και τον ησυχασμό γενικότερα βλ. Γ. Ι. Μαντζαρίδης (επιμ.), *Πρακτικά διεθνών επιστημονικών συνεδρίων Αθηνών (13-15 Νοεμβρίου 1998) και Λεμεσού (5-7 Νοεμβρίου 1999): Ο άγιος Γρηγόριος Παλαμάς στην ιστορία και το παρόν*, Ιερά Μέγιστη Μονή Βατοπαιδίου, Άγιον Όρος 2000, όπου και βασική βιβλιογραφία.

ησυχασμού²². Μετά την τέταρτη Σύνοδο, η οποία συγκλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1351 και επισφράγισε τη νίκη των ησυχαστών, πολλοί αντιπαλαμιστές συγκεντρώθηκαν στο νησί φοβούμενοι αντίποινα. Έχοντας επίγνωση του κινδύνου διασπάσεως των Ορθοδόξων, τόσο ο αυτοκράτορας Ιωάννης Καντακουζηνός²³ όσο και η Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως προσπάθησαν με σειρά επιστολών να εξυμνήσουν τον ζήλο των κυπρίων Ορθοδόξων υπέρ της ευσεβείας, αλλά και να τους παρακινήσουν να προσέχουν από τον κίνδυνο προσηλυτισμού και ασπασμού της λατινικής πίστης, καθώς και από τις λατινόφρονες δραστηριότητες ατόμων, όπως του αντιπαλαμιστή Μητροπολίτη Τύρου Αρσενίου, ο οποίος κατέφυγε στο νησί²⁴. Αυτό δείχνει ότι το Πατριαρχείο ανησυχούσε για τον εκλατινισμό των Ορθοδόξων Κυπρίων και άλλων· δείχνει επίσης ότι οι σχέσεις των δύο Εκκλησιών, Κύπρου και Κωνσταντινουπόλεως, δεν ήσαν εχθρικές.

Με τη βαθμιαία χαλάρωση της καταπιεστικής πολιτικής της Λατινικής Εκκλησίας και την κοινωνική άνοδο των Ελλήνων, η Ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου προσπάθησε να αποκαταστήσει τη σχέση της με το Οικουμενικό Πατριαρχείο· το 1405 απηύθυνε διάβημα προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη Ματθαίο για επανασύνδεση με τη Μεγάλη Εκκλησία²⁵. Η προσπάθειά της όμως αυτή απέτυχε, διότι ο εκ Κωνσταντινουπόλεως θεολόγος Ιωσήφ ο Βρυένιος, ο οποίος εστάλη από το Οικουμενικό Πατριαρχείο για επιτόπια μελέτη του ζητήματος, παρατήρησε ότι οι Κύπριοι ορκίζονταν πίστη στην Καθολική Εκκλησία, αποδέχονταν τον πάπα ως άγιο και συμμετείχαν σε κοινές λατρευτικές

---

²² Βλ. Κύρρης, 'Ο Κύπριος Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Υάκινθος (1345-1346) και ο ρόλος του εις τον αντιπαλαμικόν αγώνα', έ.α. 106, Ε. Θ. Τσολάκη, 'Ο Γεώργιος Λαπίθης και η ησυχαστική έριδα', *Ελληνικά* 18 (1964) 84-96, Α. Καρπόζηλος, 'Η ησυχαστική έριδα και η Κύπρος', *EKEE* 11 (1981-1982) 491-498, Γόνης, έ.α. 333-334, G. Grivaud, 'Ο πνευματικός βίος και η γραμματολογία κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας', *Ιστορία Κύπρου*, Ε', 928-931.

²³ Βλ. Γόνης, έ.α. 336 σημ. 21, Grivaud, έ.α. 930.

²⁴ Σε επιστολή η οποία εστάλη από το οικουμενικό πατριαρχείο προς την Εκκλησία της Κύπρου προτρέπονται οι Κύπριοι να μην παρασυρθούν από τον 'αιρετικό', ο οποίος σύμφωνα με τον Γόνη, έ.α. 337-338, δεν ήταν άλλος από τον λεγάτο του πάπα, Πέτρο Θωμά.

²⁵ Η επανασύνδεση της Κύπρου με την υπόλοιπη Ορθοδοξία δεν σήμαινε την εγκατάλειψη του αυτοκέφαλου της Κυπριακής Εκκλησίας όπως εικάζει ο Hill, *A History*, III, 1085.

ακολουθίες με τους Λατίνους. Συνεπώς, αναγνώριση της Κυπριακής Εκκλησίας ως μέρος της Ορθόδοξης Εκκλησίας θα σήμαινε υποταγή ολόκληρης της Ορθοδοξίας στον πάπα. Έτσι ο Βρυέννιος επιστρέφοντας στην Κωνσταντινούπολη, κατέθεσε δυσμενή για τους Κύπριους έκθεση, με αποτέλεσμα την απόρριψη της αίτησής τους²⁶.

Κατά την τρίτη δεκαετία του 15ου αι. η Λατινική Εκκλησία υπέστη θανάσιμο πλήγμα με την εισβολή των Μαμελούκων (1425-1427), με αποτέλεσμα να εγκαταλείψει το νησί μεγάλο μέρος των δυτικών εκκλησιαστικών ταγμάτων²⁷. Αυτή η μαζική έξοδος των Καθολικών Ταγμάτων άφησε πιο ελεύθερο το πεδίο δράσης στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Η επιρροή της ενισχύθηκε από τις αποφάσεις των Συνόδων της Βασιλείας (1437) και Φλωρεντίας (1439), όπου έγινε προσπάθεια επανένωσης των δύο Εκκλησιών και είχε ως συνέπεια τη σχετική εξίσωσή τους²⁸. Επιπλέον, πολιτικές εξελίξεις, όπως ο γάμος του Ιωάννη Β' με την Ελένη Παλαιολογίνα, ανιψιά του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου και κόρη του Δεσπότη του Μυστρά, θερμής οπαδού της Ορθοδοξίας, ενίσχυσαν την Ορθόδοξη Εκκλησία. Η Ελένη Παλαιολογίνα, βοηθούμενη από τη χαλάρωση των δεσμών μεταξύ του βασιλείου και του πάπα, προχώρησε σε βελτίωση της θέσης της Ελληνικής Εκκλησίας με διάφορες ενέργειες, όπως την αναστήλωση της ορθόδοξης Μονής του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων στη Λευκωσία, στην οποία κατέφυγαν μοναχοί από την Κωνσταντινούπολη μετά την άλωσή της από τους Τούρκους²⁹, και την ανάδειξη της ορθόδοξης θρησκευτικής παράδοσης³⁰.

---

²⁶ Βλ. Α. Φιλίππου, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, Λευκωσία 1975, 9, Κιρμίτσης, έ.α. 52-58, Παπαδόπουλλος, 'Εκκλησία Κύπρου', 618-625.

²⁷ Σύμφωνα με τον *Μαχαίρα*, § 695, κατά την πυρπόληση της Λευκωσίας το έτος 1426 καταστράφηκαν και λεηλατήθηκαν πολλά μοναστήρια και εκκλησίες· βλ. επίσης Lusignano, *Description*, 155, Hill, *A History*, II, 483-485.

²⁸ Ο λατινικός κλήρος δεν συμμορφώθηκε αμέσως στις αποφάσεις της Συνόδου και χρειάστηκε να σταλεί επιστολή από τον πάπα Ευγένιο προς τον λατίνο Αρχιεπίσκοπο Ρόδου-Κύπρου, με την οποία τον παρότρυνε να υποχρεώσει τον λατινικό κλήρο της Κύπρου να συμμορφωθεί προς αυτές· βλ. Παπαδόπουλλος, 'Εκκλησία Κύπρου', 645.

²⁹ Βλ. J. Richard, 'Un monastere grec de Palestine et son domain chypriot: Le monachism orthodoxe et l'establissement de la domination franque', *B' Κυπρολογικό Συνέδριο*, 67-68, του ίδιου, *Le livre des remembrances de la Secrète du Royaume de Chypre (1468-1469)*, Nicosie 1983, 200, Constantinides-Browning, *Manuscripts*, σελ. 5 σημ. 13, σελ. 15, 33, 34, 37, 244-245, 247 σημ. 3, σελ. 249. Βλ. επίσης για τη μονή: Hill, *A History*, III, 1072-1073, Χάκκεττ, *Ιστορία*, Β', 154-155, Παπαγεωργίου, 'Βυζαντινοί χρόνοι', 60, Ν. Κουρέας, 'Η

Προσπάθησε, επίσης, να εγκαταστήσει Ορθόδοξο Αρχιεπίσκοπο στον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Κύπρου, όταν αυτός εκκενώθηκε³¹. Στα τέλη του 15ου αι. οι κοινές λατρευτικές τελετές ήταν αρκετά συνηθισμένες, ίσως λόγω του θετικού κλίματος που δημιουργήθηκε με τις αποφάσεις της Συνόδου της Φλωρεντίας για την ένωση των δύο Εκκλησιών³², αλλά και της μακράς απουσίας

Μονή Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων επί Φραγκοκρατίας’, *ΕΕΚΕΙΣ* 2 (1994) 275-286, Κ.Ν. Κωνσταντινίδης, ‘Πρόσφυγες από την Κωνσταντινούπολη στην Κύπρο μετά την άλωση του 1453’, Ε. Χρυσός (επιμ.), *Η Άλωση της Πόλης*, [Αθήνα²] 1999, 137-141. Ο Χάκκεττ αναφέρει ότι η μονή ιδρύθηκε από τη βασίλισσα Παλαιολογίνα μετά την άλωση της Πόλης το 1453, σύμφωνα όμως με τον Richard, έ.α. 67-68, η μονή πιθανόν προϋπήρχε της κατάληψης της Κύπρου από τον Ριχάρδο Λεοντόκαρδο, λειτουργούσε όμως ως μετόχι ομώνυμης μονής που βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη και είχε ιδρυθεί το 1054 από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Παλαιολόγο. Επομένως, μπορεί να αναχθεί η ίδρυση της μονής στη Λευκωσία μεταξύ του 1054 και 1191. Αναφορές στη μονή βρίσκουμε και σε λατινικά έγγραφα της Φραγκοκρατίας του 14^{ου} αι.: βλ. Schabel, *Synodicum Nicosiense*, έγγρ. X. 33, 35, 42-49, 52, 59, (σελ. 333-340, 351-358, 360-361, 370). Για τη μονή στην Κωνσταντινούπολη βλ. C. Mango-A.M. Talbot, λήμμα “Mangana”, *ODB* 2, 1283-1284. Η θέση της μονής στη Λευκωσία, που καταστράφηκε το 1567 από τους Βενετούς, είχε μείνει αταύτιστη πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου, που δεν έχουν περατωθεί, στον λόφο του Αγίου Γεωργίου στο κέντρο της Λευκωσίας (συγκρότημα ΠΑΣΥΔΥ) κάνουν βάσιμη την υπόθεση, ότι η μονή βρισκόταν εδώ, όπως άλλωστε υποδεικνύει και το όνομα του λόφου’ βλ. προσωρινά, S. Hadjisavvas, ‘Chronique des fouilles et découvertes archaéologiques á Chypre en 1997’, *BCH* 122 (1998) 686-687, του ιδίου, ‘Chronique des fouilles et découvertes archaéologiques á Chypre en 1998’, *BCH* 123 (1999) 621-624. Αναμένεται με εύλογο ενδιαφέρον η αποπεράτωση και δημοσίευση της ανασκαφής.

³⁰ Βλ. Παπαδόπουλλος, ‘Εκκλησία Κύπρου’, 647.

³¹ Στην προσπάθεια της Ελένης Παλαιολογίνας αντιστάθηκε ο πάπας Ευγένιος Δ΄, με αποτέλεσμα ο αρχιεπισκοπικός θρόνος Κύπρου να μην πληρωθεί για τέσσερα χρόνια (1442-1446): βλ. Χάκκεττ, *Ιστορία*, 204.

³² Η ίδια κατάσταση ανοχής, η οποία συχνά ευνοούσε την παράλληλη ύπαρξη των δύο Εκκλησιών και τη συλλειτουργία σε ναούς, παρατηρείται και στα ελληνικά ενετοκρατούμενα νησιά. Στον Άγιο Ηλία Ζακύνθου υπήρχαν δύο παρεκκλήσια για τα δύο δόγματα, ενώ στην Παναγία Σκοπιώτισσα υπήρχε δυτικό παρεκκλήσι: βλ. Ντ. Κονόμος, *Εκκλησίες και μοναστήρια στη Ζάκυνθο*, Αθήνα 1967, 56, 143-146· B. J. Slot, *Archipelagus turbatus: Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, I, Leiden 1982, 61 (57-62, γενικά για τις σχέσεις των δύο Εκκλησιών), όπου αναφέρει ότι όλες οι εκκλησίες στην Τήνο είχαν λατινικό αλτάριο, ενώ ο λατινικός καθεδρικός ναός της Σαντορίνης είχε αγία τράπεζα για τους Έλληνες. Σύμφωνα με τον Γ.Ι. Κονιδάρη, *Εκκλησιαστική ιστορία της Ελλάδος υπό της ιδρύσεως των Εκκλησιών αυτής υπό του Αποστόλου Παύλου μέχρι σήμερα (4/50-1966)*, Β΄, Εν Αθήναις² 1970, 197-200, οι έλληνες αρχιερείς υποστήριζαν τη Λατινική Εκκλησία διότι πίστευαν στην ένωση των δύο Εκκλησιών και ανέμεναν την απελευθέρωση της Ελλάδος με τη βοήθεια της Δύσης. Προς το τέλος της Λατινοκρατίας στην Άνδρο, την Τήνο και τη Νάξο, η Λατινική Εκκλησία φαίνεται ότι ήταν κατά πολύ φτωχότερη της Ορθόδοξης, ενώ σε έκθεση του 18ου αι. αναφέρεται ότι οι Ορθόδοξοι δέχονταν την ύπαρξη λατινικών αλταρίων στους ναούς τους.

λατίνων ιεραρχών από τις έδρες τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα δίδεται σε έγγραφο με ημερομηνίες 31 Δεκεμβρίου 1459 και 2 Ιανουαρίου 1460, όπου αναφέρεται ότι ο έλληνας επίσκοπος Λεμεσού τελεί την ορθόδοξη λειτουργία σε ναό στο Κολόσσι, κατόπιν συχνής απουσίας του λατίνου επισκόπου³³.

Με τη μακρά συμβίωση των Λατίνων και ελλήνων Ορθοδόξων παρατηρήθηκε ένα πνεύμα ανταλλαγής ιδεών και προσέγγισης των δύο κοινοτήτων. Ήδη από το 1250 ο συγχρωτισμός Λατίνων και Ορθοδόξων είχε ως αποτέλεσμα μεικτούς γάμους, τον εκκλησιασμό Λατίνων σε ορθόδοξες εκκλησίες, τον προσηλυτισμό Λατίνων στην Ορθοδοξία και την τήρηση ελληνικών εθίμων από Λατίνους³⁴. Προς το τέλος της Φραγκοκρατίας πολλές

Για τη συνύπαρξη των δύο δογμάτων στα ελληνικά νησιά βλ. και P. Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο 120-1500*, μτφρ. Γ. Κουσουνέλος, Αθήνα 1995, 443, 464-467, όπου αναφέρει ότι συχνά οικονομικά συμφέροντα οδηγούσαν σε συμβιβασμούς μεταξύ ορθοδόξων γαιοκτημόνων και λατίνων αρχόντων, ενώ παρατηρούνται ως επακόλουθο και μεικτοί γάμοι. Στην Κρήτη παρατηρείται επίσης συγκρητισμός θρησκευτικών αντιλήψεων, αφού με την καθιέρωση του ενετικού εορτολογίου μεταφέρονται στην Κρήτη εορτές Καθολικών· βλ. Κ. Λασσιθιωτάκης, 'Ο Άγιος Φραγκίσκος και η Κρήτη', *Δ' Κρητ. Συνέδριο*, 146-154. Για τις τελετές του Αγίου Τίτου, των Θεοφανίων και του Πάσχα, στις οποίες παρευρίσκονταν τόσο Λατίνοι όσο και Ορθόδοξοι, βλ. Α. Παπαδάκη, *Θρησκευτικές και κοσμικές τελετές στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ρέθυμνο 1995, 21-23, 70, 96, 130, ενώ παράλληλα παραδείγματα μικτών θρησκευτικών τελετών παρατηρούνται και στην Κέρκυρα· βλ. Α. Νικηφόρου, *Δημόσιες τελετές στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας, 14ος-18ος αι.*, [Αθήνα] 1999, 41, 79-87, 130, Α. Χ. Τσίτσας, *Η Εκκλησία της Κέρκυρας κατά την Λατινοκρατία 1267-1797*, Κέρκυρα 1969, 130-162. Για την Εκκλησία, γενικότερα, στην Κέρκυρα και τα άλλα Ιόνια νησιά, βλ. Triantaphyllopoulos, *Wandmalerei*, I, 52-60, για Κρήτη βλ. Στ. Σπανάκης, 'Η θρησκευτική κατάσταση στην Κρήτη του XVI αι.', *ΚρΧρ* 21 (1969) 134-152, Ζ. Τσιρπανλής, 'Ανέκδοτη πηγή για την εκκλησιαστική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης', *ΚρΧρ* 22 (1970) 77-98, G. Fedalto, *La Chiesa Latina in Oriente*, I, Verona 1973, 312-352.

³³ Βλ. G. della Santa, *Alcuni documenti per la storia della chiesa di Limisso in Cipro durante la seconda metà del sec. XV*, Venezia 1898, 7-8.

³⁴ Το συμπέρασμα αυτό εξάγεται από την επιστολή του πάπα Ουρβανού Ε' προς τον Λατίνο Αρχιεπίσκοπο Raymundus de Pradella με ημερομηνία 29 Μαΐου 1368· βλ. Coureas-Schabel, *Cartulary*, 312-313, Schabel, *Synodicum Nicosiense*, έγγρ. X.60 (σελ. 371-372). Βλ. επίσης C.P. Kyrris, 'Greek Cypriot identity, Byzantium, and the Latins 1192-1489', *ByzForsch* 19 (1993) 244, όπου αναφέρεται ότι μετά το 1350 οι μεικτοί γάμοι ήταν πλέον αρκετά συχνό φαινόμενο. Για τη νέα πολιτιστική συμβίωση και τις σχέσεις των δύο θρησκευμάτων, βλ. P.Schreiner, 'Παρατηρήσεις στις πολιτιστικές σχέσεις Ελλήνων και Λατίνων στη μεσαιωνική Κύπρο', *Β' Κυπριολογικό Συνέδριο*, 77-82, N. Coureas, 'Conversion on Latin Cyprus: A new faith or a new rite?', *EKEE* 24 (1998) 77-86. Η διείσδυση της ελληνικής γλώσσας αλλά και Ελλήνων στους κύκλους της άρχουσας τάξης στο φραγκικό βασίλειο συνετέλεσε στην περαιτέρω αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο λαών, βλ. Ν.Γ. Μοσχονάς, 'Ετερόγλωσσοι πληθυσμοί και επικοινωνία στο φραγκικό βασίλειο της Κύπρου', *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1993, 125-144.

λατινικές οικογένειες, όπως οι Gomeni, Gibelet, Davila και Donores, ένωσαν πλέον την Κύπρο ως πατρίδα τους, ενώ ορθόδοξες οικογένειες αφομοιώθηκαν στη λατινική κοινωνία, χωρίς όμως να χάσουν την ελληνική τους ταυτότητα, όπως οι Podocatori, Sinclitikoι, Sozomenoi, κ.α.³⁵. Αυτή η σχέση βοήθησε και πολλούς Έλληνες να μεταναστεύσουν στην Ιταλία μετά την κατοχή του νησιού από τους Τούρκους το 1571. Αξιοσημείωτο είναι ότι εμφανίζονται ναοί για λατρευτική χρήση τους από πιστούς και των δύο δογμάτων, όπως φανερώνουν τα παραδείγματα ορθοδόξων εκκλησιών με λατινικά παρεκκλήσια. Τέτοια είναι η εκκλησία της Παναγίας της Αγγελόκτιστης στο Κίτι³⁶, ο ναός του Αγίου Συμεών στην Αμμόχωστο³⁷, ο ναός του Αγίου Νικολάου στην Αμμόχωστο (ανατολικά του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων) κ.α.³⁸. Υπάρχουν, ακόμη, μαρτυρίες για

---

³⁵ Βλ. Κ.Π. Κύρρης, 'Cypriote scholars in Venice in the XVI and XVII centuries with some notes on the cypriote community in Venice and other cypriote scholars who lived in Rome and the rest of Italy in the same period', *Ο ελληνισμός εις το εξωτερικόν, Über Beziehungen des Griechentums zum Ausland in der neueren Zeit*, εκδ. J. Irmischer-M. Mineemi, Berlin 1968, 204. Το σύστημα μεικτής παιδείας, το οποίο πιθανόν ίσχυε, αλλά και η φοίτηση Κυπρίων φοιτητών σε ιταλικά πανεπιστήμια έδωσαν το έναυσμα και δημιούργησαν τις κατάλληλες συνθήκες, ώστε να υπάρξει αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο κοινοτήτων· βλ. Α. Κονναρή, 'Σχέσεις αλληλεπίδρασης και φαινόμενα αλλοτρίωσης στην Κύπρο των Λουζινιάν (1192-1489): Το παράδειγμα της εκπαίδευσης', *EKMIMK* 2 (1993) 324-326.

³⁶ Για το λατινικό παρεκκλήσι βλ. Jeffery, *Monuments*, 186, Gunnis, *Historic Cyprus*, 273, Boase, 'Ecclesiastical art', 183, Enlart, *Gothic art*, 334-335.

³⁷ Τον 13ο αι. προστέθηκε νότιο κλίτος με τρούλο και στέγαση από σταυροθόλια στα ανατολικά και δυτικά του τρούλου, ενώ ο αρχικός ναός αποτελείτο από οξυκόρυφες καμάρες. Πρόκειται μάλλον για τον ορθόδοξο καθεδρικό ναό Αμμοχώστου, πριν την αναδιαμόρφωσή του στις αρχές του 13ου αι., προτού δηλ. υποχρεωθεί ο ορθόδοξος επίσκοπος να μεταφέρει την έδρα του στην Καρπασία, όπως προέβλεπε η Bulla Cypria το 1260. Ο ναός είναι σε επαφή με τον νότιο τοίχο του ναού του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων· βλ. Jeffery, *έ.α.* 147 και Gunnis, *έ.α.* 96· οι δύο μελετητές υποθέτουν ότι ο ναός ήταν αρχικά δίκλιτος· βλ. επίσης Κ.Ρ. Kyrihes, 'Η ελληνική επισκοπή Αμμοχώστου επί Λατινοκρατίας (1192-1571)', *Akten des XI internationalen Byzantinistenkongresses München 1958*, München 1960, 282, του ίδιου, *Ιστορία Μέσης Εκπαιδύσεως Αμμοχώστου*, 16, και Α. Παπαγεωργίου, λήμμα "Συμεών Αγίου εκκλησία, Αμμόχωστος", *MKE* 12, 354. Ο Enlart, *έ.α.* 253 και 257, δεν αναφέρει τον ναό με το σημερινό του όνομα αλλά υποθέτει ότι ο βυζαντινός αυτός ναός προϋπήρχε και ήταν αφιερωμένος στον άγιο Γεώργιο και άγιο Επιφάνιο. Σε άλλο σημείο ο Enlart, 217 και σημ. 51, αναφέρει τη μονή, η οποία ανήκε σε ορθόδοξους μοναχούς του Όρους Σινά, ως μία από αυτές τις οποίες δεν κατάφερε να εντοπίσει. Αναφορά στη μονή υπήρχε, σύμφωνα με τον ίδιο, σε παπικό έγγραφο του 1335· βλ. επίσης: T.C. Papacostas, *Byzantine Cyprus: The testimony of its churches, 650-1200*, Oxford 1999 (πολυγραφημένη διδακτορική διατριβή), 124-125.

³⁸ Βλ. Gunnis, *έ.α.* 97, Κύρρης, *Ιστορία Μέσης Εκπαιδύσεως Αμμοχώστου*, 16, Α. Παπαγεωργίου, λήμμα "Νικολάου Αγίου εκκλησία, Αμμόχωστος", *MKE* 10, 244,

συλλειτουργία σε ναούς όπως για παράδειγμα στη Μονή Σταυροβουνίου, όπου, σύμφωνα με τον περιηγητή Felix Fabri, το έτος 1483 ο ίδιος ιερωμένος τελούσε τόσο τις ορθόδοξες όσο και τις λατινικές ιεροτελεστίες³⁹, καθώς και η μαρτυρία

Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', 1234, όπου δίδεται σε παρένθεση και το όνομα 'Αρχάγγελος'. Τον ναό αναφέρει και ο Enlart, *έ.α.* 213 (*Haia Nichola*) χωρίς όμως να δίδει περιγραφή του. Στο ναό του Αγίου Νικολάου το βόρειο κλίτος έχει καταστραφεί. Το νότιο κλίτος είναι του τύπου του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, ενώ το βόρειο ήταν καμαροσκέπαστο. Είναι πιθανόν το βόρειο κλίτος να είχε διατεθεί για τη θρησκεία των Λατίνων και να καταδαφίστηκε μαζί με το καμπαναριό της δυτικής όψης κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

³⁹ Βλ. Hill, *A History*, III, 1097, Cobham, *Excerpta Cypria*, 40-41. Για τη μονή γενικά, βλ. Μαχαιράς, § 8. Ο Μαχαιράς το ονομάζει *Ολυμπο* πιθανόν επειδή το μοναστήρι, το οποίο, σύμφωνα με την παράδοση, έκτισε η αγία Ελένη, αντικατέστησε αρχαίο ναό αφιερωμένο στον Ολύμπιο Δία. Για την παράδοση της επίσκεψης της Αγίας Ελένης βλ. Θ.Χ. Παπαδόπουλλος, 'Εκ της αρχαιότητας ιστορίας του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων: Το κείμενον αρχαίας παραδόσεως περί επισκέψεως της αγίας Ελένης εις Παλαιστίνην και Κύπρον', *Νέα Σιών* (1952) 206-235, Kyrtis, *History*, 161-162, G. Roux, *Salamine de Chypre XV. La basilique de la Campanopetra*, Paris 1998, 245-246. Για το Σταυροβούνι γενικά βλ. Jeffery, *Monuments*, 189-193, Ιερ. Αθανάσιου, *Ιερά Μονή Σταυροβουνίου. Ιστορία και περιγραφή αυτής μετ' ερασιματών εκ παλαιών περιηγητών*, Δ. Χατζητουμάζου (επιμ.), Λευκωσία 1971, Αρχ. Μακαρίου Γ', *Κύπρος η Αγία νήσος*, Λευκωσία² 1997, 8, εκδ. Ιεράς Μονής Σταυροβουνίου, *Μονή Σταυροβουνίου*. Πιθανόν η παλαιότερη γραπτή αναφορά στη μονή ανήκει στην Άννα Κομνηνή, η οποία γράφει (περ. 1148) για την επανάσταση του Ραυομάτη στην Κύπρο (1090-1092): 'ὄρει εἰς τὸν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἀνεγερθέντα πάλαι νεῶν...' βλ. A. Comnène, *Alexiade. Regne de l' empereur Alexis I Comnène (1081-1118)*, εκδ. B. Leib, II, Paris 1967, 164, για τα γεγονότα στην Κύπρο, πρβλ. Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Μεσαιωνική ιστορία της Κύπρου μέσα από τις βυζαντινές πηγές*, Θεσσαλονίκη 1995, 66 εξ. Δεύτερη γραπτή αναφορά ανήκει στον ηγούμενο Δανιήλ, ο οποίος επισκέφτηκε την Κύπρο το 1106 και αναφέρει τον "μετέωρο στον αέρα" σταυρό, τον οποίο, σύμφωνα με δική του μαρτυρία, έφερε η Αγία Ελένη, βλ. E. de Khitrono, *Itinéraires russes en Orient*, Genève 1887, 9. Το μοναστήρι κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας πέρασε στα χέρια του λατινικού Τάγματος των Βενεδικτίνων βλ. Χάκκεττ, *Ιστορία*, Β', 313 και Ιερ. Σ. Γ. Μιχαηλίδη, *Ιστορία της Κατά Κίτιον Εκκλησίας*, Λάρνακα 1992, 28, C. Schabel-N. Coureas, λήμμα "Cyprus", *Encyclopedia of Monasticism*, Α' (A-L) εκδ. W.M. Johnston, Chicago 2000, 347, Schabel, *Synodicum Nicosiense*, έγγρ. X. 47 (σελ. 355), X. 48 (σελ. 356-357), X. 59 (σελ. 370). Υπάρχουν πολλές μαρτυρίες περιηγητών, όπως του ανωνύμου Άγγλου περιηγητή, ο οποίος, το 1344, επισκέφτηκε το Σταυροβούνι και αναφέρει την ίδρυση της μονής από την αγία Ελένη, του J. de Verona, ο οποίος επισκέφτηκε τη μονή το 1335, και του J. Mandeville βλ. Cobham, *Excerpta Cypria*, 7, 18, 21. Το μοναστήρι σίγουρα καταστράφηκε από την επιδρομή των Μεμελούκων το 1426 αλλά πιθανόν έγινε συντήρησή του την περίοδο της Ενετοκρατίας ή και νωρίτερα εφόσον ο περιηγητής Alessandro Rinuccini (1474), βλ. Grivaud, *Excerpta Cypria Nova. Voyageurs occidentaux à Chypre au XVème siècle*, I, Nicosie 1990, 93-94 και ο περιηγητής G. Affagart, Seigneur de Courteilles, (1534), βλ. Cobham, *Excerpta Cypria*, 67, αναφέρουν ότι στη μονή διέμεναν έλληνες μοναχοί, καθώς και ότι οι Βενετοί το χρησιμοποιούσαν ως παρατηρητήριο. Περισσότερες πληροφορίες μας δίνει η αφήγηση του περιηγητή Felix Faber το 1483, ο οποίος αναφέρει ότι το μοναστήρι ανήκει σε ορθόδοξους μοναχούς, παρόλο που παλαιότερα το κατείχαν Βενεδικτινοί μοναχοί βλ. F.H.H. Guillemard, *Transcript of four Diaries*, Cyprus 1887-1888, 43, και το ημερολόγιο του μοναχού Barsky, βλ. Grishin, *Pilgrim*, 5, 16, 21-22, 100 και πίν. 6, πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, 21, 36-37, 102, 119. Το μοναστήρι ανακαινίστηκε και πάλι

για τον λατινικό ναό της Λεμεσού, στον οποίο το έτος 1459 τελούνται και ορθόδοξες λατρευτικές τελετές⁴⁰. Το φαινόμενο των συλλειτουργιών είναι κοινό και στις υπόλοιπες φραγκοκρατούμενες και ενετοκρατούμενες περιοχές (Κρήτη, Ιόνια Νησιά, Αιγαίο κλπ.)⁴¹.

Μοναχισμός. Κατά τους πρώτους αιώνες της Φραγκοκρατίας, και κυρίως μετά την υποταγή της Συρίας και της Παλαιστίνης στους Άραβες και τους Τούρκους, κατέφθασαν στην Κύπρο διάφορα εκκλησιαστικά τάγματα από τη Δύση, όπως αυτά των Δομινικανών, των Φραγκισκανών (και Ομπσερβαντίων), των Κιστερκιανών, των Καρθουσιανών, των Βενεδικτίνων, των Αυγουστινιανών, των Καρμηλιτών, των Ναϊτών, των Ιωαννιτών⁴², του Αγίου Θωμά του Μάρτυρος, των Πρεμονστρατησιών⁴³, των Σταυροφόρων και άλλα⁴⁴, όπου έκτισαν μονές, όπως αυτές του Αυγουστινιανού Αββαείου του Μπέλλα-Παῖς⁴⁵, των Δομινικανών

την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Για την καταστροφή της μονής από τον σεισμό του 1491 βλ. Θ. Σταυρίδης, 'Ο σεισμός του 1491 στην Κύπρο', *EKEE* 24 (1998) 127, 139-142. Για την αρχιτεκτονική της μονής, βλ. Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1965-1966*, 62-63, του ίδιου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1967-1968*, 49-52, του ίδιου, 'The paintings in the dome of the church of the Panagia Chryseleousa, Strovolos', *Medieval Cyprus*, 147 σημ. 3, S. Runciman, 'The byzantine period 330-1191', στο: εκδ. D. Hunt, *Footprints in Cyprus. An illustrated history*, London⁴ 1994, 137.

⁴⁰ Βλ. Hill, *A History*, III, 1093.

⁴¹ Πρβλ. Triantaphyllopoulos, *Wandmalerei*, I, 58 σημ. 63, όπου και βιβλιογραφία.

⁴² Το στρατιωτικό τάγμα των Ιωαννιτών ιπποτών διέθετε στο νησί τρεις *Κομμανταρίες* (διοικήσεις) και μεγάλη έκταση γης. Βλ. Αριστείδου, *Ανέκδοτα έγγραφα*, Α', 78.

⁴³ Στους οποίους ανήκε η Μονή της Παναγίας στην Επισκοπιά· βλ. Schabel, *Synodicum Nicosiense*, έγγρ. X.59 (σελ. 370).

⁴⁴ Ο Lusignano, *Description*, 31-32, κατονομάζει τα διάφορα δυτικά τάγματα, τα οποία ήρθαν στην Κύπρο κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας, τα απαριθμεί δε και ο Hill, *A History*, II, 25-31. Ο Enlart, *Gothic art*, 19-20, με κάποιες ανακρίβειες μας κατονομάζει τους χώρους τους οποίους κατέλαβαν τα τάγματα αυτά: Οι Schabel-Coureas, λήμμα "Cyprus", έ.α. 347 κατονομάζουν τα μοναστήρια του Αγίου Λαζάρου, St. Mary Dragonaria και Σταυροβουνίου να ανήκουν στους Βενεδικτίνους, τις γυναικείες Μονές Αγίου Θεοδώρου και Μαρίας Μαργδαληνής και τα ανδρικά μοναστήρια St. Blaise και Beaulieu να ανήκουν στο Τάγμα των Κιστερκιανών, η Μονή Μπέλλα-Παῖς στους Αυγουστινιανούς, η οποία αργότερα έγινε μοναστήρι Πρεμονστρατησιών. Τα τάγματα των Φραγκισκανών και των Δομινικανών έφθασαν στο νησί γύρω στο 1220, ενώ τα Τάγματα των Καρμηλιτών και των Αυγουστινιανών έφθασαν στο νησί στο τέλος του 13^{ου} αι.

⁴⁵ Βλ. Enlart, έ.α. 174-200, Schabel-Coureas, έ.α. 348.

στη Λευκωσία⁴⁶, της Παναγίας της Σταζουσας στα Πυργά⁴⁷ κ.ά. Ο Κυπριανός, αργότερα, αναφέρει την ύπαρξη εβδομήντα τριών μονών και πέντε αγιοταφικών και σιναϊτικών μετοχιών⁴⁸. Αυτή την περίοδο λειτουργούσαν τουλάχιστον οκτώ ορθόδοξα μοναστήρια⁴⁹ στη Λευκωσία: τέσσερα ανδρικά (Ανδρείων⁵⁰, Αγίου Γεωργίου Μαγγάνων⁵¹, Σεργίου Φλάτρου⁵² και Αγίου Ιωάννου του Πίπη⁵³) και τέσσερα γυναικεία (Παναγίας Παλουριώτισσας⁵⁴, Αγίων Πάντων⁵⁵, Φανερωμένης⁵⁶ και το λεγόμενο Γυναικείο⁵⁷).

Παρόλες τις προστριβές μεταξύ Ορθόδοξης και Λατινικής Εκκλησίας, αρκετές μονές έπαιρναν χρηματική βοήθεια από τους διάφορους βασιλείς του νησιού, γεγονός που αποδεικνύει την αναγνώριση του ορθόδοξου δόγματος από

⁴⁶ Βλ. Γ. Βουστρώνιος, *Διήγησις Κρόνικας Κύπρου*, εκδ. Γ. Κεχαγιόγλου, Λευκωσία 1997, 32, 36, 50, Schabel-Coureas, *έ.α.* 348, Schabel, *έ.α.* έγγρ. X.59 (σελ. 370).

⁴⁷ Η θεωρία του Enlart, *έ.α.* 321-325, ο οποίος την αναφέρει σαν πιθανή μονή Κιστερκιανών δεν ισχύει· βλ. C. Schabel, 'Frankish Pyrgos and the Cistercians', *EETAK* 2000, 353, ο οποίος αναφέρει ότι αυτή ανήκε στο Τάγμα των Βενεδικτίνων.

⁴⁸ Βλ. Κυπριανός, *Ιστορία χρονολογική*, 583-585.

⁴⁹ Τα μοναστήρια αυτά αναφέρει ο Estienne de Lusignan, *Description*, 32 και ο Χάκκεττ, *Ιστορία*, Β', 154-156.

⁵⁰ Βλ. Χάκκεττ, *Ιστορία*, Α', 158, και Β', 155, Constantinides-Browning, *Manuscripts*, 16, 96, 273, 275-78, 284, 286, 294, 306-307, 315-316, 324, 334-335, 349, 353, 378, Παπαδόπουλλος, 'Εκκλησία Κύπρου', 652, G. Fedalto, 'Η λατινική Εκκλησία στο μεσαιωνικό βασίλειο', *Ιστορία Κύπρου*, Δ', 727-728, Grivaud, 'Ο πνευματικός βίος και η γραμματολογία κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας', (*έ.α.* σημ. 22) 901.

⁵¹ Βλ. ανωτ. σημ. 29.

⁵² Βλ. Χάκκεττ, *έ.α.* Β', 155.

⁵³ Βλ. Α. Παπαγεωργίου, 'Ο καθεδρικός ναός του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου', *ΚυπρΣπ* 61 (1997) 47-96, του ιδίου, *The Cathedral of St John the Evangelist*, χ.τ., χ.χρ. Πρόκειται για τον σημερινό αρχιεπισκοπικό ναό της Λευκωσίας.

⁵⁴ Βλ. Κυπριανός, *Ιστορία χρονολογική*, 64, Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, Β', Βενετία 1894, 196, Γ. Ι. Καργώτου, 'Η Μονή Παλλουριωτίσσης', *ΚυπρΣπ* 13 (1949) 47-81, Richard, *Le livre des remembrances*, (*έ.α.* σημ. 29) 200, Παπαγεωργίου, *Αυτοκέφαλος*, xxviii.

⁵⁵ Βλ. Χάκκεττ, *έ.α.* 154 σημ. 105 και σελ. 156, Παπαδόπουλλος, 'Εκκλησία Κύπρου', 572 σημ. 78. Για το τέμπλο βλ. Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', 1371.

⁵⁶ Βλ. Χάκκεττ, *έ.α.* σελ. 154 σημ. 105 και σελ. 156, Παπαδόπουλλος, *έ.α.* 572 σημ. 78.

⁵⁷ *Αυτόθι*.

τους φράγκους κυρίαρχους. Ακόμη και πάπες παίρνουν υπό την προστασία τους ορθόδοξες μονές, όπως αυτή του Αγρού⁵⁸. Η χορηγία των εξόδων ανοικοδόμησης της Μονής του Σταυρού το 1340 στη Λευκωσία από τη Μαρία ντ' Ιμπελέν, θεία της βασίλισσας Αλίκης και συζύγου του βασιλιά Ούγου Δ'⁵⁹, το κτίσιμο του ναού του Αγίου Κυπριανού στο Μένοικο από τον βασιλέα Πέτρο Α' (1359-1369)⁶⁰, η ανοικοδόμηση της Μονής Κύκκου από την Ελεονόρα της Αραγονίας το 1365⁶¹, η απαλλαγή από φόρο αξίας 175 χρυσών νομισμάτων της Μονής Ιερέων από τον βασιλιά Ιανό (1398-1432) καθώς και η δωρεά μετοχίου και άλλης κτηματικής περιουσίας στη μονή⁶², η ανοικοδόμηση του ναού της Παναγίας

---

⁵⁸ Βλ. Schabel, *Synodicum Nicosiense*, έγγρ. Χ.61 (σελ. 372-373).

⁵⁹ Βλ. *Μαχαιράς*, § 75-76. Η μονή αυτή δεν σώζεται· πιθανόν κατεδαφίστηκε από τους Βενετούς μαζί με τα φράγκικα τείχη της Λευκωσίας.

⁶⁰ Σύμφωνα με τον *Μαχαιρά*, έ.α. § 39, ο βασιλιάς Πέτρος Α' έπασχε από πυρετό και θεραπεύθηκε όταν ήπια αγίασμα από το εκκλησάκι, όπου φυλάγονταν οι κάρες του αγίου Κυπριανού και της αγίας Ιουστίνης στο Μένοικο. Αμέσως κατεδάφισε το παλαιό εκκλησάκι και έκτισε στη θέση του μεγάλη εκκλησία. Σε ανασκαφή του Τμήματος Αρχαιοτήτων ανακαλύφθηκαν τα θεμέλια του μεσαιωνικού ναού καθώς και τοιχοποιία και τεμάχιο δαπέδου από τον αρχαιότερο ναό· βλ. Α. Παπαγεωργίου, 'Έρευνα εις τον ναόν του Αγίου Κυπριανού εις Μένοικον', *RDAC* 1964, 221-230· γενικότερα βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 342-343.

⁶¹ Βλ. Σ. Πισσιδέιους, *Περιγραφή της Ιεράς σεβάσμιας και βασιλικής Μονής της Υπεραγίας Θεοτόκου*, Ενετίησιν ³ 1817, 53. Τη βασική βιβλιογραφία για τη μονή συγκέντρωσε ο Σ.Κ. Περδίκης, 'Βιβλιογραφία Ιεράς Μονής Κύκκου', *EKMIMK* 2 (1993) 463-521. Για βιβλιογραφία νεωτέρων δημοσιευμάτων αναφορικά με τη μονή, βλ. Κ. Κοκκινόφτας-Ι. Π. Θεοχαρίδης, *Ιερά Μονή Κύκκου Εγκόλπιον*, Λευκωσία 1995, Σ. Κ. Περδίκης, *Οδηγός επισκεπτών Μουσείου Ιεράς Μονής Κύκκου*, Λευκωσία 1997, Ν. Χρυσοχού, 'Η εξέλιξη της αρχιτεκτονικής της Ιεράς Μονής Κύκκου από την ίδρυσή της μέχρι σήμερα', *Πρακτικά Συνεδρίου "Η Ιερά Μονή Κύκκου στη Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη"* (Λευκωσία 14.5.1998-16.5.1998), Λευκωσία 2001, 259-279.

⁶² Βλ. Constantinides-Browning, *Manuscripts*, 78,79. Για τη μονή γενικότερα βλ. Εφραίμ ο Αθηναίος, *Η περιγραφή της σεβάσμιας και βασιλικής Μονής του Κύκκου, ήτι διηγήσις περί της εν Κύπρω, αποκομίσεως της θαυματουργού αγίας Εικόνας της Υπεραγίας Θεοτόκου της λεγόμενης Κυκκιοτίσεως*, Ενετίησι 1751, 46· πρβλ. Λ. Φιλίππου, 'Η Μονή των Ιερέων ή Αγία Μονή', *Κυπρ.Χρ* 4 (1926) 312. Για τη μονή γενικά, βλ. Γ. Α. Σωτηρίου 'Προέχοντα βυζαντινά μνημεία των οποίων επιβάλλεται η ανακήρυξις ως αρχαιολογικών χώρων', *Απόστολος Βαρνάβας* 3 (1931) 734, Κ. Χατζηνάλη, 'Περί της εν Πάφω Μονής των Ιερέων και των κατά παράδοσιν ιδρυτών αυτής Αγίων Ευτυχίου και Νικολάου', *Κυπρ.Σπ* 16 (1952) 1-8, Grishin, *Pilgrim*, 50-52, πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, 68-70, 129 σημ.212, 130 σημ. 215, Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1964*, 15, 30-32, εικ. 6, 19, 20, του ίδιου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1965-1966*, 64, του ίδιου, *Μητρόπολις Πάφου*, 23-24, 82, του ίδιου, 'Βυζαντινοί χρόνοι', 40, του ίδιου, 'Ααξευτά ασκητήρια', 33-34, του ίδιου, λήμμα "Ιερέων Μονή", *MKE* 6, 79-80, Τσικνόπουλλος, *Εκκλησία Πάφου*, 237-240, Constantinides-Browning, *Manuscripts*, σελ. 4 σημ. 18, 7 σημ. 29, σελ. 8, 72, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81 σημ.

Χρυσαιλιώτισσας το 1450 στη Λευκωσία με έξοδα της Ελένης Παλαιολογίνας⁶³, και η οικονομική βοήθεια προς τη Μονή του Τιμίου Προδρόμου Μέσα Ποταμού το 1468 από τον Βασιλιά Ιάκωβο τον Β΄⁶⁴, αποδεικνύουν ότι οι σχέσεις μεταξύ των δύο δογμάτων, τουλάχιστον από το δεύτερο ήμισυ του 14ου αι. και μετά, δεν ήταν πολύ τεταμένες. Παράλληλα το γεγονός ότι ασκητές, όπως ο όσιος Βαρνάβας Βάσας Κουλιανίου⁶⁵, ζούσαν ασκητικό βίο στο νησί, δείχνει ότι συνεχίζεται, θεσμικά κατοχυρωμένος, ο μοναχισμός στην Κύπρο κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας. Επίσης, φαίνεται ότι το νησί εξακολουθεί να δέχεται επιδράσεις από τη Μικρά Ασία, εφόσον οι ηγέτες των μαρτύρων μοναχών της Καντάρας Κόνων και Ιωάννης ήταν αρχικά ασκητές στο Καλόν Όρος κοντά στην Αλλαγιά⁶⁶. Παράλληλα από τον 14ο αι. αναπτύσσονται εκ νέου σχέσεις ανάμεσα σε κυπριακά μοναστήρια και μοναστήρια της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου. Παράδειγμα αποτελούν, όπως φαίνεται από ανταλλαγές χειρογράφων⁶⁷, οι Μονές Αγίου Σάββα και Αγίας Αικατερίνης στο Σινά. Το παράδειγμα της λατρείας του

9, σελ. 361 σημ. 2, σελ. 362, Κ. Κοκκινόφτας–Ι. Θεοχαρίδης, *Μετόχια της Ιεράς Μονής Κύκκου. Μονή των Ιερέων ή Αγία Μονή*, Λευκωσία 1999.

⁶³ Βλ. Σωτηρίου, *Μνημεία*, εικ. 18, Jeffery, *Monuments*, 95-97 και Gunnis, *έ.α.* 64-67. Η εικόνα της Παναγίας σύμφωνα με τον Α. Παπαγεωργίου, ‘Η εκκλησία της Παναγίας ‘Ελεούσας’ της εκκλησίας της Παναγίας Χρυσαιλιώτισσας’, *RDAC* 1999, 327-336, ήρθε από την Κωνσταντινούπολη.

⁶⁴ Η πρώτη αναφορά στη μονή γίνεται σε έγγραφο με ημερομηνία 4.4.1468, με το οποίο ο βασιλιάς Ιάκωβος Β΄ παραχωρεί οικονομική βοήθεια στον ηγούμενο της μονής Γρηγόριο και στη συνέχεια στον αδελφό του Κάλλιστο· βλ. Mas Latrie, *Histoire*, III, 196. Για τη μονή βλ. Jeffery, *έ.α.* 364, Gunnis, *έ.α.* 389-390, Κυριαζής, *Μοναστήρια*, 139-143, Grishin, *Pilgrim*, 64, πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, 83.

⁶⁵ Σύμφωνα με την παράδοση, ο ασκητής όσιος Βαρνάβας έζησε σε θολωτό σπήλαιο στα δυτικά του χωριού Βάσας πιθανόν τον 14ο αι., εφόσον η ακολουθία του, σύμφωνα με τον Κ.Π. Κύρρη, ‘Πέντε Κυπριακά Αγιολογικά Μελετήματα’, *EKMIMK* 3 (1996) 75-76, δεν γράφτηκε πολύ πριν το 1383. Για τον άγιο βλ. Χ. Παπαδόπουλλος, ‘Ακολουθία του οσίου Βαρνάβα του εν Βάση’, *ΚυπρΣπ* 3 (1939) 51-76, του ίδιου, *Χριστιανικά Μελέται*, Λευκωσία 1955, 32-56, Kyrris, ‘Alaman Saints’, 203-235, Παπαγεωργίου, ‘Λαξευτά ασκητήρια’, 43-44.

⁶⁶ Βλ. Κ. Π. Κύρρη, λήμμα “Ασκητές”, *MKE* 3, 21.

⁶⁷ Από τον 14ο αι. και έπειτα υπάρχει ανταλλαγή χειρογράφων μεταξύ των ορθοδόξων μονών της Κύπρου και μονών στην Παλαιστίνη, την Αίγυπτο και το Άγιον Όρος. Οι ηγούμενοι των κυπριακών μονών θεωρούν τους εαυτούς τους ευεργέτες και κάνουν δωρεές προς τα ορθόδοξα αυτά μοναστήρια για το καλό της ψυχής τους· βλ. Constantinides-Browning, *Manuscripts*, 31-35.

αγίου Μάμαντος, μικρασιάτη μάρτυρα, που εμφανίζεται τον 6ο-7ο και επανέρχεται τον 14ο-15ο αι., περίοδο της Φραγκοκρατίας, φανερώνει τη χαρακτηριστική ανάμειξη και μεταφορά ιδεών από μια εποχή σε άλλη⁶⁸.

1.2 Η ενετική κυριαρχία (1489-1571)

Η εμπλοκή της Βενετίας στην πολιτική της Κύπρου αρχίζει από το 1468, όταν ο Ιάκωβος Β' νυμφεύθηκε την Αικατερίνη Κορνάρο⁶⁹, η οποία προερχόταν από ισχυρή οικογένεια της Βενετίας· η οικογένεια αυτή είχε από χρόνια ήδη σχέσεις με το νησί⁷⁰. Η βασιλεία της Αικατερίνης πρέπει να θεωρηθεί όχι απλώς προοίμιο αλλά ουσιώδες τμήμα της ενετικής περιόδου της κυπριακής ιστορίας. Με τον πρόωρο θάνατο του βασιλιά η εξουσία περιέρχεται στα χέρια της βασίλισσας Αικατερίνης· για τις διοικητικές αποφάσεις της υπήρχαν δύο Σύμβουλοι, ενετικής καταγωγής, καθώς και αρκετοί στενοί συγγενείς, ανάμεσα

---

⁶⁸ Για τον άγιο Μάμαντα βλ. C. P. Kyrris, 'Military colonies in Cyprus in the Byzantine period: Their character, purpose and extent', *ByzSlav* 31 (1970) 176. Τον άγιο Μάμαντα αναφέρει ο Μαχαιράς, § 33, ως έναν από τους "Τριακόσιους" αγίους που ήλθαν στο νησί· αναφέρει επίσης ότι μαρτύρησε στην Αλλαγία της Μικράς Ασίας· το φέρετρό του ήρθε μέσω θαλάσσης στην Κύπρο και ως εκ θαύματος υπέδειξε τη θέση όπου έπρεπε να παραμείνει, στην οποία ανεγέρθη ναός. Βλ. επίσης Αρχ. Μακαρίου Γ', *Κύπρος η Αγία νήσος*, (έ.α. σημ. 39) 38, Α. Παπαγεωργίου, 'Cities and countryside at the end of antiquity and the beginning of the Middle Ages in Cyprus', *Sweet land*, 43. Για την εγκαθίδρυση της λατρείας του Αγίου Μάμαντος στην Κύπρο βλ. Α. Μαραβά Χατζηνικολάου, *Ο Άγιος Μάμας*, Αθήνα² 1995, 72-84. Για την ακολουθία του αγίου, βλ. Ν. Κληρίδης, 'Προλεγόμενα και κείμενον της ακολουθίας του αγίου ενδόξου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος του θαυματουργού', *ΚυπρΣπ* 15 (1951) 89-146, Θ. Σχίζας, *Κύπρια Μηναία (ήτοι 'Ακολουθία ψαλλόμενα εν Κύπρω)*, Α', Μην Σεπτέμβριος, Λευκωσία 1994, 9-30. Ως προς τη χρονολόγηση της οικοδόμησης της νεώτερης μονής, στον 14ο-15ο αι., συμφωνούν οι Σωτηρίου, *Μνημεία*, πίν. 44, Hill, *A History*, III, 1120-1121 και Σ. Μενάρδος, 'Τοπωνυμικόν της Κύπρου', *Αθηνά* 18 (1905) 387, ενώ ο Χάκκεττ, *Ιστορία*, Β', 147, σημειώνει ότι κτίστηκε περίπου το 1190, την εποχή των Κομνηνών. Για την αρχιτεκτονική του ναού βλ. Κυριαζής, *Μοναστήρια*, 74, Enlart, *Gothic art*, 166-170, Grishin, *Pilgrim*, vi, 5, 19-21, 39, 49, 54, και πίν. 4, πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, 34-35, Κοκκινόφτας, 'Μοναστήρια Μόρφου', 179-180, Χ. Κούρρης, 'Άγιος Μάμας ο μέγας άγιος της Μόρφου', *Μητρόπολις Μόρφου*, 234-238, Μυριανθεύς, 'Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική', 71-72.

⁶⁹ Για την Αικατερίνη Κορνάρο βλ. Hill, *A History*, III, 632-635, D. και I. Hunt, *Caterina Cornaro, Queen of Cyprus, London 1989, των ιδίων, Caterina Cornaro, Queen of Cyprus Αικατερίνη Κορνάρο, Η τελευταία βασίλισσα της Κύπρου (1473-1489), Κατάλογος έκθεσης στην Πύλη Αμμοχώστου Λευκωσίας (18.9-16.10.1995)*, Λευκωσία 1995.

⁷⁰ Ο παππούς τής Κορνάρο και εγγονός τού Δόγη Marco Corner (1365-1368) ήταν πλούσιος έμπορος, εμφανίζεται δε ως ο πρώτος που είχε οικονομικές συναλλαγές με το νησί. Για την οικογένεια της Κορνάρο βλ. B. Arbel, 'A royal family in the republican Venice: The cypriot legacy of the Corner della Regina', *Studi Veneziani* 15 (1988) 131-152.

στους οποίους και ο πατέρας της, ο οποίος ήταν έμπειρος πολιτικός⁷¹. Όταν το 1489 η βασίλισσα παρεχώρησε το βασίλειό της στους Βενετούς, τόσο αυτή, όσο και η οικογένειά της ανταμείφθηκαν πλουσιοπάροχα από την ενετική κυβέρνηση⁷².

Η ενετική επιρροή, όμως, στο νησί άρχισε αρκετά νωρίτερα, με τη ανάμειξη των Ενετών στα οικονομικά των Λουζινιανών μέσω του εμπορίου μεταξύ Βενετίας και Κύπρου, το οποίο ήδη ανθούσε, την εγκατάσταση ενετών εμπόρων στο νησί από τον 12ο αι.⁷³, καθώς και την ανταλλαγή ιδεών μέσω της παιδείας, εφόσον Κύπριοι από γνωστές οικογένειες ευγενών σπούδαζαν σε ιταλικά πανεπιστήμια⁷⁴. Η Ενετική Δημοκρατία γενικά σεβόταν και διατηρούσε το κοινωνικό καθεστώς στις διάφορες αποικίες της· παρόλο, όμως, που γνώριζε από νωρίς την ανάγκη εγκατάστασης ενετικού πληθυσμού στο νησί, δεν

---

⁷¹ Βλ. B. Arbel, 'The reign of Caterina Corner (1473-1489) as a family affair', *Studi Veneziani* 26 (1993) 67-85, του ίδιου, 'Η Κύπρος υπό ενετική κυριαρχία', *Ιστορία Κύπρου*, Δ', 455-532.

⁷² Στην Κορνάρο δόθηκε η περιοχή του Άσολο στη Βόρεια Ιταλία, ενώ στον αδελφό της Georgio, ο οποίος την έπεισε να παραδώσει το βασίλειο, δόθηκε ο τίτλος ιππότη· βλ. Arbel, 'The reign of Caterina Corner', έ.α. 138.

⁷³ Εμπόριο μεταξύ της Βενετίας και Κύπρου υπήρχε ήδη από τις αρχές του 12ου αι., αφού από το 1126, χάρις στο χρυσόβουλο του Ιωάννη Β' Κομνηνού, οι Ενετοί απέκτησαν το δικαίωμα να εμπορεύονται ελεύθερα στο νησί. Λατίνοι ήταν, επίσης, ήδη εγκατεστημένοι στην Κύπρο πριν από το 1191· στη Λεμεσό υπήρχε ναός αφιερωμένος στον άγιο Μάρκο· βλ. D. Jacoby, 'Citoyens, sujets et protégés de Venise et de Gênes en Chypre du XIIIe au XVe siècle', *ByzForsch* 5 (1977) 164, E. Παπαδοπούλλου, 'Οι πρώτες εγκαταστάσεις Βενετών στην Κύπρο', *Σύμμεικτα* 5 (1993) 303-332. Για τις εμπορικές σχέσεις μεταξύ της Κύπρου και της Βενετίας βλ. P. Racine, 'Note sur le trafic Veneto-Chypriot á la fin du Moyen Age', *ByzForsch* 5 (1977) 307-329, A. Zorzi, *Marco Polo. Venezia e l'Oriente*, Milano 1981, 34, 61, 68, M. Balard, 'Le Vénitiens en Chypre dans les années 1300', *ByzForsch* 12 (1987) 589-603, A. X. Αριστείδου, 'Συμβολή στην πρώιμη Βενετοκρατία στην Κύπρο', *ΚυπρΣπ* 61 (1997) 35-43, T. Papacostas, 'Secular landholdings and Venetians in 12th c. Cyprus', *BZ* 92 (1999) 479-501, N. Coureas, 'Commercial relations between Lusignan Cyprus and Venetian Crete in the period 1300-1362' *EKEE* 26 (2000) 141-155.

⁷⁴ Βλ. B. Betto, 'Nuove ricerche su studenti ciprioti all' università di Padova (1393-1489)', *Θησαυρίσματα* 23 (1993) 40-80. Ο Κύπριος Αθανάσιος Λεπεντήνος, επιστολογράφος του Νικηφόρου Γρηγορά, αναφέρει ότι πολλοί Κύπριοι γνώριζαν την ιταλική γλώσσα αλλά και ότι πολλοί σπούδαζαν στην Πάδουα· βλ. N. Γ. Μοσχονάς, 'Ετερόγλωσσοι πληθυσμοί και επικοινωνία στο Φραγκικό βασίλειο της Κύπρου', *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, 138. Γενικότερα για Κυπρίους στην Ιταλία και την επίδραση του λατινικού δόγματος στους Ορθόδοξους Κυπρίους που ζούσαν στην Ιταλία βλ. K. Νίκας, 'Κύπριοι στην Ιταλία και στη Νεάπολη κατά τους XVI-XVII αιώνες', *Lapithos. Chypre et l'Europe*, A. Χατζησάββας (επιμ.), Besançon 1998, 200-211.

κατάφερε ποτέ να την επιτύχει σε μεγάλο βαθμό, εφόσον οι βενετοί ευγενείς δεν εύρισκαν θελκτική την ιδέα να μεταβούν και να ζήσουν στις κυπριακές πόλεις⁷⁵.

Το ίδιο αποτυχημένη αποδείχθηκε και η στρατιωτική τους πολιτική, η οποία μόνο με την άμεση τουρκική απειλή το 1558 επικεντρώθηκε στην οχύρωση των παραλίων Αμμοχώστου και Κερυνείας και την καταστροφή των οχυρώσεων στο εσωτερικό του νησιού, προς αποφυγήν κατάληψής τους από επαναστάτες ή από τους ίδιους τους Τούρκους⁷⁶. Οι Βενετοί προέβησαν σε έργα αποκατάστασης

---

⁷⁵ Βλ. G. Grivaud, 'Sur quelques contradictions de l'administration vénitienne à Chypre (1473-1570)', *Θησαυρίσματα* 20 (1990) 190. Για την ενετική κυριαρχία γενικά βλ. Arbel, 'Η Κύπρος υπό ενετική κυριαρχία', έ.α. 455-536.

⁷⁶ Παρόλο που αρχικά είχαν ακουστεί οι συμβουλές των Martinengo και Clusone για ενίσχυση και επισκευή των κάστρων στην οροσειρά του Πενταδακτύλου, εντούτοις αργότερα δόθηκε η διαταγή να εγκαταλειφθούν. Τη διαταγή της καταστροφής των κάστρων του Αγίου Ιλαρίωνα, Βουφαβέντο, Καντάρας, Σιγουρή, La Cava και Ποταμιάς αναφέρει ο Lusignan, *Description*, 210. Για τα κάστρα του Αγίου Ιλαρίωνα, Βουφαβέντου και Καντάρας βλ. Hill, *A History*, III, 862, Megaw, 'Military architecture', 204-206. Ειδικότερα για το κάστρο του Αγίου Ιλαρίωνα βλ. A.H.S. Megaw, *A brief description of St Hilarion castle*, Nicosia⁷ 1963· για το κάστρο της Καντάρας βλ. A. Papageorghiou, *A brief history and description of Kantara castle*, Nicosia χ.χρ., για το Βουφαβέντο, βλ. Α. Παπαγεωργίου, *Φρούριον Βουφαβέντο*, Λευκωσία χ.χρ. Για τις οχυρώσεις γενικότερα βλ. G. Perbellini, 'Le fortificazioni del regno di Cipro nello stato Veneto (X-XVI sec.)', *ΚυπρΣπ* 50 (1986) 193-225, του ιδίου, 'Outline of fortified networks in Cyprus', *IBI Bulletin* 48 (1992) 3-16, του ιδίου, 'Le fortificazioni di Cipro dal X al XVI secolo', *Castellum* 17 (1973) 7-58, A.H.S. Megaw, 'Le fortificazioni bizantine a Cipro', *Corso Rav.* 32 (1985) 199-231, Enlart, *Gothic art*, 375-377, 387-390 (για Λευκωσία) 416-428 (Κερύνεια), 428-437 (άγιο Ιλαρίωνα), 437-443 (Βουφαβέντο), 444-454 (Αμμόχωστο), 482-487 (για τους πύργους- παρατηρητήρια) 488-494 (για τη Λεμεσό)· για τις οχυρώσεις των πόλεων βλ. Megaw, 'Military architecture', 196-197 (για τη Λευκωσία), 197-198 (για την Αμμόχωστο), 198-199 (για τη Λεμεσό), 199-203 (για την Κερύνεια), 203-204 (για τους πύργους-παρατηρητήρια), 204-207 (για τον Αγ. Ιλαρίωνα, το Βουφαβέντο και την Καντάρα). Για το κάστρο της Κερυνείας βλ. A.H.S. Megaw, *A brief history and description of Kyrenia castle*, [Λευκωσία] χ.χρ. Για τα οχυρωματικά σχέδια και έργα των Ενετών στην Κύπρο βλ. Hill, *A History*, III, 860-863, A. Manno, 'Politica e architettura militare: Le difese di Venezia (1557-1573)', *Studi Veneziani* 11 (1986) 91-137, Χρ. Τζομπανάκη, *Ενετικές οχυρώσεις στην Κρήτη και στην Κύπρο: Ομοιότητες των μνημείων του πολέμου. Ετήσια διάλεξη στο Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας 9 Οκτωβρίου 1997*, Λευκωσία 1998, N. Coldstream-M. Ιακώβου, 'Βενετικές οχυρώσεις', *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος*, 175-184. Για τις οχυρώσεις των παραλίων πόλεων Αμμοχώστου και Λεμεσού πρβλ. Α. Μαραγκού, *Τα λιμάνια της Κύπρου*, Λευκωσία 1997, 84-123 και 269-271 αντίστοιχα και R. Gertwagen, 'Maritime activity concerning the ports and harbours of Cyprus from the late 12th to the 16th centuries (1191-1571)', *Cyprus and the crusades*, (έ.α σημ. 1) 511-538 (συγκεκριμένα για την Πάφο σελ. 519-520, για τη Λεμεσό σελ. 521-522 και για την Αμμόχωστο σελ. 522-523). Για τις οχυρώσεις της Αμμοχώστου βλ. επίσης Ν. Παταπίου, 'Οι οχυρώσεις της Αμμοχώστου επί Βενετοκρατίας', *EKEE* 25 (1999) 79-130. Γενικότερα για την οχυρωματική πολιτική των Βενετών στην Ανατολή πρβλ. M. Rigo, *Venezia e la difesa del Levante da Lepanto a Candia 1570-1670*, Venezia 1986, X. Μπούρας, 'Βενετική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα', *Αρχιτεκτονικά θέματα* 4 (1970) 78-83.

των τειχών της Αμμοχώστου και διαφόρων κάστρων (Πάφου, Λεμεσού, Αγίου Νικολάου των γάτων, και Λευκωσίας)⁷⁷. Η καθυστέρησή τους όμως να οχυρώσουν έγκαιρα και κατάλληλα τις πόλεις ίσως να υπήρξε και μία από τις αιτίες να χάσουν την κυριαρχία του νησιού.

Στην εσωτερική τους πολιτική διατήρησαν τη διοικητική διαίρεση της Κύπρου, όπως και στην περίοδο της Φραγκοκρατίας, σε δώδεκα περιοχές: Λευκωσία, Αμμόχωστο, Λεμεσό, Πάφο, Κερύνεια, Λάρνακα, Μεσαορία, Καρπάσι, Μαζωτό, Αυδήμου, Χρυσοχού και Πεντάγεια. Το νησί ήταν απαραίτητο στους Βενετούς για την εισαγωγή σιταριού στη Βενετία, καθώς και άλλων αγαθών όπως ζάχαρης, βαμβακιού, και άλλων τροφίμων⁷⁸. Αλλά και σε περίπτωση οικονομικής ανάγκης η Γαληνοτάτη προσέτρεχε στη μεγαλόνησο και με διάφορα μέτρα, όπως με την εξαγορά της ελευθερίας δούλων ή την πώληση του πλεονάσματος του σιταριού σε άλλες χώρες, επιτύγχανε να αντλήσει τα αναγκαία χρήματα⁷⁹.

Εκκλησία. Στον θρησκευτικό τομέα οι Βενετοί διατήρησαν τον περιορισμό των επισκοπικών εδρών σε τέσσερις, όπως επί Φραγκοκρατίας· ήδη όμως είχε αρχίσει η παρακμή της λατινικής εκκλησιαστικής κυριαρχίας στην Κύπρο⁸⁰. Η

---

⁷⁷ Βλ. ανωτ. σημ. 76.

⁷⁸ Τον 16ο αι. η Κύπρος αποτελούσε την κυριότερη πηγή εισαγωγής σιταριού για τη Βενετία, αφού χωρίς το σιτάρι αντιμετώπιζε τον κίνδυνο της πείνας· Βλ. Α. Αριστείδου, 'Τα κυριότερα εξαγωγικά προϊόντα της Κύπρου κατά τις πρώτες δύο δεκαετίες του 16ου αιώνα', *EKEE* 21(1996) 92-112.

⁷⁹ Οι εργασίες στα περισσότερα δημόσια κτήρια, συμπεριλαμβανομένων και των εργασιών στο παλάτι του Δόγη, χρηματοδοτούντο από τον φόρο του άλατος που επέβαλε η Βενετία στους Κυπρίους πολίτες. Επίσης η ανοικοδόμηση του νομισματοκοπείου στη Βενετία (Zecca, η σημερινή Μαρκιανή Βιβλιοθήκη) χρηματοδοτήθηκε από την απελευθέρωση σκλάβων στην Κύπρο, ελευθερία η οποία εξαγοραζόταν με 50 δουκάτα ανά κεφαλή· βλ. τα σχετικά έγγραφα στη σειρά Consiglio dei Dieci, Comuni, reg.13,c 117t-118, 27 Jan. 1537. M.N. (1540) όπως τα παραθέτει η Howard, *Sansovino*, 38-39.

⁸⁰ Η Βενετία δεν ακολούθησε ενιαία πολιτική σε όλες τις κτήσεις της. Στην Κρήτη κατήργησε όλες τις επισκοπικές έδρες, όπως και στην Κέρκυρα, όπου υιοθετήθηκε ο θεσμός των Μεγάλων Πρωτοπαπάδων. Αντίθετα στη Μεθώνη, την Κορώνη, τη Μονεμβασιά, τη Σκύρο, την Κεφαλονιά, την Πελοπόννησο και τη Λευκάδα διατήρησε τις επισκοπικές έδρες· βλ. συνοπτικά στην Α. Πανοπούλου, 'Οι Βενετοί και η ελληνική πραγματικότητα: Διοίκηση, εκκλησιαστική, οικονομική οργάνωση', *Venetiae quasi alterum Byzantium*, 277-370.

ενετική κυβέρνηση στην Κύπρο, όπως και στα άλλα ενετοκρατούμενα μέρη⁸¹, ουδέποτε υπήρξε πολύ αυστηρή στη θρησκευτική της πολιτική και την επιβολή του δυτικού θρησκευάτος εις βάρος της Ορθόδοξου Εκκλησίας. Στις αρχές της Ενετοκρατίας η ενετική κυβέρνηση προσπαθούσε να ασκήσει κάποιον έλεγχο στην Ορθόδοξη Εκκλησία, περισσότερο όμως λόγω οικονομικών συμφερόντων παρά εξαιτίας θρησκευτικών πεποιθήσεων⁸². το λατινικό ιερατείο, το οποίο διατελούσε πλέον υπό τον έλεγχο της πολιτικής εξουσίας, δεν ήταν σε θέση να ασκεί οποιαδήποτε πίεση σε αυτήν.

Με ορατό τον κίνδυνο κατάληψης του νησιού από τους Τούρκους, κατά την πέμπτη δεκαετία του 16ου αι., η ενετική κυβέρνηση αντελήφθη ότι χωρίς τη συμπαράσταση του κυπριακού πληθυσμού θα έχανε οριστικά το νησί. Έτσι άρχισε να ασκεί πίεση στη Λατινική Εκκλησία, ώστε αυτή να τηρήσει μια πιο ανεκτική στάση έναντι της Ορθόδοξης⁸³. Τα λαϊκά προσκυνήματα στην Αψινθιώτισσα κοντά στο Συγχαρί καθώς και στην Αχειροποίητο Λάμπουσας⁸⁴

---

⁸¹ Για την πολιτική και τη θρησκευτική στάση των Ενετών στην Κρήτη βλ. Πανοπούλου, έ.α.· ειδικότερα για τα Επτάνησα βλ. Ε. Λούντζη, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, εν Αθήναις 1856, Triantaphyllopoulos, *Wandmalerei*, I, 52 εξ., Α. Νικηφόρου, *Δημόσιες τελετές στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας, 14ος-18ος αι.*, 30-38, Ρ. Soustal-J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, (Tabula Imperii Byzantini), Wien 1981, 83-87, Γ. Μεταλληνός, 'Η Εκκλησία της Κέρκυρας στην ιστορία και το παρόν', *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη στην Κέρκυρα. Μνημεία, εικόνες, κειμήλια, πολιτισμός*, Κέρκυρα 1994, 16-17, 18-24, Α.Χ. Τσίτσας, *Η Εκκλησία της Κερκύρας κατά την Λατινοκρατίαν 1267-1797*, Κέρκυρα 1969, 40-71. Για τη γενικά ευνοϊκή στάση των Ενετών έναντι των Ορθοδόξων βλ. Κ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας Αλέξιος Ραρτούρος. Λόγιος του 16ου αι. (1504-1574)*, Κέρκυρα 1995, 18-21· για το πρόβλημα μεταξύ των δύο εκκλησιών στην Κέρκυρα το 1682-1685 βλ. Μ. Manoussacas (avec la collaboration de M. Lassithiotakis), *Francois Scourphos ο γραμματοφόρος (le courrier)*, Athènes 1998, 36-40.

⁸² Οι Βενετοί ήλεγχαν τον αριθμό των εφημεριών που μπορούσε να έχει ένα χωριό. Τα πολύ μικρά χωριά ή *πρασειά*, τα οποία απείχαν λιγότερο από ένα ιταλικό μίλι από χωριό, δεν εδίκαιούντο ιερέα· βλ. Αριστείδου, *Ανέκδοτα έγγραφα*, Α', 77.

⁸³ Στις 19 Σεπτεμβρίου 1547 το Συμβούλιο των Δέκα διέταξε την κυβέρνηση της Κύπρου να ενεργήσει, ώστε ο βικάριος του Λατίνου αρχιεπισκόπου Κύπρου frate Lorenzo di Bergamo από εκείνη τη στιγμή και στο εξής να είναι εγκρατής και σώφρων στις δηλώσεις του εναντίον των Ορθοδόξων και να σταματήσει να τους πολεμά. Ακολούθησε μία σειρά από παρόμοια διατάγματα, τα οποία δείχνουν τη θετική μεταστροφή της ενετικής κυβέρνησης προς τους ορθόδοξους υπηκόους· βλ. Αριστείδου, 'Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου', 198.

⁸⁴ Τα μοναστήρια της Αχειροποίητου και της Αψινθιώτισσας αναφέρονται από τον Βουστρώνιο, *Διήγησις Κρόνικας Κύπρου*, (έ.α. σημ. 46) 166-167, ως μεγάλα προσκυνήματα, όπου πήγαιναν όλοι οι κάτοικοι της Κερύνειας, ενώ η βασίλισσα Αικατερίνη Κορνάρο πήγε στην Αψινθιώτισσα για προσκύνημα το 1487, δύο χρόνια πριν από την πλήρη ενετική

αποδεικνύουν τον σεβασμό των Βενετών προς τις εκδηλώσεις των Ορθοδόξων. Θετική προς την Ορθόδοξη Εκκλησία ήταν και η απάντηση που έδωσε το Συμβούλιο των Δέκα έπειτα από σύγκρουση μεταξύ του ορθοδόξου επισκόπου Σολέας και του λατίνου αρχιεπισκόπου. Το Συμβούλιο εξέφρασε την επιθυμία του να σταματήσει η αντιδικία και να υπάρξει ειρηνική συμβίωση μεταξύ των δύο κλήρων, εν όψει του άμεσου κινδύνου που αντιμετώπιζε η Κύπρος⁸⁵. Σε αυτή τη θετική στάση της Βενετίας προς την Ορθόδοξη Εκκλησία συνέβαλε και το γεγονός ότι οι σχέσεις της Γαληνοτάτης με τον πάπα ήταν συχνά ανταγωνιστικές και η πρώτη δεν ανεχόταν την παρέμβαση της Ρώμης στις πολιτικές αποφάσεις της⁸⁶.

Το 1521 απέβη σταθμός στην ιστορία της Ορθοδοξίας στο νησί: ο πάπας Λέων Γ' εξέδωσε βούλα, με την οποία παραχωρούσε πολλά δικαιώματα στην Ορθόδοξη Εκκλησία και αφαιρούσε από τους Λατίνους το δικαίωμα της

κυριαρχία του νησιού. Πολύ κοντά στη Μονή της Παναγίας Αχειροποιήτου υπήρχε μικρό παρεκκλήσι, του οποίου μόνο τα ερείπια σώζονται σήμερα, με την ονομασία *Φραγκοκκλησιά*. Αυτός πιθανόν ήταν λατινικός ναός των Φράγκων της Λατίθου· βλ. Enlart, *Gothic art*, 202-205. Για τη Μονή Αχειροποιήτου, που πιθανόν ανάγεται στην παλαιοχριστιανική ή πρωτοβυζαντινή περίοδο βλ. Jeffery, *Monuments*, 319-321, Χάκκεττ, *Ιστορία*, Β', 90-91, 107, 157, 159, Gunnis, *Historic Cyprus*, 315-317, Σωτηρίου, *Μνημεία*, πίν. 25α, Ν. Κληρίδης, *25 μοναστήρια στην Κύπρο*, Β', Λευκωσία 1968, 14-18, Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1963*, 16-18, του ίδιου, 'Cities and countryside at the end of antiquity and the beginning of the Middle Ages in Cyprus' (έ.α. σημ. 68) 43, G. Grivaud, 'Η Βενετία και οι εκκλησιαστικές υποθέσεις στην Κύπρο: Η διαμάχη της Μονής της Παναγίας Αχειροποιήτου (1527-1534)', *EKMIMK* 2 (1993) 221, Αριστείδου, *Ανέκδοτα έγγραφα*, Γ', 282-283. Για τον αρχαιολογικό χώρο γύρω από την Αχειροποιήτο Λάμπουσας βλ. J.L. Myres, 'Excavations in Cyprus 1913', *BSA* 41 (1940-1945) 72-78. Για τη Μονή Αψινθωτίσσης βλ. Βλ. Enlart, *Gothic art*, 205-206, Gunnis, *Historic Cyprus*, 434, Α. Παπαγεωργίου, 'Η Μονή Αψινθωτίσσης', *RDAC* 1963, 73-83, του ίδιου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1963*, 14-16 και 20-22, του ίδιου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1964*, 26-30, του ίδιου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1965-1966*, 28-29, του ίδιου, 'βυζαντινοί χρόνοι', 61, Κύρρης, 'Κυπριακά αγιολογικά και μοναστηριακά μελετήματα', (έ.α. σημ. 65) 217-230.

⁸⁵ Βλ. Αριστείδου, 'Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου', 204.

⁸⁶ Η επεκτατική πολιτική της Βενετίας συχνά βρισκόταν αντιμέτωπη με την παπική εξουσία, όπως στην περίπτωση της κυριαρχίας της Φερράρας και της Πάδουας, τις οποίες κατάκτησαν οι Βενετοί προς μεγάλη αγανάκτηση του πάπα Ιουλίου του Σίξτου Δ'. Η συμμαχία του πάπα με τη Γαλλία και τον αυτοκράτορα των Αψβούργων εναντίον της Βενετίας, αλλά και αργότερα η συμμαχία της Γαλλίας και Βενετίας εναντίον του πάπα, όπως και η θρησκευτική ανοχή της Γαληνοτάτης, έφερναν συνέχεια αντιμέτωπες τις δύο κυρίαρχες δυνάμεις· βλ. Κ. Ντηλ, *Βενετία μία Δημοκρατία Πατρικίων*, μτφρ. Σ.Δ. Μοτσενίγου, Αθήνα 1948, 148-149, J.N. Norwich, *Ιστορία της Βενετίας*, μτφρ. Δ. Παπαγεωργίου, Αθήνα 1993, 378-498.

παρεμπόδισης τελέσεων μυστηρίων από τους Ορθοδόξους, κατοχυρώνοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, την ισότητα ανάμεσα στα δύο δόγματα⁸⁷. Αυτή η κίνηση, η οποία στόχευε στη σταθεροποίηση των σχέσεων και στη συμβολή της ένωσης των δύο Εκκλησιών, βοήθησε στον περιορισμό της εχθρότητας μεταξύ Ορθοδόξων και Λατίνων⁸⁸. Πληροφορίες από περιηγητές και έγγραφα της περιόδου αναφέρουν παρακμή της Λατινικής Εκκλησίας και ενδυνάμωση της Ορθόδοξης. Σε έκθεση του 1565 ο Bernardo Sagredo, Γενικός Προβλεπτής της Κύπρου, δίνει μια μάλλον σκοτεινή εικόνα για τη θρησκευτική κατάσταση των Λατίνων και αναφέρει ότι οι ορθόδοξοι επίσκοποι, προς το τέλος της Ενετοκρατίας, αφού εγκατέλειψαν τις επαρχιακές έδρες τους, κατέλαβαν και κατοχύρωσαν την εξουσία τους σε αστικές έδρες, αφού σύμφωνα με την παπική βούλα τους δινόταν αυτό το δικαίωμα⁸⁹. Σε αυτές τους τις ενέργειες συνετέλεσε και η απουσία ορισμένων λατίνων επισκόπων, οι οποίοι, σύμφωνα με τον ενετό χρονογράφο Marino Sanudo τον Νεώτερο (1466-1536), εγκατέλειψαν τις έδρες τους και επέστρεψαν στη Ρώμη ή τη Βενετία, όπου και τους απεστέλλετο η

⁸⁷ Βλ. Χάκκεττ, *Ιστορία*, Α', 228-229, Κιρμίτσης, 'Η Ορθόδοξος Εκκλησία της Κύπρου επί Φραγκοκρατίας', (έ.α. σημ. 15) 63.

⁸⁸ Την ίδια πολιτική έναντι των θεμάτων που αφορούσαν στη θρησκεία διατήρησε η ενετική κυβέρνηση κατά τον 16ο αι. και στην Κέρκυρα, τη Ζάκυνθο, την Κεφαλονιά και την Κρήτη, εκδίδοντας αλλεπάλληλα διατάγματα με τα οποία αναγνωρίζονταν τα δικαιώματα των Ορθοδόξων και η δικαίωσή τους σε θέματα προστριβής με τον λατινικό κλήρο. Όπως και στην Κύπρο τα τελευταία χρόνια της Ενετοκρατίας, έτσι και στα Ιόνια Νησιά η θρησκευτική πολιτική των Βενετών άλλαξε και ακολούθησε με διπλωματική περίσκεψη τη μέση οδό ανοχής και συγχής ενίσχυσης του ορθόδοξου κλήρου. Στην ενετοκρατούμενη Κέρκυρα, κατόπιν αίτησης του Πρωτοπαπά Κέρκυρας Αλοϊσίου Ραρτούρου το 1540, ο πάπας Παύλος Γ' εξέδωσε βούλα με σκοπό να προστατεύσει την Ορθόδοξη Εκκλησία από τις επεμβάσεις του λατινικού κλήρου· βλ. Λούντζη, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, έ.α. 95, 198, Λ. Χ. Ζώη, *Ιστορία της Ζακύνθου*, Αθήνα 1955, 290, Ζ. Τσιρπανλής, κεφ. 'Η Ορθοδοξία και ο Καθολικισμός μετά την άλωση', *ΙΕΕ*, Ι', (1453-1669), 115, Δ. Βλάσση, 'Νέα στοιχεία για τον Ορθόδοξο κλήρο της Κεφαλονιάς', *Θησαυρίσματα* 22 (1992) 333. Παρόλη την περίοδο προστριβών των δύο Εκκλησιών στην ενετοκρατούμενη Κρήτη, ιδιαίτερα το τελευταίο μισό του 16ου αι., παρατηρείται μία περίοδος άνθησης των δραστηριοτήτων των Ορθοδόξων. Η άνθηση αυτή σχετίζεται με την ανεκτικότητα της ενετικής διοίκησης, ειδικά μπροστά στην απειλή των Τούρκων αλλά και στην αναπόφευκτη όσμωση των δύο πολιτισμών· βλ. Χρ. Μαλτέζου, *Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1669)*, Κρήτη 1990, 83-86, της ίδιας, 'Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1669)', εις Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*, ΙΙ, Κρήτη 1988, 142-143, 150-156, Δ. Χρονάκη, 'Μοναστήρια της περιοχής Επάνω Μεραμπέλλου κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας', *Θησαυρίσματα* 27 (1997) 231-273, Θ. Ε. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1986, 202.

⁸⁹ Βλ. Χάκκεττ, *Ιστορία*, Γ', 61, Mas Latrie, *Histoire*, ΙΙΙ, 542-543.

χορηγία, και όπου τελικά πέθαιναν και κηδεύονταν⁹⁰. Αυτή η απουσία των λατίνων επισκόπων και συχνά και των αρχιεπισκόπων από το νησί έδωσε περισσότερη ελευθερία στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Άλλο στοιχείο, το οποίο δηλώνει την απουσία προσπάθειας ελέγχου των Βενετών σε θέματα που αφορούσαν την Ορθόδοξη Εκκλησία, ήταν η ψήφιση νέου νόμου, σύμφωνα με τον οποίο σε περίπτωση εκλογής νέου επισκόπου δεν ήταν πλέον αναγκαία η μετάβασή του στη Βενετία για την επικύρωση της εκλογής του, όπως συνηθιζόταν μέχρι το 1507. Ο περιηγητής Martin von Baumgarten αναφέρει ότι κατά την περίοδο επισκέψεώς του στο νησί, το 1508, κάθε επισκοπή είχε ταυτοχρόνως έλληνα και λατίνο επίσκοπο⁹¹.

Η αδιαφορία των Βενετών για τα θέματα της Ορθόδοξης Εκκλησίας φαίνεται ότι επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την εκκλησιαστική εξουσία, στην οποία παρατηρούνται μερικά κρούσματα παράτυπων πράξεων, όπως η αγορά ή η παράνομη κατοχή εκκλησιαστικών αξιωμάτων⁹², ενώ τα αιτήματα του ορθόδοξου κλήρου μπορούσαν πλέον να κατατίθενται απευθείας στην ενετική κυβέρνηση. Τα γεγονότα αυτά μαρτυρούν, μεταξύ άλλων, και τις στενές σχέσεις μεταξύ των ανωτέρων ελληνικών τάξεων και του ενετικού καθεστώτος.

Μοναχισμός. Τα μοναστήρια αυτή την περίοδο φαίνεται ότι αντιμετώπιζον οικονομικές δυσκολίες. Το 1490 ο λαός υπέβαλε παράπονα στη

---

⁹⁰ Ο Sebastiano Priuli, αρχιεπίσκοπος Λευκωσίας, πέθανε και τάφηκε στη Ρώμη το 1502· βλ. Sanudo, *Diarii*, τόμ. 4 των ετών 1501-1503, Venezia 1880, 67, 344, ενώ ο επίσκοπος Λεμεσού Nicolo Dolce (Dolze) πέθανε και τάφηκε στη Ρώμη το 1514· βλ. του ίδιου, *Diarii*, τόμ. 18 για το έτος 1514, Venezia 1888, 67-68.

⁹¹ Βλ. Cobham, *Excerpta Cypria*, 54.

⁹² Σχετικές μαρτυρίες υπάρχουν για την ορθόδοξη επισκοπική έδρα της Αμμοχώστου, την οποία διεκδικούσαν τρεις ιερείς. Τελικά το αξίωμα δόθηκε στον ιερέα Ανδρέα, αντί του υποστηριζομένου από τη βασίλισσα Αικατερίνη Κορνάρο ιερέα Συμεών, εφόσον ο πρώτος είχε συνεισφέρει το μεγαλύτερο ποσό για την οχύρωση των τειχών της Αμμοχώστου· Sanudo, *Diarii*, τόμ. 10, έτος 1510, Venezia 1883, 712. Παρόμοιο περιστατικό συνέβη και στη Μονή του Αγίου Μάμαντος, όταν το 1510 ο παπα-Δημήτρης είχε λάβει τη μονή από την ενετική κυβέρνηση πληρώνοντας 500 δουκάτα στη Βενετία και 1000 δουκάτα στις αρχές της Κύπρου· βλ. Αριστείδου, 'Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου', 194. Μια άλλη κατάχρηση εκκλησιαστικής εξουσίας παρατηρείται το 1520 στη Μονή Αχειροποιήτου, όπου καταλαμβάνει μάλλον παράνομα τη θέση του ηγουμένου κάποιος Iossiphí, ο οποίος δεν είχε εκλεγεί από την κοινότητα· βλ. Γρίναυδ, 'Η Βενετία και οι εκκλησιαστικές υποθέσεις στην Κύπρο', έ.α. 221. Η μονή αναφέρεται και σε έκθεση του 1523· βλ. Αριστείδου, *Ανέκδοτα έγγραφα*, Γ', 282-3.

ενετική κυβέρνηση, υποστηρίζοντας ότι τα μοναστήρια εγκαταλείπονταν λόγω της υψηλής φορολογίας, καθώς και ότι, όταν κάποια μονή έμενε χωρίς ηγούμενο, εισέρχονταν σε αυτήν κληρικοί, οι οποίοι σφετερίζονταν τα εισοδήματά της, με αποτέλεσμα οι μοναχοί να μην έχουν πόρους για να ζήσουν⁹³. Είναι φανερό ότι οι Αρχές ανταποκρίθηκαν σε μερικά από τα αιτήματα των Κυπρίων, εφόσον υπάρχουν παραδείγματα οικονομικής ενίσχυσης ορθοδόξων μονών, όπως της Παλλουριώτισσας στη Λευκωσία⁹⁴ την 29η Δεκεμβρίου 1549 (8 δουκάτα ετησίως), του Αγίου Μάμαντος Μόρφου⁹⁵ το 1549 (20 μόδια σιτηρά και 5 φορτία κρασιού ετησίως), του Αγίου Εμπορίτου (ή Εμπορήτου) το 1551⁹⁶ (25 δουκάτα ετησίως), της Αχειροποιήτου Λάμπουσας το 1553 (10 φορτία κρασί)⁹⁷, των Ανδρείων Λευκωσίας (25 δουκάτα)⁹⁸ και του Αγίου Νικολάου της Στέγης το 1559 (10 ενετικούς στατήρες σιτηρών ετησίως επί δεκαετία)⁹⁹. Ακολούθησε και άλλο διάταγμα από το Συμβούλιο των Δέκα στις 20 Οκτωβρίου 1554, το οποίο προέβλεπε οικονομική ενίσχυση προς τη Μονή Κύκκου¹⁰⁰. Η πολιτική αυτή δεν έβλαπτε το ταμείο της Γαληνοτάτης, καθώς η οικονομική ενίσχυση ορισμένων μονών προερχόταν από φορολογία, η οποία επιβαλλόταν σε μονές με υψηλό

---

⁹³ Βλ. Hill, *History*, 1098 και Αριστείδου, *Ανέκδοτα έγγραφα*, Α', 252.

⁹⁴ Βλ. Αριστείδου, 'Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου', 199. Για τη μονή γενικά βλ. ανωτ. σημ. 54.

⁹⁵ Βλ. Αριστείδου, *έ.α.* 199. Για γενική βιβλιογραφία περί της μονής βλ. ανωτ. σημ. 68.

⁹⁶ Βλ. Αριστείδου, *έ.α.* 200. Για γενική βιβλιογραφία περί της μονής βλ. Constantinides-Browning, *Manuscripts*, 79.

⁹⁷ Βλ. Αριστείδου, *έ.α.* 200. Για γενική βιβλιογραφία σχετικά με τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 84.

⁹⁸ Επιπλέον, το 1558 το Συμβούλιο των Δέκα εκδίδει διάταγμα προς την κυβέρνηση Κύπρου να υποστηρίξει οικονομικά από τα δημόσια ταμεία τη Μονή Ανδρείων, ώστε αυτή να μπορεί να αποπερατώσει τις εργασίες ανέγερσης ναού αφιερωμένου στην Παναγία· βλ. Αριστείδου, *έ.α.* 201-202. Για γενική βιβλιογραφία για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 50.

⁹⁹ Βλ. Αριστείδου, *έ.α.* 202. Γενικά για τον ναό βλ. Κυριαζής, *Μοναστήρια*, 86-93, Γ.Σ. Πλουμίδου, 'Έγγραφα αφορώντα εις τη Μονήν Αγίου Νικολάου της Στέγης (1588)', *EKEE* 4 (1970-1971) 233-238, Παπαγεωργίου, 'Έυλόστεγοι', 393, Stylianou, *Painted churches*, 53-75.

¹⁰⁰ Βλ. G. Grivaud, 'Η Ιερά Μονή Κύκκου και τα εισοδήματά της στα 1553', *EKMIMK* 1 (1990) 71, Αριστείδου, 'Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου', 200-201. Για γενική βιβλιογραφία για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 61.

ετήσιο εισόδημα¹⁰¹. Επίσης, το Συμβούλιο των Δέκα εξέτασε το ζήτημα εκλογής ηγουμένων και αποφάσισε υπέρ των μοναχών, οι οποίοι υποστήριζαν ότι οι ηγούμενοι έπρεπε να εκλέγονται από τον τοποτηρητή και τους συμβούλους του, με επικύρωση της εκλογής τους από τον λατίνο αρχιεπίσκοπο Λευκωσίας¹⁰². Ο τοποτηρητής Silvestro Minio στην περιγραφή του για τη Λευκωσία¹⁰³ κατέγραψε εκκλησίες και μονές και απαρίθμησε πέντε λατινικά μοναστήρια (των Αυγουστινιανών, των Καρμηλιτών¹⁰⁴, των Φραγκισκανών, οι οποίοι παρέμειναν μέχρι το τέλος της Ενετοκρατίας κ.ά.), και δύο ελληνικά (τη Μονή της Παναγίας των Ανδρείων και αυτή του Αγίου Ιωάννου του Πίπη)¹⁰⁵.

Παρόλη τη σχετική ισότητα των λατινικών και ορθοδόξων μοναστηριών και, όπως σημειώνει ο τοποτηρητής Silvestro Minio, την εκτίμηση που απολάμβαναν οι ελληνικές μονές από τους Βενετούς, τα έσοδα των δύο Εκκλησιών εξακολουθούσαν να έχουν μεγάλη διαφορά¹⁰⁶. Ο Bernardo Sagredo μας πληροφορεί ότι υπήρχαν στο νησί 52 μονές με έλληνες μοναχούς, πλούσιες ως επί το πλείστον, για τις οποίες η Δημοκρατία διατηρούσε το δικαίωμα εκλογής ηγουμένων, το οποίο ασκούσε με την παρουσία βενετών αντιπροσώπων της¹⁰⁷. Υπάρχει ωστόσο η αντίθετη γνώμη, αυτή του συμβούλου Aloysius Da Ponte, ο οποίος υποστήριζε ότι οι πενιχροί πόροι των ελληνικών μονών δεν επέτρεπαν την ανάπτυξή τους, από τη στιγμή που ο πληθυσμός των κοινοτήτων αυξανόταν¹⁰⁸.

---

¹⁰¹ Το 1544 τα ελληνικά μοναστήρια, τα οποία διέθεταν ένα ετήσιο εισόδημα άνω των 100 δουκάτων, υποβάλλονταν σε φορολογία της τάξεως του 8%, ποσό το οποίο χρησίμευε στη διατήρηση των μονών S. Maria del Sur (Λατινική) και της ορθόδοξης Παναγίας Παλουριώτισσας βλ. Αριστείδου, *έ.α.* 197.

¹⁰² Βλ. Αριστείδου, *Ανέκδοτα έγγραφα*, Α', 252.

¹⁰³ Βλ. Sanudo, *Diarii*, τόμ. 51 έτους 1529, Venezia 1898, 444.

¹⁰⁴ Το λατινικό μοναστήρι Fontamia κοντά στο χωριό Τριμίθι πιθανόν ανήκε στους Καρμηλίτες μοναχούς, οι οποίοι αγόρασαν το χωριό το 1513· Αριστείδου, *έ.α.* Β', 122.

¹⁰⁵ Βιβλιογραφία για τη Μονή Ανδρείων βλ. ανωτ. σημ. 50. Για τη Μονή Πίπη βλ. ανωτ. σημ. 53.

¹⁰⁶ Τα εισοδήματα της Λατινικής Εκκλησίας ήταν πολύ περισσότερα από αυτά της Ορθόδοξης. Για τα εισοδήματα των δύο Εκκλησιών βλ. τον συγκριτικό πίνακα στον Παπαδόπουλλο, 'Εκκλησία Κύπρου', 657.

¹⁰⁷ Βλ. Mas Latrie, *Histoire*, III, 543.

¹⁰⁸ Βλ. Grivaud, 'Η Ιερά Μονή Κύκκου και τα εισοδήματά της στα 1553', *έ.α.* 64-65.

Καθ' όλη τη διάρκεια του 16ου αι. οι ενετικές αρχές παρακολουθούσαν και ρύθμιζαν τους αριθμούς των παροικών, οι οποίοι μπορούσαν να ελευθερωθούν, να καταταγούν στον ορθόδοξο κλήρο και να αφιερωθούν στον μοναχισμό, ενέργεια που αποτελούσε διέξοδο για τους ταλαιπωρημένους χωρικούς¹⁰⁹.

Τα παραπάνω μαρτυρούν τις καλές σχέσεις τις οποίες προσπαθούσε, σε γενικά πλαίσια, να διατηρήσει το ενετικό καθεστώς με την Ορθόδοξη Εκκλησία, προσέχοντας όμως ώστε να μην υπάρξουν οικονομικές απώλειες από την πολιτική αυτή.

Το καθεστώς συνύπαρξης, κατά κανόνα ομαλής, των δύο θρησκευμάτων συνεχίζεται και αυτή την περίοδο. Το φαινόμενο της συλλειτουργίας σε ορθόδοξους ναούς είναι πλέον καθιερωμένο όχι μόνο στην Κύπρο αλλά και στην Κρήτη και τα νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου¹¹⁰. Συνεχίζεται, επίσης, και η τέλεση μικτών γάμων, οι οποίοι δεν απαγορεύονταν από τη Λατινική Εκκλησία, εφόσον και οι δύο σύζυγοι είχαν λάβει το βάπτισμα¹¹¹.

Ο Gunnis¹¹² αναφέρει τον δίκλιτο ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Άγιο Νικόλαο της Πάφου, όπου το κάθε κλίτος ήταν αφιερωμένο αντίστοιχα στην ορθόδοξη και λατινική λατρεία. Στο Σταυροβούνι, σύμφωνα με τον περιηγητή

---

¹⁰⁹ *Αυτ.* 63-64.

¹¹⁰ Ο Hill, *A History*, III, 1093, αναφέρει ότι ετελείτο ορθόδοξη λειτουργία στον καθεδρικό ναό της Λεμεσού. Για παράδειγμα ναού μεικτής λατρείας στη Χίο βλ. Χ. Κοιλάκου, 'Ναός Αγίου Γεωργίου στα Πραστιά Χίου', *ΔΧΑΕ* 11 (1982-1983) 37-76, για άλλα από Ιόνια Triantaphyllopoulos, *Wandmalerei*, I, 58. Για δίκλιτους ναούς, οι οποίοι πιθανόν χρησιμοποιούντο για μεικτή λατρεία, βλ. Γ. Δημητροκάλλης, *Οι δίκλιτοι χριστιανικοί ναοί*, Αθήνα 1976, 162 (Αγία Βαρβάρα, Κύθνος), 162-163 (Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, Μεσσαριά της Κύθνου), 173 (Άγιος Σάββας Μεσσαριάς Κύθνου), 378 (Φλουριά Πάρου), Δ. Βασιλειάδης, *Αι επιπεδόστεγοι μεταβυζαντινά βασιλικά των Κυκλάδων*, εν Αθήναις 1962, [ανάτυπον εκ της Επετηρίδος της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών 2 (1962)], 214-216, με παραδείγματα τον ναό του Αγίου Γεωργίου παρά το χωριό Χτικάδο της Τήνου, Αγίου Ιωάννου παρά το χωριό Γαλανάδο της Νάξου, Παναγία Σπηλιώτισσα παρά το χωριό Κώμη της Τήνου, κ.α. Στην Κεφαλληνία οι Καθολικοί μπορούσαν να λειτουργήσουν σε ορθόδοξους ναούς με την άδεια των Ορθόδοξων ενώ τελούντο και μικτοί γάμοι βλ. Γ. Σ. Πλουμίδης, 'Οι δύο Εκκλησίες στη βενετική Επτάνησο', *Κεφαλονιά*, 27-28.

¹¹¹ Βλ. Αχ. Αιμιλιανίδης, 'Η εξέλιξις του δικαίου των μικτών γάμων εν Κύπρω', *ΚυπρΣπ* 2 (1938) 206.

¹¹² Βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 203.

Felix Fabri¹¹³, ετελείτο μυστήριο και κατά τα δύο τυπικά, ορθόδοξο και λατινικό, από τον ίδιο ιερωμένο. Στον Άγιο Γεώργιο του Σπόρου στο Φρέναρος το φραγκικό κλίτος κατεδαφίστηκε μόνο μετά το 1571 από τους Έλληνες¹¹⁴. Ξυλόστεγοι δίκλιτοι ναοί, όπου το δεύτερο κλίτος πιθανόν ανήκει στην περίοδο αυτή, είναι η Αγία Άννα στα Καλιάνα με τοιχογραφίες του 12ου και 15ου αι. και ίχνη προσθήκης νοτίου κλίτους¹¹⁵, ο ναός του Σταυρού στον Παλιόμυλο με τοιχογραφίες του 16ου αι., όπου το νότιο κλίτος κατεδαφίστηκε από τους χωρικούς¹¹⁶, η Παναγία η Θεοσκέπαστη στον Καλοπαναγιώτη¹¹⁷, ο ναός των Αγίων Αναργύρων στο Φοινί¹¹⁸ κ.α.

Αντίθετα με τους δίκλιτους ναούς στο Αιγαίο, όπου, σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, το βόρειο μεγαλύτερο κλίτος ήταν πάντοτε αφιερωμένο στους Ορθοδόξους και το νότιο στους Λατίνους¹¹⁹, στην Κύπρο αυτό δεν φαίνεται να είναι απόλυτο, εφόσον το κατεστραμμένο βόρειο κλίτος του Αγίου Νικολάου Αμμοχώστου ήταν, πιθανόν, το λατινικό παρεκκλήσι, ενώ στο Κίτιο (Αγγελόκτιστη) για τους Λατίνους προοριζόταν το νότιο παρεκκλήσι¹²⁰. Η

---

¹¹³ Βλ. ανωτ. σημ. 39.

¹¹⁴ Βλ. Κύρρης, *Ιστορία μέσης εκπαίδευσης Αμμοχώστου*, 16 σημ. 84.

¹¹⁵ Βλ. Παπαγεωργίου, 'Ξυλόστεγοι', 384, 410-416.

¹¹⁶ *Αυτ.* 384, Ν. Κυριαζής, 'Ναογραφία Μαραθάσας, Παλιόμυλος', *ΚυπρΧρ* 11 (1935) 90-92.

¹¹⁷ Βλ. Ν. Κυριαζής, 'Ναός Παναγίας Θεοσκέπαστης', *ΚυπρΧρ* 12 (1936) 241-243, Παπαγεωργίου, *έ.α* 384.

¹¹⁸ Το χωριό Φινί ή Φοινί πιθανόν ανήκε σε Φράγκο ευγενή, τον οποίο αναφέρει ο Μαχαιράς, ως Ιωάννη ντε Φινί, και κατά την Ενετοκρατία πιθανόν έγινε ενετικό κτήμα. Ο ναός, αφιερωμένος στους Αγίους Κοσμά και Δαμιανό μάλλον ανάγεται στον 16ο αι. και ήταν μονόκλιτος· πιθανόν τον 18ο αι. προσετέθη και δεύτερο κλίτος· βλ. *Μαχαιράς*, § 129, 515 και 563, Gunnis, *Historic Cyprus*, 384-385, Τσικνόπουλλος, *Εκκλησία Πάφου*, 223-225, Παπαγεωργίου, 'Ξυλόστεγοι', 378, 384, του ίδιου, *Μητρόπολις Πάφου*, 81, Κ. Κοκκινόφτα, *Χωριά και Μοναστήρια της Μαραθάσας*, Λευκωσία 1995, 186-188 (όπου αναφορά και στους νερόμυλους της Μονής).

¹¹⁹ Για τους δίκλιτους ναούς στις Κυκλάδες βλ. Γ. Δημητροκάλλης, 'Τυπολογική και μορφολογική θεώρηση της μεταβυζαντινής ναοδομίας των Κυκλάδων', *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την άλωση (1453-1830)*, 4, Αθήνα 1992, 190-191.

¹²⁰ Για το λατινικό παρεκκλήσι βλ. Jeffery, *Monuments*, 186, Gunnis, *Historic Cyprus*, 273, Boase, 'Ecclesiastical art', 183, Enlart, *Gothic art*, 334-335.

γεινίαση επηρέαζε αμοιβαία τις δύο λατρείες, φθάνοντας μάλιστα στο σημείο, σύμφωνα με τον περιηγητή Méseuge, ορθόδοξοι ιερείς να τελούν λατινικές λειτουργίες¹²¹.

Γενικότερα, αυτή την περίοδο ανακαινίζονται και κτίζονται μικροί ναοί και μονές σε κτήματα, τα οποία οι Βενετοί κληρονόμησαν από τους Φράγκους. Οι πολυπληθείς ξυλόστεγοι ναοί της Ενετοκρατίας, στην οροσειρά του Τροόδους, αρκετοί κτισμένοι από λατινικές οικογένειες ευγενών δωρητών, ενισχύουν την άποψη αυτή και αποδεικνύουν τον μεγάλο αριθμό Βενετών οι οποίοι ασπάστηκαν ή τουλάχιστον είχαν δημιουργήσει δεσμούς με την Ορθοδοξία. Πλούσιες οικογένειες δωρητών χρηματοδότησαν την οικοδόμηση μονών. Συχνά οι δωρητές ήταν είτε Λατίνοι, οι οποίοι ασπάστηκαν την Ορθοδοξία, όπως το ζεύγος των κτητόρων της Μονής Ποδίθου στη Γαλάτα (1502) Δημήτριος Ντε Κορόν, διοικητής της περιοχής Πεντάγειας και η σύζυγός του Ελένη¹²², η οικογένεια Polo και Madeleine Zacharia¹²³, ενετική οικογένεια η οποία είχε εγκατασταθεί στο

---

¹²¹ Βλ. Kyriotes, 'Η ελληνική επισκοπή Αμμοχώστου επί Λατινοκρατίας (1192-1571)', (έ.α σημ. 37) 282. Ωστόσο τα πράγματα δεν ήταν πάντοτε ομαλά βλ. λ.χ. τη μαρτυρία του Κυπριανού, *Ιστορία Κύπρου*, (επανεκδόση Λευκωσία 1974-1975) 177, όπου μιλάει για αποστροφή των Ορθοδόξων έναντι των Λατίνων λόγω διαφορετικού δόγματος.

¹²² Βλ. Stylianou, 'Donors', 114-115, των ιδίων, *Painted churches*, 98-105. Η εκκλησία της Θεοτόκου Ποδίθου επίσης φέρει αφιερωματική επιγραφή με χρονολογία το έτος 1502. Η εκκλησία μάλλον χτίστηκε με έξοδα της εξελληνισμένης λατινικής οικογένειας Ντε Κορόν βλ. S. Frigerio-Zeniou, *L'art "Italobyzantine" à Chypre au XVIe siècle. Panagia Podithou, La chapelle Latine et Panagia Iamatike*, (Bibliothèque de l'Institut Hellénique d'études byzantines et post-byzantines de Venice-no 20), Venice 1998, 98, η οποία ωστόσο χρονολογεί την εικονογράφηση του ναού στο δεύτερο ήμισυ του 16ου αι., E. Constantinides, 'Monumental painting in Cyprus during the Venetian period, 1489-1570', *Medieval Cyprus*, 267, 274 εξ., M. Σολομίδου-Ιερωνυμίδου, 'Εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης σε εκκλησιαστικά μνημεία της μητροπολιτικής περιφέρειας Μόρφου που αναλήφθηκαν από το Τμήμα Αρχαιοτήτων κατά την περίοδο 1998-2000', *Μητρόπολις Μόρφου*, 195-196. Για τον διοικητή Ντε Κορόν βλ. Βουστρώνιος, *Διήγησις Κρόνικας Κύπρου*, (έ.α. σημ. 46) 128-130. Για τη μονή γενικά βλ. Σωτηρίου, *Μνημεία*, πίν. 52β, Α. και Ι. Στυλιανού, 'Η Μονή Ποδύθου παρά την Γαλάταν', *ΚυπρΣπ* 18 (1954) 47-72, Grishin, *pilgrim*, 41, 74, πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, 58, Παπαγεωργίου, 'Ξυλόστεγοι', 444-452, S. Frigerio-Zeniou, 'Οι δωρητές στην εκκλησία της Παναγίας Ποδίθου στη Γαλάτα και στο Λατινικό παρεκκλήσι του Καλοπαναγιώτη', *ΚυπρΣπ* 61 (1997) 97-106, Κοκκινόφτας, 'Μοναστήρια Μόρφου', 184-185, Μυριανθεύς, 'Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική', 80 με περιγραφή του ναού.

¹²³ Βλ. A. Weyl Carr, 'Byzantines and Italians on Cyprus: Images from art', *DOP* 44 (1990) 343, και 339 κ.ε. για γενικότερες πληροφορίες καθώς και για τις σχέσεις Ορθοδόξων και Λατίνων.

νησί από τον 14ο αι.¹²⁴ και τον 16ο αι. χρηματοδότησε τον ζωγραφικό διάκοσμο του ναού του Αρχαγγέλου ή Παναγίας Θεοτόκου στη Γαλάτα (1514)¹²⁵, είτε ζευγάρια μικτών γάμων, όπως το ζεύγος Κωνσταντίνου Μαρδάκι και Μανταλένας (Madeleine), δωρητών της εικονογράφησης του ναού της Αγίας Χριστίνας στο χωριό Ασκάς το έτος 1518¹²⁶, και το ζεύγος Λεόντιος και Λουκρέτσια, δωρητών της μικρής Μονής της Παναγίας Θεοτόκου Κακοπετριάς (1520)¹²⁷. Άλλη γνωστή οικογένεια ενετών ευγενών και πιθανών ευεργετών της Μονής Αγίου Χρυσοστόμου Κουτσοβέντη ήταν η Μαρία Μολίνο και ο γιος της Αντώνιος Μολίνο του Φιλίππου¹²⁸. Γνωστό είναι και το ζεύγος των δωρητών της εικονογράφησης του ναού του Σταυρού του Αγιασμάτι στην Πλατανιστάσα (1494)¹²⁹, ενώ στη Μονή της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο Παλαιχώρι (16^ο αι.)¹³⁰ η επιγραφή του δωρητή έχει σήμερα καταστραφεί.

---

¹²⁴ Βλ. W.H. Rudt De Collenberg, 'Δομή και προέλευση της τάξης των ευγενών', *Ιστορία της Κύπρου*, Δ', 862.

¹²⁵ Ο ναός, παρόλο που είναι γνωστός ως του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, φέρει αφιερωματική επιγραφή στην Παναγία. Βλ. γι' αυτόν Stylianos, 'Donors', 117-120, των ιδίων, *Painted churches*, 90-97, Constantinides, *έ.α.* 267, Σολομίδου-Ιερωνυμίδου, *έ.α.* 195.

¹²⁶ Βλ. Stylianos, 'Donors', 120, των ιδίων, *Painted churches*, 290.

¹²⁷ Τα ονόματα των δωρητών, Λεόντιος και Λουκρέτσια, αναφέρονται σε αφιερωματική επιγραφή. Σύμφωνα με τους, Stylianos, 'Donors', 120-121 και 124, ο Λεόντιος πιθανόν ήταν Κύπριος παντρεμένος με ενετή κυρία. Σήμερα υπάρχει μόνο το Καθολικό της μικρής αυτής μονής βλ. επίσης των ιδίων, *Painted churches*, 76.

¹²⁸ Οι ευγενείς αυτοί παρουσιάζονται σε εικόνα η οποία βρισκόταν στο Καθολικό. Βλ. C. Mango-E.J.W. Hawkins-S. Boyd, 'The Monastery of St. Chrysostomos at Koutsovendis (Cyprus) and its wall paintings', *DOP* 44 (1990) 66.

¹²⁹ Η χρονολόγηση ίδρυσης του ναού, σύμφωνα με δυσανάγνωστη κτητορική επιγραφή, παλαιότερα πιστευόταν ότι αντιστοιχούσε στο έτος 1466, αλλά αργότερα επικράτησε η ανάγνωση του ως 1494. Ως δωρητές αναφέρονται ο ιερέας Πέτρος Περάτης και η σύζυγός του Πεπάνη. Βλ. Stylianos, 'Donors', 111-112, των ιδίων, *Painted churches*, 186-218, Παπαγεωργίου, 'Ξυλόστεγοι', 429-444, του ιδίου, 'Κύπριοι ζωγράφοι του 15ου και 16ου αι.', *RDAC* 1974, 202-204, Constantinides, *έ.α.* 266-267, Κοκκινόφτας, 'Μοναστήρια Μόρφου', 185, Μυριανθεύς, 'Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική', 80.

¹³⁰ Βλ. Stylianos, *Painted churches*, 256-273, Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1964*, 23-26, του ιδίου, 'Ξυλόστεγοι', 374, 383, 498-504.

Επίσης μεγάλοι ναοί της Φραγκοκρατίας συντηρούντο από τους Βενετούς, όπως για παράδειγμα ο καθεδρικός ναός στην Πάφο με το όνομα Παναγία Γαλαταριώτισσα, κτίσμα του 14ου αι., ο οποίος ανακαινίστηκε από τον τελευταίο Λατίνο αρχιεπίσκοπο Πάφου Φραγκίσκο Κονταρίνι περί το 1560¹³¹, ο καθεδρικός ναός της Αγίας Σοφίας Λευκωσίας μετά από τους καταστροφικούς σεισμούς του 1491 και 1547¹³², καθώς και η μετατροπή του γνωστού σήμερα ως Bedestan στη Λευκωσία σε ελληνορθόδοξη μητρόπολη την ίδια περίοδο¹³³. Συγχρόνως ανεγείρονταν ναοί σε κτήματα, τα οποία κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας

---

¹³¹ Η αναφορά αυτή γίνεται σε έκθεση του Bernardo Sagredo, η οποία βρίσκεται στο Παρίσι, Bibl. Nazionale MS. Ital.1230, fol. 5· βλ. Enlart, *Gothic art*, 359 n.19 και για γενικότερες πληροφορίες *αυτ.* 355-356. Για τον καθεδρικό ναό βλ. Jeffery, *Monuments*, 403, Gunnis, *Historic Cyprus*, 145-146, Τσικνόπουλλος, *Εκκλησία Πάφου*, 65, Boase, 'Ecclesiastical art', 181. Για τον Φραγκίσκο Κονταρίνι βλ. Fedalto, 'Η λατινική Εκκλησία στο μεσαιωνικό βασίλειο', (έ.α. σημ. 50) 723, 729.

¹³² Ο περιηγητής Dietrich von Schachten επισκέφτηκε την Αγία Σοφία αμέσως μετά τον σεισμό του 1491 και περιγράφει την κακή κατάσταση στην οποία βρισκόταν το Ιερό, καθώς και την ανεύρεση του τάφου του βασιλιά Ούγου Β΄ βλ. Gunnis, *έ.α* 54-55. Για τον σεισμό του 1491 και την καταστροφή που προκάλεσε στον καθεδρικό ναό βλ. Σταυρίδης, 'Ο σεισμός του 1491 στην Κύπρο', (έ.α. σημ. 39) 130-132. Η ενετική γερουσία, αμέσως μετά την καταστροφή, εξέδωσε διάταγμα για τη συντήρηση του ναού, ο οποίος φαίνεται ότι ήταν ήδη έτοιμος το 1507, όταν ο περιηγητής Peter Mésenge εξυμνεί την καλή εργασία συντήρησης του' βλ. Coureas-Schabel, *Cartulary*, 54, Enlart, *έ.α.* 88. Για τον ναό βλ. Boase, 'Ecclesiastical art', 167-172.

¹³³ Η ακριβής χρονολόγηση του ναού του Bedestan, όπως και η αφιέρωσή του, παραμένει άγνωστη, εφόσον δεν έχει βρεθεί μέχρι στιγμής κανένα ιστορικό κείμενο που να παρέχει στοιχεία σχετικά με την ιστορία του ναού αυτού. Ο Lusignan, *Description*, 31, αναφέρεται στο ναό με το όνομα Παναγία Οδηγήτρια ή Χρυσοδεήστρια, *Crussotheistrie*. Ο Enlart και ο Hill πιστεύουν ότι ο ναός ήταν αφιερωμένος στον άγιο Νικόλαο και αποτελούσε το Καθολικό της Μονής του Τάγματος του Αγίου Θωμά του Canterbury, ενώ αργότερα, την περίοδο της Ενετοκρατίας, λειτούργησε και ως ορθόδοξος καθεδρικός ναός' βλ. Jeffery, *έ.α.* 84-89, Gunnis, *έ.α.* 55-58, Hill, *A History*, III, 1129 σημ. 1, Boase, *έ.α.* 174-175, Enlart, *έ.α.* 136-146. Ο I. M. D. Willis, 'Byzantine beginnings of the Bedesten', *ΚυπρΣπ* 50 (1986) 185-192, υποστηρίζει ότι ο ναός αρχικά ήταν βυζαντινός. Ανασκαφές οι οποίες έγιναν το 1937 κάτω από την αγίδα του Ιερού έφεραν στο φως ερείπια μιας παλαιάς, πιθανόν παλαιοχριστιανικής βασιλικής, ενώ από την αρχιτεκτονική του ναού διακρίνονται πολλές οικοδομικές φάσεις για την ανασκαφή βλ. A.H.S. Megaw, 'Investigation of ancient monuments 1937-1939', *RDAC* 1937-1939, 191-192, R. Hilton, 'Repairs to ancient monuments', *RDAC* 1935, 3-4. Ο N. Coureas, *The Latin Church in Cyprus, 1195-1312*, Aldershot 1997, 179-180, 200-204, 242, υποστηρίζει ότι το Bedestan είναι ο μεσαιωνικός ναός ο οποίος ήταν αφιερωμένος στον Άγιο Νικόλαο, άποψη με την οποία διαφωνεί ο Papacostas, *Byzantine Cyprus: The testimony of its churches, 650-1200* (έ.α. σημ. 37) 132.

ανήκαν σε βασιλείς, όπως στην Ποταμιά και το Ακάκι¹³⁴. Ορισμένα ασκητήρια φαίνεται ότι λειτουργούσαν και αυτή την περίοδο¹³⁵.

Πολλά μοναστήρια ανακαινίζονται και πολλά χειρόγραφα εισάγονται, γράφονται ή αντιγράφονται. Φυγάδες μοναχοί από το Βυζάντιο, τη Ρουμανία και άλλες τουρκοκρατούμενες περιοχές έφεραν μαζί τους χειρόγραφα και φαίνεται ότι ίδρυσαν βιβλιογραφικά εργαστήρια χειρογράφων στις νέες μονές που τους φιλοξενούσαν. Βιβλιογραφικά εργαστήρια σύμφωνα με τις πηγές θα πρέπει να λειτουργούσαν στις Μονές Ανδρειών¹³⁶ και Αγίου Γεωργίου Μαγγάνων στη Λευκωσία¹³⁷, Ιερέων στην Πάφο¹³⁸, Παναγίας Αγρίας¹³⁹, Παναγίας Κύκκου¹⁴⁰, Παναγίας Άρακα στα Λαγουδερά¹⁴¹ και Αγίου Νεοφύτου στην Πάφο¹⁴², ενώ σε

---

¹³⁴ Βλ. *Μαχαιράς*, § 597. Σύμφωνα με τον Μαχαιρά, ο Βασιλιάς Πέτρος Α΄ έκτισε ναό στην Ποταμιά και ο παππούς του Ερρίκος στο Ακάκι.

¹³⁵ Σύμφωνα με τον Παπαγεωργίου, 'Λαξευτά ασκητήρια', 44-46, το ασκητήριο, γνωστό ως 'Σπήλαιο των Αγίων Πατέρων' στην Αρχιμανδρίτα, έχει τοιχογραφίες του 16ου αι.

¹³⁶ Βλ. Constantinides-Browning, *Manuscripts*, 16, Μ. Πολίτη-Σακελλαριάδη, 'Λειτουργικά χειρόγραφα της Σχολής Μποζέου στην Κύπρο', *EKEE* 17 (1988) 81-83.

¹³⁷ *Αвт.* σελ. 5 σημ. 13, σελ. 15, 33, 37, 244-245, 247, 249. Για τη μονή γενικά βλ. *ανωτ.* σημ. 29.

¹³⁸ Στη Μονή Ιερέων βρισκόταν ο γνωστός μοναχός γραφεύς Κλήμης τον 12ο αι. αλλά η μονή βρισκόταν σε ακμή από τον 10^ο -15^ο αι. *αυτ.* 7-8, 75. Για τη μονή γενικά βλ. *ανωτ.* σημ. 62.

¹³⁹ Η Μονή Αγρίας, αν κρίνουμε από χειρόγραφα (MSS Paris. Gr. 158, 668, 748, 756, 803, 1131) που έχουν σωθεί, βρισκόταν σε ακμή ήδη από τον 11ο αι. βλ. Constantinides-Browning, *Manuscripts*, σελ. 4 σημ. 12, σελ. 182, 362. Για τη μονή βλ. Χάκκεττ, *Ιστορία*, 157, Κυριαζής, *Μοναστήρια*, 11-14, Θεοχαρίδης, *Οθωμανικά έγγραφα Α΄*, 137, Σ. Κυκκώτης-Γ. Παναγής, 'Η Ιερά Μονή Παναγίας Αγρίας', *EKMIMK* 3 (1996) 149-161.

¹⁴⁰ Βλ. Constantinides-Browning, *έ.α.* 13, 37, 29, 40, 42, 62-63, 93, 182, 219, Μ. Πολίτη-Σακελλαριάδη, *έ.α.* 83-86. Για τη μονή γενικά βλ. *ανωτ.* σημ.61 .

¹⁴¹ Για την εκκλησία της Παναγίας του Άρακα, βλ. Stylianos, 'Donors', 101-102, των ιδίων, *Painted churches*, 157-185, Α. Nicolaïdes, 'L'eglise de la Panagia Arakiotissa, à Lagoudéra Chypre: Etude iconographique des fresques de 1192', *DOP* 50 (1996) 1-137, Κοκκινόφτας, 'Μοναστήρια Μόρφου', 182-183. Για τις εικόνες του ναού, βλ. Α. Παπαγεωργίου, 'Δύο βυζαντινές εικόνες του 12ου αιώνα', *RDAC* 1976, 267-274, του ίδιου, *Εικόνες*, 19 εικ. 10, 11, Α. Τσοπανάκης, 'Η Παναγία του Άρακος ή του Άρακα ή η Αρακιώτισσα', *ΚυπρΣπ* 50 (1986) 115-124.

¹⁴² Βλ. Constantinides-Browning, *έ.α.* σελ. 9, 13 σημ. 67, σελ. 29, 43, 97, 99 σημ. 1, σελ.

χειρόγραφα γίνονται αναφορές και σε μοναστήρια τα οποία δεν υπάρχουν πλέον, όπως η Μονή του Αγίου Ιωάννου του Ελεήμονος¹⁴³, η Μονή του Αγίου Μάμαντος των Κουρεμένων¹⁴⁴ και η Μονή Κρινέων¹⁴⁵. Η αντιγραφή χειρογράφων και η ανταλλαγή τους μεταξύ των μονών της Κύπρου και Παλαιστίνης συνεχίζεται, παρόλο που παρατηρείται μειωμένη παραγωγή κατά τον 15ο-16ο αι.¹⁴⁶.

Οι περισσότερες από τις 52 ορθόδοξες μονές τις οποίες απαριθμεί ο Γενικός Προβλεπτής της Κύπρου Bernardo Sagredo το 1560 ήταν πλούσιες¹⁴⁷, δυστυχώς, όμως, πολλές από αυτές δεν έμελλε να διασωθούν μέχρι τις μέρες μας. Μεγάλο κενό στη γνώση της μεσαιωνικής ιστορίας των μοναστηριών της Λευκωσίας δημιούργησε η διαταγή της ενετικής Συγκλήτου το 1567 για την κατεδάφιση μεγάλου μέρους της πόλης της Λευκωσίας. Σκοπός ήταν να γίνει δυνατή η

---

117 σημ. 13, 102, 104, 368 σημ. 2, σελ. 324 σημ. 7. Για τη βιβλιοθήκη της Εγκλείστρας βλ. Ι.Τσικνόπουλος, 'Κίνητρα και πηγαί του συγγραφικού έργου του Εγκλείστου Αγίου Νεοφύτου. Η αγία βιβλιοθήκη' *ΚυπρΣπ* 18 (1954) 73-92, Constantinides-Browning, *έ.α.* σελ. 13 σημ. 67, σελ. 9 σημ. 41, σελ. 45, 97, 102, 117 σημ. 13, σελ. 324 σημ. 7, C. Galatariotou, *The making of a Saint: The life times and sanctification of Neophytos the recluse*, Cambridge 1991, 21-23, Β. Εγγλεζάκης, *Είκοσι μελέται δια την Εκκλησίαν Κύπρου (4ος έως 20ός αιών)*, Αθήνα 1996, 297-303, εκδ. Ι. Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Αγίου Νεοφύτου, *Αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου: Συγγράμματα*, Α', Πάφος 1996, εκδ. Ι.Ε. Στεφανής-Β.Κ. Κατσαρός, *Αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου: Συγγράμματα*, Β', Πάφος 1998, εκδ. Παπατριανταφύλλου Θεοδωρίδη-Γιάγκου, *έ.α.* Σύμφωνα με τον S. Vryonis, *Byzantine Cyprus*, Nicosia 1990, 12-16, τα συγγράμματα του Αγίου και ιδιαίτερα ο τρόπος με τον οποίο ερμήνευσε τα χωρία της *Αποκαλύψεως* αντανάκλα τη βυζαντινή ιδεολογία και νοοτροπία του μοναστικού κινήματος της Κύπρου.

¹⁴³ Αναφορά στη Μονή του Αγίου Ιωάννου του Ελεήμονος στον Τράχωνα, κοντά στη Λευκωσία, υπάρχει σε χειρόγραφο του 1193 με συμπληρωματικές σημειώσεις του 16^{ου} αι. βλ. Constantinides-Browning, *έ.α.* σελ. 5 σημ. 14, σελ. 95.

¹⁴⁴ Αναφορά στη Μονή του Αγίου Μάμαντος των Κουρεμένων υπάρχει σε χειρόγραφο του 1602 βλ. Constantinides-Browning, *έ.α.* 5 σημ. 15. Μονή του Αγίου Μάμαντος του Κουρεμένου αναφέρει και ο Barsky σε τοποθεσία, κοντά στο χωριό Αμιάντος βλ. Grishin, *Pilgrim*, 71-72, πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, 90-92.

¹⁴⁵ Δύο χειρόγραφα συνδέονται με τη Μονή Κρινέων, η οποία βρισκόταν στην οροσειρά του Πενταδακτύλου και τον 15ο αι. έγινε μετόχιο της Μονής του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων στη Λευκωσία βλ. Constantinides-Browning, *έ.α.* σελ. 5 σημ. 17, σελ. 36, 58 σημ. 5 και σημ. 6, σελ. 59, 245 σημ. 5. Για τη μονή γενικά, βλ. Στυλιανού, *έ.α.* 53, J. Darrouzès, 'Notes pour servir à l'histoire de Chypre', *ΚυπρΣπ* 23 (1959) 47-51, Παπαγεωργίου, 'Λαξευτά ασκητήρια', 37.

¹⁴⁶ Βλ. Constantinides-Browning, *έ.α.* 31-35.

¹⁴⁷ Βλ. Mas Latrie, *Histoire*, III, 543.

οικοδόμηση τείχους μικρότερης περιμέτρου, που θα παρείχε καλύτερες δυνατότητες υπεράσπισης έναντι της επικείμενης τουρκικής απειλής. Με τη δραστική μείωση της περιμέτρου των τειχών κατεδαφίστηκαν 80 περίπου εκκλησίες, το βασιλικό ανάκτορο, το μοναστήρι των Δομινικανών με τους τάφους αρκετών βασιλέων, το ανάκτορο της Αικατερίνης Κορνάρο, το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη di Monfort και πολλά άλλα οικοδομήματα, τα οποία είτε βρίσκονταν εκτός των παλαιών τειχών είτε είχαν εγκαταλειφθεί και χρησίμευσαν ως οικοδομικό υλικό για τα νέα τείχη¹⁴⁸. Παρόλες, όμως, τις καταστροφές, το 1600 ο Αρχιεπίσκοπος Βενιαμίν απαριθμεί 62 μονές στο νησί¹⁴⁹.

---

¹⁴⁸ Βλ. Lusignan, *Description*, 90-91, 210-211, Perbellini, 'Le fortificazioni del regno di Cipro nello stato Veneto (X-XVI sec.)' (έ.α. σημ.76) 217, Arbel, 'Η Κύπρος υπό ενετική κυριαρχία', (έ.α. σημ. 71) 508, Schabel-Coureas, λήμμα "Cyprus", (έ.α. σημ. 39) 348.

¹⁴⁹ Βλ. Mas Latrie, *Histoire*, III, 568.

2. Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΟΥ ΣΙΝΤΗ

2.1. Τα μοναστήρια της Κύπρου ως οικοδομικά συγκροτήματα: Οι προηγούμενες περίοδοι

Στην Κύπρο οι περισσότερες μονές έχουν υποστεί ποικίλες τροποποιήσεις, οι οποίες καθιστούν τη συλλογή στοιχείων και τη δημιουργία συμπερασμάτων δυσχερή. Η μορφή των πρώιμων παλαιοχριστιανικών μονών και εκκλησιών της είναι σχεδόν άγνωστη. Τον 4ο αι., με βάση μια επιστολή του Αγίου Επιφανίου αναφορικά με την Παλαιστίνη και με αποδεδειγμένη την επίδραση της Παλαιστίνης στην παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική της Κύπρου, οι εκκλησίες πιθανόν να μην είχαν ακόμη τυποποιημένη μορφή¹⁵⁰, ενώ τα πρώτα μοναχικά κέντρα μάλλον περιορίζονταν σε ασκητήρια και μικρό αριθμό μοναστηριών¹⁵¹. Πιθανόν παλαιοχριστιανικό μοναστήρι να είναι αυτό, το οποίο ανακαλύφθηκε στις ανασκαφές της Αμαθούντας κοντά στον ναΐσκο της Αγίας Βαρβάρας, σε συνάφεια με την ομώνυμη βασιλική. Το μοναστήρι πιστεύεται ότι χτίστηκε από τον άγιο Ιωάννη τον Ελεήμονα στα τέλη του 6ου αι¹⁵². Κοντά στη βασιλική ανακαλύφθηκε κτιριακό σύμπλεγμα, το οποίο αποτελείτο από δεκαεπτά δωμάτια, δύο μεγάλες στέρνες σκαμμένες στον βράχο και ένα ελαιοπιεστήριο¹⁵³. Τα κελιά

---

¹⁵⁰ “...venissem ad villam quae dicitur Anablatha, vidissemque ibi praeteriens lucernam ardentem, et interrogassem, quis locus esset, didicissemque esse ecclesiam, et intrassem ut orarem:...” (απόσπασμα από την επιστολή του αγίου Επιφανίου προς τον Ιωάννη, Επίσκοπο Ιεροσολύμων), *PG* 43, 390. Για την επίδραση της Παλαιστίνης στην παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική της Κύπρου βλ. A. Papageorghiou, ‘L’ architecture paleochrétienne de Chypre’, *Corso Rav.* 32 (1985) 299-335, Roux, *Salamine de Chypre XV. La basilique de la Campanopetra*, (έ.α. σημ. 39) 12, 242 κ.α.

¹⁵¹ Βλ. Παπαγεωργίου, ‘Λαξευτά ασκητήρια’, 33-35.

¹⁵² Βλ. Κ. Χατζηγιάννου, *Λεοντίου Επισκόπου Νεαπόλεως Κύπρου: Βίος του Αγίου Ιωάννου του Ελεήμονος*, Λευκωσία 1988, 8.

¹⁵³ Βλ. *ARDAC* 1975, 30. Για τη βασιλική, βλ. Βλ. V. Karageorghis, ‘Chronique de Fouilles à Chypre 1961’, *BCH* 86 (1962) 412-413, του ιδίου, ‘Chronique de Fouilles à Chypre 1965’, *BCH* 90 (1966) 386, του ιδίου, ‘Chronique de Fouilles à Chypre 1966’, *BCH* 91 (1967) 363 σχ.172, του ιδίου, ‘Chronique de Fouilles à Chypre 1975’, *BCH* 100 (1976) 888-891, *ARDAC* 1965, 13, *ARDAC* 1966, 14, Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1965-1966*, 13-14, του ιδίου, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή τέχνη*, 12, του ιδίου, ‘L’ architecture paleochrétienne de Chypre’, έ.α. 316 fig. 6, του ιδίου, ‘La basilique du pied de l’Acropole’, στο: *Guide d’Amathonte sous la direction de Pierre Aupert*, Paris 1996, 84-88.

βρίσκονται στα βόρεια και στα δυτικά της εκκλησίας και μέσα σ' αυτά βρέθηκαν δάπεδα από κυπριακό γυψομάρμαρο, κτιστά πεζούλια, χώροι μαγειρείων και ίχνη επιχρίσματος στους τοίχους. Μια άλλη αναφορά σε μοναστήρι της παλαιοχριστιανικής περιόδου γίνεται από τον μοναχό Αλέξανδρο, ο οποίος υπηρετούσε στη Μονή του Αποστόλου Βαρνάβα τον 6ο αι. και αναφέρει κελιά γύρω από αίθριο με κρήνη και ξενώνα¹⁵⁴.

Πληροφορίες για τη μορφή βυζαντινών μονών έχουμε από την *Τυπική Διάταξη* του Αγίου Νεοφύτου της Εγκλείστρας στα τέλη του 12ου αρχές του 13ου αι.¹⁵⁵, οι οποίες συμπληρώνονται από στοιχεία που διεσώθησαν σε κτίσματα ή από ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν, όπως για παράδειγμα στη Μονή Ιερέων (επαρχία Πάφου)¹⁵⁶ και τη Μονή Αψινθιώτισσας (επαρχία Κερύνειας)¹⁵⁷.

Οι πρώτοι αιώνες της Φραγκοκρατίας και, σε μικρότερο βαθμό, η περίοδος της Ενετοκρατίας αποδείχθηκαν δύσκολοι χρόνοι για την Ορθόδοξη Εκκλησία. Από την περίοδο της Φραγκοκρατίας και μετέπειτα ο ναός στις μονές συχνά τοποθετείται στη μια άκρη, καταλαμβάνοντας έτσι μέρος του περιβόλου. Αυτό πιθανόν οφείλεται στην επίδραση της δυτικής μοναστηριακής αρχιτεκτονικής στο νησί, καθώς και στην οικονομική κατάσταση των μονών¹⁵⁸. Τα προσκτίσματα της

---

¹⁵⁴ Βλ. 'Alexandri Monachi Laudatio in Apost. Barnabam', *PG* 87 III, 4104 § xxxiv, M.J. Chavane-M. Yon, *Salamine de Chypre 10: Testimonia salamina I*, Paris 1978, 19-20. Για πληροφορίες για το Καθολικό της μονής βλ. Γ.Α. Σωτηρίου, 'Ο ναός και ο τάφος του Αποστόλου Βαρνάβα παρά την Σαλαμίνα της Κύπρου', *ΚυπρΣπ* 1Α' (1937) 175-187, A.H.S. Megaw, 'Byzantine architecture and decoration in Cyprus: Metropolitan or provincial?', *DOP* 28 (1974), 78-79 και εικ. 27, για την κάτοψη του ναού αυτόθι, σχ. Η. Για τη μονή γενικότερα βλ. Jeffery, *Monuments*, 237-239, Gunnis, *Historic Cyprus*, 224-225, Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1964*, 16-20, του ίδιου, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή τέχνη*, 4, 6, του ίδιου, 'Βυζαντινοί χρόνοι', 39, 52, του ίδιου, *Αυτοκέφαλος*, xxvii, του ίδιου, 'Λαξευτά ασκητήρια', 34, C. Delvoeye, 'L'art palochrétienne de Chypre', *XVe Congrès International d' Etudes Byzantines. Rapports et co-rapports*, Athens 1976, 9, Grishin, *Pilgrim*, 95-96, πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, 113-115.

¹⁵⁵ Βλ. ανωτ. σημ. 142.

¹⁵⁶ Βλ. ανωτ. σημ. 62.

¹⁵⁷ Βλ. Παπαγεωργίου, 'Η Μονή Αψινθιώτισσας', (έ.α. σημ. 84) 73.

¹⁵⁸ Για την αρχιτεκτονική των δυτικών μονών βλ. W. Braunfels, *Monasteries of Western Europe*, London 1972. Για την τοποθέτηση του Καθολικού στη μία πλευρά, βλ. Χ. Μπούρας, *Αρχιτεκτονική στο Βυζάντιο, το Ισλάμ και την Δυτική Ευρώπη κατά τον Μεσαίωνα*, Β', Αθήνα 1994, 302, για δυτικά παραδείγματα στην Κύπρο όπως τη Μονή Μπέλλα-Παΐς και τη Μονή Καρμελιτών στη Λεμεσό βλ. Enlart, *Gothic art*, 177, 345, εικ. 118.

Μονής του Αγίου Μάμαντος στη Μόρφου, η οποία οικοδομήθηκε τον 14ο-15ο αι., φαίνεται ότι είχαν δεχτεί την επίδραση της δυτικής τέχνης και αρχιτεκτονικής, εφόσον αναφέρονται ως οικοδομήματα γοθτικής τέχνης, όμοια με αυτά της Μονής του Μπέλλα-Παΐς¹⁵⁹.

Την περίοδο αυτή οι μονές δεν μπορούσαν να ακολουθούν τα πλούσια αρχιτεκτονικά πρότυπα των βυζαντινών μονών¹⁶⁰. Οι περισσότερες ήταν μικρές ως προς το μέγεθος και αρκετές χτίζονταν εκτός των πόλεων σε ορεινές περιοχές. Ο Στέφανος Lusignan, στην περιγραφή του όρους Τρόδος, το οποίο, σύμφωνα με τις πληροφορίες που διέθετε, είχε διάμετρο 54 μιλίων, αναφέρει ότι ανά τέσσερα μίλια υπήρχε ένα μοναστήρι του Τάγματος του Αγίου Βασιλείου. Αυτά τα μοναστήρια, σύμφωνα πάντα με τον Lusignan, επισκέπτονταν κάθε καλοκαίρι οι Κύπριοι¹⁶¹ αλλά και Φράγκοι ευγενείς¹⁶².

Κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας πιθανόν χτίστηκαν μαζί με τα οχυρωματικά έργα και λίγοι δυτικοί ναοί και μονές, τα οποία δεν διασώθηκαν. Χαρακτηριστική είναι η υπόθεση ύπαρξης ενετικού ναού στην Πάφο, ο οποίος ήταν αφιερωμένος στον Ευαγγελιστή Μάρκο. Η υπόθεση στηριζόταν σε επιγραφή, με χαραγμένο μικρό ανάγλυφο στην πρόσοψη του ναού που βρέθηκε στην Πάφο. Το κτήριο πιθανόν γκρεμίστηκε επί Τουρκοκρατίας¹⁶³.

Η συνεχιζόμενη πενία της Ορθόδοξης Εκκλησίας βρίσκει κατά την οθωμανική περίοδο (1571-1878) τις μονές μικρές, φτωχικά κτισμένες σε σχήμα Γ, ή ακόμη αποτελούμενες από μια απλή σειρά κελιών. Ο περίβολος σε αυτές τις περιπτώσεις χτίζεται με απλή τοιχοποιία αντί κελιών ή άλλων κτισμάτων. Επίσης,

---

¹⁵⁹ Βλ. Χ. Παπαϊωάννου, 'Ο άγ. Μάμας', *Φως* 7 (1911) 206, Enlart, *έ.α.* 169-170. Για τη μονή γενικά, βλ. ανωτ. σημ. 68.

¹⁶⁰ Παρά την κρατική κατάπτωση στο Βυζάντιο επί Παλαιολόγων, οικοδομούνται πλούσια μοναστήρια, όπως στον Μυστρά και τον Άθω ή ιδιωτικά όπως η Μονή Παντοκράτορος, η Μονή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη κ.ά. Για την παλαιολόγεια περίοδο βλ. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth⁴ 1986, 416-450.

¹⁶¹ Βλ. Lusignan, *Description*, 7.

¹⁶² Για τις σχέσεις ευγενών και Φράγκων βασιλέων με τις ορθόδοξες μονές της Κύπρου, βλ. ανωτ. σελ. 14-15.

¹⁶³ Βλ. Α. Φιλίππου, 'Επιγραφή εκ Ν. Πάφου', *ΚυπρΧρ* 1 (1923) 242, Rivoire-Richard, 'Γοθτική τέχνη', 1415.

πολλές φορές, χτίζονταν από νέους μοναχούς κελιά πάνω στα ερείπια γκρεμισμένων βυζαντινών μονών. Παραδείγματα επαναχρησιμοποίησης βυζαντινών ερειπίων υπάρχουν στη Μονή του Σταυρού στην Ανώγυρα¹⁶⁴, καθώς και στη Μονή της Αψινθιώτισσας, κοντά στο κατεχόμενο, σήμερα, χωριό Σιγχαρί, όπου κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας η βυζαντινή Τράπεζα μετατράπηκε σε σειρά κελιών¹⁶⁵. Όπως και σε άλλες περιοχές (λ.χ. ηπειρωτική Ελλάδα, Αιγαίο, Κρήτη), έτσι και στην Κύπρο, για λόγους πολιτικής, οι Τούρκοι Μωαμεθανοί ήταν συχνά πιο ανεκτικοί έναντι της Ορθόδοξου Εκκλησίας από ότι οι Λατίνοι, ειδικά κατά τον 18^ο αιώνα, δηλαδή πριν την επανάσταση του 1821. Την περίοδο αυτή ανοικοδομήθηκαν πολλές εκκλησίες και μοναστήρια της Κύπρου. Ο Barsky αναφέρει ότι υπήρχαν περισσότερα από εβδομήντα μοναστήρια, μικρά και μεγάλα, ενώ ο Αρχιμ. Κυπριανός αναφέρει την ύπαρξη εβδομήντα τριών μονών και πέντε μοναστηριών Αγιοταφιδίων και Σιναϊτών, χωρίς να συμπεριλαμβάνει όλα τα μετόχια, τα οποία υπήρχαν σε μεγάλο αριθμό· πολλά από τα υφιστάμενα μοναστήρια γίνονταν μετόχια άλλων μονών, με σκοπό την αποφυγή των σκληρών φορολογιών¹⁶⁶. Δυστυχώς, η συνεχιζόμενη πενία και η καταπίεση του λαού, ιδιαίτερα μετά την επανάσταση του 1821, επέφερε την παρακμή της μοναστηριακής αρχιτεκτονικής.

2.2 Τοποθεσία και όνομα της Μονής του Σίντη

Η Μονή της Παναγίας (Ελεούσας) του Σίντη βρίσκεται στην επαρχία Πάφου, στην κοιλάδα του ποταμού “Ξεροπόταμος”, στη δυτική του όχθη, νοτιοανατολικά του χωριού Πενταλιά (Φωτ. 1-2, Σχ. 1, Χαρ. 1, βλ. και Παράρτ. 1). Όπως πολλά άλλα μοναστήρια¹⁶⁷ έτσι και αυτό χτίστηκε δίπλα από ποτάμι για

---

¹⁶⁴ Τα κελιά κατεδαφίστηκαν το έτος 1996 για να αποκαλυφθεί το δάπεδο βυζαντινού ναού πάνω στο οποίο ήταν κτισμένα. Για τη μονή βλ. Κυπριανός, *Ιστορία χρονολογική*, 393, Jeffery, *Monuments*, 385, Gunnis, *Historic Cyprus*, 166, Τσικνόπουλλος, *Εκκλησία Πάφου*, 255-256, Παπαγεωργίου, *Μητρόπολις Πάφου*, 25, 81, Στυλιανού, ‘Βυζαντινή τέχνη’, 1235, 1361 σημ. 383.

¹⁶⁵ Βλ. Παπαγεωργίου, ‘Η Μονή Αψινθιώτισσης’, έ.α. 82.

¹⁶⁶ Βλ. Grishin, *Pilgrim*, 101, Κυπριανός, *Ιστορία χρονολογική*, 583-585, πρβλ. και Χάκκεττ, *Ιστορία*, Β’, 105.

¹⁶⁷ Τόσο τα Ορθόδοξα μοναστήρια όσο και μερικά δυτικών ταγμάτων, όπως οι Κιστερκίανοί, προτιμούσαν χώρους κοντά σε ποτάμια ή πηγές για την εξασφάλιση νερού

λόγους εξασφάλισης νερού. Ο ποταμός σε αυτό το σημείο ονομάζεται σε έγγραφο του 19ου αι. και *ρυάκι των Κουκλιών*¹⁶⁸. Πέρα από την κοιλάδα, στα δυτικά και στα ανατολικά, υψώνονται γυμνοί λόφοι. Η έλλειψη βλάστησης μάλλον οφείλεται σε πολλαπλές πυρκαγιές που κατέκαυσαν την περιοχή· λόγω της έλλειψης αυτής δημιουργήθηκε κατολίσθηση όγκων χωμάτων με αποτέλεσμα την αλλοίωση της αρχικής μορφής του τοπίου, και κατά συνέπεια του τρόπου ένταξης της μονής στον περιβάλλοντα χώρο¹⁶⁹.

Η περιοχή γύρω από το μοναστήρι είναι ακόμη και σήμερα ακατοίκητη, αν και ερείπια και ιστορικές μαρτυρίες δίδουν την εικόνα ενός χώρου, ο οποίος ήταν ζωντανός από την αρχαιότητα. Όλη η περιοχή κατά μήκος του Ξεροπόταμου κατοικείται, τουλάχιστο κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας, ίσως και νωρίτερα, όπως μαρτυρούν χωριά,¹⁷⁰ εκκλησίες,¹⁷¹ γέφυρες¹⁷² και νερόμυλοι,¹⁷³ που

βλ. C. Schabel, 'Frankish Pyrgos and the Cistercians', (έ.α. σημ. 47) 354.

¹⁶⁸ Βλ. Θεοχαρίδης, *Οθωμ. έγγραφα Α'*, 95.

¹⁶⁹ Βλ. κατωτ. υποκεφ. 2.4.1.

¹⁷⁰ Τα χωριά Πενταλιά, Γαλαταριά, Αγία Μαρίνα, Βρέτσια, Κελοκέδαρα, Νατά και Σαλαμιού, τα οποία επεβίωσαν μέχρι σήμερα, αναφέρονται σε ενετικό κατάλογο των χωριών της Κύπρου. Για τα χωριά αυτά, βλ. Grivaud, *Villages désertés*, 445-447. Η ύπαρξη μεσαιωνικών οικισμών υποστηρίζει την πιθανότητα ύπαρξης αρχαίων οικισμών στην περιοχή· βλ. D. Hogarth, *Devia Cypria*, London 1889, 39.

¹⁷¹ Βορειότερα της Μονής Σίντη υπάρχει η εκκλησία του Αγίου Νικολάου κοντά στο χωριό Γαλαταριά, η οποία χρονολογείται στο 1550, βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 238· νοτιότερα της μονής, λίγο πριν από το χωριό Νατά, βρίσκεται μισοκατεστραμμένη εκκλησία, κτισμένη κοντά στην κοίτη του ποταμού, αφιερωμένη επίσης στην Παναγία, της οποίας η θολωτή στέγαση με τόξα, τα οποία στηρίζονταν σε τεταρτοκυκλικά φουρούσια, τεχνοτροπικά τοποθετείται στον 15ο-16ο αι. (Ο ναός αυτός είναι ανέκδοτος).

¹⁷² Βόρεια και βορειοανατολικά της μονής βρίσκονται τα μεσαιωνικά γεφύρια Ρουδιά και Τζελεφού· σύμφωνα με τον J.C. Goodwin, *An historical Toponymy of Cyprus*, II, Nicosia⁴ 1984, 1981, τα γεφύρια αυτά μαζί, καθώς και αυτό της Εληάς επάνω από τον ποταμό του Φοινιού, πιθανόν σηματοδοτούν την πορεία των υποζυγίων που μετέφεραν μεταλλεύματα από την περιοχή προς το λιμάνι της Πάφου. Το γεφύρι του Ρουδιά έχει τόξο περίπου 10 μ. και πλάτος 2.80 μ. Σύμφωνα με τον Α. Παπαγεωργίου, λήμμα "Γεφύρια", *MKE* 4, 5, πιθανόν κατασκευάστηκε το 16ο αι., αλλά αναστηλώθηκε το 1975-1976. Το γεφύρι του Τζελεφού στην περιοχή Αγίου Νικολάου, το οποίο μάλλον ανήκει στην ίδια περίοδο, έχει ημικυκλικό τόξο μήκους 6.80 μ. και πλάτους περίπου 2.50 μ.

¹⁷³ Οι περισσότεροι νερόμυλοι της περιοχής ήταν ιδιοκτησίες των γύρω χωριών. Ο Hogarth, έ.α. 39, στα τέλη του 19ου αιώνα αναφέρει τη μεσαιωνική γέφυρα όπως και τον μύλο με την ονομασία Ρουδιά· σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή, σε αυτόν τον μύλο υπήρχε αφιερωματική πλάκα, η οποία δεν έχει διασωθεί, με ανάγλυφη παράσταση μιας κόρης και

βρίσκονται κατά μήκος του χειμάρρου. Στο ίδιο το μοναστήρι, καθώς και στην κοίτη του ποταμού, έχουν βρεθεί τεμάχια μεσαιωνικών εφυαλωμένων αγγείων, τα οποία πιθανότατα χρονολογούνται τον 15ο-16ο αι. και αποτελούν μαρτυρία για την ύπαρξη οικισμών στην περιοχή κατά τα μεσαιωνικά χρόνια. Βόρεια της μονής βρέθηκε αρχαίο αγγείο δακρυδόχου, το οποίο πιθανόν ανήκει στην ελληνιστική περίοδο· δεν έχουν γίνει, όμως, ανασκαφές στην περιοχή για να επιβεβαιωθεί η ύπαρξη αρχαίου οικισμού, η οποία θα εξηγούσε πιθανόν και την αρχαία ονομασία του χώρου. Παρόλο που τα τεμάχια των μεσαιωνικών αγγείων χρειάζονται περαιτέρω μελέτη, τα περισσότερα από αυτά φαίνεται ότι ανήκουν στον τύπο του *sgraffito* σε πράσινο και καφέ χρώμα, καθώς και στον τύπο του μονόχρωμου εφυαλωμένου. Τα χαρακτηριστικά της βάσης των κεραμικών αυτών μαρτυρούν ως πιθανό χώρο κατασκευής τους τα εργαστήρια κεραμοπλαστικής στη Λέμπα Πάφου, τα οποία, σύμφωνα με τη μελετήτρια Δήμητρα Μπακιρτζή, είχαν αρχίσει την παραγωγή εφυαλωμένων κεραμικών από τις αρχές του 13ου αι¹⁷⁴.

Στα βορειοανατολικά του μοναστηριού, στο μέσο της κοίτης του ποταμού, βρίσκονται ερείπια κτίσματος, πολύ πιθανόν μεσαιωνικής γέφυρας, όπως αυτή του Ρουδιά βορειότερα. Σε αντίθεση με τις δύο βορειότερες μεσαιωνικές γέφυρες, η συγκεκριμένη θα πρέπει να είχε τουλάχιστον δύο τόξα, εφόσον τα ερείπια κεντρικού πεσσού βρίσκονται στο μέσο της κοίτης του ποταμού. Ο πεσσός αυτός έφερε οξυκόρυφη αντηρίδα προς την πλευρά του ρεύματος του ποταμού, όμοια με αυτή της μεσαιωνικής γέφυρας στο Κίτι¹⁷⁵. Επειδή ο Barsky δεν κάνει σχετική μνεία, πιθανόν η γέφυρα αυτή να ήταν ήδη κατεστραμμένη το 1735.

Στην απέναντι όχθη βρίσκεται μικρή, νεότερη εκκλησία αφιερωμένη στην Αγία Παρασκευή. Σύμφωνα ωστόσο με ιστορική μαρτυρία, το 1857 διασώζονταν τα ερείπια και δεύτερης, μάλλον παλαιότερης εκκλησίας, της οποίας τα ίχνη έχουν σήμερα χαθεί¹⁷⁶. Η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής συνδέεται με το

των γονέων της, ενσωματωμένη στο κτίσμα. Δυστυχώς δεν μας δίνει περισσότερα στοιχεία.

¹⁷⁴ Βλ. D. Papanikola-Bakirtzis, 'Cypriot medieval glazed pottery: Answers and questions', *Sweet land*, 118, της ίδιας, *Μεσαιωνική εφυαλωμένη κεραμική της Κύπρου. Τα εργαστήρια Πάφου και Λαπήθου*, Θεσσαλονίκη 1996, 55 κ.ε. Για περαιτέρω ανάλυση των κεραμικών τα οποία βρέθηκαν στην περιοχή του μοναστηριού, βλ. κατωτ. σελ. 99-105.

¹⁷⁵ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 383.

¹⁷⁶ Βλ. Θεοχαρίδης, *Οθωμ. έγγραφα Α'*, 149-151.

Καθολικό της Μονής του Σίντη με τη γνωστή αφηγηματική ιστορία του πρωτομάστορα, ο οποίος οδήγησε στον θάνατο τον μαθητή του από ζήλια για το επίτευγμά του, δηλ. την οικοδόμηση του ναού της Παναγίας του Σίντη, οικοδόμημα αρχιτεκτονικά ανώτερο από τον απλό θολοσκεπή ναό της Αγίας Παρασκευής¹⁷⁷. Δίπλα από τη μονή και στα ανατολικά της, στην απέναντι όχθη του ποταμού, βρίσκονται δύο ερειπωμένοι νερόμυλοι, οι οποίοι συνδέονται ιστορικά με τη Μονή Σίντη τουλάχιστον από τον 18ο αι. (Φωτ. 3)¹⁷⁸

Το Καθολικό της μονής είναι αφιερωμένο στην Παναγία Ελεούσα, η οποία συχνά αναφέρεται και ως Παναγία Ελεούσα των Κελοκεδάρων, ονομασία που αποδίδεται σε γειτονικό χωριό, το οποίο όμως δεν φαίνεται ότι συνδέεται άμεσα με το μοναστήρι.

Η προέλευση και η ετυμολογία της προσωνυμίας της Μονής της Παναγίας ως *του Σίντη* είναι ασαφείς. Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, η ονομασία προέρχεται από τον γειτονικό χείμαρρο *Σίντη*, ο οποίος, όταν πλημμύριζε, πιθανόν δημιουργούσε καταστροφές. Η λέξη Σίντης/Σίντος είναι ομηρική και παράγεται από το ρήμα *σίνομαι*, δηλ. βλάπτω¹⁷⁹. Σίντης/Σίντος σημαίνει *βλαπτικός/κακούργος*· με αυτή τη σημασία θα μπορούσε να αναφέρεται στον γειτονικό χείμαρρο, εφόσον ο *Σίντος* ήταν “ο κάκιστος διάβολος ο ε□μφωλεύων ε□ν τοι□ς ύδασι”¹⁸⁰. Από τον χείμαρρο αυτόν παράγεται πιθανόν και το

---

¹⁷⁷ Βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 262. Η παράδοση αυτή βρίσκεται σε πολλά μέρη όπου υπάρχουν κτίσματα σημαντικής αξίας· βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, ‘Η παρά την Άρταν Μονή των Βλαχερνών’, *ΑΒΜΕ* 2 (1936) 4-5, του ίδιου, *Η Παρηγορήτισσα της Άρτης*, εν Αθήνας 1963, 12-14.

¹⁷⁸ Βλ. κατωτ. σημ. 237, 238.

¹⁷⁹ Βλ. Κ.Π. Κύρρης, ‘Κυπριακά σύμμεικτα επωνύμια και τοπωνύμια εκ Λαπύθου (επαρχία Κερύνιας)’, *Πλάτων*, 8Α (1956) 131. Ο Γ.Π. Παπαχαλαράμπος, ‘Ομηρικά λέξεις εν Κύπρω’, *ΚυπρΣπ* 4 (1940) 14, επίσης αναφέρει τη λέξη Σίντης ως ομηρική και αναφέρει ότι αυτή απαντάται ως όνομα χείμαρρου, αλλά δεν δίδει ερμηνεία της. Ο Σίνδης σαν κύριο όνομα συναντάται στην Αθήνα και Ρόδο· βλ. W. Pape-G. Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Graz 1959, 2395.

¹⁸⁰ Βλ. H.G.Liddell-R.Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford⁹ 1992, λήμματα “σίνομαι, σίντης”, 1600 και Revised Supplement, Oxford 1996, αντίστοιχα λήμματα, 275, Αρ. Zonaram quod est p. 1640 στον *Thesaurus Graecae Linguae* ab Henrico Stephano, VIII, Austria 1954, 268. Την ίδια ερμηνεία δηλ. “καταστρεπτικός” (spoiler), “διαβολικός”(of Satan), δίδουν και οι E.A.Sophocles, λήμμα “σίνομαι”, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine periods from BC 146 to AD 1100*, Cambridge 1914, 990 και ο G.W.H. Lampe, λήμμα “σίντις”, *A patristic greek lexicon*, Oxford 1961, 1233.

τοπωνύμιο Σίντης, ονομασία την οποία χρησιμοποιούσε και το χωριό το οποίο βρισκόταν κτισμένο κοντά στη μονή, ενώ το χωριό Αγία Μαρίνα, το οποίο βρίσκεται αρκετά κοντά στο μοναστήρι στη δυτική πλευρά του Ξεροπόταμου, αναφέρεται σε πηγές ως ‘Αγία Μαρίνα του Σίντη’, ώστε να ξεχωρίσει από τα πολλαπλά χωριά με την ίδια ονομασία¹⁸¹. Ο Goodwin αντίθετα ερμηνεύει το όνομα Σίντης ως “χώρο ανάπαυσης”, παρόλο που δεν δίνει περισσότερες πληροφορίες για την ετυμολογία της¹⁸². Τοπωνύμιο Άγιος Σίντης υπήρχε, σύμφωνα με τον Goodwin, και στα βορειοδυτικά του Αγίου Αμβροσίου Κερύνειας¹⁸³.

Σύγχυση σε παλαιότερους μελετητές φαίνεται ότι προκαλεί η ομοιότητα της ονομασίας του χωριού Σίντα με το τοπωνύμιο Σίντη, εφόσον η Σίντα σε μεσαιωνικά κείμενα και έγγραφα συχνά αναφέρεται και σαν Sindes¹⁸⁴. Η Σίντα, η οποία βρίσκεται στη Μεσαορία, πιθανόν οφείλει την ονομασία στην ομόνυμη αρχαία ρωμαϊκή πόλη Σίδη (Σίδαι) της Παμφυλίας στη Μικρά Ασία¹⁸⁵.

2.3 Ιστορικές μαρτυρίες

Μέχρι σήμερα δεν έχουν εντοπισθεί ιστορικές μαρτυρίες, οι οποίες να δίδουν ασφαλείς πληροφορίες για την ίδρυση της μονής. Ο Στέφανος Λουζινιάν αναφέρει τα εισοδήματα από την κτηματική περιουσία κάποιων μοναστηριών, μεταξύ των οποίων και το ‘Sinde’, το οποίο ονομάζει ‘Λατινικό μοναστήρι’. Δεν είναι ξεκάθαρο εάν το όνομα αναφέρεται σε κτίσμα ή απλώς σε κτηματικά περιουσιακά στοιχεία μοναστηριού, εφόσον δεν υπάρχουν γνωστά μοναστήρια

---

¹⁸¹ Βλ. Μυριανθέας, *Λαμπαδιστής*, 347.

¹⁸² Βλ. J. C. Goodwin, *An historical toponymy of Cyprus*, Nicosia³1978, 653. Γενικότερα, χρησιμοποιώ το έργο του με αρκετή επιφύλαξη.

¹⁸³ Βλ. Goodwin, *έ.α.* I, Nicosia⁴ 1984, 390, ο οποίος, σε αυτό το σημείο, δίδει την ερμηνεία ως “μεσολαβητής, μεσίτης”.

¹⁸⁴ Σύμφωνα με τον L. De Mas Latrie, *L’Ile de Chypre sa situation présente et ses souvenirs du Moyen-Age*, Paris 1879, 415 η γαλλική μετάφραση του ονόματος του χωριού Σίντα είναι ‘Sindes’. Σε έγγραφο του 1468 αναφέρεται το χωριό ως “Casal de Sindes”· βλ. του ιδίου, *Histoire*, III, 253.

¹⁸⁵ Βλ. Σ. Μενάρδος, *Τοπωνυμικά και λαογραφικά μελέται*, Λευκωσία² 1970, 20-21. Για τις συγχύσεις αυτές βλέπε και κατωτέρω, στο επόμενο κεφάλαιο.

που να ανταποκρίνονται σε όλα τα ονόματα που αναφέρει ο Λουζινιάν. Επιπλέον δεν μπορούμε να πούμε με σιγουριά ότι αναφέρεται στη Μονή Σίντη και όχι στο χωριό Σίντα, γνωστό λατινικό φέουδο, κάτι που θεωρώ πιθανότερο, εφόσον στο κείμενο αναφέρονται μόνο μεγάλα και γνωστά χωριά της περιόδου¹⁸⁶.

Νεώτεροι μελετητές έχουν προσπαθήσει να χρονολογήσουν τη Μονή Σίντη ως εξής: ο Gunnis είχε, παλαιότερα, χρονολογήσει τον ναό στα 1500¹⁸⁷, ο Παπαγεωργίου μελετώντας τα μορφολογικά στοιχεία του ναού τον χρονολογεί στις αρχές του 16ου αι.¹⁸⁸. ο Jeffery¹⁸⁹ τον αναφέρει γενικότερα ως μεσαιωνικό, ενώ ο Αρχιμανδρίτης Κυπριανός, ο οποίος έζησε τον 18ο αι., και ο Εφραίμ Αθηναίος, επίσης τον 18^ο αι., απλώς αναφέρουν το μετόχι του Σίντη το οποίο, σύμφωνα με τους ίδιους, ανήκε τότε στη Μονή Κύκκου¹⁹⁰.

Ο Κυριαζής κάνει πρώτη φορά, όσο γνωρίζω, αναφορά στο χωριό Σίντη σε δημοσίευση εγγράφου της περιόδου της Ενετοκρατίας¹⁹¹. Σε νεώτερη δημοσίευσή του¹⁹², αναφέρει τη Μονή Σίντη σαν κτήμα του Gautier de Moine, κατά τον 14^ο αι. χωρίς όμως να αναφέρει την πηγή του ή να το τεκμηριώνει, ενώ σε δημοσίευση του δύο χρόνια αργότερα¹⁹³, αναφέρει το χωριό Σίντη, το οποίο

---

¹⁸⁶ St. Stefano Lusignano, *Chorographia et brevis Historia universale dell'isola de Cipro principando al tempo di Noé per in fino al 1572*, Bologna 1573, 62, του ίδιου *Description*, 38. Η νεώτερη μετάφραση στα αγγλικά και ιταλικά ακολουθεί το αρχικό λατινικό κείμενο και σημειώνει το όνομα 'Sinda'· βλ. O. Pelosi, 'Lusignan's Chorography and brief general history of the island of Cyprus (A.D. 1573)', *Sources for the history of Cyprus*, X, εκδ. P.W. Wallace-A.G. Orphanides, Nicosia 2001, 25, 150.

¹⁸⁷ Βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 262.

¹⁸⁸ Βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα "Σίντη Παναγίας Μοναστήρι", *ΜΚΕ* 12, 213, του ίδιου, *Μητρόπολις Πάφου*, 81, όπου ανάγει τον ναό στην περίοδο της Φραγκοκρατίας.

¹⁸⁹ Βλ. Jeffery, *Monuments*, 388.

¹⁹⁰ Βλ. Κυπριανός, *Ιστορία χρονολογική*, 584, Εφραίμ Αθηναίος, *Η περιγραφή της Σεβάσμιας και Βασιλικής Μονής του Κύκκου* (έ.α. σημ. 62), 46.

¹⁹¹ Το έγγραφο αυτό, λεγόμενο 'χειρόγραφο Λειμωνίδα', δημοσιεύεται με άλλα δύο έγγραφα της Ενετοκρατίας, αντίγραφο ενός εκ των οποίων βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του Τμήματος Αρχαιοτήτων βλ. Ν. Γ. Κυριαζής, 'Excerpta Cyprica. Η Κύπρος υπό τους Λουζινιανούς', *ΚυπρΧρ* 13 (1937) 46. Για το έγγραφο βλ. Α. Χ. Αρεισιτίδου, 'Χρονολόγηση, πατρότητα και σημασία ανώνυμης και άτιτλης βενετικής έκθεσης για την Κύπρο', *ΕΚΕΕ* 28 (2002) 65-97, η οποία συμπεραίνει ότι αυτό πιθανόν γράφτηκε από τον Francesco Attar το 1523.

¹⁹² Βλ. Κυριαζής, *Μοναστήρια*, 6, 144.

¹⁹³ Ν. Κυριαζής, *Τα χωριά της Κύπρου*, Λάρνακα 1952, 167.

συνδέει πάλι με τον πιο πάνω αναφερόμενο Γάλλο ευγενή αλλά και με παπικό έγγραφο, το οποίο όμως αναφέρεται στο χωριό Σίντα της Μεσαορίας¹⁹⁴. Συνεπώς, ο Κυριαζής υποθέτει ότι η Παναγία του Σίντη υπήρξε, ίσως, λατινικό μετόχι. Προφανώς ο Κυριαζής, και κατά συνέπεια και άλλοι ερευνητές, συγχέουν τη μεία του χωριού Σίντα της Μεσαορίας (βορειοανατολική Κύπρος) στα μεσαιωνικά έγγραφα με το μοναστήρι της Παναγίας του Σίντη (δυτική Κύπρος)¹⁹⁵.

Περαιτέρω σύγχυση προκαλεί και αναφορά στον άγιο Θεράποντα ως “τόν εν Σίντη ασκήσαντα”¹⁹⁶. Πρόκειται μάλλον για τον όσιο Θεράποντα, ο οποίος ασκήτεψε στο χωριό Σίντα της Μεσαορίας και αργότερα τιμάται στο γειτονικό προς τη Σίντα χωριό, Αγκαστίνα, της οποίας οι κάτοικοι εξισλαμίστηκαν μετά το 1571. Τον Όσιο Θεράποντα αναφέρει ο Λεόντιος Μαχαιράς ως έναν από τους τριακόσιους Αλαμανούς Αγίους της Κύπρου¹⁹⁷.

Τέλος ο Στυλιανού υποστηρίζει ότι η Μονή ήταν ανεξάρτητη στην αρχή της ίδρυσής της και αργότερα, κατά τον καιρό της Τουρκοκρατίας, έγινε μετόχι του Κύκκου, από το οποίο στέλλονταν μοναχοί για να καλλιεργούν τη γη¹⁹⁸.

Στην αρχή της τουρκικής κατοχής του νησιού (1571-1878) οι κατακτητές άρπαξαν τις μονές από τους Χριστιανούς διώκοντας τους μοναχούς, με αποτέλεσμα πολλές από αυτές να ερημωθούν¹⁹⁹. Με τη συμπλήρωση της

---

¹⁹⁴ Η αναφορά είναι και πάλι στο χωριό Σίντα και όχι Σίντη εφόσον ο Mas Latrie, *L'Île de Chypre sa situation présente et ses souvenirs du Moyen-Age*, έ.α. 415, αναφέρει την Σίντα σαν κτήμα του του Gautier de Moine, κατά τον 14^ο αι. βλ. του ιδίου, *Histoire*, III, 601-602, Coureas-Schabel, *Cartulary*, έγγρ. 8, 9, σελ. 86, 90. Για την Σίντα βλ. επίσης Richard, *Le livre des remembrances*, (έ.α. σημ. 29) 72.

¹⁹⁵ Στο ίδιο σφάλμα υποπίπτει και ο Τσικνόπουλλος, *Εκκλησία Πάφου*, 251-252, αναφέροντας τον Σίντη (Sindes) ως κτήμα του Gautier de Moine κατά τον 14ο αι.

¹⁹⁶ Βλ. Βλασίου Μοναχού Σταυροβουνιώτου, *Πατερικόν της νήσου Κύπρου*, Λάρνακα 1997, 70, Αρχ. Μακαρίου Γ', *Κύπρος η Αγία νήσος*, (έ.α. σημ. 39) 32.

¹⁹⁷ Βλ. *Μαχαιράς*, § 32. Ο Άγιος αυτός είναι άγνωστος στους συναξαριστές ενώ ο Kypris, 'Alaman saints', 207-208, 210-211, αναφέρεται σε άλλον άγιο Θεράποντα· βλ. Αρχ. Μακαρίου Γ', *Κύπρος η Αγία νήσος*, έ.α. 27, Παπαγεωργίου, λήμμα “Θεράπων”, *ΜΚΕ* 6, 29.

¹⁹⁸ Βλ. Στυλιανού, ‘Σίντη’, 37-42.

¹⁹⁹ Βλ. Κυπριανός, *Ιστορία χρονολογική*, 455.

κατάκτησης της Κύπρου αντιπροσωπεία Ορθόδοξων επισκέφθηκε τον Μεγάλο Βεζύρη στην Κωνσταντινούπολη, αυτός έκανε αποδεκτά τα αιτήματά τους και παραχώρησε στους ορθόδοξους Κυπρίους την ελευθερία άσκησης των θρησκευτικών τους δικαιωμάτων, καθώς και άδεια αποκατάστασης των μονών και των ναών τους, τους οποίους θα μπορούσαν να αγοράζουν και να κληροδοτούν στους απογόνους των²⁰⁰. Η ανάπαυλα, όμως, στις λεηλασίες και τις αρπαγές, έληξε με διαταγή του Σουλτάνου Μουράτ Γ', το έτος 1585, όταν έστειλε ορισμό να πωληθούν όλες οι μονές. Σύντομα, όμως, οι Μουσουλμάνοι κατακτητές κατάλαβαν ότι θα μπορούσαν να επωφεληθούν οικονομικά από τους ορθόδοξους Χριστιανούς και έτσι τους έδωσαν και πάλι το δικαίωμα να αγοράζουν τα μοναστήρια, τα οποία τους είχαν αρπάξει²⁰¹. Μεταξύ των μονών, οι οποίες είχαν αρπαγεί από τους Τούρκους, ήταν αυτές του Αγίου Χρυσοστόμου Κουτσοβέντη²⁰² και της Παναγίας του Σίντη. Σε διάστημα είκοσι ετών από την κατάκτηση της νήσου από τους Τούρκους όλα τα μοναστήρια είχαν εξαγοραστεί από τους Χριστιανούς.

Πρώτη γνωστή αναφορά στη Μονή του Σίντη είναι εκείνη του έτους 1588, η οποία πρέπει να θεωρηθεί και ως *terminus ante quem* για την ίδρυσή της. Πράγματι, αυτό συμφωνεί με τα δεδομένα της αρχαιολογικής έρευνάς μας, η οποία είχε ως αποτέλεσμα τον καθορισμό ακριβέστερης χρονολογίας ως *terminus ante quem*²⁰³. Σύμφωνα με οθωμανικό έγγραφο το οποίο ανήκει στη Μονή Κύκκου, κάποιος ονόματι Ιονανί πούλησε σε Τούρκο αγά γεωργικά προϊόντα από την περιουσία του· η περιουσία αυτή ανήκε παλαιότερα στη Μονή Σίντη, την οποία είχε αγοράσει από το δημόσιο²⁰⁴. Το όνομα Ιονανί προδίδει λατινική

---

²⁰⁰ Βλ. Κυπριανός, *έ.α.* 458, Χάκκεττ, *Ιστορία*, Α', 254-255, Χ. Παπαδόπουλλος, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας 1571-1878*, Αθήνα 1929, 4, Λ. Φιλίππου, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, Λευκωσία 1975, 16.

²⁰¹ Βλ. Τσικνόπουλος, *Εκκλησία Πάφου*, 79, Φιλίππου, *έ.α.* 16.

²⁰² Βλ. Ι. Π. Τσικνόπουλλος, *Η Ιερά Μονή του Χρυσοστόμου Κουτσοβέντη και τα Ιερά αυτής κτίσματα*, Λευκωσία 1959, 57. Για τη μονή γενικά βλ. Mango-Hawkins-Boyd, 'The Monastery of St. Chrysostomos at Koutsovendis (Cyprus) and its wall paintings', (*έ.α.* σημ. 128) 63-94.

²⁰³ Βλ. κατωτ. σελ. 288.

²⁰⁴ Βλ. Θεοχαρίδης, *Οθωμανικά έγγραφα Α'*, 21.

καταγωγή, γεγονός το οποίο δεν ξαφνιάζει, εφόσον ακόμη βρισκόμαστε στις αρχές της Τουρκοκρατίας. Το έγγραφο επιβεβαιώνει επίσης το γεγονός ότι και η Μονή Σίντη είχε περιέλθει στους Μουσουλμάνους κατακτητές, πιθανόν το 1585, ως κτήμα του τουρκικού δημοσίου.

Στο τέλος του 16ου αι. το μοναστήρι μάλλον αγοράστηκε από Μουσουλμάνο, ο οποίος το χρησιμοποιούσε για κάποιο χρονικό διάστημα ως μουσουλμανικό χώρο λατρείας. Αργότερα πωλήθηκε σε Χριστιανό· σε έγγραφο του Αυγούστου του 1603 ο αγοραστής αναφέρεται με το όνομα Δήμος. Στο ίδιο έγγραφο αναφέρεται ότι ο συγκεκριμένος αγοραστής απευθύνθηκε στον διοικητή της Κύπρου Ahmed με σκοπό να σταματήσει την παρεμπόδιση από τους Μουσουλμάνους, της λειτουργίας του μοναστηριού. Επίσης πιστοποιείται ότι το μοναστήρι ανήκε από παλαιότερα σε Χριστιανούς²⁰⁵.

Το έτος 1606 αγροί στα όρια του χωριού Σίντη πωλήθηκαν από τούρκους στρατιώτες στη Μονή Κύκκου. Οι αγροί αυτοί ανήκαν προηγουμένως στον ιερέα και μοναχό της Μονής Σίντη Δημήτριο, ο οποίος απεβίωσε λίγα χρόνια πριν από αυτήν την πώληση χωρίς να αφήσει “άρρενα τέκνα”. Ο παπα-Δημήτρης πριν από τον θάνατό του είχε κληροδοτήσει στη Μονή Κύκκου το μισό της περιουσίας της Μονής Σίντη²⁰⁶.

Σε έγγραφο του ίδιου χρόνου αναφέρεται ότι η σύζυγος του παπα-Δημήτρη, ηγουμένου της Μονής Σίντη, μοναχή Αντωνία, έδωσε το δικό της μερίδιο από την περιουσία του μοναστηριού στη Μονή Κύκκου. Η περιουσία της περιελάμβανε ελαιόδενδρα, τους μύλους της μονής κ.ά.²⁰⁷. Δεν αναφέρεται σε ποίο μοναστήρι είχε μονάσει η σύζυγος του παπα-Δημήτρη· δεν ήταν περίεργο φαινόμενο στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια για ένα ζευγάρι να αφιερωθεί ταυτόχρονα στον μοναχικό βίο, είτε σε διαφορετικά είτε στο ίδιο μοναστήρι²⁰⁸.

---

²⁰⁵ *Αвт.* 43.

²⁰⁶ *Αвт.* 51.

²⁰⁷ *Αвт.* 53.

²⁰⁸ Βλ. A. Talbot, ‘Late byzantine nuns: By choice or necessity?’ *ByzForsch* 9 (1985) 107. Γνωστό παράδειγμα αποτελεί ο Νικηφόρος Κομνηνός, ο οποίος μαζί με τη γυναίκα του και την κόρη τους Ειρήνη αφιερώθηκαν στη Μονή του Χριστού Φιλανθρώπου· βλ. J.Verpeaux, *Nicéphore Choumnos, homme d’ état et humaniste byzantin, (ca 1250/1255-1327)*, Paris 1959, 62. Οι δωρητές του εικονογραφικού προγράμματος στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Λαμπαδιστή επίσης φαίνεται ότι είναι οικογένεια αφιερωμένη στην Εκκλησία· βλ.

Μια αναφορά σε ερειπωμένο μοναστήρι και υπερβολικά φτωχούς χωρικούς, κατά το δεύτερο ήμισυ του 17ου αι., φανερώνει ότι τόσο το μοναστήρι όσο και το χωριό Σίντης υπήρξαν θύματα της σκληρής φορολογίας που επέβαλαν οι Τούρκοι²⁰⁹. Κατά συνέπεια, με το πέρασμα του χρόνου τα προσκτίσματα πιθανόν υπέστησαν σοβαρές φθορές, με αποτέλεσμα να ερημωθούν για κάποιο χρονικό διάστημα.

Κατά τον 18ο αι. φαίνεται ότι η Μονή Κύκκου αποφάσισε να χρησιμοποιήσει την περιουσία της Μονής του Σίντη ως αγρόκτημα, στο οποίο στέλλονταν μοναχοί για να καλλιεργούν τη γη. Στον 7ο από το δάπεδο γωνιόλιθο, προς τα βόρεια του παραθύρου του Ιερού, στον εξωτερικό ανατολικό τοίχο, υπάρχουν χαραγμένες οι χρονολογίες 1724 και 1734 και τα γράμματα Ν και Μ· τα γράμματα αυτά δεν έχουν ταυτιστεί με συγκεκριμένα πρόσωπα· φαίνεται πιθανή η υπόθεση ότι χαραχτήκαν από επισκέπτες ή μοναχούς από τη Μονή Κύκκου, οι οποίοι διέμεναν στο μοναστήρι.

Σημαντικές πληροφορίες για τη μονή κατά τον 18ο αι. αντλούνται από τον Ρώσο μοναχό και περιηγητή Barsky, ο οποίος την επισκέφτηκε κατά την τέταρτη επίσκεψή του στο νησί το 1735²¹⁰, μας άφησε μια αρκετά λεπτομερή περιγραφή και σχεδίασε σκίτσο της²¹¹. Ο Barsky περιγράφει ακόμη και τη γύρω περιοχή με τους μύλους, οι οποίοι, σύμφωνα με τον ίδιο, παλαιότερα ανήκαν στη Μονή της Παναγίας του Σίντη²¹². Αναφέρει επίσης ένα άλλο μικρό μοναστήρι που υπήρχε

Stylianou, 'Donors', 109-110, των ιδίων, *Painted churches*, 306-307. Άλλη μια αναφορά γίνεται από τον μοναχό Γεώργιου Αρσιότη της Μονής Ιερέων ο οποίος μαζί με τη γυναίκα του δώρισαν στη μονή την περιουσία τους· βλ. Constantinides-Browning, *Manuscripts*, 80.

²⁰⁹ Βλ. Θεοχαρίδης, *Οθωμανικά έγγραφα Δ'*, 2095.

²¹⁰ Η τέταρτη του επίσκεψη έλαβε χρόνο μεταξύ των ετών 1734-1736. Δεν υπάρχει ακριβής ημερομηνία για την επίσκεψή του στο μοναστήρι, εφόσον όμως αυτή έγινε μεταξύ αυτών στις Μονές Αγίου Νεοφύτου και Τρικκουκιάς, των οποίων τα σκίτσα χρονολογούνται στα 1735, τότε πρέπει να θεωρήσουμε το έτος 1735 ως πιθανή χρονολογία της επίσκεψής του στη Μονή Σίντη· βλ. Grishin, *Pilgrim*, 5.

²¹¹ Το σκίτσο της μονής σύμφωνα με τον Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, 78 σημ. 130, δεν ανευρέθη. Νεώτερη μελέτη του ρωσικού χειρόγραφου κειμένου από τον Grishin, *έ.α.* πίν.18, έφερε στο φως ένα σκίτσο, το οποίο ο μελετητής συμπεριλαμβάνει στο βιβλίο με ερωτηματικό, ως πιθανή απεικόνιση της Μονής της Παναγίας του Σίντη. Βλ. αμέσως παρακάτω για αυτό.

²¹² Βλ. Grishin, *έ.α.* 59-60, πίν.18. πρβλ. Στυλιανού, *έ.α.* 77-78.

στην περιοχή· πρόκειται γι' αυτό του Αγίου Μηνά Άτιας, νοτιοδυτικά του χωριού Πενταλιά· η μικρή αυτή μονή, σύμφωνα με τον Barsky, ήταν επίσης μετόχι της Μονής Κύκκου²¹³.

Την εποχή κατά την οποία επισκέφθηκε ο Barsky τη Μονή της Παναγίας του Σίντη βρίσκονταν σε αυτήν τρεις μοναχοί σταλμένοι από τη Μονή Κύκκου, οι οποίοι ζούσαν από τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Στην περιγραφή του αναφέρει ότι η μονή δεν ήταν άσχημα οικοδομημένη: τετράγωνη, με μεγάλη αυλή που περιβαλλόταν από κελιά. Αναφέρει τρεις εισόδους, μία στη νότια, μία στη δυτική και μία στην ανατολική πτέρυγα, και ένα μεγάλο δένδρο ιτιάς στο μέσο της αυλής. Μιλά ακόμη με θαυμασμό για τον ναό με τον τρούλο, ο οποίος, παρόλες τις μεγάλες διαστάσεις του, δεν έχει πεσσούς (κίονες-pillars, σύμφωνα με την αγγλική μετάφραση του Grishin) ή θόλους για ενίσχυση της οικοδομής²¹⁴. Η εκκλησία, σύμφωνα πάντα με τον Barsky, είχε επίσης τρεις εισόδους: μία στη νότια, μία στη βόρεια και μία στη δυτική πλευρά, καθώς και “μαρμαροθετημένο” δάπεδο, το οποίο και διασώζεται²¹⁵.

Προβληματισμό δημιουργεί το σκίτσο του Barsky, το οποίο ο Grishin δημοσίευσε, ανάμεσα στα υπόλοιπα σκίτσα, με ερωτηματικό ως προς το όνομα της μονής που απεικονίζεται: “Monastery of the Mother of God of Sindy?”²¹⁶ Το σκίτσο αυτό, αντίθετα με άλλα του Barsky, φαίνεται ότι σχεδιάστηκε πρόχειρα, με ταχύ ρυθμό, γεγονός το οποίο δεν ξαφνιάζει, διότι, εάν πρόκειται για το εδώ μοναστήρι, ο μοναχός πέρασε μόνο μιάμιση ημέρα στον χώρο αυτό. Εάν

²¹³ Αναφορά στη Μονή του Αγίου Μηνά κοντά στη Μονή Σίντη κάνει και ο αναφερόμενος στον Goodwin, *An historical Toponymy of Cyprus* (έ.α. σημ. 172) 1282, I. Βρυωνίδης, ο οποίος αναφέρει ότι το μοναστήρι της Παναγίας του Σίντη ήταν κατεστραμμένο κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας και οι εικόνες του ναού μεταφέρθηκαν στη Μονή του Αγίου Μηνά και την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στην Πενταλιά· βλ. επίσης Grishin, έ.α. 58.

²¹⁴ Ο Barsky λανθασμένα αναφέρει ότι ο ναός δεν έχει θόλους ή άλλες στηρίξεις εκτός από τους τοίχους. Η εκκλησία, αντίθετα με τον χαρακτηρισμό του, έχει θολωτή οροφή και εξωτερικές αντηρίδες, τις οποίες ούτε αναφέρει, ούτε δείχνει στο σκίτσο του, παρόλο που αυτές είναι ασφαλώς σύγχρονες με τον ναό. Ίσως η αναφορά του σε απουσία θόλων (vaults) να ερμηνεύεται ως απουσία θόλων στην κάθετη προς τον κύριο άξονα κατεύθυνση του ναού, όπως θα είχε ένας σταυροειδής ναός, για παράδειγμα αυτός του Κύκκου, τον οποίο μνημονεύει με θαυμασμό ο Barsky (βλ. κατωτ. σελ. 133).

²¹⁵ Η μνεία του Barsky αφορά σε δάπεδο από μάρμαρο, αλλά μάλλον αναφέρεται σε κυπριακό γυψομάρμαρο, εφόσον η Κύπρος δεν διαθέτει μάρμαρο.

²¹⁶ Βλ. Grishin, *Pilgrim*, πίν.18.

υποθέσουμε ότι πρόκειται για το ίδιο μνημείο, με μια πρώτη ματιά, ο ναός και η τοποθέτησή του σε σχέση με τα κελιά έχουν αρκετά στοιχεία τα οποία θυμίζουν τη Μονή του Σίντη, αλλά ο προσανατολισμός του απεικονιζόμενου μνημείου δεν φαίνεται να ταιριάζει με τα αληθινά δεδομένα. Ο λόγος είναι ότι το σκίτσο πιθανόν έχει τυπωθεί στην έκδοση Grishin ανάστροφα. Σε αυτήν την εργασία παραθέτουμε το σκίτσο του Barsky και από τις δύο του πλευρές (Σχ. 24-25).

Η διαφάνεια του ανθίβολου, επάνω στο οποίο σχεδιάστηκε το σκίτσο με μελάνι, ενισχύει την πιθανότητα ότι ο μελετητής θα μπορούσε να ξεγελαστεί ώστε να το εκδώσει λανθασμένα. Εάν εξετάσουμε το εκδεδομένο από τον Grishin σκίτσο από την αντίστροφη του πλευρά, θα αναγνωρίσουμε αρκετά στοιχεία τα οποία θυμίζουν τη Μονή Σίντη, με κάποιες βέβαια διαφοροποιήσεις από το σημερινό κτήριο. Οι διαφορές έγκεινται περισσότερο στην απουσία ή την εμφάνιση ορισμένων στοιχείων στο σκίτσο παρά σε ουσιώδεις διαφορές στην όλη μορφή του κτηρίου. Ο ναός μοιάζει αρκετά με το Καθολικό του Σίντη, αλλά από το σκίτσο απουσιάζουν οι αντηρίδες στη νότια πλευρά, καθώς και το κυκλικό άνοιγμα στα δυτικά. Επίσης ο Barsky έχει σχεδιάσει ένα μικρό αέτωμα στη νότια όψη, το οποίο δεν υπάρχει σήμερα στο Καθολικό. Τα προσκτίσματα της μονής στο σκίτσο φαίνονται να έχουν αρκετή ομοιότητα με τα σημερινά.

Η δυτική πτέρυγα απεικονίζεται με τα κελιά και τη δυτική είσοδο, την οποία αναφέρει και στην περιγραφή του. Το κτήριο του Συνοδικού στη βορειοδυτική γωνία επίσης έχει αρκετές ομοιότητες με το υφιστάμενο. Η τοξοστοιχία μπροστά από το μαγειρείο και την Τράπεζα απουσιάζει από το σκίτσο, μάλλον επειδή δεν υπήρχε κατά την περίοδο της επίσκεψης του Barsky. Η βόρεια είσοδος απεικονίζεται φραγμένη, όπως πιθανόν ήταν την περίοδο αυτή, εφόσον ο Barsky δεν την αναφέρει, ενώ, αντίθετα, η κλίμακα η οποία χτίστηκε μπροστά της, όταν είχε πλέον φραχτεί, είναι εμφανής. Το γωνιακό κελί της ίδιας πτέρυγας φαίνεται ότι ήταν διώροφο, όχι όμως και η βόρεια πτέρυγα.

Η υψομετρική διαφορά του εδάφους στη νοτιοδυτική γωνία των προσκτισμάτων επίσης αντιστοιχεί με τα σημερινά δεδομένα, παρόλο που το νότιο περιτείχισμα δεν συναντά την εκκλησία στη δυτική της όψη όπως σήμερα, αλλά φαίνεται ότι εφάπτεται στη νοτιοδυτική γωνία του ναού.

Ανεξήγητη παραμένει η παρουσία του νοτίου αετώματος και η απουσία των αντηρίδων στο Καθολικό, ενώ αντίθετα η απουσία του κυκλικού φεγγίτη

μπορεί εύκολα να εξηγηθεί. Το μεγάλο κυκλικό άνοιγμα (*oculus*), μετά την καταστροφή του διακοσμητικού ρόδακα, ο οποίος πιθανόν υπήρχε αρχικά εκεί, θα πρέπει να φράχτηκε με κάποιο τρόπο ώστε να αποφεύγεται η είσοδος νερού βροχής, πουλιών ή μικρών ερπετών στο ναό. Πριν από τις εργασίες συντήρησης του ναού ο *oculus* ήταν πράγματι πρόχειρα φραγμένος με λίθους, γεγονός το οποίο ενισχύει την άποψη αυτή.

Από τα κυπριακά μνημεία τα οποία αναφέρει ο Barsky ότι έχει σχεδιάσει και των οποίων τα σκίτσα δεν έχουν εκδοθεί μέχρι σήμερα, κανένα δεν μπορεί να ταυτιστεί με το σκίτσο αυτό, κάνοντας πολύ πιθανή την υπόθεση ότι πρόκειται για αυτό το μοναστήρι αλλά με ανάστροφη εκτύπωση· παραμένει και μια δεύτερη, μικρότερη πιθανότητα, το σκίτσο αυτό να μην ανήκει στην κυπριακή συλλογή αλλά να τοποθετήθηκε λανθασμένα στο χειρόγραφο, όταν αυτό δέθηκε τον 18ο αι.²¹⁷ Αλλά και πάλι οι σοβαρές ομοιότητες με τη Μονή Σίντη δεν φαίνεται να δικαιώνουν μια τέτοια άποψη.

Ένας άλλος περιηγητής, ο άγγλος William Turner, ο οποίος επισκέφθηκε τον χώρο της μονής τον Οκτώβριο του 1815, έδωσε μια περιγραφή της περιοχής την εποχή εκείνη²¹⁸. Αναφέρει ότι μετά την επίσκεψή του στη Μονή Κύκκου ξεκίνησε για την Πάφο προχωρώντας νότια· μετά από πεντέμισι ώρες οδοιπορίας έφθασε σε ένα αγρόκτημα το οποίο ανήκε στη Μονή Κύκκου και όπου διέμεναν 6-7 μοναχοί. Δίδει μια καλή περιγραφή της περιοχής με τα περιβόλια από ελιές, ροδιές, συκιές, αμπέλια και συκομουριές και μνημονεύει τον μύλο, ο οποίος μαζί με τα ερείπια του τσιφλικίου Λαγούδια υπάρχει μέχρι τις μέρες μας. Συνεχίζοντας αναφέρει ότι οι μοναχοί παρασκεύαζαν κρασί, λάδι και μετάρια, και ότι το αγρόκτημα συνόρευε με ένα άλλο επίσης μεγάλο μοναστήρι με κτήματα. Από την περιγραφή της τοποθεσίας συνάγεται ασφαλώς ότι αναφέρεται στο μοναστήρι της Παναγίας του Σίντη, παρόλο που δεν δίδει άλλη περιγραφή του, ούτε αναφέρει ρητά το όνομά του²¹⁹, ίσως διότι αυτό να μη βρισκόταν εν λειτουργία την περίοδο αυτή.

---

²¹⁷ Βλ. Grishin, *έ.α.* 10.

²¹⁸ Βλ. Cobham, *Excerpta Cypria*, 439.

²¹⁹ Η απασχόληση των μοναχών με τη γεωργία και την κατασκευή κρασιού και λαδιού επιβεβαιώνονται τόσο από τον ελαιόμυλο που αποκαλύφθηκε στη μονή, όσο και από τα πιθάκια τα οποία αποθηκεύτηκαν στην εκκλησία μετά την ερήμωση των προσκτισμάτων και

Παρόλες τις μνείες για παρακμή, το μοναστήρι φαίνεται ότι εξακολουθούσε να λειτουργεί, εφόσον το 1831 η Μονή Κύκκου ζήτησε άδεια επιδιόρθωσης των τοίχων της Μονής του Σίντη από τις τουρκικές αρχές²²⁰.

Στο αρχείο του κράτους υπάρχει έγγραφο το οποίο αναφέρει την πώληση κτημάτων της Μονής Σίντη στις 28 Νοεμβρίου 1884, αλλά δεν δίνει άλλες πληροφορίες, όπως π.χ. ποιοι ήταν οι αγοραστές.

Ο Jeffery, ο οποίος επισκέφτηκε τη μονή στις αρχές του εικοστού αι. (1918), εσφαλμένα αναφέρει το Καθολικό ως κατεστραμμένο²²¹. Την περιγραφή του Jeffery αντικρούει ο Gunnis, ο οποίος επισκέφτηκε τη μονή το 1936 (δηλ. 18 χρόνια μετά τον Jeffery). Περιγράφει το Καθολικό ως καλά κατασκευασμένο οικοδόμημα με εξαγωνικό τρούλο και τετράγωνη αψίδα Ιερού, στοιχεία όμως ανακριβή, εφόσον ο τρούλος είναι οκταγωνικός και η αψίδα πεντάπλευρη²²². Τέλος, η μνεία του Παπαγεωργίου σε πλινθόκτιστα οικοδομήματα δεν φαίνεται να αληθεύει, εφόσον ότι διεσώθη από τα οικοδομήματα ήταν λιθόκτιστο²²³.

Σύμφωνα με σημερινές προφορικές πληροφορίες μοναχών της Μονής Κύκκου, η Μονή της Παναγίας του Σίντη βρισκόταν εν λειτουργία μέχρι το 1927, οπότε και πωλήθηκαν τα κτήματά της. Στη συνέχεια ερειλώθηκε από άστοχες ενέργειες χωρικών, οι οποίοι αφαίρεσαν όλους τους γωνιόλιθους καθώς και όλη τη ξυλεία, με αποτέλεσμα τα προσκτίσματα να καταρρεύσουν γρήγορα. Τα προσκτίσματα χρησιμοποιούνταν μέχρι πριν μερικά χρόνια από βοσκούς, οι οποίοι κατασκεύαζαν πολλές από τις πρόχειρα οικοδομημένες πεζούλες που βρέθηκαν σε διάφορους χώρους και χρησίμευαν ως πάχνες.

Σύμφωνα με ιστορικές μαρτυρίες, κοντά στο μοναστήρι, στην ίδια πλευρά του χειμάρρου, υπήρχε, όπως ήδη αναφέραμε²²⁴, μικρό χωριό με την ονομασία

τα οποία απεικονίζονται στους Στυλιανού, 'Σίντη', πίν. 3.

²²⁰ Βλ. Θεοχαρίδης, *Οθωμανικά έγγραφα Δ'*, 2051.

²²¹ Βλ. Jeffery, *Monuments*, 388. Η μονή κατοικείτο μέχρι το 1927 αλλά πιθανόν η μνεία του Jeffery να είναι εν μέρει δικαιολογημένη, εφόσον τα κτίσματα, πιθανόν, είχαν υποστεί φθορές τις οποίες οι φτωχοί μοναχοί αδυνατούσαν να επιδιορθώσουν.

²²² Βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 262.

²²³ Βλ. Παπαγεωργίου, λήμμα "Σίντη Παναγίας Μοναστήρι", (έ.α. σημ. 188) 213.

²²⁴ Βλ. ανωτ. σημ. 191.

Σίντης. Δεν φαίνεται πολύ πιθανό να προϋπήρχε ο οικισμός της μονής, εφόσον συχνά παλαιές μονές συγκροτούσαν τον πυρήνα μεταγενέστερων οικισμών²²⁵. Επίσης το χωριό Σίντης απουσιάζει από τον χάρτη του 1542 του Leonida Attar, ενώ σε αυτόν εμφανίζεται το χωριό Βρέτσια, ο Άγιος Νικόλαος και ο Άγιος Σάββας, καθώς και χωριό Άγιος Κοσμάς²²⁶. Το χωριό Σίντη ανήκε στον Καζά Πάφου (στρατιωτικοδιοικητική τουρκική περιφέρεια) και φαίνεται ότι ουδέποτε υπήρξε μεγάλο, εφόσον σύμφωνα με αρχαικά ενετικά έγγραφα, τα οποία βρίσκονται στο Κρατικό Αρχείο και τη Βιβλιοθήκη Correr της Βενετίας, το 1565 ανήκουν στο casali Sindi μόνο 20 *φραγκομάτοι*²²⁷. Το χωριό αναφέρεται σε έγγραφο του 1606²²⁸, ενώ σε ελληνικό έγγραφο της 29ης Οκτωβρίου 1677 μνημονεύεται η αγοραπωλησία και η μεταβίβαση κτημάτων και οικιών στη περιοχή του Σίντη, από κάποιον Χιαπάνη σε επιτρόπους της Μονής Κύκκου, με αντάλλαγμα ένα κτήμα, το οποίο είχε το μοναστήρι στην Πλατανιστό. Ακολούθως, ο τότε ηγούμενος της Μονής Κύκκου μεταβίβασε κτήματα που είχε στην περιοχή του Σίντη στους αναφερθέντες επιτρόπους με σκοπό την κάλυψη χρέους προς αυτούς²²⁹. Πέντε χρόνια αργότερα, τον Οκτώβριο του 1682,

---

²²⁵ Τόσο στην Κύπρο όσο και στον ελληνικό εν γένει χώρο και αλλού, οικιστικά σύνολα συχνά αναπτύσσονταν γύρω από μία εκκλησία και έπαιρναν το όνομά της· για ένα παράδειγμα από τη Ρόδο βλ. Ν. Ζ. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για την Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών 1421-1453*, Ρόδος 1995, 100.

²²⁶ Βλ. F.C. Romanelli-G. Grivaud, 'Cipro 1542. La grande mappa dell' isola di Leonida Attar', *Πρακτικά του διεθνούς Συμποσίου: Κύπρος-Βενετία. Κοινές ιστορικές τύχες (Αθήνα, 1-3 Μαρτίου 2001)*, Χ. Μαλτέζου (επιμ.), Βενετία 2002, 289-314. Ο ναός του Αγίου Νικολάου καθώς και η Μονή του Αγίου Σάββα (Καρόνος), παρουσιάζονται ως χωριά. Το χωριό Άγιος Κοσμάς ίσως να βρισκόταν κοντά στη μικρή Μονή του Αγίου Μηνά την οποία μνημονεύει ο Barsky, βλ. ανωτ. σημ. 213.

²²⁷ Βλ. Correr, ms Doná delle Rose 45, f.211-236, Correr, ms Cicogna 3596 piece n-17, ASN, Avogaria di comun. Miscellanea civile 3926/179 3926 c.179, Grivaud, *Villages désertés*, 446. Ένα άλλο χειρόγραφο το οποίο σήμερα έχει χαθεί, έφερε τον τίτλο 'Trattato del Regno di Cipro incerto autore' και ανήκε στη βιβλιοθήκη του Γ. Λειμωνίδα· βλ. Κυριαζής, 'Excerpta Cyprica. Η Κύπρος υπό τους Λουζινιανούς', (έ.α. σημ. 191) 46. Φραγκομάτοι ήταν μία κοινωνική κατηγορία, η οποία είχε το δικαίωμα της ελεύθερης διακίνησης και δεν υποχρεώνονταν σε καταβολή της συγκομιδής τους. Το όνομα τους προέρχεται από τη γαλλική λέξη "Franchise", δηλ. απαλλαγή· βλ. J. Richard, 'Οι πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί του μεσαιωνικού βασιλείου', *Ιστορία Κύπρου*, Δ', 368.

²²⁸ Βλ. Θεοχαρίδης, *Οθωμανικά έγγραφα Α'*, 51.

²²⁹ Βλ. Σ. Κ. Περγίτης, *Δικαιοπρακτικά έγγραφα Ιεράς Μονής Κύκκου (1619-1839)*, Α', Λευκωσία 1998, 31, 35.

αγοράστηκε και άλλη περιουσία από οθωμανό ιδιοκτήτη στη περιοχή Σίντη για λογαριασμό της Εκκλησίας²³⁰. Ως μάρτυρας σε αυτό το έγγραφο αναφέρεται κάποιος Jonani (*Τζουβάνης*), παραφθορά του λατινικού ονόματος Giovanni το οποίο επεβίωσε περισσότερο από ένα αιώνα στην Τουρκοκρατία και επιβεβαιώνει την παλαιότερη ύπαρξη Λατίνων στην περιοχή. Το χωριό Σίντης αναφέρεται και σε οθωμανικά έγγραφα του αρχείου της Μονής Κύκκου του 1697 και 1699, τα οποία αφορούν αγοραπωλησίες γης του χωριού αυτού²³¹.

Μέχρι τις αρχές του 19ου αι. τα περιουσιακά στοιχεία του χωριού περιήλθαν πλήρως στα χέρια Τούρκων, εφόσον ως ιδιοκτήτες του σημειώνονται οι Χουσεΐν, Μουσταφά και Χουσεΐν οι οποίοι ήταν “σπαχήδες του τιμαρίου Σίντη”²³². Το 1815 ο Turner αναφέρει το χωριό “Σίντη” το οποίο βρισκόταν σχετικά κοντά στο ομώνυμο μοναστήρι και κατοικείτο μέχρι αυτή τη περίοδο²³³. Άγνωστος παραμένει ο λόγος για τον οποίο μέχρι το 1825 ο Σίντης φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε εντελώς²³⁴, ενώ ήδη το 1857 είχαν εξαφανιστεί όλα τα ίχνη θεμελίων του οικισμού²³⁵. Το χωριό μάλλον βρισκόταν στα βόρεια της μονής, εφόσον ο μύλος κοντά στο μοναστήρι αρχικά ανήκε σε αυτό. Το περίεργο αυτό γεγονός της εξαφάνισης ενός χωριού σε περίοδο μόλις τριάντα δύο ετών μπορεί να αποδοθεί σε κατολισθήσεις, οι οποίες συχνά επηρέαζαν τη μορφολογία του

---

²³⁰ Τα χωράφια του Τερβίχη του Σαρικιά ή “Τερβί μπέγη” αγοράστηκαν από τους Χριστόδουλο και Αντώνη Μαραθεύτη. Τα κτήματα που αγοράστηκαν μάλλον βρίσκονταν πλησίον της μονής και αγοράστηκαν συνειδητά για επέκταση της μοναστηριακής κτηματικής περιουσίας· βλ. Περδίκης, *έ.α.* Α΄, 43.

²³¹ Τα έγγραφα των ετών 1677 και 1682 βρίσκονται στην έκδοση Περδίκης, *έ.α.* Α΄, 35, 43, ενώ τα έγγραφα με χρονολογίες 1697 και 1699 στην έκδοση Θεοχαρίδη, *Οθωμανικά έγγραφα Α΄*, 287, 307, 309.

²³² Βλ. Θεοχαρίδης, *Οθωμανικά έγγραφα Α΄*, 2119.

²³³ Βλ. Cobham, *Excerpta Cypria*, 439.

²³⁴ Βλ. Grivaud, *Villages désertés*, 242.

²³⁵ Σε οθωμανικό έγγραφο του 1857 αναφέρεται ότι ο διοικητής του Καζά Πάφου, με το συμβούλιό του και διάφορους μάρτυρες, εξέτασαν την περιοχή αλλά δεν κατάφεραν να βρουν τα θεμέλια ή τον χώρο του χωριού Σίντης· βλ. Θεοχαρίδης, *Οθωμ. έγγραφα, Α΄*, 149-155.

εδάφους, εφόσον μετακινήσεις όγκων χωμάτων ήσαν ήδη υπεύθυνες και για το κλείσιμο της βόρειας εισόδου της μονής εκατό περίπου χρόνια νωρίτερα²³⁶.

Οι μύλοι, οι οποίοι βρίσκονται ο πρώτος βορειοανατολικά της μονής και ο δεύτερος ανατολικά στην απέναντι όχθη του ποταμού, δημιουργούσαν συνεχείς διαμάχες όσον αφορούσε την ιδιοκτησία τους. Ο Barsky το 1735 αναφέρει ότι και οι δύο χρησιμοποιούνται από τους μοναχούς, οι οποίοι κέρδιζαν ένα εισόδημα από την άλεση σιταριού²³⁷. Σε νεώτερα οθωμανικά έγγραφα γίνονται αναφορές στους μύλους της περιοχής, ο ένας από τους οποίους αναφέρεται ότι ανήκε το 1765-66 στο μοναστήρι²³⁸ ενώ ο δεύτερος σε Οθωμανούς²³⁹. Σε έγγραφο του 1853 ο μύλος δίπλα από το μοναστήρι ήταν ήδη ερειπωμένος, ενώ ο δεύτερος στην απέναντι πλευρά (με σημερινή ονομασία “Μύλος του Αρσάτου”), αναφέρεται ότι διατηρείτο σε καλή κατάσταση. Στο ίδιο έγγραφο αμφισβητείται κατά πόσον ο μύλος δίπλα από τη μονή βρισκόταν στο έδαφος του Σίντη ή των Κελοκεδάρων· η τελική απόφαση ήταν ότι ο ένας μύλος ανήκε στο χωριό Σίντη και ο άλλος στη Μονή Σίντη, χωρίς όμως να διευκρινίζεται περισσότερο το ζήτημα²⁴⁰. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1857 και το 1858, υπήρξε πάλι αμφισβήτηση ως προς την ιδιοκτησία του μύλου δίπλα από το μοναστήρι. Σύμφωνα με άλλο έγγραφο της τουρκικής αρχής, κατόπιν εξέτασης του χώρου, και σύμφωνα με μαρτυρίες, συνεπάγεται ότι το χωριό Σίντης προϋπήρχε (στα βόρεια του μοναστηριού) και στα όριά του βρισκόταν ο προαναφερόμενος μύλος, τον οποίο όμως διεκδίκησε

---

²³⁶ Ο Barsky δεν αναφέρει τη βόρεια είσοδο, η οποία πρέπει να είχε ήδη κλείσει από συσσώρευση χωμάτων πριν το 1735· βλ. ανωτ. σελ. 47.

²³⁷ Βλ. Grishin, *Pilgrim*, 59, πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, 77.

²³⁸ Ο μύλος αναφέρεται ότι βρισκόταν στο μοναστήρι του Σίντη· βλ. Θεοχαρίδης, *Οθωμανικά έγγραφα Β'*, 961.

²³⁹ Σε έγγραφο του 1739 ο ένας τουλάχιστον από τους μύλους αναφέρεται ότι ανήκε στο “Νέο Τζαμί”, ενώ το 1777 γίνεται αναφορά σε μύλο του Σίντη, ιδιοκτησία του βακουφίου mîr Mehmed bey· βλ. Θεοχαρίδης, *έ.α.* 637, και του ίδιου, *έ.α.* Γ', 1181.

²⁴⁰ Βλ. Θεοχαρίδης, *Οθωμ. Έγγραφα Α'*, 95-97.

και απέκτησε το βακούφι του μεγάλου Τζαμιού της Πόλης Πάφου²⁴¹. Ο μύλος αυτός εξακολουθεί μέχρι σήμερα να αποτελεί ιδιοκτησία του Εφκάφ²⁴².

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας αρκετά από τα χωριά γύρω από τη μονή, συμπεριλαμβανομένου και του Σίντη, εξαφανίστηκαν ή έγιναν τουρκικά, ενισχύοντας την άποψη ότι πιθανόν αποτελούσαν φέουδα φράγκων και βενετών ευγενών, οι οποίοι αναγκάστηκαν να τα εγκαταλείψουν μετά την άλωση του νησιού από τους Τούρκους. Παράδειγμα αποτελεί το χωριό Φοίνικας στα νότια, το οποίο ήταν ενετικό, εφόσον ανήκε στη Κομμανταρία του Φοίνικος²⁴³. Το γειτονικό χωριό Βρέτσια, βόρεια της Μονής Σίντη, υπάρχει σημειωμένο σε ενετικούς χάρτες ως Vrelia²⁴⁴. Ο Φλώριος Βουστρώνιος περιγράφει το χωριό Vrechia ως φέουδο μεταξύ των ετών 1464-1470²⁴⁵.

Αναφορές σε ηγουμένους και μοναχούς της Μονής Σίντη έχουμε μόνο για την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πρώτος γνωστός ηγούμενος της μονής, από την έναρξη της οθωμανικής κατοχής στο νησί, πιθανόν ήταν ο αναφερόμενος σε έγγραφο ως Δήμος, ο οποίος υπήρξε και υπεύθυνος για την αγορά του

---

²⁴¹ *Αυτ.* 149-155. Τα ερείπια δεν αναφέρονται ως ερείπια οικισμού αλλά θεμελίων δύο εκκλησιών, η μία από τις οποίες έχει ανακαινιστεί πρόσφατα.

²⁴² Το Εφκάφ ή Βακούφιον είναι αφιέρωση περιουσίας στο Ισλάμ, με σκοπό την απόκτηση από αυτόν που κάνει την αφιέρωση του ελέους, και τη χρησιμοποίηση της περιουσίας για φιλανθρωπικούς, εκπαιδευτικούς, θρησκευτικούς, πολιτικούς, κ.α. σκοπούς. Συχνά συνδεόταν με τζαμιά· βλ. Κ. Π. Κύρρης, λήμμα “Εβκάφ”, *MKE* 4, 318-320.

²⁴³ Βλ. Αριστείδου, *Ανέκδοτα έγγραφα*, Α΄, 202. Κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας το χωριό αποτελούσε τμήμα της “La commendaria della Finicha” που περιελάμβανε 5 χωριά. Η Κομμαναταρία του Φοίνικος αναφέρεται και σε ενετικά έγγραφα το οποίο δημοσίευσε ο M.R. de Mas Latrie, *Nouvelles preuves et documents de l’histoire de Chypre sous le régime des princes de la maison de Lusignan*, Paris 1873, 562 σημ. 1, 563, 568, 570, Mas Latrie, *Histoire*, III, σελ. 59 σημ.3, σελ. 87 σημ.2, σελ. 94 σημ.1 και 2, σελ. 250 σημ.3.

²⁴⁴ Βλ. Α. και J. Stylianos, *The history of the cartography of Cyprus*, Nicosia 1980, 281. Σύμφωνα με τον Grivaud, *Villages désertés*, 466, το 1881 το χωριό Βρέτσια είχε 235 κατοίκους, ενώ το χωριό Σίντης είχε εξαφανιστεί.

²⁴⁵ Βλ. M.R. de Mas Latrie, ‘Chronique de l’île de Chypre par Florio Bustron’ *Documents inedit sur l’histoire de Franc. Mélanges historiques. Choix de documents* 5, Paris 1886, 419, 424. Σύμφωνα με τον Κ. Γραϊκό, λήμμα “Βρέτσια”, *MKE* 3, 303-304, η ονομασία του χωριού πιθανόν προέρχεται από το όνομα De Brescia, ίσως οικογένειας ιταλικής καταγωγής στην οποία ανήκε η γη και με την έναρξη της Τουρκοκρατίας μάλλον έγινε τουρκικό και ακολούθως μικτό ελληνοτουρκικό.

μοναστηριού από τους Μουσουλμάνους γύρω στο 1603²⁴⁶. Το 1606 υπάρχει δεύτερη αναφορά σε ηγούμενο της Μονής Σίντη: ο σύζυγος της μοναχής Αντωνίας παπα-Δημήτρης διετέλεσε ηγούμενος του Σίντη και κληρονόμος των κτημάτων του, τα οποία και δώρισε μαζί με τη σύζυγό του στη Μονή Κύκκου²⁴⁷. Ο ηγούμενος Γρηγόριος, ο οποίος κατά τον θάνατό του γύρω στο 1616 αναφέρεται ότι είχε περιουσία στο μοναστήρι του Σίντη, προερχόταν πιθανόν από τη Μονή Κύκκου. Την περιουσία του αυτή, εφόσον δεν είχε κληρονόμους, την αγόρασαν ιερωμένοι από τη Λευκωσία²⁴⁸. Σε έγγραφο των αρχών του 19ου αι. αναφέρεται ως ηγούμενος του μετοχίου Σίντη κάποιος Ζήνων²⁴⁹, αλλά θα πρέπει να υποθέσουμε ότι αυτός μάλλον εκτελούσε χρέη οικονόμου στη Μονή Σίντη, εφόσον δεν υπάρχει ηγούμενος της Μονής Κύκκου με αυτό το όνομα²⁵⁰.

Συνοπτικά, με τη βοήθεια των οθωμανικών εγγράφων μπορούμε να προσδιορίσουμε περίπου τη χρονολογία ίδρυσης της Μονής της Παναγίας του Σίντη, έχοντας με το πρώτο έγγραφο ένα *terminus ante quem* στο τέλος του 16ου αι. Από τα παραπάνω απορρέει το συμπέρασμα ότι η Μονή της Παναγίας του Σίντη χτίστηκε ως αυτοτελής ορθόδοξη μονή, ίσως από πλούσιο γαιοκτήμονα της περιοχής. Σε αυτό συνηγορούν τόσο η απουσία σίγουρων αναφορών μεσαιωνικών εγγράφων στη μονή πριν το 1565, όσο και η απόμακρη τοποθεσία του οικοδομήματος που παραπέμπει σε κατασκευή από ντόπιους. Το κτίσιμο λατινικών εκκλησιαστικών μνημείων αυτή την περίοδο είναι πολύ περιορισμένο και η χρήση του τρούλου σε λατινικά μνημεία τόσο αργά στην περίοδο της λατινοκρατίας είναι στοιχείο μάλλον απίθανο. Με την τουρκική κατοχή του νησιού το 1571 τα κτήματα της μονής φαίνεται ότι κατασχέθηκαν, όπως έγινε με αρκετά ορθόδοξα μοναστήρια²⁵¹, και κατόπιν πωλήθηκαν στο τουρκικό δημόσιο

---

²⁴⁶ Βλ. ανωτ. σημ. 205.

²⁴⁷ Βλ. ανωτ. σημ. 206.

²⁴⁸ Βλ. Θεοχαρίδης, *έ.α.* 79. Το 1616 οι ενδιαφερόμενοι αγοραστής της περιουσίας του μοναχού Γρηγορίου αναφέρουν ότι αυτός είχε από καιρό πεθάνει.

²⁴⁹ Βλ. Θεοχαρίδης, *Οθωμανικά έγγραφα Δ'*, 2119.

²⁵⁰ Για χρονολογικό κατάλογο των ηγουμένων της Μονής Κύκκου, βλ. A. Jakovljevic, 'Νέος προσωρινός κατάλογος των ηγουμένων της Ιεράς Μονής Κύκκου', *EKMIMK* 3 (1996) 525.

²⁵¹ Βλ. Παπαδόπουλλος, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας 1571-1878*, (έ.α. σημ. 200)

από όπου και τα αγόρασε κάποιος με το όνομα Jonani. Στη συνέχεια η μονή είχε χριστιανούς ιδιοκτήτες αλλά έχασε την αυτονομία της και το έτος 1606 έγινε μετόχι της Μονής Κύκκου, η οποία κατά καιρούς (όπως για παράδειγμα το έτος 1831), με την άδεια των τουρκικών αρχών, συντηρούσε τα μοναστηριακά κτίσματα²⁵².

Αναφορικά με το χωριό Σίντη μπορούμε να υποθέσουμε με αρκετή βεβαιότητα ότι δημιουργήθηκε κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας, εφόσον δεν παρουσιάζεται σε φραγκικά έγγραφα ή χάρτες, αντίθετα με το χωριό Βρέτσια, το οποίο πιθανόν υπήρξε φέουδο ήδη από την περίοδο της Φραγκοκρατίας.

2.4 Αρχιτεκτονική περιγραφή του συγκροτήματος

Η μονή έχει κάτοψη σχεδόν τετράγωνη, με εξωτερικές διαστάσεις 32,05x36,66 μ. (Σχ. 2). Αποτελείται από τρεις λιθόκτιστες πτέρυγες που σχηματίζουν σχήμα Π στη δυτική (Σχ. 3), την ανατολική πλευρά (Σχ.3) και τη βόρεια (Σχ. 4), ενώ το Καθολικό, τοποθετημένο με τον κατά μήκος άξονά του παράλληλο περίπου προς τη βόρεια πτέρυγα, σε συνδυασμό με τον ψηλό τοίχο του περιβόλου, σχηματίζει τη νότια περίφραξη του χώρου (Σχ. 4). Τα προσκτίσματα, πριν από τις εργασίες συντήρησης, ήταν ερειπωμένα χωρίς στέγη, ενώ όγκοι χωμάτων κάλυπταν τα λιθόστρωτα δάπεδα της αυλής και των κελιών.

Η δυτική πτέρυγα και τμήμα της βόρειας πιθανόν να ήταν μονώροφα, ενώ ένα τουλάχιστον τμήμα της ανατολικής πτέρυγας ήταν διώροφο, οπωσδήποτε από τον 18ο αι.²⁵³ (Σχ.3). Την απουσία ορόφου στα πλείστα προσκτίσματα επιβεβαιώνουν τόσο η έλλειψη μεγάλων ποσοτήτων λίθων στο δάπεδο, εάν υποθέσουμε ότι αυτά είχαν ήδη καταρρεύσει, όσο και η απουσία διώροφων ερειπίων, όπως αυτά που σώζονται στην ανατολική πτέρυγα .

Το σχεδόν τετράγωνο σχήμα του μοναστηριού, με το Καθολικό στη μια πλευρά, μάλλον αποκλείει το ενδεχόμενο ύπαρξης κελιών νότια του Καθολικού

4.

²⁵² Βλ. ανωτ. σημ. 220.

²⁵³ Εάν θεωρήσουμε ορθή την απεικόνιση της μονής στο σκίτσο του Barsky, φαίνεται ότι υπήρχε διώροφο τμήμα και επάνω από τη βόρεια πύλη αλλά και επάνω από το γωνιακό κελί.

σε παλαιότερη περίοδο, και, ως επακόλουθο, τον σχηματισμό μιας δεύτερης αυλής. Μια τέτοια πιθανότητα θα προϋπέθετε την ύπαρξη περισσότερων κελιών, ενώ μια δεύτερη αυλή δημιουργείται, συνήθως, μόνο σε περιπτώσεις ανάγκης επέκτασης ενός μοναστηριού, ώστε να εξυπηρετεί τον αυξανόμενο αριθμό μοναχών. Ένα απόμακρο μικρό μονύδριο, όπως η Μονή της Παναγίας του Σίντη, προφανώς δεν αντιμετώπισε τέτοια ανάγκη.

Το Καθολικό φαίνεται ότι ανήκει σε διαφορετική οικοδομική φάση από αυτή των κελιών, εφόσον δεν είναι οικοδομημένο ακριβώς παράλληλα με τη βόρεια πτέρυγα (Σχ. 2), η οποία σε συνδυασμό με τη δυτική και την ανατολική δημιουργούν σχεδόν ορθή γωνία. Ο νότιος τοίχος του περιβόλου από ανατολικά οικοδομήθηκε κάθετος προς τον ναό, ώστε να δημιουργήσει ένα τετραγωνισμένο χώρο μπροστά από την ανατολική είσοδο της μονής, ενώ από τα δυτικά οικοδομήθηκε κάθετος προς τα δυτικά κελιά, με αποτέλεσμα να μην εφάπτεται με ορθή γωνία προς τον ναό. Επίσης, η τοιχοποιία του καθολικού δεν ενώνεται με αυτή των κελιών.

Οι είσοδοι του μοναστηριού σήμερα είναι τρεις, μία στη βόρεια, μία στην ανατολική και μία στη νότια πλευρά. Πιθανόν υπήρχε και είσοδος στη δυτική πλευρά, η οποία έχει εξαφανιστεί λόγω εκτεταμένης καταστροφής του δυτικού τοίχου²⁵⁴. Η καμαροσκέπαστη βόρεια είσοδος είχε φραχθεί παλαιότερα από κατολισθήσεις όγκων χωμάτων από τους γειτονικούς λόφους· ακολούθως καλύφθηκε με πρόχειρη λιθόκτιστη τοιχοποιία και από τη νότια πλευρά, ώστε να χρησιμοποιείται ως επιπρόσθετος καλυμμένος χώρος. Η πύλη αυτή, από την οποία γίνεται ορατή η βόρεια όψη του Καθολικού, αποκαταστάθηκε πρόσφατα, κατά τη διάρκεια εργασιών συντήρησης και αποκατάστασης της μονής (Φωτ. 4). Οι άλλες δύο είσοδοι, στον νότιο και τον ανατολικό τοίχο του περιβόλου, αποτελούσαν απλά ανοίγματα στον τοίχο.

Στην αυλή υπάρχει λιθόστρωτο από κροκάλες. Κάθετα στον ναό δημιουργούνται δύο γραμμές από μεγαλύτερους λίθους, από τις οποίες η πρώτη ενώνει το κέντρο των βαθμίδων του ναού στη βόρεια είσοδο του με το κέντρο του πρώτου τόξου δυτικά της βόρειας εισόδου, και η δεύτερη τη βορειοδυτική γωνία

---

²⁵⁴ Την είσοδο αυτή αναφέρει ο Barsky· βλ. Grishin, *Pilgrim*, 59, πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, 77.

του ναού με το κέντρο του δυτικότερου τόξου της τοξοστοιχίας, ενώ σχηματίζονται και παράλληλες προς το Καθολικό γραμμές από μεγαλύτερους λίθους κάθε 70 περίπου εκ. (Φωτ. 5)²⁵⁵. Στο κέντρο περίπου της λιθόστρωτης αυλής υπάρχει πηγάδι, το οποίο μνημονεύει και ο Barsky²⁵⁶. Σε αδημοσίευτη φωτογραφία του αρχείου των Στυλιανού (δεκαετία του 1950), φαίνεται η άκρη χαμηλού κτίσματος στο σημείο όπου υπήρχε το πηγάδι (Φωτ. 6). Παρόλο που η φωτογραφία απεικονίζει μόνο τμήμα του κτίσματος μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα, ότι το κτίσμα αυτό αποτελούσε βάση γύρω από το στόμιο του πηγαδιού, επάνω στην οποία πιθανόν βρισκόταν ο μηχανισμός άντλησης νερού με τον κάδο. Μετά τους καθαρισμούς της αυλής γύρω από το φρεάτιο διακρίνονταν κυκλικά θεμέλια με διάμετρο 2,27 μ. (Φωτ. 7), επάνω στα οποία χτίστηκε το στόμιο του σημερινού κυκλικού πηγαδιού. Γύρω από το φρεάτιο, στο λιθόστρωτο, σχηματίζεται ένα τετράγωνο δάπεδο, στο ίδιο ύψος με το υπόλοιπο, διαστάσεων 3,70x3,74 μ., το οποίο αποτελείται από μεγάλους πλακωτούς λίθους (Φωτ. 8). Στη νοτιοανατολική του γωνία διακρίνονται ίχνη επέμβασης στο λιθόστρωτο, ίσως κάποια άτεχνη επιδιόρθωση μετά το ξερίζωμα μιας ιτιάς, την οποία μνημονεύει ο Barsky. Ο λόγος της δημιουργίας του τετραγώνου αυτού είναι άγνωστος· μια πιθανή εξήγηση είναι ότι χτίστηκε για λόγους διακόσμησης του λιθόστρωτου γύρω από το πηγάδι. Η απουσία θεμελίων δεν μπορεί να στηρίζει την υπόθεση ότι αυτό αποτελούσε βάση κάποιου κτηρίου, όπως για παράδειγμα μιας κρήνης επάνω ή δίπλα από το πηγάδι· υπάρχει, όμως, πιθανότητα να λειτουργούσε ως βάση για κάποια ξύλινη κατασκευή στεγάστρου, το λεγόμενο *στιάδι*, το οποίο παρουσιάζεται στη λαϊκή παραδοσιακή αρχιτεκτονική²⁵⁷.

2.4.1 Το Καθολικό: Τυπολογία και τεκτονική ανάλυση- υλικά δομής και τοιχοδομία- μορφολογία-γλυπτός διάκοσμος-ζωγραφικός διάκοσμος

²⁵⁵ Λιθόστρωτα τόσο στη μοναστηριακή όσο και στην κοσμική αρχιτεκτονική βρίσκουμε και στην ενετοκρατούμενη Κρήτη· βλ. Δημακόπουλος, *Τα σπίτια του Ρεθύμνου*, 230-231.

²⁵⁶ Στη μετάφραση του Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, 77, αναφέρεται, εκ παραδρομής, ως πηγή, πρόκειται, όμως, για πηγάδι (well), όπως ορθά μεταφράζει ο Grishin, *Pilgrim*, 59.

²⁵⁷ Βλ. Σ. Σίνος, *Αναδρομή στη λαϊκή αρχιτεκτονική της Κύπρου*, Αθήνα 1976, εικ. 84, Α. Θεοδοσίου-Α. Πίττα, *Οικισμοί, αρχιτεκτονική Ακάμα*, [Λευκωσία] 1996, 50.

Το Καθολικό της Μονής της Παναγίας του Σίντη έχει σχήμα ορθογώνιο, με εξωτερικές διαστάσεις 7,23x14,48 μ. και εσωτερικές 5,23x12,48 μ. (Φωτ. 9). Η αψίδα του Ιερού έχει σχήμα εσωτερικά κυκλικό, με χορδή 3,96 μ., βέλος 1,22 μ. και ακτίνα 2,22 μ., ενώ εξωτερικά πεντάπλευρο. Το μέγιστο εσωτερικό ύψος του ναού είναι 12,62 μ. (Σχ. 5). Ο ναός φέρει οξυκόρυφη καμάρα, επάνω από την οποία δημιουργείται δικλινής στέγη, η οποία καταλήγει σε αετώματα στην ανατολική και δυτική πλευρά του ναού. Στο κέντρο του ναού η καμάρα της οροφής διακόπτεται από τον ημισφαιρικό τρούλο, ο οποίος υψώνεται πάνω σε ψηλό τύμπανο, το οποίο στηρίζεται σε τέσσερα σφαιρικά τρίγωνα που διαμορφώνονται στις γωνίες και χαμηλότερα και δημιουργούν τέσσερα τόξα από πελεκημένο ασβεστολιθικό πωρόλιθο. Τα τόξα αυτά, από το σημείο της βάσεώς τους, σε ύψος 5,35 μ., μέχρι και την κορυφή τους, στα 8,30 μ., κλίνουν ελαφρά προς το εσωτερικό του ναού περίπου 0,10 μ., και έτσι γίνονται ορατά και από τον νότιο αλλά και από τον βόρειο τοίχο, τονίζοντας το κέντρο του ναού (φωτ. 10).

Το τύμπανο του τρούλου, εσωτερικά κυλινδρικό και εξωτερικά οκταγωνικό, ύψους 2,59 μ., φέρει τέσσερα τοξωτά παράθυρα στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα. Εξωτερικά τα σφαιρικά τρίγωνα δημιουργούν μια τετράγωνη βάση ύψους 1,97 μ., επάνω στην οποία στηρίζεται το τύμπανο του τρούλου. Η στέγη και ο τρούλος καλύπτονται από κεραμίδι βυζαντινού τύπου, δηλαδή με επίπεδους στρωτήρες σε σχήμα τραπεζοειδές και ημικυλινδρικούς καλυπτήρες²⁵⁸, ενώ στην κορυφή του, ο οκταγωνικός τρούλος καλύπτεται με τη βάση τεμαχισμένου πιθαριού. Το τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Ιερού δεν έφερε κεράμωση αλλά ήταν επιχρισμένο με υδραυλικό κονίαμα (Φωτ. 11)(Σχ. 4).

Στη βόρεια και τη νότια όψη, αλλά και στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Ιερού, η επικλινή στέγη παρουσιάζει οριζόντια απόληξη περίπου 0,35μ. Η τετράγωνη βάση του τρούλου, ο βόρειος και ο νότιος τοίχος κάτω από αυτήν, καθώς και η οριζόντια απόληξη του θόλου του Ιερού ήταν καλυμμένα με νεωτέρου τύπου κεραμίδι. Η νεώτερη αυτή κεράμωση έγινε με σκοπό να προστατεύσει την οριζόντια επιφάνεια από τη διείσδυση νερού.

---

²⁵⁸ Αυτά τα κεραμίδια, λακωνικού τύπου, χρησιμοποιούντο ήδη από τα αρχαία χρόνια σε ελληνικά μνημεία· βλ. Α. Ορλάνδος, *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία*, Αθήναι 1955, 103-108 εικ. 56.

Οι τοίχοι, με μέσο πάχος 1 μ., κατασκευάστηκαν έτσι, ώστε σε συνδυασμό με τις αντηρίδες να αντιμετωπίζουν τις ωθήσεις του τρούλου. Στο ύψος της τετράγωνης βάσεως του τρούλου το πλάτος της τοιχοποιίας μειώνεται στα 0,58μ. Η τοιχοποιία του τυμπάνου έχει ακόμη πιο μικρό πλάτος, 0,37 μ., με αποτέλεσμα ο ναός από την εξωτερική πλευρά, οπτικά να δίδει μια αίσθηση ανάτασης χάρη στην κλιμακωτή μείωση του όγκου του (Φωτ. 12). Οι αντηρίδες του καθολικού έχουν πλάτος ενός μέτρου και βάθος 0,81 μ. Πελεκητή πλάκα με ημικυκλική διατομή, η οποία προεξέχει κατά 0,04 μ., ορίζει την έναρξη της επικλινούς απόληξής τους, η οποία σταματά 0,20 μ. κάτω από τη γραμμή της οροφής. Στην ανατολική πλευρά, πέρα από το ύψος του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας του Ιερού, η βόρεια και η νότια τοιχοποιία προεξέχουν πέρα από το ανατολικό αέτωμα, δημιουργώντας την εντύπωση αντηρίδων. Αρχικά αυτά τα σημεία είχαν οριζόντια απόληξη, με τη νέα, όμως, κεράμωση του Καθολικού, προσαρμόστηκαν στην επικλινή απόληξη της υπόλοιπης στέγασης.

Το Καθολικό έχει τρεις εισόδους, όπως ελέχθη, μία στη νότια, μία στη δυτική και μία στη βόρεια πλευρά. Οι πύλες αυτές έχουν λαξευμένο κυματιστό περιθύρωμα από ασβεστόλιθο. Η νότια και η βόρεια θύρα βρίσκονται ανάμεσα στις αντηρίδες, στον ίδιο άξονα με τα παράθυρα του τρούλου. Η δυτική θύρα βρίσκεται επίσης στο κέντρο του δυτικού τοίχου, κάτω από το στρογγυλό άνοιγμα (*oculus*), στο κέντρο της αετωματικής απόληξης της στέγης (Φωτ. 13).

Ως κύρια είσοδος προβάλλεται η βόρεια, εφόσον αυτή συναντούσε πρώτη ο επισκέπτης, εισερχόμενος από τα βόρεια στον περίβολο της μονής (Φωτ. 14). Δευτερεύοντα ρόλο φαίνεται ότι έχει η δυτική είσοδος (Φωτ. 15), ενώ ακόμη μικρότερης σημασίας είναι η νότια είσοδος, η οποία κάποτε φράχτηκε με μάλλον πρόχειρη κατασκευή αργολιθοδομής ύψους 1,93 μ. (Φωτ. 16). Αυτό θα έγινε μετά το 1735, εφόσον ο Barsky κατά την επίσκεψη του αναφέρει και τις τρεις εισόδους. Έκτοτε παραμένει κλειστή²⁵⁹. Στο εσωτερικό όλα τα ανοίγματα των θυρών έχουν ανώφλι χαμηλωμένου τόξου και κλείνουν με ξύλινα θυρόφυλλα, τα οποία ανοίγουν προς το εσωτερικό.

---

²⁵⁹ Σύμφωνα με τον Μυριανθέα, *Λαμπαδιστής*, 42 η κύρια είσοδος στη δυτική όψη του παρεκκλησιού του Ακαθίστου Ύμνου στη Μονή του Αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή, φράχτηκε αμέσως μετά την κατοχή του νησιού από τους Τούρκους το 1571, και μπροστά της οικοδομήθηκε αποθήκη ώστε να την αποκρύπτει.

Τα μόνα παράθυρα του ναού είναι ο μεγάλος κυκλικός φεγγίτης (*oculus*) στο αέτωμα του δυτικού τοίχου του Καθολικού, τα τέσσερα παράθυρα του τρούλου και το παράθυρο του Ιερού. Ο κυκλικός φεγγίτης, ο οποίος βρίσκεται σε ύψος 6,90 μ. από το εξωτερικό δάπεδο της αυλής και έχει διάμετρο 1,10 μ., δημιουργείται από πελεκημένους λίθους λαξευμένους σε ακτινωτή διάταξη και έχει την ίδια διάμετρο τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά, σε αντίθεση με άλλα παραδείγματα κυκλικών φεγγιτών, όπως για παράδειγμα αυτό της βόρειας προσθήκης του ναού των Νεστοριανών στην Αμμόχωστο, όπου το άνοιγμα ευρύνεται προς τα έξω²⁶⁰. Παραμένει άγνωστο εάν έφερε εσωτερικά αντίστοιχο διάκοσμο.

Τα τοξωτά παράθυρα του τρούλου, στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα, έχουν διαστάσεις 0,39x1,26 μ. στην εξωτερική πλευρά και ύψος 1,34 μ. στην εσωτερική, ενώ το μέγεθος τους διευρύνεται προς το εσωτερικό του ναού. Από την κατά μήκος τομή του ναού (Σχ.5) φαίνεται ότι το πάχος του κυλινδρικού θόλου στο σημείο τομής είναι περίπου 0,45 μ. στη δυτική πλευρά και περίπου 0,65 μ. στην ανατολική πλευρά, με αποτέλεσμα το κάτω τμήμα του ανατολικού παραθύρου να βρίσκεται 0,30 μ. χαμηλότερα από την κορυφή της δικλινούς στέγης, ενώ του δυτικού 0,10 μ. (Φωτ. 17)· τα παράθυρα στη βόρεια και τη νότια πλευρά είναι ισουψηή με την τετράγωνη βάση του τρούλου.

Το παράθυρο του Ιερού είναι μονόλοβο και διακοσμείται εξωτερικά με οξυκόρυφο τοξωτό υπέρθυρο, με κυμάτια τα οποία έχουν και οριζόντια απόληξη, ενώ στο εσωτερικό υπάρχει οριζόντιο ανώφλι. Στο λίθινο περιθύρωμα βρίσκεται στερεωμένη σιδεριά με οριζόντιες και κάθετες βέργες (Φωτ. 18).

Έξω από τη βόρεια είσοδο του Καθολικού, μετά τους καθαρισμούς, αποκαλύφθηκαν θεμέλια ημικυκλικών ομόκεντρων βαθμίδων (Φωτ. 19), με ακτίνα κύκλου 1,91 μ. το μεγαλύτερο, όμοιων με αυτές που διασώζονται στη νότια είσοδο του Καθολικού της Μονής του Αγίου Νεοφύτου²⁶¹, στη βόρεια

---

²⁶⁰ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 282. Για τον ναό βλ. Th. Mogabgab, 'Excavations and researches in Famagusta, 1937-1939', *RDAC* 1937-1939, 188-189, Boase, 'Ecclesiastical art', 177-178, Rivoire-Richard, 'Γοτθική τέχνη', 1427, 1430, 1432, 1440· για τους *oculi* της περιόδου βλέπε παρακάτω σελ. 202-205.

²⁶¹ Βλ. Grishin, *Pilgrim*, 54, εικ. 10, πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, 72. Για το μνημείο, βλ. Χατζηιωάννου, *Ιστορία και έργα*, 7-16, Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', 1244, 1342-1343, 1360, για τον εικονογραφικό διάκοσμο βλ. Παπαγεωργίου, *Μητρόπολις Πάφου*, 82, 95.

είσοδο του Καθολικού του Αγίου Σάββα της Καρόνος²⁶², στη δυτική είσοδο του παλαιού Καθολικού του Αγίου Γεωργίου Ρηγάτη, Φιλιάς²⁶³ αλλά και σε άλλες μονές. Η πρώτη βαθμίδα ήταν ισοϋψής με το σημερινό δάπεδο της αυλής, γεγονός που φανερώνει ότι η αυλή καλύφθηκε με νεώτερο λιθόστρωτο.

Στο εσωτερικό του ναού, στην τοιχοποιία των σφαιρικών τριγώνων, υπάρχουν εντοιχισμένα πήλινα ηχητικά αγγεία για καλύτερη ακουστική. Το ύψος του σημείου βάσεως των τόξων, στα οποία στηρίζεται ο τρούλος, βρίσκεται στο ίδιο ύψος με τον οριζόντιο κοσμήτη του Ιερού, τονίζοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, την αίσθηση αρμονίας στον χώρο (Φωτ. 20). Ο κοσμήτης, στο κάτω τμήμα, αποτελείται από διαδοχικές σειρές κοιλόκυρτων ραβδώσεων, ενώ στο άνω είναι πιο απλοποιημένος, με διακοσμητική ταινία από μικρά τεμάχια κεραμικών, εμπειρηγμένων στο κονίαμα, ακριβώς κάτω από αυτόν²⁶⁴ (Σχ.6).

Στις συγκλίνουσες πλευρές της βορειοανατολικής γωνίας του Ιερού, στη θέση της Πρόθεσης, υπάρχουν δύο μικρές κόγχες: μια με τοξωτή επίστεψη κτισμένη στον τοίχο του Ιερού, και μια οριζόντια επίστεψη, ενσωματωμένη στο πάχος του βόρειου τοίχου. Οι κόγχες αυτές, οι οποίες εκτελούν χρέη παστοφορίων, αποτελούν στοιχείο τυπικό των ορθόδοξων ναών της ενετικής

---

²⁶² Παρόλο που η μονή υπήρχε από τη μεσοβυζαντινή περίοδο, τα σημερινά μοναστηριακά κτίσματα μάλλον ανήκουν στον 16ο και 18ο αι., από τις περιόδους ανοικοδόμησης της μονής το 1530 και 1742. Η σπουδαιότητα της μονής διαφαίνεται σε τρία γνωστά χειρόγραφα τα οποία ανήκαν σε αυτήν και που φυλάσσονται στο Παρίσι· βλ. Constantinides-Browning, *Manuscripts*, σελ. 5 σημ.16. Για τη μονή επίσης βλ. Λ. Φιλίππου, 'Κυπριακά μοναστήρια. Η Μονή Αγίου Σάββα της Καρόνος', *Κυπρ.Χρ* 6 (1929) 145-156, Gunnis, *Historic Cyprus*, 403-405, Κυριαζής, *Μοναστήρια*, 95-97, Τσικνόπουλλος, *Εκκλησία Πάφου*, 254-255, Παπαγεωργίου, *Μητρόπολις Πάφου*, 25, 26, του ίδιου, 'Λαξευτά ασκητήρια', 37, Enlart, *Gothic art*, 84, Fedalto, 'Η λατινική Εκκλησία στο μεσαιωνικό βασίλειο', (έ.α. σημ. 50) 729, Grivaud, 'Ο πνευματικός βίος και η γραμματολογία κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας', (έ.α. σημ. 22) 908, Coureas-Schabel, *Cartulary*, 136, Schabel, *Synodicum Nicosiense*, έγγρ. X. 34 (σελ. 339).

²⁶³ Βλ. Grishin, *Pilgrim*, 38 πίν. 9, πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, 55 πίν. 16. Για τη μονή βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 307, 49, Τσικνόπουλλος, *Μονή Κουτζοβέντη*, 132, 162, Παπαγεωργίου, *Αυτοκέφαλος*, xxxii, Κ. Χατζηψάλτης, 'Βυζαντινά και Κυπριακά του 10ου μ.Χ. αιώνας. Προσωπογραφικά-Τοπωνυμικά-Μοναστηριακά', *ΛακΣπ* 11 (1992) 286-298, και ανατύπωση του ίδιου άρθρου εις *EKMIMK* 2 (1993) 245 εξ., 251-254.

²⁶⁴ Στοιχεία όπως οι κοσμήτες παλαιότερα είχαν εφελκυστικές ιδιότητες, αλλά με την πάροδο του χρόνου παρέμειναν απλά διακοσμητικά στοιχεία· βλ. Γ.Μ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διάκοσμου στη Βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, 9, 47-53.

περιόδου²⁶⁵. Στην αψίδα του Ιερού υπάρχει φλογόσχημο κογχάριο για την τοποθέτηση καντηλιού (Φωτ. 21).

Μικρό τμήμα της τοιχοποιίας του Καθολικού, όπως τεμάχιο στον βόρειο τοίχο κοντά στο τέμπλο, ήταν επιχρισμένο με γυψοκονίαμα, αλλά αυτό φαίνεται ότι αποτελεί μεταγενέστερη επέμβαση, καθώς ο ναός δεν φαίνεται να είχε επιχριστεί ποτέ εξ ολοκλήρου. Στο εσωτερικό του ναού η αργολιθοδομή έχει αρμολογηθεί με λιγότερη τέχνη. Αυτό μάλλον υποστηρίζει την πιθανότητα ότι ο ναός επρόκειτο να επιχριστεί και ίσως ακόμη και να εικονογραφηθεί, εργασίες οι οποίες τελικά δεν έγιναν, ίσως εξαιτίας της τουρκικής κατοχής. Η εσωτερική τοιχοποιία του Καθολικού είχε επαλειφθεί με ένα λεπτό στρώμα από ασβέστη, το οποίο αποσκοπούσε στην κάλυψη, εν μέρει, της πρόχειρης αρμολόγησης της αργολιθοδομής, και στη δημιουργία ενός πιο φωτεινού εσωτερικού. Το λεπτό αυτό στρώμα είχε διαβρωθεί από τα χρόνια αλλά και από τη διείσδυση νερού στο εσωτερικό του ναού.

Το δάπεδο της εκκλησίας είναι και σήμερα στρωμένο, ακριβώς όπως το περιγράφει ο Barsky το 1735²⁶⁶, με κυπριακά γυψομάρμαρα. Το γυψομάρμαρο, το οποίο βρίσκεται άφθονο στις γύρω περιοχές, όπως στην περιοχή του χωριού Λετύμπου, πιθανόν είναι το ίδιο με αυτό που είχε χρησιμοποιηθεί κατά την οικοδόμηση του ναού, εφόσον ανασκαφική τομή δεν κατέδειξε άλλες οικοδομικές φάσεις. Τα γυψομάρμαρα είναι τοποθετημένα σε διαγώνια διάταξη με ορθογώνιο πλαίσιο από μια σειρά πλακών, των οποίων οι διαστάσεις κυμαίνονται γύρω στα 0,40x0,40 μ.

Στους εσωτερικούς πλάγιους τοίχους του ναού, στο ύψος των γενέσεων των καμαρών, υπάρχουν ορθογώνιες οπές, οι οποίες, μάλλον, χρησίμευαν ως στηρίγματα των ικριωμάτων (*σκαλότρυπες*). Υπάρχουν επίσης μεγαλύτερες ορθογώνιες οπές στον νότιο, τον βόρειο και τον δυτικό τοίχο, οι οποίες δημιουργήθηκαν για τη στήριξη του ξυλότυπου της καμάρας της οροφής. Στο ανατολικό μέρος των ίδιων τοίχων ήσαν ορατές μέχρι πρόσφατα οι οπές πάκτωσης του ξυλόγλυπτου τέμπλου, τα τελευταία τεμάχια του οποίου

---

²⁶⁵ Οι κόγχες αυτές παρουσιάζονται σε όλους τους ναούς που αναλύονται πιο κάτω. Βλ. παρακάτω κεφ. 3.1.

²⁶⁶ Βλ. Grishin, *Pilgrim*, 59 πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, 77.

αφαιρέθηκαν το 1990 για να προστατευτούν και να συντηρηθούν από το Μουσείο της Μονής Κύκκου. Αυτά αποτελούνται από τρία οριζόντια επιστύλια, με ίχνη χρώματος και επιχρύσωσης, και βρίσκονταν πιθανότατα στην αρχική τους θέση. Το υπόλοιπο τέμπλο, το οποίο αποτελούσε μεταγενέστερη κατασκευή, απουσίαζε.

Ο χώρος του Ιερού βρίσκεται σε υψηλότερο επίπεδο ύψους 0,07 μ., ενώ σε απόσταση 0,38 μ. από αυτό δημιουργείται ένα δεύτερο μικρό σκαλοπάτι στο δάπεδο, όπου υπάρχει ακόμη ενσωματωμένο τεμάχιο ξύλου, ύψους 0,04 μ. και πλάτους 0,15 μ., επάνω στο οποίο στηριζόταν το τέμπλο (Φωτ. 22). Το τεμάχιο αυτό από ξύλο πεύκου αποτελεί τμήμα του κάτω τμήματος του νεότερου τέμπλου, το οποίο απεικονίζεται σε φωτογραφία την οποία δημοσίευσαν οι Στυλιανού το 1955²⁶⁷.

Στο κέντρο της αψίδας του Ιερού βρίσκεται η αγία τράπεζα, η οποία αποτελείται από μια επίπεδη αδιακόσμητη ορθογώνια πλάκα, τοποθετημένη σε πέντε τετραγωνισμένους λίθινους κιονίσκους²⁶⁸ (Φωτ. 23). Σήμερα, έχουν απομείνει μόνο τρεις, δύο στις εμπρός γωνίες και μία στο κέντρο. Οι μικροί αυτοί κίονες έχουν τετραγωνισμένη τη βάση και το άνω τμήμα, και είναι λαξευμένοι από ένα μονολιθικό τεμάχιο ασβεστόλιθου. Επάνω από την αγία τράπεζα βρίσκεται ξύλινο κιβώριο νεώτερης, πρόχειρης κατασκευής πιθανόν του 19ου ή 20ού αι., το οποίο στηρίζεται σε τέσσερα πόδια.

Τυπολογία του Καθολικού και αρχιτεκτονική ανάλυση

Ο ναός είναι του λεγόμενου φραγκο-βυζαντινού τύπου: μονόχωρος με τρούλο και εξωτερικές αντηρίδες ανά δύο στη βόρεια και τη νότια πλευρά. Η αψίδα του Ιερού καλύπτεται με τεταρτοσφαιρικό θόλο χωρίς κεράμωση. Στα ανοίγματα τα διακοσμητικά περιθυρώματα είναι στοιχεία τα οποία απαντώνται στην ορθόδοξη ναοδομία της περιόδου της Λατινοκρατίας στο νησί²⁶⁹.

---

²⁶⁷ Βλ. Στυλιανού, 'Σίντη', 77-78.

²⁶⁸ Ο αριθμός των στηριγμάτων της αγίας τράπεζας ήταν συμβολικός. Τα στηρίγματα στις τέσσερις άκρες αντιπροσώπευαν τους τέσσερις Ευαγγελιστές ενώ το κεντρικό τον Χριστό· βλ. λήμμα "Τράπεζα", *ΘΗΕ* 11, 828. Για την προέλευση και τον συμβολισμό της αγίας τράπεζας βλ. J.N. Lurja, λήμμα "Altar: Early Christian", *DA* 1, 693-694.

²⁶⁹ Για τον όρο 'Φραγκο-βυζαντινός τύπος' βλ. παρακάτω, κεφ. 3.1. Για τα διακοσμητικά περιθυρώματα βλ. παρακάτω, κεφ. 3.3.

Οι πιέσεις του τρούλου και του τυμπάνου διοχετεύονται μέσω των λοφίων και των τόξων στον βόρειο και τον νότιο τοίχο, στην εξωτερική τοιχοποιία και στις τέσσερις αντηρίδες. Σε παλαιότερους βυζαντινούς ναούς τα δομικά αυτά στοιχεία στήριξης συχνά ενσωματώνονταν στην τοιχοποιία ή προεξείχαν στο εσωτερικό του ναού ως πεσσοί ή ποδαρικά²⁷⁰. Αντίθετα, την περίοδο αυτή εμφανίζονται στο εξωτερικό του ναού με τη μορφή αντηρίδων, ως επίδραση της γοθτικής αρχιτεκτονικής με παραδείγματα την Αγία Σοφία και τους άλλους γοθτικούς ναούς της Αμμοχώστου. Άλλοι ναοί της ίδιας τυπολογίας είναι ο ναός του Αγίου Μάμαντος στη Σωτήρα Αμμοχώστου²⁷¹, το Καθολικό της παλαιάς Μονής του Αγίου Γεωργίου Τερατσιώτη στην Αυγόρου²⁷², το αρχικό τμήμα του Καθολικού της Μονής του Αρχαγγέλου στη Λακατάμια (με κυκλικό όμως τύμπανο τρούλου)²⁷³, και το Καθολικό της Μονής του Αγίου Νικολάου Ορούντας (επίσης με κυκλικό τύμπανο τρούλου)²⁷⁴.

---

²⁷⁰ Βλ. για παράδειγμα Καθολικά Νέας Μονής Χίου και Οσίου Λουκά, R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, London⁵ 1989, σχ. 296 και 297, X. Μπούρας, *Ιστορία της αρχιτεκτονικής*, Β', Αθήνα² 1994, 117. Τα ποδαρικά ή οι πεσσοί στο εσωτερικό του ναού εμφανίζονται από την πρωτοβυζαντινή μέχρι και τη βυζαντινή περίοδο στα πλείστα μνημεία, όπως στις βασιλικές, τον ναό του Αγίου Γεωργίου στην Αφέντρικα Καρπασίας, τον ναό του Αποστόλου Βαρνάβα, τον ναό του Αγίου Λαζάρου, τους οκταγωνικού τύπου ναούς του Αγίου Ιλαρίωνα και Αντιφωνητή (υπό τη μορφή κιονίσκων πακτωμένων στους τοίχους), τον ναό της Παναγίας δίπλα από το χωριό Κοφίνου, στο ναό της Παναγίας Κανακαριάς, στο ναό του Αγίου Φίλωνος Καρπασίας, στο Καθολικό της Μονής Φορβίων στην Ασίνου, στον ναό της Παναγίας του Κάμπου στη Χοιροκοιτία, στους ναούς της Παναγίας Χορδακιώτισσας στο χωριό Σωτήρα και της Παναγίας Υπάτης παρά την Κερύνεια, στον ναό του Αγίου Κωνσταντίνου στα Κούκλια κ.α.· βλ. Σωτηρίου, *Μνημεία*, εικ. 4, 5, 7, 8,9, 23, 14, 21, 20, 29, 30, 32, 35, 36, 38.

²⁷¹ *Αвт.* εικ. 37, πίν. 46α, Gunnis, *Historic Cyprus*, 427, Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Μάμα Αγίου εκκλησία, Σωτήρα Αμμοχώστου”, *ΜΚΕ* 9, 228, Στυλιανού, ‘Βυζαντινή τέχνη’, 1234.

²⁷² Ο Jeffery αναφέρει την αφιέρωση του ναού στον Άγιο Γεώργιο “Venechiό” δηλ. Βενετός, καθώς και μία επιγραφή του τέλους του 16ου αι., γεγονός που ανάγει την ίδρυσή του επί Ενετοκρατίας· βλ. Jeffery, *Monuments*, 229 και Gunnis, *έ.α.* 186-187, Α. Παπαγεωργίου, λήμμα, “Γεωργίου Αγίου Τερατσιώτη εκκλησία”, *ΜΚΕ* 4, 55. Το χωριό αναφέρεται σε ενετικά έγγραφο· βλ. Αριστείδου, *Ανέκδοτα έγγραφα*, Γ', 194, Grivaud, *Villages désertés*, 455.

²⁷³ Βλ. Σωτηρίου, *Μνημεία*, πίν. 45α, Α. Jakovljevic –Κ.Π. Κύρρης, *Μονή Αρχαγγέλου μετόχι της Ιεράς Μονής Κύκκου*, Λευκωσία χ.χ., Στυλιανού, ‘Η βυζαντινή τέχνη’, 1241. Για το μνημείο βλ. επίσης Gunnis, *έ.α.* 312, Jeffery, *έ.α.* 298, Παπαγεωργίου, λήμμα “Αρχαγγέλου μοναστήρι Λακατάμια”, *ΜΚΕ* 2, 343, Grishin, *Pilgrim*, 92, εικ. 15 πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, 109-110.

²⁷⁴ Το χωριό Ορούντα αναφέρεται ως βασιλικό κτήμα· βλ. Mas Latrie, *Histoire*, III, 505 και

Ο τεκτονικός προσδιορισμός των στοιχείων τα οποία χαρακτηρίζουν το μνημείο, δίδει μια σαφή εικόνα για τις ικανότητες των οικοδόμων του ναού, ενώ παράλληλα δείχνει τη συνέχιση βυζαντινών δομικών αρχών και αναλογιών.

Εξωτερικά ο ναός χαρακτηρίζεται από αναλογίες, οι οποίες δημιουργούν αρμονία στο σύνολο. Κατά τη μελέτη των εξωτερικών αναλογιών απεδείχθη ότι οι μακρές όψεις σχεδόν εγγράφονται σε ένα τετράγωνο, εφόσον ο ναός έχει μήκος 15,40 μ. και ύψος 14,40 μ.: διαιρούνται κατά μήκος σε τρία και καθ' ύψος σε δύο ακριβώς ίσα μέρη. Οι αντηρίδες διαιρούν κάθετα την κατά μήκος όψη σε τρία περίπου ίσα τμήματα. Ως προς το ύψος, ο ναός διαιρείται σε δύο ίσα τμήματα: το πρώτο από το έδαφος μέχρι το γείσο της οροφής, και το δεύτερο από το γείσο μέχρι το άνω άκρο του τρούλου. Συγχρόνως, το τμήμα από το γείσο μέχρι την κορυφή υποδιαιρείται σε τρεις ίσες ζώνες, οι οποίες χαρακτηρίζουν την ανωδομή του ναού: το πρώτο από το γείσο της στέγης μέχρι την κορυφή του τετραγώνου έδρασης του τυμπάνου, το δεύτερο από την κορυφή του τετραγώνου έως το γείσο του τρούλου και το τρίτο από το γείσο του τρούλου μέχρι την κορυφή (Σχ.7).

Κατά τη μελέτη της κατά μήκος τομής του ναού διαπιστώθηκε ότι εγγράφεται εσωτερικά ένα ισοσκελές τρίγωνο, του οποίου η κορυφή βρίσκεται στο υψηλότερο τμήμα του τρούλου (αρμονία) και η βάση αποτελεί όλο το μήκος του ναού (Σχ. 8). Οι πλευρές του τριγώνου διέρχονται από τις κορυφές των τεσσάρων αψιδωμάτων που στηρίζουν τον τρούλο και παράλληλα από το σημείο του κάτω τμήματος του κοσμήτη, ο οποίος σηματοδοτεί την έναρξη του τυμπάνου του τρούλου. Η χάραξη αυτή παρατηρείται, σύμφωνα με τον Μουτσόπουλο, στα πλείστα βυζαντινά μνημεία του σταυροειδούς εγγεγραμμένου τύπου²⁷⁵. Επίσης

Grivaud, *Villages désertés*, 467 ο οποίος παραθέτει ενετικά έγγραφα. Για τη μονή υπάρχουν λιγοστές πληροφορίες: βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 359, Παπαγεωργίου, λήμμα “Νικολάου Αγίου εκκλησία, Ορούντα”, *MKE* 10, 245, Κοκκινόφτας, ‘Μοναστήρια Μόρφου’, 188, Σολομίδου-Ιερωνυμίδου, ‘Εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης σε εκκλησιαστικά μνημεία της μητροπολιτικής περιφέρειας Μόρφου που αναλήφθηκαν από το Τμήμα Αρχαιοτήτων κατά την περίοδο 1998-2000’, (έ.α. σημ. 122) 201-202, Μυριανθεύς, ‘Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική’, 72-73. Για τη συντήρηση του Καθολικού βλ. *ARDAC* 1976, 13-14, *ARDAC* 1977, 13.

²⁷⁵ Στα μνημεία αυτά μελετάται η εγκάρσια τομή των ναών· βλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, ‘Ο Ταξίαρχης των Καλυβίων παρά την Κάρυστον’, *Ανατύπωση στον ίδιο: Βυζαντινά άρθρα και μελετήματα 1959-1989*, [Ανάλεκτα Βλατάδων, 51], Θεσσαλονίκη 1990, 36-37. Για τις αρμονικές χαράξεις βλ. Δ. Πάλλας, ‘Κριτικόν και βιβλιογραφικόν δελτίον’ *Θεολογία* 28 (1957) 478-486, Μπούρας, *Ιστορία της αρχιτεκτονικής*, έ.α 192, 238-239, και V. Κοραέ, ‘La Géométrie des architectes Byzantins’, *ΔΧΑΕ* περιοδ.Δ’ 20 (1998) 99-104 για τη χρήση

ένα δεύτερο ισοσκελές τρίγωνο, με την ίδια βάση, αλλά με απόληξη την κορυφή της καμάρας του θόλου και των τυφλών αψιδωμάτων και το κάτω τμήμα του κοσμήτη του τυμπάνου, διαπερνά τα σημεία βάσεως των αψιδωμάτων αυτών, καθορίζοντας στο ίδιο ύψος τον κοσμήτη του Ιερού.

Κατά τη μελέτη της εγκάρσιας τομής του ναού παρατηρείται ότι εγγράφεται εσωτερικά σε αυτήν ένα ισοσκελές τρίγωνο, το οποίο έχει ως βάση το εσωτερικό πλάτος του ναού και κορυφή το ύψος της βάσεως της καμάρας της οροφής και το σημείο του κοσμήτη του Ιερού. Η σπουδαιότητα αυτής της χάραξης ανάγεται στον προσδιορισμό του ύψους της αγίας τράπεζας και της κόγχης της Πρόθεσης. Το σημείο τομής των πλευρών του τριγώνου και της αψίδας του Ιερού βρίσκεται στο ίδιο ύψος με το άνω τμήμα της αγίας τράπεζας και το κάτω της κόγχης της Πρόθεσης. Επίσης το σημείο τομής δεύτερου ισοσκελούς τριγώνου με κορυφή την *αρμονία* του τρούλου καθορίζει το εσωτερικό ανώφλι της βορείας εισόδου. (Σχ. 9)

Το ύψος του ναού, από το σημείο της *αρμονίας* του τρούλου μέχρι το έδαφος, υποδιαιρείται σε πέντε ίσες αποστάσεις, ενώ τα σημεία των διαίρεσεων προσδιορίζουν τα ποικίλα ύψη του ναού. Στη νοητή σφαίρα του τρούλου ο κεντρικός οριζόντιος άξονας, ορίζει το άνω τμήμα των παραθύρων του τρούλου· τα εντοιχισμένα ηχητικά αγγεία, ο κοσμήτης του Ιερού και το άνω τμήμα του τόξου της νότιας εισόδου του ναού βρίσκονται σε ίσες αποστάσεις (Σχ. 9). Οι αναλογίες αυτές δίδουν μια αρμονία και στο εσωτερικό του ναού.

Η σπουδαιότητα προσδιορισμού της θέσης της αγίας τράπεζας και του κεντρικού υποστηρίγματος της, συμβόλου του Χριστού, είναι φανερή από την κάτοψη του ναού. Το κέντρο της αγίας τράπεζας συμπίπτει με το κέντρο του Ιερού, όπως σχηματίζεται από τη βαθμίδα του Ιερού Βήματος, τον νότιο και τον βόρειο τοίχο καθώς και την ανατολική πλευρά της τοιχοποιίας του Ιερού (Σχ.10).

Μικρή παραφωνία σε αυτό το τόσο αρμονικό σύνολο δημιουργούν η βόρεια και η νότια είσοδος του Καθολικού, οι οποίες βρίσκονται αριστερά ή δεξιά του κέντρου της όψης κατά 0,25 περίπου μ. (Σχ. 7).

Οι εσωτερικές διαστάσεις του ναού, 5,23x12,48 μ., είναι ίσως οι πιο σημαντικές εφόσον αποκαλύπτουν τη χρήση του ενετικού *ποδός* (ποδαριού), ο

γεωμετρίας και μαθηματικών από τους Βυζαντινούς.

οποίος αντιστοιχεί με 0,3467 μ.²⁷⁶ Επομένως, ο ναός έχει διαστάσεις 15x36 ενετικά πόδια και αποδεικνύει τη χρήση του ενετικού μέτρου μήκους από έμπειρους μηχανικούς, οι οποίοι πιθανότατα να ακολουθούσαν συγκεκριμένο σχέδιο. Τη χρήση του ίδιου μέτρου μήκους παρατηρούμε, μάλλον, και στον ναό του Αγίου Νικολάου Ορούντας, ο οποίος έχει εσωτερικές διαστάσεις 4,57x8,64 μ., επιφάνεια όπου αντιστοιχεί με 13,1x24,9 ενετικά πόδια, δηλ. με διαφορά 0,05 μ. στη μια κατεύθυνση και 0,03 μ. στην άλλη. Πιθανόν και σε αυτή την περίπτωση να χρησιμοποιήθηκε το ενετικό μέτρο με λιγότερη όμως ακρίβεια.

Υλικά δομής και τοιχοδομία του Καθολικού

Οι τοίχοι του Καθολικού έχουν μέσο πλάτος 1 μ. και είναι κτισμένοι και στις δύο παρειές με αργολιθοδομή από πυριγενή και ιζηματογενή πετρώματα, τα οποία υπάρχουν στην περιοχή²⁷⁷. Ανάμεσα στις δύο παρειές, κατά τη διάρκεια της οικοδόμησής τους, χρησιμοποιήθηκε χυτό ασβεστοκονίαμα (με ανάμειξη γύψου) με σκοπό την επίτευξη σύνδεσής τους. Οι γωνίες της τοιχοποιίας ενισχύονται με πελεκημένο ασβεστόλιθο. Οι αντηρίδες, εκτός από τους πελεκημένους ασβεστολιθικούς γωνιόλιθους και την επικλινή απόληξη, με προεξέχουσα διακοσμητική πλάκα από λαξευμένο ασβεστόλιθο, είναι επίσης κτισμένες με αργολιθοδομή. Σε ορισμένα τμήματα του εξωτερικού του ναού χρησιμοποιήθηκε αρμολόγημα, το οποίο καλύπτει, εν μέρει, τη λιθοδομή. Το κονίαμα αυτό είναι από ασβέστη και περιέχει μικρά θραύσματα κεραμιδιού, ενώ μεγαλύτερα τεμάχια μήκους 0,01-0,03 μ. φαίνεται ότι τοποθετήθηκαν από τον οικοδόμο επάνω στο νωπό κονίαμα με σκοπό τη διακόσμηση. Το κονίαμα αυτό χρησιμοποιήθηκε μάλλον σε μεταγενέστερη επιδιόρθωση της τοιχοποιίας, πιθανόν τον 19ο αι.²⁷⁸ Ομοίου τύπου διορθωτική επέμβαση φαίνεται ότι υπέστη και η βόρεια τοιχοποιία του Καθολικού του Αγίου Γεωργίου Κομάνων στα Μέσανα²⁷⁹. η επέμβαση αυτή

---

²⁷⁶ Βλ. Ι. Ε. Δημακόπουλος, *Η κατοικία στην Κρήτη κατά την τελευταία περίοδο της Βενετοκρατίας (περ. 1538-1645)*, Αθήνα 1997, 42.

²⁷⁷ Ασβεστόλιθοι, ψαμμίτες και εκρηξιγενή πετρώματα υπάρχουν στο σύμπλεγμα Μαμωνιών, στην περιοχή του οποίου βρίσκεται και το μοναστήρι. Για τα πετρώματα στην περιοχή, βλ. τον γεωλογικό χάρτη (Χαρ. 2).

²⁷⁸ Βλ. ανωτ. σημ. 220.

²⁷⁹ Η Μονή του Αγίου Γεωργίου των Κομάνων πιθανόν χτίστηκε στα τέλη του 15ου-αρχές

είναι σύγχρονη με τη νεώτερη ανωδομή, η οποία, σύμφωνα με τους λεπτότερους τοίχους και τις τοιχογραφίες του 18ου αι.,²⁸⁰ φαίνεται ότι ανήκει στον 18ο αι. (Φωτ. 68).

Μορφολογικά στοιχεία όπως τα περιθυρώματα, το γείσο της στέγης, οι κοσμήτες και οι γωνιόλιθοι, λαξεύονται από σκληρό άσπρο ασβεστιτικό ψαμμίτη.

Τα κεραμίδια του Καθολικού αποτελούνται από επίπεδους στρωτήρες με διαστάσεις 0,39x0,31x0,03 μ. και κυλινδρικούς καλυπτήρες 0,16x0,36 μ. Οι στρωτήρες δεν είναι ορθογώνιοι αλλά ελαφρά τραπεζοειδείς, ώστε να μπορεί να τοποθετηθεί, εν μέρει, ο ένας μέσα στον άλλο. Από το έντονο κόκκινο χρώμα το μείγματος του πηλού, διαπιστώνουμε ότι τα κεραμίδια κατασκευάστηκαν σε άλλη περιοχή και μεταφέρθηκαν στην κοιλάδα του Ξεροπόταμου για να χρησιμοποιηθούν στον ναό. Πολλοί από τους στρωτήρες είναι διακοσμημένοι με γεωμετρικά σχέδια και χαράγματα των κατασκευαστών. Ένας τύπος χάραξης, ο οποίος παρατηρείται σε περισσότερα από ένα κεραμίδια, είναι αυτός που αποτελείται από μια κεντρική ελικοειδή γραμμή χαραγμένη στον νωπό πηλό, με εργαλείο που αποτελείτο από τρεις αιχμές. Μεγαλύτερες κυματιστές γραμμές σχηματίζονται παράλληλα με την κεντρική διακόσμηση και συναντώνται στο άνω και κάτω σημείο της (Φωτ. 24). Άλλα φέρουν χαράγματα των κατασκευαστών σε σχήμα, που μοιάζει με τον αριθμό 2 (Φωτ. 25). Η απλοϊκότητα της γραμμής και η τεχνική της χάραξης πάνω στο νωπό πηλό παραπέμπει στα μεσαιωνικά αγγεία του τύπου *scraffiato*²⁸¹. Η χρήση των χαραγμάτων εφόσον συναντάται μόνο στους επίπεδους στρωτήρες πιθανόν να είναι καθαρά διακοσμητική. Στις κορυφές χρησιμοποιείται ένα διαφορετικό σχήμα κεραμιδιού, το οποίο μπορούσε να καλύψει την ένωση των δύο επικλινών πλευρών της στέγης. Τα κεραμίδια αυτά είχαν σχήμα μακρόστενο με μήκος περίπου 0,45 μ. και πλάτος 0,12 μ. Μερικά από αυτά είχαν σχήμα αμφικλινές, ενώ άλλα κυλινδρικό (Φωτ. 26). Η μια άκρη όλων των επίπεδων κεραμιδιών ήταν διαμορφωμένη κατάλληλα για την

του 16ου αι.: ο Τσικνόπουλλος, *Εκκλησία Πάφου*, 228, αναφέρει ότι ο ναός χτίστηκε γύρω στο 1480 ενώ ο Gunnis, *Historic Cyprus*, 343-344 τον χρονολογεί στα τέλη του 15ου αι. Ο Παπαγεωργίου, *Μητρόπολις Πάφου*, 27 σημ.22, 81 τον ανάγει στον 16ο αι. του ίδιου λήμμα "Γεωργίου Αγίου των Κομάνων εκκλησία, Μέσανα", *ΜΚΕ* 4, 52 .

²⁸⁰ *Αυτόθι*.

²⁸¹ Βλ. κατωτ. σελ. 99-100.

αγκίστρωση του επόμενου κεραμιδιού πάνω σε αυτά. Για την πάκτωσή τους χρησιμοποιήθηκε γύψος.

Γλυπτός διάκοσμος Καθολικού

α) Λίθινη διακόσμηση

Περιθυρώματα εισόδων. Η εξωτερική λίθινη διακόσμηση των περιθυρωμάτων τονίζει την ιδιαιτερότητα κάθε εισόδου. Με κριτήριο αυτόν τον διάκοσμο, η βόρεια είσοδος φαίνεται ότι ήταν η πιο σημαντική, όπως άλλωστε διαπιστώθηκε και από τη θέση της σε σχέση με τη βόρεια είσοδο του περιβόλου²⁸². Το σχήμα της είναι ορθογώνιο, με ευθύγραμμο υπέρθυρο και διαστάσεις 1,62x2,67 μ., και πλαισιώνεται από λίθινες παραστάδες διακοσμημένες με κοιλόκυρτο κυμάτιο, το οποίο συνεχίζεται και στο οριζόντιο υπέρθυρο χωρίς όμως να προεξέχει της τοιχοποιίας. Δύο κιλλίβαντες διακοσμούν τις δύο εσωτερικές άνω γωνίες του ανοίγματος. Οι κιλλίβαντες αυτοί σχηματίζονται από λαξευμένο καμπύλο διάκοσμο, ο οποίος καταλήγει στα δύο άκρα σε έλικες. Μέσα από αυτόν αναδύονται ανεμιζόμενα φύλλα ακάνθου βαθιά χαραγμένα, και μία ταινία από ανάγλυφα σφαιρίδια, τα οποία σχηματίζουν τον μίσχο του βλαστού (Φωτ. 27), σχεδόν πανομοιότυπα με αυτά που είναι σκαλισμένα στο υψηλότερο από τα τρία επάλληλα γείσα (επιστύλια) του τέμπλου (Φωτ. 32), (Σχ. 11). Η διακοσμητική ταινία από κόμβους, η οποία επίσης διακοσμεί το άνω τμήμα των κιλλιβάντων, απαντάται και σε ξυλόγλυπτα τέμπλα της ίδιας περιόδου, όπως για παράδειγμα γύρω από το αψίδωμα του υπερθύρου του τέμπλου του Αγίου Ιωάννη Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη και του ναού της Χρυσοκουρδαλιώτισσας στο Κούρδαλι²⁸³, καθώς και ως διακοσμητική ταινία που πλαισιώνει εικόνες, όπως αυτή του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στον Άγιο

---

²⁸² Για την περιγραφή της βορείας εισόδου βλ. ανωτ. σελ. 84-85 και Φωτ. 14.

²⁸³ Βλ. Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', εικ. 219 και 249.

Γεώργιο στο Ποτάμι²⁸⁴, και του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον ναό της Θεοτόκου στη Γαλάτα²⁸⁵. Το κάτω μέρος του πλαισίου της θύρας (*σταθμά*) διακοσμείται σε κάθε μία από τις δύο γωνίες από μια μικρή, σχεδόν κωνική πυραμίδα η οποία φέρει μια σφαίρα στο άνω μέρος της (Φωτ. 28).

Επάνω από το ορθογώνιο περιθύρωμα, σε εσοχή που στέφεται με οξυκόρυφο τόξο, δημιουργείται τύμπανο, όμοιας διάπλασης με αυτό του περιθυρώματος της εισόδου. Επάνω από αυτό υπάρχει ομόκεντρο προεξέχον λίθινο τόξο με οριζόντια απόληξη. Τέλος τρία ομόκεντρα ημικυκλικά σκαλοπάτια συμπληρώνουν τη όψη της βόρειας πύλης²⁸⁶.

Η δυτική πύλη του Καθολικού αποτελεί μια απλουστευμένη μορφή της βόρειας εισόδου (Φωτ. 14). Το περιθύρωμα δεν φέρει κοιλόκυρτο κυμάτιο, αλλά αποτελείται από πελεκημένους λίθους, με μια μικρή εσοχή στο εσωτερικό του πλαισίου. Στα σταθμά της θύρας υπάρχει επίσης η χαρακτηριστική μανιταροειδής έκφυση. Στους κιλλίβαντες υπάρχει μόνο το εξωτερικό περίγραμμα χωρίς γλυπτό διάκοσμο. Οι λεπτομέρειες αυτές συχνά λαξεύονταν επί τόπου, και είναι πιθανό οι λιθοξόοι του ναού να μην πρόλαβαν να συμπληρώσουν την εργασία πριν από την τουρκική κατοχή του 1571 ή να μην θεώρησαν αρκετά σημαντική την είσοδο αυτή ώστε να τη διακοσμήσουν. Το τύμπανο της δυτικής εισόδου, όμοιο με αυτό της βόρειας πύλης, στέφεται επίσης με προεξέχον, οξυκόρυφο τόξο με οριζόντια απόληξη.

Η νότια πύλη της εκκλησίας παρουσιάζεται με ακόμη πιο απλουστευμένη μορφή και διάκοσμο (Φωτ. 16). Το περιθύρωμά της ομοιάζει με αυτό της δυτικής πύλης αλλά απουσιάζει το τύμπανο με το οξυκόρυφο τόξο. Επάνω από το μονολιθικό υπέρθυρο, αντί για το τόξο δημιουργείται δεύτερο οριζόντιο ανώφλιο από λαξευμένους τραπεζόσχημους λίθους για τη μεταφορά των κάθετων δυνάμεων στο έδαφος. Στο ενδιάμεσο των δύο οριζοντίων ανωφλίων σχηματίζεται κενό μερικών εκατοστών, ώστε να μη φορτίζεται το μονολιθικό

---

²⁸⁴ Η εικόνα αυτή είναι ανέκδοτη.

²⁸⁵ Βλ. Χ. Χατζηχριστοδούλου-Σ. Κ. Πεردίκης, 'Κατάλογος εκθεμάτων', *Μητρόπολις Μόρφου*, 294-295.

²⁸⁶ Η πρώτη βαθμίδα η οποία αποκαλύφθηκε μετά από τους καθαρισμούς της αυλής βρίσκεται στο ύψος της υπόλοιπης αυλής. Σήμερα υπάρχουν άλλες δύο οι οποίες αποκαταστάθηκαν με τις αναστηλωτικές εργασίες.

υπέρθυρο της εισόδου. Οι κιλλίβαντες στις γωνίες του ανοίγματος και σε αυτή την περίπτωση είναι αδιακόσμητοι. Έξω από τη νότια είσοδο δεν είναι ορατά τα ίχνη βαθμίδων, που ίσως υπήρχαν και εκεί. Ένας πιθανός λόγος είναι η καταστροφή τους από το όργωμα της παρακείμενης περιοχής με μηχανικά μέσα.

Κοσμήτης. Ο εσωτερικός λίθινος κοσμήτης, ο οποίος περιβάλλει το τύμπανο του τρούλου και στο κάτω και στο άνω τμήμα του, είναι από λαξευμένο ασβεστόλιθο. Ο κατώτερος έχει ύψος 0,14 μ., προεξέχει από την τοιχοποιία κατά 0,105 μ. στο άνω τμήμα, και σχηματίζει βαθμίδες, με εναλλασσόμενες κοίλες και κυρτές επιφάνειες. Ο ανώτερος έχει επίσης 0,14 μ. ύψος, προεξέχει από την τοιχοποιία 0,06 μ. και έχει όμοια αλλά απλούστερη διατομή, η οποία επαναλαμβάνεται και στο εξωτερικό του τρούλου. Στο κάτω τμήμα του κατώτερου κοσμήτη υπάρχει διακόσμηση από ερυθρωπή γραμμή, η οποία δημιουργείται από μικρά τεμάχια σπασμένου κεραμιδιού πακτωμένα στο κονίαμα (Σχ. 6).

Παράθυρα. Το άνοιγμα του παραθύρου του Ιερού έχει σχήμα ελαφρά οξυκόρυφο, σχηματισμένο από καλά λαξευμένους λίθους. Οι λίθοι στην εξωτερική του όψη διαμορφώνουν λαξευμένο πλαίσιο σε εσοχή γύρω από το άνοιγμα. Επάνω από το οξυκόρυφο τόξο του ανοίγματος δημιουργείται προεξέχον τοξοειδές γείσο, το οποίο, όπως και στις θύρες, έχει οριζόντια απόληξη. Το γείσο με πλάτος 0,10 μ., σχηματισμένο με προεξέχουσα ημικυκλική διατομή σε μορφή υδροσταλάκτη καθώς και με κοίλη και κυρτή επιφάνεια σε εσοχή, προστατεύει το άνοιγμα από το νερό της βροχής (Σχ. 12). Μια σιδεριά από οριζόντιες και κάθετες βέργες κυκλικής διατομής παρεμβάλλεται στον άξονα του πάχους της τοιχοποιίας του παραθύρου· τα οριζόντια στοιχεία σφυρηλατούνται στο σημείο όπου διαπερνώνται από τα κάθετα, ώστε να πλατυνθούν και να δημιουργηθεί εκεί οπή.

Λαξευτή εσοχή στην εσωτερική πλευρά του πλαισίου του παραθύρου δημιουργεί τη θέση των ξύλινων παραθυρόφυλλων, τα οποία ανοίγουν στο πάχος της τοιχοποιίας.

Ο κυκλικός φεγγίτης στη δυτική όψη του ναού δημιουργείται από λαξευμένους ασβεστόλιθους πλάτους 0,15 μ. χωρίς πρόσθετη διακόσμηση. Δεν γνωρίζουμε αν υπήρχε λίθινη διακόσμηση ρόδακα.

Αγία τράπεζα. Η αγία τράπεζα αρχικά αποτελείτο από πέντε τετραγωνικούς κιονίσκους, τέσσερις στις γωνίες και έναν στο κέντρο, οι οποίοι

στήριζαν πλάκα από ασβεστόλιθο 0,90x1,50 μ.²⁸⁷ Σήμερα διασώζονται μόνο οι τρεις, οι δύο μπροστά και ο κεντρικός. Οι γωνιακοί κιονίσκοι 0,10x0,17 μ., όπως και ο κεντρικός 0,14x0,17 μ., λαξεύτηκαν από ένα τεμάχιο ασβεστόλιθου. Η βάση και το άνω τμήμα έχουν σχήμα κόλουρης πυραμίδας, το οποίο καταλήγει σε προεξέχουσα λωρίδα με ημικυκλική διατομή, ενώ ο κορμός έχει σχήμα ορθογωνικό 0,08x0,13 μ. και 0,11x0,13 μ. αντίστοιχα.

β) Ξυλόγλυπτος διάκοσμος

Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του Καθολικού της Παναγίας του Σίντη στην αρχική του μορφή, δεν έχει διατηρηθεί μέχρι τις μέρες μας. Διεσώθησαν μόνο τρία επάλληλα οριζόντια γείσα (επιστύλια), αλλά και αυτά αφαιρέθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1990, προκειμένου να συντηρηθούν και τα οποία εκτίθενται σήμερα στο Μουσείο της Μονής Κύκκου. Στην παλαιότερη φωτογραφία των Στυλιανού φαίνονται τα επιστύλια, τα οποία χρονολογούνται, σύμφωνα με τους ιδίους, στον 16ο αι.²⁸⁸, ενώ τα θωράκια, όπως και οι στυλίσκοι, αποτελούν σαφώς μεταγενέστερη, φτωχική κατασκευή, από ξύλο πεύκου, χωρίς γλυπτό ή ζωγραφικό διάκοσμο (Φωτ. 29). Οι δεσποτικές εικόνες, οι οποίες διακρίνονται στην παλαιά φωτογραφία, αποτελούντο από δύο μεγάλες νεότερες εικόνες του Χριστού και της Παναγίας (περιόδου Τουρκοκρατίας)²⁸⁹ και δύο στενομήκειες εικόνες στην κάθε πλευρά: νότια του Χριστού βρισκόταν εικόνα της Μεταμόρφωσης ενώ υπήρχε θέση και για τρίτη εικόνα, βόρεια της Παναγίας βρισκόταν δεύτερη στενομήκεις εικόνα με αδιάγνωστη παράσταση, και το παραπόρτι του τέμπλου.

Είναι άγνωστο εάν τον ίδιο διαχωρισμό ακολουθούσε και το παλαιότερο τέμπλο, εφόσον τουλάχιστον οι εικόνες του Χριστού και της Παναγίας είναι μεταγενέστερες. Επάνω από τις δεσποτικές εικόνες βρισκόταν το κατώτερο από τα τρία επάλληλα οριζόντια γείσα (Φωτ. 30): ήταν κατασκευασμένο από χοντρή σανίδα ξύλου καρυδιάς, με επιχρύσωση των ανάγλυφων μορφών και γαλαζοπράσινο φόντο: στο κέντρο φέρει τυποποιημένες μορφές δελφινιών, με το

²⁸⁷ Βλ. ανωτ. σελ. 64 και σημ. 268.

²⁸⁸ Βλ. Στυλιανού, 'Σίντη', 40 και των ιδίων, 'Βυζαντινή τέχνη', 1372, 1395.

²⁸⁹ Βλ. κατωτ. σελ. 79-81.

ρύγχος στηριζόμενο στη βάση δέσμης φύλλων, ενώ η ουρά τους μεταμορφώνεται σε ελισσόμενες κληματίδες. Ο φυτικός αυτός διάκοσμος κατέληγε σε σταφύλια, άνθη και επιμήκη, κυρτά κουκουνάρια. Μορφές πουλιών ράμφιζαν τα τσαμπιά και ποντικοί έτρεχαν ανάμεσα στα φύλλα²⁹⁰.

Το δεύτερο επιστύλιο αποτελείτο από τοξοστοιχία ημικυκλικών επιχρυσωμένων οστρακόμορφων αχιβάδων, οι οποίες στέφονταν με ακανθοφόρα αετώματα με πρασινωπό, σκούρο μπλε και κόκκινο φόντο (Φωτ. 31). Στα τρίγωνα τα οποία δημιουργούνται ανάμεσα στα αετώματα υπάρχουν τυποποιημένα τριγωνικά ακανθόφυλλα, επίσης επιχρυσωμένα, ενώ το φόντο και εδώ είχε τις ίδιες παραλλαγές χρωμάτων. Το άνω τμήμα του επιστυλίου στεφόταν με διακοσμητική ανάγλυφη ταινία από κορυφές τυποποιημένων ακανθόφυλλων και πολύχρωμη λεπτή γραμμή με τα χρώματα που αναφέρθηκαν. Άκομψοι κιονίσκοι, οι οποίοι σίγουρα δεν ανήκαν στο αρχικό τέμπλο, χώριζαν τις δεκατέσσερις θέσεις για εικόνες του εορτολογίου. Λεπτότεροι πεσσίσκοι χώριζαν την τελευταία ζώνη των εννέα εικόνων της Μεγάλης Δέησης.

Το τελευταίο επιστύλιο είναι διακοσμημένο με ανεμιζόμενα ακανθόφυλλα, τα οποία ξεκινούν από κεντρική κύλικα με βλαστούς (Φωτ. 32). Από το κέντρο τα ακανθόφυλλα γέρνουν προς τη δεξιά και την αριστερή πλευρά του κύλικα. Όπως και στα άλλα επιστύλια, στο άνω τμήμα βρίσκεται ταινία μικροσκοπικών ακανθόφυλλων. Και εδώ οι ανάγλυφες μορφές επιδεικνύονται με το χρυσό χρώμα ενώ το φόντο είναι χρώματος μπλε.

Από το τέμπλο απουσίαζαν ο σταυρός και τα λυπηρά της κορυφής του, καθώς και οι δρακόμορφοι πρόβολοι για τις κανδήλες, που πιθανόν να υπήρχαν αρχικά. Στη βόρεια άκρη του τέμπλου βρισκόταν το παραπόρτι με μεταγενέστερο, πρόχειρα κατασκευασμένο, τρίλοβο, καμαρωτό υπέρθυρο, όμοιο με εκείνο της Ωραίας Πύλης. Τα βημόθυρα τα οποία απεικονίζονται στη φωτογραφία των Στυλιανού φαίνονται σύγχρονα με τα ξυλόγλυπτα επιστύλια του τέμπλου. Δυστυχώς, δεν εντοπίστηκαν, συνεπώς η μορφή τους είναι γνωστή μόνο από τη φωτογραφία. Στο άνω μέρος έχουν γοθθικίζουσα κατάληξη διπλής κύρτωσης με ελεύθερους γλυπτούς ελικωτούς βλαστούς άκανθας στον περίγυρο. Ο πήχης με

---

²⁹⁰ Η μορφή του ποντικού παρουσιάζεται και σε άλλα τέμπλα ναών και Καθολικών, όπως στο τύμπανο του υπερθύρου και των τοξωτών επιστέψεων των δεσποτικών εικόνων της Παναγίας Χρυσοκουρδαλιώτισσας βλ. Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', 1391-1392.

σπειροειδή κιονίσκο κατέληγε σε πρόσθετο εικονίδιο διακοσμημένο με μικρότερα ακανθωτά φύλλα. Η εικονογράφηση του φαίνεται ότι ήταν ήδη κατεστραμμένη. Το κάτω μέρος των βημοθύρων ήταν διακοσμημένο με γλυπτή τοξοστοιχία από διπλά ημικυκλικά τόξα, στεφόμενα με οξυκόρυφα αετώματα, στα ενδιάμεσα των οποίων υπήρχε φυτικός διάκοσμος. Ο ζωγραφικός διάκοσμος, που πιθανόν κοσμούσε τα βημόθυρα, είχε καταστραφεί τελείως.

Το υπέρθυρο της Ωραίας Πύλης επίσης αποτελούσε μεταγενέστερη, πρόχειρη κατασκευή με τρίλοβη ασπίδα. Επάνω στο σανίδωμά του υπήρχαν χαραγμένοι δύο ρόδακες ένας στην αριστερή και ένας στη δεξιά πλευρά. Ο ρόδακας στη βόρεια πλευρά της Ωραίας Πύλης αποτελείτο από έναν κύκλο, μέσα στον οποίο βρισκόταν σχηματισμένος ένας εξάφυλλος ρόδακας. Στα σημεία όπου εφάπτονταν τα άκρα των πετάλων με την περιφέρεια του κύκλου δημιουργούντο και άλλα σχήματα πετάλου. Ο ρόδακας αυτός έχει αρκετή ομοιότητα με τους ρόδακες που βρίσκονται χαραγμένοι στους λίθους των τόξων της νότιας και της βόρειας όψης της βόρειας εισόδου του μοναστηριού (Φωτ. 33-34). Ίσως οι λίθοι αυτοί αντικαταστάθηκαν τον 19ο ή τον 20ό αι., όταν πιθανόν επιδιορθώθηκε και το τέμπλο του Καθολικού, και δεν θα ήταν απίθανο ο ίδιος τεχνίτης να ήταν υπεύθυνος και για τις δύο επιδιορθώσεις.

Στην παλαιά αυτή φωτογραφία διακρίνονται επίσης οι πλευρές ξυλόγλυπτων στασιδιών, με ανεμιζόμενα φύλλα ακάνθου στο άνω μέρος, τα οποία πιθανόν να είναι σύγχρονα με το αρχικό τέμπλο. Απεικονίζονται επίσης και δύο ξύλινα κηροπήγια.

Τα θυρόφυλλα του Καθολικού, πριν την ανακαίνιση, ήταν μεταγενέστερα, κατασκευασμένα από πλατιά σανίδια, ενωμένα με ζυγούς στο πίσω τμήμα: ένας ξύλινος μηχανισμός επέτρεπε το άνοιγμα και τη στερέωση του κάθε φύλλου στο ξύλινο ανώφλι της εσωτερικής πλευράς της τοιχοποιίας. Οι θύρες ήταν αδιακόσμητες.

Το παράθυρο του Ιερού έκλεινε στο εσωτερικό με δύο ξύλινα φύλλα. Ξύλινος μηχανισμός στην εσωτερική πλευρά στερέωνε τα φύλλα στο οριζόντιο ξύλινο εσωτερικό ανώφλι. Τα παραθυρόφυλλα του Ιερού ήταν διακοσμημένα με διακόσμηση από τυποποιημένα ανθάκια, τα οποία δημιουργούσαν τρεις οριζόντιες ταινίες άνω, κάτω και στο κέντρο του φύλλου, και δύο διαγώνιες, οι οποίες ένωναν τις οριζόντιες. Ο ξύλινος πήχης ήταν διακοσμημένος με

σχοινόμορφο ξυλόγλυπτο, λαϊκή απλοποιημένη παραλλαγή του ξυλόγλυπτου πήχη των βημοθύρων του τέμπλου (Φωτ. 35). Η χρήση φαρδιών τεμαχίων σανιδιών από ξύλο πεύκου, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν τόσο στην ανακατασκευή του χαμηλότερου μέρους του τέμπλου όσο και στα θυρόφυλλα, υποδηλώνει ότι πιθανόν ήταν σύγχρονα και ανήκαν σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση εργασιών στη μονή. Η λίθινη διακόσμηση των περιθυρωμάτων, ιδιαίτερα της βόρειας εισόδου του ναού, έχει αρκετά στοιχεία όμοια με τη ξυλογλυπτική του ναού, και μπορούν να μας οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι οι δύο τεχνικές είχαν κοινές πηγές έμπνευσης· δεν μπορούμε, επίσης, να θεωρήσουμε απίθανη την υπόθεση ότι ξυλογλύπτες ασκούσαν και το επάγγελμα του λιθογλύπτη, όπως συνέβαινε και στα Δωδεκάνησα²⁹¹.

Το συμπέρασμα που απορρέει από τα παραπάνω είναι ότι τα επιστύλια, και πιθανόν και τα στασίδια και τα κηροπήγια τα οποία απεικονίζονται στην παλαιά φωτογραφία, είναι τα μόνα ξυλόγλυπτα τα οποία είναι σύγχρονα του ναού και ανήκουν στον 16ο αι.²⁹²

Ζωγραφικός διάκοσμος

Το Καθολικό της Μονής της Παναγίας του Σίντη μάλλον δεν έφερε ποτέ ζωγραφικό διάκοσμο στο εσωτερικό του. Εάν αυτό οφείλεται στην πενία των μοναχών, ή εάν δεν πρόλαβαν οι κτήτορες να το εικονογραφήσουν λόγω της τουρκικής κατάληψης του νησιού το 1571, ή ακόμη εάν υπήρχε διάκοσμος και τον κατάστρεψαν οι Τούρκοι στο διάστημα που κατείχαν τη μονή, είναι ένα ερώτημα που παραμένει αναπάντητο.

Το τελευταίο τέταρτο του 15ου αι. και το πρώτο ήμισυ του 16ου αι. αποτελεί περίοδο ακμής για τη μεταβυζαντινή ζωγραφική στην Κύπρο. Η πτώση της Κωνσταντινούπολης είχε ως αποτέλεσμα την άφιξη πολλών αγιογράφων, οι οποίοι ανέπτυξαν στο νησί την καλλιτεχνική τάση της Πόλης. Συγχρόνως, η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν δεχόταν πλέον έντονες πιέσεις από τη Λατινική, όπως

---

²⁹¹ Βλ. Χ. Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Δωδεκανήσου μέχρι το 1700*, Αθήνα 1986, 171. Ο γλύπτης Θωμάς Μπενέτος αναφέρεται ως γλύπτης μαρμάρου, αλλά και ως κατασκευαστής ξυλόγλυπτων τέμπλων· βλ. Καζανάκη-Λάππα, 'Ζωγραφική, γλυπτική, αρχιτεκτονική', 450, 451, 470.

²⁹² Για σύγκριση με όμοια ξυλόγλυπτα επιστύλια, βλ. κατωτ. σελ. 224-226.

στην αρχή της Φραγκοκρατίας, ενώ παρατηρείται και μια οικονομική ανάκαμψη και πολιτική σταθερότητα που ευνοούν το καλλιτεχνικό κλίμα· με τις επιδράσεις της Αναγέννησης, στα τέλη του 15ου και στις αρχές του 16ου αι. διαμορφώνεται μια ιδιαίτερη κυπριακή σχολή εκκλησιαστικής ζωγραφικής²⁹³.

Στα τέλη του 15ου αι. εισάγονται στις εκκλησίες τα ψηλά ξυλόγλυπτα τέμπλα, τα οποία αντικαθιστούν τα γραπτά· κατ' αυτόν τον τρόπο εμφανίζεται ξαφνικά μια μεγάλη ανάγκη για κατασκευή εικόνων και διακόσμησης των τέμπλων. Παράλληλα, αρχίζει και η χρήση των εικονιδίων της Μεγάλης Δέησης και των Λυπηρών στην κορυφή τους²⁹⁴. Οι εικόνες που κοσμούσαν τα τέμπλα κατά την ενετική περίοδο πολύ συχνά απεικόνιζαν τον δωρητή ή την οικογένειά του ζωγραφισμένη στο κάτω τμήμα της εικόνας²⁹⁵.

Στο Καθολικό της Παναγίας του Σίντη οι αρχικές φορητές εικόνες του τέμπλου αντικαταστάθηκαν με νεότερες της περιόδου της Τουρκοκρατίας²⁹⁶, και μόνο μαρτυρίες υπάρχουν για την ύπαρξή τους. Ο Gunnis, το 1936, αναφέρει την ύπαρξη δύο εικόνων στο Καθολικό της Μονής της Παναγίας του Σίντη. Η πρώτη, την οποία ο ίδιος τοποθέτησε χρονολογικά στον 16ο αι., απεικόνιζε τη Μεταμόρφωση του Σωτήρος· η δεύτερη είναι μια παλαιότερη φορητή εικόνα του Αγίου Γεωργίου, την οποία χρονολογεί με αβεβαιότητα στα τέλη του 13ου αι.²⁹⁷ Η εικόνα αυτή έφερε στο κέντρο της τον άγιο Γεώργιο (άγνωστο εάν αυτός ήταν έφιππος ή όχι) και μικρές σκηνές από τον βίο του βρίσκονταν στο περιθώριο. Οι απεικονιζόμενοι, σύμφωνα με τον ίδιο, φορούσαν μεσαιωνικά ενδύματα²⁹⁸. Οι

---

²⁹³ Βλ. Παπαγεωργίου, *Εικόνες*, 107-111, του ίδιου, *Μητρόπολις Πάφου*, 92, Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', 1332-1333, Χ. Χατζηχριστοδούλου-Κ. Παπαϊωακείμ, 'Φορητές εικόνες στην Ιερά Μητρόπολη Μόρφου (12ος-19ος αιώνας)', *Μητρόπολις Μόρφου*, 142-143, Κ. Γερασίμου, 'Ανασύροντας από την αφάνεια τους ταπεινούς αγιογράφους των εκκλησιών της Μητροπόλεως Μόρφου', *Μητρόπολις Μόρφου*, 162-163.

²⁹⁴ Βλ. Παπαγεωργίου, *Εικόνες*, 111, 159, Στυλιανού, *έ.α.* 1369.

²⁹⁵ Βλ. Παπαγεωργίου, *έ.α.* 111, για τον 16ο αι. βλ. Stylianou, 'Donors', 114-122.

²⁹⁶ βλ. κατωτ. σελ. 79-81.

²⁹⁷ Βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 262. Παραμένει αναπάντητο το ερώτημα της προέλευσης της εικόνας του Αγίου Γεωργίου. Η υπόθεση ύπαρξης παλαιότερου ναού μάλλον αποκλείεται· πιθανόν μεταφέρθηκε εκεί από κάποιον γειτονικό ναό, όπως του Αγίου Γεωργίου Κομάνων ή Αγίου Γεωργίου Πενταλιάς για διαφύλαξη.

²⁹⁸ Ομοίου τύπου εικόνες είναι αυτές της Παναγίας και του Αγίου Νικολάου, οι οποίες

δύο αυτές εικόνες δεν υπήρχαν πια *in situ* κατά την έναρξη των εργασιών της αποτύπωσης και κατοπινής συντήρησης του μνημείου· ενδέχεται να μετακινήθηκαν από χωρικούς από το εγκαταλελειμμένο μοναστήρι σε άλλες εκκλησίες με σκοπό τη διαφύλαξή τους. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Βρυωνίδη, οι εικόνες της Μονής της Παναγίας του Σίντη μεταφέρθηκαν στη γειτονική Μονή του Αγίου Μηνά και στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου Πενταλιάς²⁹⁹.

Δύο μεταγενέστερες, δεσποτικές εικόνες του Χριστού και της Θεοτόκου βρίσκονταν στην εκκλησία μέχρι το 1956, όταν, σύμφωνα με τους Στυλιανού, σωζόταν μέρος του εικονοστασίου με εικόνες του 18ου και 19ου αι.³⁰⁰ Αργότερα, τις μετέφεραν σε γειτονικά χωριά: την εικόνα του Παντοκράτορος στον ναό Ζωοφόρου Πηγής στην Αμαργέτη και την εικόνα της Παναγίας στον ναό της Αγίας Μαρίνας στο ομώνυμο χωριό³⁰¹.

Εκτός από τις δεσποτικές αυτές εικόνες, στη φωτογραφία των Στυλιανού φαίνονται άλλες δύο στενόμακρες εικόνες, αρκετά κατεστραμμένες. Πιθανόν, πρόκειται για τις προαναφερθείσες εικόνες της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος και του Αγίου Γεωργίου· στο άρθρο, όμως, των Στυλιανού δεν γίνεται καμία αναφορά ούτε σε αυτές, ούτε και σε μια άλλη εικόνα στην τελευταία σειρά των εικόνων της Μεγάλης Δέησης, η οποία πιθανόν απεικονίζει τον άγιο Πέτρο³⁰². Η εικόνα της

χρονολογούνται στα τέλη του 13ου αι. και εκτίθενται στο Βυζαντινό Μουσείο Λευκωσίας. Για την απεικόνισή τους βλ. S. Sophocleous, *Icons of Cyprus 7th-20th c.*, Nicosia 1994, 25, 26. Οι χρονολογήσεις του Gunnis δεν μπορούν να θεωρηθούν απαραίτητα ορθές, εφόσον εκείνη την περίοδο δεν είχε γίνει ακόμη συστηματική μελέτη των κυπριακών φορητών εικόνων. Ακόμη και εάν η χρονολόγηση είναι ορθή, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι η εικόνα του 13ου αι. μάλλον μεταφέρθηκε στο ναό από άλλη εκκλησία, ή από δωρητή, εφόσον στο Καθολικό δεν διακρίνονται παλαιότερες οικοδομικές φάσεις.

²⁹⁹ Βλ. Goodwin, *An historical Toponymy of Cyprus*, (έ.α. σημ. 172) 1282. Προσφάτως η εικόνα του Χριστού βρέθηκε στο ναό του Αγίου Γεωργίου και μεταφέρθηκε στη Μονή Κύκκου για συντήρηση, ενώ η εικόνα της Παναγίας μεταφέρθηκε στο ναό της Αγίας Μαρίνας Κελοκεδάρων.

³⁰⁰ Βλ. Στυλιανού, 'Σίντη', 40-42· επίσης, βλ. κατωτ. σελ. 79-82.

³⁰¹ Πρόσφατα η εικόνα του Χριστού, η οποία βρισκόταν στο ναό της Ζωοδόχου Πηγής στο χωριό Αμαργέτη, μεταφέρθηκε στη Μονή Κύκκου για συντήρηση, ενώ η εικόνα της Παναγίας εντοπίστηκε στο ναό της Αγίας Μαρίνας Κελοκεδάρων· Βλ. Σ. Σοφοκλέους, 'Νέα στοιχεία για την παραμονή και το έργο του Κρητικού ζωγράφου Ιωάννη Κορνάρου στην Κύπρο', *ΚυπρΣπ* 50 (1986) 239, 251.

³⁰² Για άλλες απεικονίσεις του αγίου Πέτρου της ίδιας περιόδου, βλ. Παπαγεωργίου, *Εικόνες*, εικ. 44 (ναός Χρυσαιλιώτισσας, 2ο ήμισυ 14ου αι.), εικ. 116 (Καθολικό Μονής

Μεταμόρφωσης του Σωτήρος ανευρέθη πρόσφατα σε γειτονικό χωριό και σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο της Μονής Κύκκου (Φωτ. 36). Η εικόνα αυτή είναι ελαφρά σκαφωτή, αυτόξυλη με περιμετρικό πλαίσιο σε χρώμα ερυθρό, ενώ ο *κάμπος* της υπόλοιπης εικόνας είναι επιχρυσωμένος. Το άνω τμήμα, καλύτερα διατηρημένο, απεικονίζει τον Χριστό στην κορυφή του όρους Θαβώρ, με άσπρα αστραφτερά ενδύματα, μέσα σε διπλή ακτινωτή δόξα χρώματος μπλε, με κόκκινο άστρο. Στα αριστερά του, σε διπλανή κορυφή, βρίσκεται ο Προφήτης Ηλίας και στα δεξιά του ο Μωυσής με τις πλάκες του Νόμου. Η υπόλοιπη εικόνα είναι πολύ κατεστραμμένη και δεν ξεχωρίζουν λεπτομέρειες.

Πρόχειρη σύγκριση με εικόνες του ίδιου θέματος της περιόδου της Ενετοκρατίας μπορεί να γίνει με εικόνες όπως αυτές που βρίσκονται στο επιστύλιο του Δωδεκαόρτου στην εκκλησία του Οσίου Θεοδώρου στο Πολιτικό,³⁰³ στην εκκλησία του Αγίου Σωζόμενου στη Γαλάτα³⁰⁴ και στον ναό του Αγίου Δημητρίου Μαραθάσσας (β΄μισό του 16^{ου} αι.)³⁰⁵.

Παρόμοιες στενόμακρες εικόνες βρίσκονταν στο τέμπλο της εκκλησίας της Παναγίας Καθολικής στο Πελένδρι (16ος αι.)³⁰⁶, με παράσταση των Θεοπατόρων Ιωακείμ και Άννας³⁰⁷. Άλλες εικόνες του ίδιου τύπου της περιόδου της Ενετοκρατίας βρίσκονταν στην εκκλησία της Παναγίας του Κάμπου στο χωριό Ακαπνού. Σε αυτές, μέσα σε ελαφρά σκαμμένο πλαίσιο, απεικονίζονταν ο απόστολος Πέτρος, ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος και ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος³⁰⁸. Η εικόνα του Αγίου Γεωργίου δεν έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα.

Αγίου Νεοφύτου, 1544).

³⁰³ *Αвт.* εικ. 193.

³⁰⁴ *Αвт.* εικ. 142. Στην εικόνα αυτή ο Χριστός στέκεται μπροστά από μία στρογγυλή δόξα, με χρυσές ακτινωτές γραμμές παρόμοιες με εκείνες που διακοσμούν και τη Μεταμόρφωση του Σίντη. Ο ναός ανήκει στην ίδια περίοδο· βλ. Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', 1238.

³⁰⁵ Βλ. Χ. Χατζηχριστοδούλου, 'Κατάλογος εκθεμάτων', *Μητρόπολις Μόρφου*, 314-315.

³⁰⁶ Βλ. Stylianou, *Painted churches*, 223.

³⁰⁷ Βλ. Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', 1392 και εικ. 243, 244.

³⁰⁸ Βλ. Παπαγεωργίου, *Εικόνες*, εικ. 101-103.

Ακολουθεί μια περιγραφή των δύο νεότερων δεσποτικών εικόνων που βρίσκονταν μέχρι τα μέσα του περασμένου αιώνα στο τέμπλο του Καθολικού της Μονής της Παναγίας του Σίντη σύμφωνα με τους Στυλιανού³⁰⁹:

1. Η πρώτη εικόνα του Χριστού με διαστάσεις 0,78x1,12x0,04 μ. έφερε τις ακόλουθες τέσσερις επιγραφές:

α. Στην αριστερή γωνία:

...ΟΥ ΜΝΗΣΘ.../ΚΑΘΗΓΕΤΟΥ ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΤΟΝ Δ' ΑΙΩΝ Κ(ΑΙ) ΤΗΣ
ΣΑΥΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ

β. Κάτω στο κέντρο:

ΙΩ,Κ.Κ.Ζ ΑΨΨΓ (1793)

γ. Στη δεξιά κάτω γωνία:

ΙΤΙΣ ΟΥ ΠΡΟΣΚΥΝΕΙ ΤΟΝ ΚΥΡΙΟΝ/ΗΜΩΝ ΙΗΣΟΥΝ ΧΡΙΣΤΟΝ ΕΝ
ΕΙ/ΚΟΝΙ ΠΕΡΙΓΡΑΠΤΟΝ ΚΑΤΑ ΤΟ/ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΝ Η ΤΩ
ΑΝΑΘΕΜΑ/ΤΟΙΣ ΛΕΓΟΥΣΙΝ ΟΤΙ ΩΣ ΘΕΟΙΣ ΟΙ/ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΤΑΙΣ
ΕΙΚΟΣΙ ΠΡΟΣΗΛΘΟΝ/ ΑΝΑΘΕΜΑ Γ³¹⁰

δ. Στο βιβλίο που κρατά ο Παντοκράτορας είναι γραμμένα τα εξής:

ΕΓΩ ΕΙΜΙ Ο ΑΡΤΟΣ Ο ΖΩΝ Ο ΕΚ ΤΟΥ ΟΥΡΑΝΟΥ ΚΑΤΑΒΑΣ...Κ(ΑΙ)
Ο ΤΡΩΓΩΝ ΜΕ ΚΑΚΕΙΝΟΣ ΖΗΣΕΤΑΙ ΔΙΕΜΕ.³¹¹

Από τις επιγραφές αυτές φαίνεται ότι η εικόνα ζωγραφίστηκε από τον Ιωάννη Κορνάρο το 1793 επί ηγουμένου Κύκκου, Μελετίου του Ξένου (1776-1813) Ο Ιωάννης Κορνάρος καταγόταν από την Κρήτη και παρέμεινε για αρκετό χρονικό διάστημα στη Μονή Κύκκου (τέλη του 18ου-αρχές του 19ου αι.), όπου και παρήγαγε πλούσιο ζωγραφικό έργο³¹².

³⁰⁹ Βλ. Στυλιανού, 'Σίντη', 40-42.

³¹⁰ Το κείμενο αποτελεί απόσπασμα από το λεγόμενο "Συνοδικόν της Ορθοδοξίας" βλ. J.D.Mansi, *Sacrorum conciliorum nova, et amplissima collectio*, τομ. 13, Florentiae 1767, 397, J. Gouillard, 'Le synodikon de l' orthodoxie: Edition et commentaire. Première partie. Texte', *TM* 2 (1967) 93. Εφόσον κατά το έτος 1793 δεν σημειώνεται κάποια ιδιαίτερη προστριβή στην Εκκλησία της Κύπρου, πρέπει να θεωρήσουμε ότι η επιγραφή μάλλον τυχαία παραπέμπει στην Κυριακή της Ορθοδοξίας.

³¹¹ Απόσπασμα από το κατά Ιωάννη Ευαγγέλιο, 6: 41, 57.

³¹² Βλ. Ηγούμενος Κύκκου Χρυσόστομος, *Η Ιερά βασιλική και σταυροπηγιακή Μονή του Κύκκου*, Κύπρος 1969, 112, Σοφοκλέους, 'Νέα στοιχεία για την παραμονή και το έργο του

2. Η δεύτερη εικόνα απεικονίζει την Παναγία να κρατά τον Χριστό στη δεξιά της πλευρά. Η εικόνα αυτή της Βρεφοκρατούσας με όμοιες διαστάσεις με αυτές της εικόνας του Χριστού, φέρει τις πιο κάτω επιγραφές:

α. Στο κάτω μέρος:

ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ...ΜΟΝΑΧΟΥ ΚΥ...ΤΩΝ ΓΟΝΑΙΩΝ ΑΥΤΟΥ ΧΕΙΡ
ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΙΕΡ(Ο)Μ(Ο)Ν(Α)Χ(ΟΥ) Κ,.Κ.Κ. ΑΩΙΒ εν τω
Κύκκω.

β. Ο νεαρός Χριστός κρατά σφαίρα και ειλητάριο όπου αναγράφεται :

ΨΣ ΒΡΕΦΟΣ ΜΕ ΒΛΕΠΟΥΣΑ ΤΑΙΣ ΣΑΙΣ ΕΠΑΝΑΠΑΥΟΜΕΝΟΝ
ΜΗΤΕΡ/ΑΓΚΑΛ(Α)ΙΣ ΕΥΡΑΝΘΗΤΙ ΗΛΘΟΝ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟΝ ΓΑΡ
ΟΛΟΝ ΕΞΕ.

Στη σφαίρα διαγράφεται ο χάρτης του κόσμου. Η εικόνα αυτή φιλοτεχνήθηκε το 1812 από το ζωγράφο Γρηγόριο ιερομόναχο και τον Κορνάρο και μεταφέρθηκε σε κατοπινό στάδιο στο χωριό της Αγίας Μαρίνας Κελοκεδάρων³¹³.

Στο Συνοδικό της Μονής Κύκκου φυλάσσεται μια δεσποτική εικόνα της Βρεφοκρατούσας Παναγίας με τον Χριστό στα αριστερά (τύπος Οδηγήτριας), η οποία, όπως λέγεται από τους μοναχούς, μεταφέρθηκε εκεί από τη Μονή της Παναγίας του Σίντη για διαφύλαξη³¹⁴. Η εικόνα αυτή φέρει τις πιο κάτω επιγραφές:

α. Στο κάτω μέρος:

ΑΨηΓ (1793) ΙΩΚΚ...

β. Στη δεξιά κάτω γωνία:

Κρητικού ζωγράφου Ιωάννη Κορνάρου στην Κύπρο, έ.α. 251 και γενικά για τον Κορνάρο βλ. Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη, 'Χειρ ἦν ζωγράφου Κορνάρου Ἰωάννου Κρητός ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Κύκκου', *Πρακτικά Συνεδρίου "Ἡ Ἱερά Μονή Κύκκου στη Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἀρχαιολογία καὶ τέχνη"* (Λευκωσία 14.5.1998-16.5.1998), Λευκωσία 2001, 313-386, Ε. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου-Χ. Χατζηχριστοδούλου, *Νέα εικόνα καὶ ἱστορικὴ μαρτυρία Ἰωάννου Κορνάρου τοῦ Κρητός*, Λευκωσία 2000.

³¹³ Βλ. Κ. Σπυριδάκης, 'Συμπληρωματικά εἰς τὸν Ἰωάννην Κορνάρο τὸν Κρήτα', *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (Ρέθυμνον 18-23 Σεπτεμβρίου 1971)*, Ἐν Ἀθήναις 1975, 278-288, Σοφοκλέους, έ.α. 238, 251, Μ. Χατζηδάκης-Ε. Δρακοπούλου, *Ἑλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν ἀλωση (1450-1830)*, Β', Ἀθήνα 1997, 112.

³¹⁴ Βλ. Στυλιανού, 'Σίντη', 41, Χατζηδάκης-Δρακοπούλου, έ.α. 112, Σοφοκλέους, έ.α. 247.

ΦΩΤΙΣΟΝ ΑΓΝΗ/ΤΟΥΣ ΠΟΘΩ ΥΜΝΟΥΝ/ΤΑΣ ΣΕ Κ(ΑΙ)
ΜΕΓΑΛΥΝΟΝ/ΤΑΣ ΛΥΣΟΝ ΤΩΝ ΠΑΘΩΝ/ ΗΜΩΝ ΤΟ ΣΚΟΤΟΣ
ΚΟΡΗ/ΠΑΥΣΟΝ ΤΟΝ ΚΛΥΔΩΝΑ/ΤΟΥ ΠΟΝΗΡΟΥ ΤΑ ΣΚΑΝΔΑΛΑ
ΕΚ ΜΕ/ΣΟΥ ΠΟΙΗΣΟΝ ΤΟΥΣ ΤΗΣ ΑΓΑΡ ΓΟΝΟΥΣ/ΚΑΘΥΠΟΤΑΞΟΝ
ΒΑΣΙΛΕΙ ΕΥΣΕΒΕΙ/ ΤΑΙΣ ΠΡΕΣΒΙΑΙΣ ΣΟΥ Η ΤΟΝ ΘΕΟΝ
ΤΕΞΑΣΑ../ΜΕΛΕΤΙΩ ΞΕΝΩ ΜΗΤΗΡ ΚΥΡΙΟΥ/ΗΓΟΥΜΕΝΩ...ΤΗΣ
ΜΟΝΗΣ ΚΥΚΚΟΥ.

Και η εικόνα αυτή φιλοτεχνήθηκε το 1793 από τον ζωγράφο Ιωάννη Κορνάρο επί ηγουμένου Κύκκου Μελέτιου του Ξένου (1776-1811)³¹⁵. Η εικόνα αυτή της Παναγίας βρίσκεται αναρτημένη σε επίχρυσο ξυλόγλυπτο εικονοστάσι που κατασκευάστηκε ειδικά για αυτή.

Στο κάτω μέρος του εικονοστασίου υπάρχει ανάγλυφη παράσταση του αγίου Γεωργίου και από κάτω, μέσα σε κύκλο, η επιγραφή:

ΕΧΡΥΣΩΘΕΙ ΕΠΙ ΚΑΘ/ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ Κ(ΥΡΙΑ)ΟΥ ΙΩΣΗΦ ΑΩΚΑ
(1821)

Χαμηλότερα, δίπλα από έναν δικέφαλο αετό, είναι γραμμένα τα ονόματα των δωρητών του εικονοστασίου της Παναγίας:

ΠΑΡΑ ΠΑΤΡ/ΟΣ ΚΑΙ ΥΙΩΝ ΜΙ/ΧΑΗΛ ΙΩΑΝΝΟΥ/ΚΑΙ ΓΕΩΡΓΙΟΥ
ΤΩΝ/ ΠΡΟΣΚΗΝΗΤΩΝ.

Για άγνωστο λόγο, η παλαιότερη εικόνα της Παναγίας του Σίντη του 1793 του Ιωάννη Κορνάρου, μεταφέρθηκε από το μοναστήρι στη Μονή Κύκκου, πιθανόν για λόγους προφύλαξης, εξαιτίας, ίσως, της μεγάλης φήμης που είχε αποκτήσει ο Κορνάρος στο νησί. Παράλληλα νέα εικόνα της Παναγίας, ζωγραφισμένη το έτος 1812, αντικατέστησε την εικόνα αυτή στη Μονή Σίντη. Τον ίδιο χρόνο πιθανόν κατασκευάστηκε και το ειδικό προσκυνητάρι της εικόνας, το οποίο επαναχρυσώθηκε το 1821 επί ηγουμένου Ιωσήφ³¹⁶.

³¹⁵ Βλ. Χατζηδάκης-Δρακοπούλου, *έ.α.* 110-113, Σοφοκλέους, *έ.α.* 227-256, Γερασίμου, 'Ανασύροντας από την αφάνεια τους ταπεινούς αγιογράφους των εκκλησιών της Μητροπόλεως Μόρφου', (*έ.α.* σημ. 293) 171-172. Είναι προφανές ότι η εικόνα μνημονεύει εκκλησιαστικές ταραχές και κακώσεις από τους Τούρκους. Είναι γνωστό ότι επεισόδια σημειώθηκαν το 1764, 1765 και 1766 με κατάληξη την εξέγερση από Τούρκους στασιάτες το 1804' βλ. Ριζοπούλου Ηγουμενίδου-Χατζηχριστοδούλου, *Νέα εικόνα και ιστορική μαρτυρία Ιωάννου Κορνάρου του Κρητός*, *έ.α.* 22.

³¹⁶ Φωτογραφία του βλ. στους Στυλιανού, 'Σίντη', πιν.4.

2.4.2. Τα προσκτίσματα: Είδη προσκτισμάτων-τυπολογία-υλικά οικοδομής και τοιχοδομία-μορφολογία

Περιγραφή

Τα προσκτίσματα εκτείνονται στις τρεις πτέρυγες: την τέταρτη, νότια πλευρά του περιβόλου καταλαμβάνει το Καθολικό της μονής και, εν μέρει, ψηλός τοίχος.

Η δυτική πτέρυγα. Τη δυτική πτέρυγα καταλαμβάνει μια σειρά από ερειπωμένα οικοδομήματα με αργολιθοδομή, τα οποία πιθανόν κατασκευάστηκαν εξ αρχής μονώροφα (Φωτ. 37-38). Πιθανόν χρησιμοποιούντο ως αποθήκες γεωργικών προϊόντων και στάβλοι: κατ' αυτόν τον τρόπο δικαιολογείται η απουσία παραθύρων, εάν μπορεί να υποθεθεί κάτι τέτοιο λόγω της μεγάλης καταστροφής της αρχικής τοιχοποιίας στην πλευρά αυτή. Εξαίρεση αποτελεί το κελί στο νοτιότερο άκρο, στο οποίο διακρίνονται μικρά ανοίγματα στον δυτικό και τον νότιο τοίχο. Στο βορειότερο κελί της δυτικής πτέρυγας, πριν από το αρχονταρίκι, βρίσκεται ένας ημισφαιρικός φούρνος, του οποίου το στόμιο αντικρίζει την αυλή (Σχ. 2 αρ.4)(Φωτ. 39): κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για το *μαγκιπέιο*. Στην ίδια πτέρυγα σώζονται θεμέλια τοιχοποιίας από παλαιότερα κτίσματα, παράλληλα με τους υφιστάμενους διαχωριστικούς τοίχους του δεύτερου και του τρίτου κελιού από τα νότια (Σχ. 2 αρ. 2-3). Είναι, επίσης, εμφανή παλαιότερα θεμέλια, επάνω στα οποία οικοδομήθηκε ο εξωτερικός δυτικός τοίχος. Η μεταγενέστερη τοιχοποιία είναι σύγχρονη με αυτή της Τράπεζας, εφόσον δεν παρουσιάζεται οικοδομικός αρμός ανάμεσα στην τοιχοποιία των κελιών της δυτικής πτέρυγας και της Τράπεζας. Η δυτική είσοδος της μονής την οποία αναφέρει ο Barsky δεν μπορεί να εντοπιστεί, λόγω του μεγάλου βαθμού καταστροφής της εξωτερικής τοιχοποιίας, παρά μόνο με δοκιμαστική τομή κατά μήκος όλης της πλευράς.

Η βόρεια πτέρυγα. Η βόρεια πτέρυγα, εκτός ίσως από το ανατολικότερο δωμάτιο, ήταν πιθανότατα μονώροφη και στέγαζε τους κοινόχρηστους χώρους (Φωτ. 40-41). Και εδώ τα κτήρια είχαν υποστεί φθορές σε μεγάλο βαθμό: από όλη τη στέγη διατηρείτο μόνο ένα τμήμα επάνω από τη βόρεια πύλη. Τη

βορειοδυτική γωνία καταλάμβανε ένα μεγάλο δωμάτιο, το οποίο, σύμφωνα με το μέγεθος και τη θέση του, μπορεί να υποθεθεί ότι ήταν το *Συνοδικό* ή *Αρχονταρίκι* της μονής (Σχ. 2 αρ. 5). Ο χώρος αυτός πιθανόν προοριζόταν ή ακόμη και να λειτούργησε ως η Τράπεζα της μονής· κατά την περίοδο, όμως, της Τουρκοκρατίας, λόγω του μειωμένου αριθμού μοναχών, δεν ήταν απαραίτητη μια τέτοιου μεγέθους αίθουσα. Στον χώρο αυτόν, εσωτερικών διαστάσεων 5,58x8 μ., αρχικά υπήρχε μεγάλο τόξο στο κέντρο, με κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά, για τη στήριξη των δοκών της οροφής. Πριν από τις εργασίες συντήρησης και αναστήλωσής του σώζονταν μόνο οι βάσεις του τόξου αυτού σε ύψος 0,50 μ. από το δάπεδο. Κτιστά νεώτερα πεζούλια, στο ίδιο ύψος, βρίσκονταν μπροστά από τον δυτικό, τον βόρειο και τον ανατολικό τοίχο του δωματίου. Η δυτική όψη σωζόταν σχεδόν ακέραια, φανερώνοντας το αρχικό ύψος και την κλίση της δίρριχτης στέγασής του στον άξονα, από τα βόρεια προς τα νότια, καθώς και τις θέσεις δύο παραθύρων δεξιά και αριστερά του κεντρικού τόξου. Ένα τρίτο παράθυρο σωζόταν στον ανατολικό τοίχο. Το δάπεδο ήταν λιθόστρωτο, αρκετά κατεστραμμένο. Στο κάτω τμήμα του εξωτερικού βόρειου τοίχου του χώρου αυτού, είναι εμφανής παλαιότερη τοιχοποιία, ύψους 0,40 μ. από το έδαφος, επάνω στην οποία οικοδομήθηκε η νέα. Σε απόσταση 8,24 μ. από τη βορειοδυτική γωνία του Συνοδικού εμφανίζεται αρμός ύψους 1 μ. Η απόσταση αυτή αντιστοιχεί με τον εσωτερικό ανατολικό τοίχο του, και υποδεικνύει ότι, προφανώς, το άνω τμήμα της νεώτερης αυτής τοιχοποιίας χτίστηκε μαζί με τα ανατολικότερα κελιά.

Ανάμεσα στο Συνοδικό και τη βόρεια είσοδο βρίσκονται δύο δωμάτια, με μικρότερο πλάτος από τα πρώτα δύο, ώστε να δημιουργείται εξωτερικός χώρος μπροστά από αυτά. Το κελί δίπλα από το Συνοδικό, με διαστάσεις 2,57x3,6757 μ., ήταν, ασφαλώς, το *μαγειρείο* της μονής, εφόσον ολόκληρη τη δυτική εσωτερική του όψη καταλαμβάνει μεγάλη εστία (Σχ. 2 αρ. 6) (Φωτ. 42), η οποία αποτελείται από χτιστό πεζούλι ύψους 0,90 μ. από το δάπεδο και πλάτους 0,82 μ. Επάνω από το λιθόκτιστο πεζούλι υπάρχει η καμινάδα, της οποίας το άνοιγμα δημιουργείται με χαμηλωμένο τόξο, οικοδομημένο με λαξευμένο ασβεστόλιθο. Το δάπεδο, όπως και του Συνοδικού, είναι λιθόστρωτο.

Στη συνέχεια ακολουθεί ένα άλλο κελί, το οποίο λόγω της θέσεώς του, δίπλα από την κύρια είσοδο της μονής, ήταν, μάλλον, η *Τράπεζα* (Σχ. 2 αρ. 7).

Στο κέντρο της δυτικής του πλευράς υπήρχε εστία, κατεστραμμένη σήμερα, ενώ το δάπεδο ήταν λιθόστρωτο, κατασκευασμένο με μεγάλες πλάκες (Φωτ. 43). Ο νότιος τοίχος του κελιού αυτού παρουσιάζει αρμό στο σημείο ένωσής του με τον τοίχο της βόρειας εισόδου και πιθανόν αποτελεί μεταγενέστερη κατασκευή.

Στο κέντρο της βόρειας πτέρυγας βρισκόταν η κύρια είσοδος της μονής, το λεγόμενο *διαβατικό*³¹⁷, η οποία υπέστη αρκετές τροποποιήσεις και παρουσίαζε ποικίλες οικοδομικές φάσεις (Φωτ. 44). Ο διάδρομος αυτός, ο οποίος δημιουργείται ανάμεσα στις δύο ομάδες κελιών της βόρειας πτέρυγας και ενώνει τον εξωτερικό δρόμο, που πιθανόν οδηγούσε στη μονή, με την εσωτερική αυλή, στεγαζόταν με επιμήκη οξυκόρυφο θόλο. Λόγω κατολισθήσεων μεγάλων όγκων χωμάτων, το ύψος της επίχωσης στη βόρεια όψη, πριν από τις εργασίες αποκατάστασης, ήταν σχεδόν 2 μ. ψηλότερο από το εσωτερικό δάπεδο της εισόδου. Στη βόρεια πλευρά είχε κατασκευαστεί τοίχος, με ορθογώνιο άνοιγμα 0,32x1,25 μ., ο οποίος έφραζε το τοξωτό άνοιγμα, ενώ στη νότια πλευρά, στο νεώτερο τοίχο, είχε οικοδομηθεί μια θύρα στη δυτική πλευρά και ένας μικρός φεγγίτης στο άνω τμήμα κάτω από το τόξο, ώστε να φωτίζεται το εσωτερικό. Στο κέντρο της βόρειας πύλης υπήρχε τοίχος με τόξο στη βόρεια πλευρά της, και ελαφρά μεγαλύτερο τετραγωνικό άνοιγμα στη νότια, για την εφαρμογή ορθογώνιας ξύλινης θύρας, ύψους 2,90 μ., η οποία δεν διεσώθη. Το τόξο, χαμηλότερο από τον θόλο, πλαισίωνε από τη βόρεια πλευρά την ορθογώνια θύρα του μοναστηριού και κοσμήτο σε ύψος 1,44 μ. με λιθανάγλυφη ταινία, ελαφρώς προεξέχουσα από την κάθετη γραμμή του ανοίγματος. Η ίδια λιθανάγλυφη ταινία, διακοσμημένη με γραμμές ζιγκ-ζαγκ και μικρά τρίγωνα, χρησιμοποιήθηκε και στο τόξο της νότιας όψης της εισόδου (Φωτ. 45). Ο ανατολικός και ο δυτικός τοίχος της πύλης είχαν πάχος 0,60 μ., σημαντικά μεγαλύτερο από αυτών των προσκτισμάτων, με εξαίρεση τα δύο κεντρικά κελιά της ανατολικής πτέρυγας.

Η λιθόκτιστη κλίμακα οικοδομήθηκε, μάλλον, μετά το κλείσιμο της βόρειας πύλης, εφόσον κατασκευάστηκε, εν μέρει, μπροστά από το οξυκόρυφο άνοιγμα της εισόδου. Από την ένατη βαθμίδα η κλίμακα αυτή στηριζόταν σε τοξωτό άνοιγμα, μέσα από το οποίο γινόταν δυνατή η είσοδος στο μικρό κελί

---

³¹⁷ Βλ. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, 17.

ανατολικά της βόρειας εισόδου. Οι βαθμίδες συνέχιζαν επάνω από το χαμηλωμένο τόξο, και πιθανότατα κατέληγαν στη στέγη του βορειότερου πριν από το γωνιακό, κελιά της ανατολικής πτέρυγας, το ύψος του οποίου, κρίνοντας από τις θύρες του ορόφου οι οποίες άνοιγαν επάνω σ' αυτό, ήταν χαμηλότερο από αυτό της βόρειας πτέρυγας. Παραμένει το ερώτημα κατά πόσο αυτό ήταν διώροφο, όπως το αποδίδει στο σκίτσο του ο Barsky (Σχ. 24-25).

Στο ανατολικό τμήμα της βόρειας πτέρυγας βρίσκονται δύο δωμάτια, η χρήση των οποίων παραμένει άγνωστη. Το κελί ανατολικά της εισόδου ήταν μικρό τραπεζοειδούς σχήματος. Στον βόρειο εξωτερικό τοίχο του υπήρχε παράθυρο, το οποίο, κάποια στιγμή, φράχτηκε. Αρμός, σε απόσταση 4,11 μ. από την είσοδο, διαχωρίζει το κελί αυτό από το γωνιακό, το οποίο φαίνεται ότι προσετέθη αργότερα, ώστε να εφάπτεται στα υφιστάμενα κελιά. Όπως υποδεικνύουν προεξέχοντες από τον ανατολικό τοίχο της βόρειας πύλης λίθοι, καθώς και μια οπή στον ίδιο τοίχο σε ύψος 3,40 μ., 0,20 μ. κάτω από το σημείο απόληξης της στέγης για τη στήριξη κεντρικής δοκού, το ύψος του μικρού αυτού κελιού ήταν το ίδιο με αυτό της πύλης.

Οι μεγάλες διαστάσεις του γωνιακού δωματίου, 5,8x6 μ., και μια τετράγωνη οπή στον βόρειο τοίχο, σε ύψος 2,80 μ., συνηγορούν στην άποψη ότι το δωμάτιο αυτό είχε επίπεδη στέγαση, η οποία στηριζόταν σε μεγάλη ξύλινη δοκό (*νευκά*), τοποθετημένη σε κατεύθυνση από νότια προς βόρεια, ενώ επάνω από αυτήν στηρίζονταν άλλα μικρότερα δοκάρια. Πιθανότατα, η κεντρική δοκός στηριζόταν σε ξύλινο πάσσαλο τοποθετημένο στο κέντρο του χώρου και όχι σε τόξο, αποτελώντας παραλλαγή του παραδοσιακού δίχωρου³¹⁸. Στο κέντρο του βόρειου τοίχου, στο σημείο όπου εφάπτεται με το δάπεδο, υπήρχε ένδειξη τοιχοποιίας ή βάσεως τόξου, το οποίο, πιθανόν, σε παλαιότερη φάση, στήριζε την οροφή. Αυτό φαίνεται ότι αντικαταστάθηκε από τη μεγάλη ξύλινη δοκό. Το ύψος του χώρου αυτού ήταν χαμηλότερο από αυτό των υπόλοιπων κελιών της βόρειας πτέρυγας, και μάλλον ακολουθούσε το ύψος των κελιών στην ανατολική πλευρά των προσκτισμάτων, επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι προσετέθη σε μεταγενέστερο στάδιο. Όπως και στο Συνοδικό, έτσι και εδώ υπήρχαν κτιστά

---

³¹⁸ Για τον τύπο του δίχωρου στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική, βλ. Σίνος, *Αναδρομή στη λαϊκή αρχιτεκτονική της Κύπρου*, (έ.α. σημ. 257) 115-133 και I. Ionas, *La maison rurale de Chypre (XVIIIe- XXe siècle). Aspects et techniques de construction*, Nicosie 1988, 47-48.

χαμηλά πεζούλια στον ανατολικό και τον δυτικό τοίχο, από πρόχειρη αργολιθοδομή, τα οποία αποτελούσαν, πιθανόν, κατασκευές των βοσκών, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν, έως πρόσφατα, τα προσκτίσματα ως στάνες. Στον ανατολικό τοίχο υπήρχε μεγάλο παράθυρο μάλλον μεταγενέστερης κατασκευής, εφόσον ακριβώς έξω από αυτό διακρίνονται ίχνη κτίσματος, με πλάτος 0,90 μ., πολύ πιθανόν αντηρίδας, ίδιου μεγέθους με τις υπόλοιπες αντηρίδες στην ίδια όψη. Η θέση της αντηρίδας αυτής στο κέντρο του τοίχου του κελιού και στο ενδιάμεσο άλλων δύο, υποδηλώνει, ίσως μια διαφορετική, αρχικά, διαρρύθμιση της τοιχοποιίας.

Η ανατολική πτέρυγα. Στην ανατολική πτέρυγα, στεγάζονταν, μάλλον, τα κελιά των μοναχών (Φωτ. 46-47). Αυτά αποτελούντο από μια σειρά δωματίων (Σχ.2 αρ. 12-15), από τα οποία ορισμένα ήταν διώροφα, με ενδιάμεσες θύρες επικοινωνίας. Το νοτιότερο άκρο της ανατολικής πτέρυγας συμπλήρωνε τμήμα του τοίχου του περιβόλου, στον οποίο διαμορφωνόταν η ανατολική είσοδος της μονής (Φωτ. 48). Ο τοίχος αυτός, με ύψος 2,87 μ., προστατευόταν στο άνω τμήμα με τριγωνική απόληξη (*σαμάρι*). Στη νότια γωνία χαμήλωνε στα 2,30 μ. για να συναντήσει τον χαμηλότερο νότιο τοίχο του περιβόλου. Η ανατολική είσοδος, στην εξωτερική πλευρά, φέρει περιθύρωμα από πελεκητό πωρόλιθο με χαμηλωμένο τόξο, χαρακτηριστικό της περιόδου της Τουρκοκρατίας³¹⁹, ενώ στην εσωτερική πλευρά φέρει οριζόντιο ξύλινο ανώφλι.

Ο πρώτος χώρος από τα νότια ήταν χωρισμένος σε δύο κελιά, ένα στη δυτική και ένα στην ανατολική πλευρά, τα οποία επικοινωνούσαν μεταξύ τους με θύρα στο μέσο του τοίχου. Δύο μεγάλα παράθυρα, διαστάσεων 0,90x1,55 μ., βρίσκονταν στον εσωτερικό χώρο, ένα στη νότια και ένα στην ανατολική πλευρά.

Ο αρμός, ο οποίος υπάρχει εξωτερικά του ανατολικού και του δυτικού τοίχου του μοναστηριού, καθώς και το μεγαλύτερο πλάτος της τοιχοποιίας (0,60 μ., όπως και της βόρειας πύλης), κατατάσσει τα επόμενα δύο κελιά (Σχ.2 αρ.12-

---

³¹⁹ Ανοίγματα της περιόδου της Τουρκοκρατίας, με χαμηλωμένο τόξο, παρατηρούνται και σε άλλους ναούς, όπως στη νεώτερη δυτική όψη του ναού της Ζωοδόχου Πηγής στη Ζωοπηγή, βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Ζωοδόχου Πηγής εκκλησία, Ζωοπηγή”, *MKE* 5, 282, στο ναό της Αγίας Άννας στα Καλλιάνια, βλ. του ίδιου, λήμμα “Άννας Αγίας εκκλησία”, *MKE* 2, 202, στα παράθυρα του ναού της Τόχνης, βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 44, Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Κωνσταντίνου και Ελένης εκκλησία, Τόχνη”, *MKE* 8, 154, Enlart, *Gothic art*, 337.

14) σε διαφορετική οικοδομική φάση (Φωτ. 49). Παλαιότερο επίχρισμα από ασβεστοκονίαμα στον δυτικό τοίχο του δεύτερου από τα νότια κελιά (Σχ.2 αρ.14), φαίνεται ότι συνεχίζεται και στον νότιο τοίχο, επάνω στον οποίο προσκολλήθηκε αργότερα το νοτιότερο κελί. Αντηρίδες, πλάτους 0,90 μ., ενίσχυαν τη νότια γωνία του δεύτερου αυτού κελιού, τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά. Το κελί είχε σχήμα σχεδόν τετράγωνο, με τόξο στο κέντρο, το οποίο φράχτηκε, αργότερα, με τοίχο, ώστε να διαιρεθεί ο χώρος σε δύο μέρη. Από τη βάση του τόξου διασώζεται μόνο ένα τμήμα, το οποίο βρίσκεται σε ύψος 0,50 μ. από το δάπεδο. Καθώς το κελί είχε χωριστεί στα δύο, είχε δημιουργηθεί ένας λιθόστρωτος διάδρομος 2,5 μ., ο οποίος οδηγούσε από την εξωτερική θύρα στο εσωτερικό. Το δάπεδο, στην κάθε πλευρά του διαδρόμου, ήταν, πιθανότατα, στρωμένο με πλάκες από γυψομάρμαρο, ενώ υπήρχαν και ίχνη ορθομαρμάρωσης σε ύψος 0,35 μ. στον νότιο και τον δυτικό τοίχο (Φωτ. 50). Τα γυψομάραμαρα εδώ αφαιρέθηκαν αργότερα, αφήνοντας αποτύπωμά τους στο γυψοκονίαμα. Ίχνη παλαιότερων θεμελίων τοιχοποιίας διασώζονται δίπλα από τον νότιο τοίχο του χώρου, 0,32 μ. βορειότερα του υφιστάμενου. Στον ανατολικό τοίχο του κελιού, σε ύψος 2,36 μ. από το δάπεδο, βρίσκονται δύο μικρά ανοίγματα, τα οποία φέρουν σημάδια παλαιάς σιδεριάς.

Το τρίτο κελί, το βορειότερο (Σχ.2 αρ.12-13), αποτελείτο και αυτό από δύο χώρους, όπως και τα άλλα με τη διαφορά ότι ο δυτικότερος χώρος, ήταν, μάλλον, απλώς στεγασμένος. Δεν υπάρχουν στοιχεία τα οποία να δηλώνουν με βεβαιότητα την ύπαρξη δυτικού τοίχου, εκτός ενός τμήματος στα βόρεια, επάνω στο οποίο κατέληγε η κλίμακα, και ένας κεντρικός πεσσός πλάτους 0,90 μ., ίχνη των θεμελίων του οποίου διασώζονται. Ο πεσσός αυτός πιθανότατα στήριζε ισχυρά δοκάρια από τα βόρεια προς τα νότια, τα οποία με τη σειρά τους στήριζαν τα δοκάρια της οροφής από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Στην εξωτερική πλευρά του δυτικού τοίχου του ενδότερου κελιού υπήρχε χτισμένο χαμηλό πεζούλι, το οποίο μάλλον χρησίμευε ως κάθισμα (Φωτ. 51). Όπως και στο νοτιότερο κελί, έτσι και σε αυτό, υπήρχε παράθυρο σε ύψος 2,05 μ. στον ανατολικό τοίχο. Οικοδομικός αρμός χώριζε και αυτό το κελί από το βορειότερο γωνιακό, ενώ αντηρίδα στην εξωτερική ανατολική όψη ενίσχυε και εδώ την τοιχοποιία.

Ξύλινη κλίμακα, η λίθινη βάση της οποίας διασώζεται στο νότιο άκρο της ανατολικής πτέρυγας, οδηγούσε σε εξώστη στη δυτική πλευρά του νοτιότερου

κελιού, μέσω του οποίου γινόταν η προσπέλαση στα άλλα κελιά του ορόφου. Στα δύο νοτιότερα κελιά διασώζονται τα ερείπια των δωματίων στον όροφο, γι' αυτό και είναι ασφαλής η αναγνώριση διώροφων κτισμάτων στο συγκεκριμένο τμήμα.

Η τοιχοποιία του πρώτου νοτιότερου κελιού της άνω πτέρυγας, διατηρούσε, εν μέρει, το πλήρες ύψος της, αποκαλύπτοντας την κλίση και την κατασκευή της οροφής: ήταν επίπεδη, με μικρή κλίση από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Το κελί αυτό, αντίθετα με εκείνο του ισόγειου, παρέμενε αδιαίρετο, και, μάλλον, είχε ξύλινο πάτωμα, στερεωμένο σε ξύλινους δοκούς, των οποίων οι οπές πάκτωσης διασώζονται στην τοιχοποιία. Τον δυτικό του τοίχο κοσμούσε εστία (Φωτ. 52), ενώ θύρα οδηγούσε στον ξύλινο εξωτερικό εξώστη. Η υψομετρική διαφορά 0,03 μ. μεταξύ του άνω μέρους των δοκαριών και του κατωφλίου της θύρας, καθώς και λείψανα κονιάματος, δηλώνουν ότι επάνω από τα δοκάρια, το πάτωμα αποτελείτο από σανίδες. Όπως και στο ισόγειο έτσι και στον όροφο υπήρχαν μεγάλα ανοίγματα. Στην ανατολική όψη υπήρχαν δύο μεγάλα ορθογώνια παράθυρα, ίδιου μέγεθος με αυτά του ισόγειου (0,90x1,55 μ.), σε ύψος 0,90 μ. από το πάτωμα, ενώ τη νότια όψη κοσμούσαν ένα παράθυρο και μια θύρα, η οποία επίσης οδηγούσε σε ξύλινο εξώστη στη νότια όψη. Στον βόρειο τοίχο του κελιού, ο οποίος είχε μικρότερο πλάτος κατά 0,12 μ. από αυτόν του ισόγειου, υπήρχε θύρα μέσω της οποίας επικοινωνούσε με το επόμενο κελί του ορόφου. Ο αρμός που χωρίζει το ισόγειο κελί από το βρειότερό του δεν συνεχίζεται στο ύψος του ορόφου.

Διώροφη τοιχοποιία επίσης διασώζεται στη βόρεια και την ανατολική πλευρά του αμέσως επόμενου κελιού. Όπως και το διπλανό κελί του ορόφου, έτσι και αυτό φαίνεται ότι παρέμεινε αδιαίρετο, σε αντίθεση με τον αντίστοιχο χώρο στο ισόγειο. Στον βόρειο τοίχο υπήρχε εστία όμοιου τύπου με εκείνου στο νοτιότερο κελί, καθώς και θύρα η οποία οδηγούσε στο δάμα του επόμενου ισόγειου κελιού. Η σύληση των γωνιολίθων και η μεγάλη καταστροφή της τοιχοποιίας δεν μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα την ύπαρξη διώροφης τοιχοποιίας στο επόμενο κελί. Από την εστία διεσώθη μόνο ένα τμήμα της εσωτερικής της κατασκευής και ένα από τα δύο φουρούσια τα οποία στηρίζαν το τοξωτό άνοιγμα. Το φουρούσι αυτό, παρόλο ότι μοιάζει με αυτό στο διπλανό κελί, δεν έχει τεταρτοκυκλικό σχήμα αλλά αποκλίνει προς την τριγωνική μορφή.

Οι τοίχοι των δωματίων της ανατολικής πτέρυγας καλύπτονταν εσωτερικά από γύψινο κονίαμα, ίχνη του οποίου είναι ακόμη εμφανή. Ασβεστοκονίαμα κάλυπτε, επίσης, κάποιο τμήμα τουλάχιστον της εξωτερικής τοιχοποιίας.

Η νότια πτέρυγα. Η νότια πτέρυγα απαρτίστηκε από τον νότιο τοίχο του ναού και από τον ψηλό τοίχο του περιβόλου, ο οποίος οικοδομήθηκε αργότερα, εφαπτόμενος σε αυτόν του Καθολικού. Δυτικά του Καθολικού, στον τοίχο του περιβόλου, βρίσκεται η νότια είσοδος της μονής. Αυτή, όπως και η ανατολική πύλη, είναι απλή με χαμηλωμένο τοξωτό περιθύρωμα στην εξωτερική πλευρά και οριζόντιο ανώφλι στην εσωτερική· το πλάτος της ήταν λιγότερο από ένα μέτρο, και αποτελούσε, προφανώς, δευτερεύουσα, πιθανόν μεταγενέστερη, είσοδο του μοναστηριού.

Χώροι υγιεινής, όπως λουτρά, αποχωρητήρια και άλλα, δεν έχουν ακόμη ταυτιστεί με συγκεκριμένους χώρους του μοναστηριού, λόγω έλλειψης συστηματικής ανασκαφής.

Από την περιγραφή αυτή των πτερυγών, διαπιστώνουμε ότι η βόρεια πτέρυγα ήταν διαμορφωμένη από την ίδρυση της μονής, τουλάχιστον όσον αφορά στο δυτικότερο τμήμα της, το Συνοδικό και τη βόρεια πύλη. Στην ανατολική, ξεχωρίζουν τα δύο κεντρικά κελιά ως τα παλαιότερα της πτέρυγας, ενώ τα δυτικά είναι, μάλλον, μεταγενέστερα.

Τυπολογία προσκτισμάτων

Είναι δύσκολο να γενικευθεί ή να συγκριθεί η τυπολογία των προσκτισμάτων με άλλα κυπριακά παραδείγματα της ίδιας περιόδου της Ενετοκρατίας, τόσο επειδή αυτά είναι λιγοστά, όσο και από το γεγονός ότι τα περισσότερα υπέστησαν φθορές από πυρκαγιές, τον χρόνο και την έλλειψη συντήρησης. Στις περισσότερες περιπτώσεις, όπως στα ορεινά³²⁰ και σε απόμερες περιοχές, όπως αυτή της Μεγάλης Κομμανταρίας³²¹, διασώζονται μόνο τα

---

³²⁰ Στα ορεινά χτίζονταν ξυλόστεγες εκκλησίες και μονές. Για τις ξυλόστεγες εκκλησίες του νησιού, βλ. Παπαγεωργίου, 'Ξυλόστεγοι', 361-556 και σε ανάπτυπο με ιδιαίτερη σελιδαρίθμηση, Λευκωσία 1975.

³²¹ Τα χωριά Ακαπνού, Κλωνάρι, Κελάκι, Σανίδα, Αψιού, Αμιρού, Λουβαράς, Αρακαπάς κ.ά. ανήκαν στη μεγάλη Κομμανταρία, η οποία το 1488 περιήλθε στα χέρια της οικογένειας Κορνάρο. Σε πολλά από αυτά τα χωριά διασώζονται ακόμη ναοί της περιόδου της Ενετοκρατίας, με αξιόλογες τοιχογραφίες, όπως στην Παναγία του Κάμπου στην Ακαπνού,

Καθολικά, ενώ τα προσκτίσματα, τα οποία ήσαν εν γένει φτωχικά οικοδομήματα, δεν διατηρήθηκαν μέχρι τις μέρες μας.

Γενικά, τα προσκτίσματα της Μονής της Παναγίας του Σίντη παρουσιάζουν την ίδια τυπολογία με άλλα μοναστηριακά κτίσματα της μεταβυζαντινής περιόδου, τα οποία έχουν διασωθεί. Αυτά σχημάτιζαν συνήθως τις τρεις πλευρές του περιβόλου, ενώ το Καθολικό αποτελούσε την τέταρτη πλευρά. Ο τύπος αυτός, πιθανόν δυτικής επίδρασης, απαντάται την περίοδο της Φραγκοκρατίας και εξακολουθεί να υφίσταται έως και την περίοδο της Τουρκοκρατίας στο νησί³²².

Τα κελιά ήταν μονώροφα ή διώροφα, με εξώστες προς την εσωτερική αυλή για πρόσβαση στα κελιά του ορόφου, ενώ οι στέγες τους ήταν, πιθανότατα, επίπεδες. Οι χαρακτηριστικές τοξοστοιχίες, οι οποίες πιθανόν υπήρχαν μπροστά από τα κελιά των μονών της περιόδου, εκτός από αυτές του αρχικού μικρού τμήματος στη βόρεια πτέρυγα, εάν υποθέσουμε ότι τα νεώτερα κελιά οικοδομήθηκαν επάνω στα παλαιά θεμέλια μάλλον, δεν κατασκευάστηκαν στη Μονή Σίντη. Στην ανατολική πτέρυγα η προστασία του ισογείου από τη βροχή και τον ήλιο επιτυγχανόταν με το μπαλκόνι του ορόφου και τη δημιουργία καλυμμένου ηλιακού (στο προτελευταίο κελί στη βόρεια πλευρά), ενώ στη δυτική πτέρυγα, εφόσον στεγάζονταν βοηθητικοί χώροι, δεν κρίθηκε αναγκαία η κατασκευή καλυμμένου διάδρομου. Οι τοξοστοιχίες, οι οποίες χαρακτηρίζουν τις περισσότερες μονές, όπως τη Μονή Κύκκου, τη Μονή Αγίου Νεοφύτου, τη Μονή Μαχαιρά, τη Μονή Σταυρού της Μίνθας, τη Μονή Αχειροποιήτου Λάμπουσας και τη Μονή Αγίου Ηρακλειδίου στο Πολιτικό, ανήκουν στην περίοδο της Τουρκοκρατίας· τμήματα παλαιότερων μεσαιωνικών στοών υπήρχαν στη Μονή Αγίας Νάπας³²³, στη Μονή Αυγασίδας³²⁴ και στη Μονή Αγίου Γεωργίου Ρηγάτη

στον Άγιο Νικόλαο στο Κλωνάρι, στο ναό της Παναγίας Ιαματικής Αρακαπά και αλλού· βλ. Παπαγεωργίου, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Τέχνη*, 57-58· για τις τοιχογραφίες του Λουβαρά βλ. του ίδιου 'Κύπριοι ζωγράφοι του 15ου και 16ου αι.', (έ.α. σημ. 129) 201 και Στυλιανού, *Painted churches*, 246-255, οι ίδιοι, 'Βυζαντινή τέχνη', 1344.

³²² Βλ. κατωτ. σελ. 139-142.

³²³ Η νότια στοά της Αγίας Νάπας ανήκει στη μεσαιωνική περίοδο, βλ. Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1965-1966*, 49-58, του ίδιου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1967-1968*, 27-30, Μιτσίδης, *Αγία Νάπα*, 12-13. Η Αγία Νάπα τουλάχιστον ως χωριό, αναφέρεται για πρώτη φορά από τον Λεόντιο Μαχαιρά το 1366, και παρουσιάζεται σε ενετικούς χάρτες και έγγραφα, γεγονός το οποίο πιστοποιεί ότι ο χώρος ήταν γνωστός στους Βενετούς· βλ.

κοντά στο χωριό Φιλιά³²⁵. Η στοά, στις περισσότερες περιπτώσεις, δεν περιβάλλει όλες τις πτέρυγες, αλλά κατά κανόνα μια ή δύο, κυρίως στους χώρους όπου βρίσκονται τα κελιά και οι κοινόχρηστοι χώροι.

Η ανοιχτή στοά, *loggia*, η οποία διεσώθη, σε νεώτερη τουλάχιστο μορφή, στη Μονή Σίντη, πιθανόν, αρχικά, να ήταν όμοια με την ανοιχτή στοά και κύρια είσοδο της Μονής του Αγίου Γεωργίου Ρηγάτη κοντά στο χωριό Φιλιά και της νότιας πτέρυγας της Μονής της Αγίας Νάπας, στην οποία, όμως, υπάρχουν δύο αντί τριών τόξων και πεσσοί αντί κιόνων (Φωτ. 69). Ακόμη και η διαρρυθμισμό των σημαντικών χώρων έχει αρκετές ομοιότητες με αυτή των δύο μοναστηριών, Αγίας Νάπας και Σίντη. Και στα δύο παραδείγματα, η πτέρυγα, προς την οποία ανοίγει η κύρια πύλη της μονής, περιλαμβάνει τον χώρο υποδοχής και την Τράπεζα: δίπλα από την είσοδο της Μονής της Αγίας Νάπας, στα δυτικά, βρίσκεται μεγάλος χώρος, κάθετος προς τον κύριο άξονα της νότιας πτέρυγας, ο οποίος, σύμφωνα με το μέγεθος και την τοποθέτηση του, λειτουργούσε μάλλον ως Τράπεζα³²⁶. Στη Μονή Σίντη η Τράπεζα και η κύρια είσοδος έχουν διαρρυθμιστεί με τον ίδιο τρόπο και καταλαμβάνουν την ίδια θέση όπως και στη Μονή Αγίας Νάπας. Επίσης, η ανατολική πτέρυγα και των δύο μοναστηριών περιελάμβανε τα κελιά των μοναχών.

Κυριαζής, 'Excerpta Cypria. Η Κύπρος υπό τους Λουζινιανούς', έ.α 51, Α. και J. Stylianou, *The History of the Cartography*, Nicosia 1980, λήμμα 36 σχ. 39. Σε ποίημά του 1571 για την άλωση της Κύπρου από τους Τούρκους γίνεται αναφορά στη Μονή Αγίας Νάπας μαζί με την Παναγία Φανερωμένη· βλ. Ανωνύμου, 'Διήγησις εις τον θρήνον του αιχμαλωτισμού της ευλογημένης Κύπρου', *Κυπρ.Χρ* 3 (1925) 82, στίχο 894. Για τη μονή γενικά, βλ. Κ.Π. Κύρρης, 'Η Μονή Αγίας Νάπας ιδίως επί Τουρκοκρατίας', *Κυπρ.Σπ* 32 (1968) 235-263, Χάκκεττ, *Ιστορία*, Β', 156, Enlart, *Gothic art*, 39, 43, 69, 317-18, 380, 386 και ανωτ. σημ. 1191.

³²⁴ Η Μονή Αυγασίδας καταστράφηκε μετά την τουρκική εισβολή· βλ. Μ. Αναγνωστοπούλου, 'Η λεηλασία της Κύπρου', στο: Βουλή των Ελλήνων (εκδ.), *Κύπρος: Η λεηλασία ενός πολιτισμού*, Αθήνα 1999, 30. Για τη μονή, βλ. Κυριαζής, 'Excerpta Cypria. Η Κύπρος υπό τους Λουζινιανούς', έ.α. 50, Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1967-1968*, 75-78, Enlart, *Gothic art*, 314-316, Α. Papageorghiou, 'Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1990', *BCH* 115 Π (1991) 789.

³²⁵ Η τύχη της Μονής του Αγίου Γεωργίου Ρηγάτη, η οποία βρίσκεται στο κατεχόμενο τμήμα του νησιού, αγνοείται. Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 263.

³²⁶ Βλ. Μιτσιδής, *Αγία Νάπα*, 13, Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1965-1966*, 56.

Η στέγαση των μοναστηριακών κτισμάτων, εκτός από τη βόρεια είσοδο, γινόταν πιθανότατα με ξύλινα δοκάρια πάνω στα οποία στηρίζονταν είτε ξύλα, είτε καλάμια και χώμα³²⁷. Η δυσκολία εύρεσης ξυλείας πέρα των 3 μ. καθόριζε το πλάτος των κελιών. Σε χώρους όπου απαιτείτο μεγαλύτερο πλάτος γινόταν χρήση βοηθητικών στηριγμάτων, όπως τόξα, κεντρικά δοκάρια με πασάλους κλπ.³²⁸. Τα πατώματα του ορόφου κατασκευάζονταν από δοκάρια και σανίδια.

Στη στέγαση η χρήση κεραμιδιών μάλλον αποκλείεται· η μικρή κλίση και η απουσία θραυσμάτων κεραμιδιών στα ερείπια συνηγορούν σε αυτή την υπόθεση. Εάν υπήρχαν κελιά τον 16ο αι., ενδέχεται να είχαν θολωτή στέγαση, εφόσον άλλα μοναστηριακά προσκτίσματα του 15ου-16ου αι., όπως αυτά που απαντώνται στην Αγία Μονή³²⁹, στη Μονή Αυγασίδας Αμμοχώστου³³⁰ και στη Μονή Αγίας Νάπας³³¹, παρουσίαζαν αυτόν τον τύπο στέγασης. Δυστυχώς, στη Μονή Σίντη, με εξαίρεση τη θολωτή βόρεια είσοδο, η οποία είναι μάλλον σύγχρονη του Καθολικού και επιβεβαιώνει την αρχική ύπαρξη σύγχρονων με αυτή προσκτισμάτων, δεν έχει διασωθεί τέτοια κατασκευή. Επάνω από τη θολωτή

---

³²⁷ Σε φωτογραφίες του 19ου αι. τα προσκτίσματα των μονών του Αγίου Ηρακλειδίου και Καντάρας απεικονίζονται με ανοιχτές στοές μπροστά από τα κελιά και με επίπεδες οροφές. Οι κίονες που συγκρατούν τις στοές αποτελούνται από πελεκημένους κυλινδρικούς δακτυλίους στο πρώτο παράδειγμα, και από πολυγωνικούς -μάλλον οκταγωνικούς- κίονες στο δεύτερο· βλ. Α. Μαραγκού-Α. Μαλέκκος, *Τετράδια μελέτης της Κύπρου*, έκδ. Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Κυπριακής Τράπεζας, χ.χρ., εικ. 33 και 34.

³²⁸ Η κατασκευή της οροφής και των δίχωρων ακολουθούσε την ίδια μέθοδο με τα κοσμικά λαϊκά κτίσματα της εποχής. Ο περιηγητής Petro Casola το 1494 μας πληροφορεί ότι τα οικοδομήματα στην πόλη της Λεμεσού και πρέπει να υποθέσουμε ότι ο ίδιος τύπος επικρατούσε σε ολόκληρη την Κύπρο· είχαν επίπεδες στέγες από πράσινα ακόμη κλωνάρια και άχυρο· βλ. Grivaud, *Excerpta Cyprica Nova*. (έ.α. σημ. 39) 147. Για φωτογραφίες επιπεδόστεγων κτισμάτων στην Κερύνεια, στον Καλοπαναγιώτη και στο Τρόδος βλ. J. Thomson, *Through Cyprus with a camera in the autumn of 1878*, London² 1985, 25, 34, 35 αντίστοιχα. Για τις λεπτομέρειες της κατασκευής, βλ. Σχ. 12

³²⁹ Μικρό κτήριο στη βόρεια πτέρυγα της μονής, το οποίο σήμερα χρησιμοποιείται ως παρεκκλήσι, είναι στεγασμένο με σταυροθόλιο· βλ. Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1963*, 26-27.

³³⁰ Τα κελιά στη βορειοδυτική πτέρυγα της Μονής της Αυγασίδας στεγάζονταν με θόλους. Δυστυχώς το μοναστήρι κατεδαφίστηκε από τους Τούρκους εισβολείς μετά το 1974. Για τη μονή, βλ. ανωτ. σημ. 324.

³³¹ Η ανατολική πτέρυγα της Αγίας Νάπας στεγάζεται με σταυροθόλια και θόλους· βλ. ARDAC 1966, 8, Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1967-1968*, 28, του ίδιου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1965-1966*, 54-55, Μιτσιδής, *Αγία Νάπα*, 12.

κατασκευή της βόρειας εισόδου κατασκευάστηκε επίπεδη στέγη από λίθους, γύψο και επίστρωση από χωματοπηλό στο άνω τμήμα. Η επίπεδη στέγαση κατέληγε στο παραδοσιακό *ακρόδωμα* από ασβεστολιθικές πλάκες, επάνω από τις οποίες δημιουργείτο η χαρακτηριστική τριγωνική διατομή με πήλινες υδρορόδες για την απομάκρυνση των νερών της βροχής πέρα από τον κάθετο τοίχο (Σχ. 13).

Ο αρχικός τύπος των κουφωμάτων των κελιών είναι άγνωστος, εφόσον δεν διασώθηκαν τα αρχικά προσκτίσματα. Τα παλαιότερα ανοίγματα ήταν, μάλλον, μικρά, ορθογώνια και ψηλά τοποθετημένα, όπως τα δύο παράθυρα στα κεντρικά κελιά της ανατολικής πτέρυγας, εφοδιασμένα με σιδεριές. Τα μεγάλα ανοίγματα στον όροφο και στο Συνοδικό μάλλον ανήκουν στον 18ο-19ο αι. αφού παρουσιάζουν μεταγενέστερα στοιχεία στον τρόπο πάκτωσης της τοιχοποιίας. Η ακριβής κατασκευή τους δεν μπορεί να εξακριβωθεί, γιατί αφαιρέθηκαν στις αρχές του αιώνα.

Οι δύο κλίμακες των προσκτισμάτων ακολουθούν δύο διαφορετικούς τύπους. Η κλίμακα μπροστά από τη βόρεια είσοδο είναι εξ ολοκλήρου λιθόκτιστη, διαρτυρημένη από χαμηλωμένο τόξο, μέσω του οποίου γίνεται η πρόσβαση στο κελί πίσω από αυτήν. Ο τύπος αυτός, ο οποίος χρησιμοποιείται στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική της περιοχής³³², στη μοναστηριακή αρχιτεκτονική, παρουσιάζεται άλλοτε με ημικυκλικό τόξο και άλλοτε τεταρτοκυκλικό. Παραδείγματα έχουμε στη Μονή Κύκκου (στο βορειότερο άκρο της παλαιότερης δυτικής πτέρυγας³³³), στη Μονή της Αγίας Νάπας στη βόρεια πτέρυγα (Φωτ. 70), στη Μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Ύδρα³³⁴, στη Μονή της Βροντιανής στη Σάμο³³⁵ και αλλού. Η δεύτερη κλίμακα, μπροστά από την ανατολική πτέρυγα, αποτελείται από δύο τμήματα: ένα λιθόκτιστο, το οποίο σχημάτιζε, μάλλον, τις πρώτες ίσως τέσσερις βαθμίδες, και ένα ξύλινο, το οποίο πιθανόν έφθανε μέχρι το ξύλινο μπαλκόνι του ορόφου. Η μικρή λιθόκτιστη βάση και η απουσία προεξεχόντων τμημάτων λίθων από τους τοίχους επιβεβαιώνει την

---

³³² Βλ. Θεοδοσίου – Πίττα, *Οικισμοί*, (έ.α. σημ. 257) 120, 121.

³³³ Βλ. Χρυσοχού, 'Αρχιτεκτονική της Ιεράς Μονής Κύκκου', (έ.α. σημ. 61) σχ.1.

³³⁴ Βλ. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, 38 εικ.42.

³³⁵ *Αυτ.* 38 εικ. 41.

άποψη αυτή. Επιπλέον, οι δύο οπές, στις οποίες πακτώνονταν τα δοκάρια του μπαλκονιού, βρίσκονταν σε πολύ μικρή απόσταση από την πέτρινη βάση, δηλώνοντας ότι μόνο μια πολύ απότομη ξύλινη κλίμακα θα μπορούσε να υπήρχε εκεί. Ο τύπος αυτός απαντάται εκτενέστερα στην κοσμική παραδοσιακή αρχιτεκτονική³³⁶.

Γενικά η τυπολογία των προσκτισμάτων δεν διαφέρει πολύ από την παραδοσιακή λαϊκή αρχιτεκτονική της περιόδου οικοδόμησής τους, εφόσον χρησιμοποιούνται τα ίδια υλικά και ο ίδιος τρόπος τοιχοποιίας, στέγασης και κατασκευής δαπέδων, πατωμάτων και ανοιγμάτων.

Υλικά προσκτισμάτων

Οι τοίχοι των προσκτισμάτων αποτελούνται από αργολιθοδομή, και το πλάτος τους κυμαίνεται μεταξύ 0,45 και 0,60 μ. Στην τοιχοποιία χρησιμοποιούνται λίθοι διαφόρων μεγεθών με κύριο συνδετικό κονίαμα το ασβεστοκονίαμα και τον αχυροπηλό. Οι μεγαλύτεροι σκουρόχρωμοι λίθοι από πυριγενή πετρώματα φαιδρύνονται με την παρεμβολή χαλικιών από ασβεστόλιθο, δημιουργώντας χρωματική ποικιλία. Χρήση πελεκημένου ασβεστολιθικού ψαμμίτη γίνεται στα τόξα της βόρειας πτέρυγας και στην αψίδα της βόρειας εισόδου του μοναστηριού, η οποία είναι διακοσμημένη με λαϊκού ύφους ανάγλυφα, σε μορφή ρόδακα και ζώου (Φωτ. 53). Πελεκημένος πωρόλιθος χρησιμοποιείται σε μεγάλο βαθμό και στους γωνιόλιθους των προσκτισμάτων της ανατολικής πτέρυγας καθώς και στο περιθύρωμα των ανοιγμάτων του ορόφου της ίδιας πτέρυγας.

Τα περισσότερα δάπεδα των κελιών, όπως και της αυλής, ήταν λιθόστρωτα· πολλά όμως από αυτά είχαν επικαλυφθεί με νεότερες στρώσεις. Οι λίθοι οι οποίοι χρησιμοποιούντο προέρχονταν από τη γύρω περιοχή και τοποθετούντο χωρίς ειδική επεξεργασία.

Οι θύρες, των νεότερων τουλάχιστον κελιών, είχαν οριζόντιο ξύλινο ανώφλι. Αντίθετα, στις εισόδους των ερειπωμένων, πλέον, κελιών της Μονής του Αγίου Σάββα Καρόνος³³⁷ παρατηρείται η χρήση πελεκημένου πωρόλιθου με

---

³³⁶ Βλ. Σίνος, *Λαϊκή αρχιτεκτονική της Κύπρου*, (έ.α. σημ. 257) εικ.146.

³³⁷ Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 262.

πιθανόν οριζόντιο υπέρθυρο, παρόλο που, σε μεταγενέστερο στάδιο, το άνω τμήμα τους είχε αντικατασταθεί από ξύλινα ανώφλια (Φωτ. 71). Ανοίγματα με λίθινο οριζόντιο ανώφλι είχαν και τα προσκτίσματα της Μονής της Παναγίας Αχειροποιήτου Λάμπουσας³³⁸, οπότε, μπορεί να υποθεθεί ότι και τα αρχικά κελιά της ενετικής περιόδου της Μονής Σίντη, είχαν παρομοίου τύπου περιθύρωμα. Όλα τα ξύλινα θυρόφυλλα των προσκτισμάτων είχαν αφαιρεθεί από τους χωρικούς μαζί με ξυλεία, οπότε δεν έχουμε ένδειξη του τύπου ή του χώρου προέλευσης της ξυλείας που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή τους.

Γλυπτός διάκοσμος προσκτισμάτων

Περιθυρώματα εισόδων. Η ανατολική είσοδος της μονής είναι σαφέστατα μεταγενέστερη των εισόδων του Καθολικού. Το περιθύρωμά της δημιουργείται με λαξευμένους λίθους, οι οποίοι στο άνω τμήμα δημιουργούν χαμηλωμένο τόξο. Στην ελαφρώς ευρύτερη εσωτερική πλευρά της υπάρχει πελεκημένη εσοχή για την εφαρμογή των ξύλινων θυροφύλλων, τα οποία στερεώνονταν με μεταλλικούς στροφείς, αναρτημένους στο κάθετο λίθινο περιθύρωμα. Η νότια είσοδος των προσκτισμάτων έχει πολλές ομοιότητες με την ανατολική είσοδο, και πιθανόν είναι σύγχρονη της: από το μικρότερο, όμως, άνοιγμά της, φαίνεται ότι είναι δευτερεύουσας σημασίας. Εξωτερικά υπάρχει περιθύρωμα από πελεκημένο ασβεστόλιθο, με χαμηλωμένο τόξο, και εσωτερικά ελαφρώς μεγαλύτερο άνοιγμα τετραγωνισμένης αδιακόσμητης μορφής, και ξύλινο οριζόντιο ανώφλι.

Η βόρεια είσοδος χαρακτηρίζεται από τον καμαροσκέπαστο χώρο, ο οποίος διαιρείται με τόξο, επάνω στο οποίο στερεώνεται η ξύλινη θύρα. Τα εξωτερικά τόξα στη νότια και τη βόρεια όψη είναι διακοσμημένα με λαξευμένους, σκαλιστούς λίθους και ταινία με γεωμετρικό διάκοσμο. Οι δύο τύποι διακόσμησης ανήκουν σε διαφορετικές περιόδους. Το γεωμετρικό μοτίβο, το οποίο προφανώς είναι και το παλαιότερο³³⁹, χρησιμοποιείται σε οριζόντιες

---

³³⁸ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 203.

³³⁹ Γεωμετρικός διάκοσμος χρησιμοποιείται από τον καιρό της Φραγκοκρατίας, ενώ οι λιθανάγλυφες μορφές είναι μάλλον λαϊκόμορφες και ανήκουν στον 18ο-19ο αι. Για τον γεωμετρικό διάκοσμο, βλ. κατωτ. κεφ. 3.3.1. Για τα λαϊκά λιθανάγλυφα βλ. Φ. Ηγουμενίδου, 'Λιθανάγλυφα «φυλακτά» σπιτιών του χωριού Λαζανιά', *RDAC* 1984, 375-

ελαφρώς προεξέχουσες από τους τοίχους ταινίες, ώστε να τονίζεται το σημείο βάσεως του τόξου. Το μοτίβο αυτό απαντάται στην ανατολική και τη δυτική πλευρά του βόρειου εξωτερικού τόξου, στην ανατολική μόνο πλευρά του νότιου εξωτερικού τόξου και στην ανατολική πλευρά του χαμηλότερου κεντρικού τόξου. Προφανώς μεταγενέστερη επισκευή ή απολέπιση του ασβεστόλιθου στα δυτικά του νότιου και κεντρικού τόξου, είχε ως αποτέλεσμα την εξαφάνιση του λιθανάγλυφου από το σημείο αυτό. Στη βόρεια όψη, ο διάκοσμος των δύο γεωμετρικών ταινιών είναι διαφορετικός στην κάθε πλευρά. Οι λίθοι στους οποίους λαξεύεται το σχέδιο αποτελούνται από πελεκημένες πλάκες ύψους 0,10 μ., το κάτω τμήμα των οποίων είναι λοξότμητο με κλίση 45 μοιρών. Στην ανατολική πλευρά το μοτίβο αποτελείται από σειρά μικρών τριγώνων, στα ενδιάμεσα των οποίων προβάλλεται σχέδιο σε σχήμα Ψ. Η τεχνική της κατασκευής φαίνεται υποδεέστερη αυτής του λιθανάγλυφου στη δυτική πλευρά, το οποίο είναι διακοσμημένο με γραμμή ζιγκ-ζαγκ και μικρά τρίγωνα τοποθετημένα μέσα στα μεγαλύτερα τρίγωνα που σχηματίζονται. Η ίδια διακόσμηση χρησιμοποιείται και στο βόρειο και στο κεντρικό τόξο. Προφανώς όλα ανήκουν στην ίδια περίοδο, με εξαίρεση, ίσως, αυτό στην ανατολική πλευρά της βόρειας πύλης, του οποίου ο διάκοσμος ίσως λαξεύτηκε αργότερα (Φωτ. 54). Αυτό ενισχύει την άποψη ότι οι λίθοι διακοσμούνται επί τόπου από τους λιθοξόους, κατά τη διάρκεια των οικοδομικών εργασιών. Το γεωμετρικό αυτό μοτίβο χρησιμοποιείται σε μεγάλη κλίμακα την περίοδο της Λατινοκρατίας³⁴⁰, και πιθανόν είναι σύγχρονο με την κατασκευή της βόρειας εισόδου ίσως τον 16ο αι. Τρεις λίθοι των τόξων στη βόρεια και τη νότια όψη είναι διακοσμημένοι με λαϊκόμορφα λιθανάγλυφα. Στη νότια όψη το πρώτο αποτελείται από έναν εξάγωνο ρόδακα, σχηματισμένο εντός μεγαλύτερου κύκλου. Ανάμεσα στα δύο σχήματα χαράσσονται διαγώνιες γραμμές. Το δεύτερο λιθανάγλυφο απεικονίζει ένα ζώο, πιθανόν όνο. Ο ίδιος εξαγωνικός ρόδακας είναι χαραγμένος και σε λίθο του βόρειου τόξου. Αυτά τα λιθανάγλυφα είναι σαφώς μεταγενέστερα³⁴¹.

388, E. Rizopoulou-Egoumenidou- K. Seretis, ' Folk Art stone carvings in traditional houses in the village of Mitsero', *RDAC* 2000, 407-431.

³⁴⁰ Βλ. κατωτ. σελ. 184-187.

³⁴¹ Όμοιοι ρόδακες διακοσμούν και τουρκική κρήνη στο χωριό Βοΐλα της επαρχίας Σητείας στην Κρήτη, όπως και είσοδο πύργου στο ίδιο χωριό. Βλ. Ε. Καρποδίνη-Δημητριάδη,

Εστίες. Η εστία στο νοτιότερο κελί του ορόφου, στην ανατολική πτέρυγα, διασώζει ένα από τα λίγα μορφολογικά στοιχεία των προσκτισμάτων. Το χαμηλωμένο τόξο του ανοίγμάτος της στηρίζεται σε δύο τεταρτοκυκλικά φουρούσια από ασβεστόλιθο, το κάτω τμήμα των οποίων είναι τοποθετημένο σε ύψος 0,69 μ. από το πάτωμα του ορόφου. Επάνω από το τόξο δημιουργείται τετράγωνο πλαίσιο, το οποίο διακόπτεται από γυψομαρμάρινη διακοσμητική λωρίδα, και ακολουθεί η τριγωνικής μορφής καπνοδόχος. Η εστία προεξέχει των τοίχων 0,42 μ., ενώ η καπνοδόχος της είναι χτισμένη μέσα στον τοίχο. Η μορφή της, σε σύγκριση με τις εστίες του κάστρου του Κολοσσίου, του 15ου αι.³⁴², είναι φτωχική και δεν παρουσιάζει γλυπτή διακόσμηση. Στο δεύτερο από τα νότια κελί του ορόφου της ανατολικής πτέρυγας υπάρχουν τα λείψανα δεύτερης εστίας, από την οποία διεσώθη μόνο ένα φουρούσι και το περίγραμμα της εσοχής της στον τοίχο. Το φουρούσι αυτό, παρόλη την ομοιότητά του με αυτό στο διπλανό κελί, δεν έχει τεταρτοκυκλικό σχήμα αλλά μάλλον τριγωνική μορφή. Δεν έχει διασωθεί κανένα ίχνος από την εστία της Τράπεζας.

Κάστρα και φορτέτσες της Κρήτης. Εικόνες και μνήμες, Αθήνα 1995, πίν. 80-81

³⁴² Βλ. Enlart, *Gothic art*, 498-499 και σχ. 413, 414, 416-418.

2.4.3 Επίμετρο. Η πρόσφατη αποκατάσταση του συγκροτήματος

Οι εργασίες συντήρησης της μονής άρχισαν το 1995, μετά από δύο χρόνια πλήρους αποτύπωσης του μνημείου από ομάδα αρχιτεκτόνων απαρτιζόμενη από τους: Νάσω Χρυσοχού, Έλενα Καλλίρη(+), Ελένη Πετροπούλου, Μαρία Φιλοκύπρου και Αρτέμη Ψευτόδιακο. Τα έξοδα συντήρησης ανέλαβε η Ιερά Μονή Κύκκου, στην οποία ανήκει σήμερα το μετόχι της Μονής της Παναγίας του Σίντη, υπό την ηγουμενία του Πανοσιολογιότατου π. Νικηφόρου, σήμερα Επισκόπου Κύκκου.

Οι εργασίες άρχισαν με καθαρισμό των όγκων χωμάτων, που είχαν συσσωρευθεί τόσο στην αυλή και στα κελιά, όσο και στην εξωτερική πλευρά της βόρειας πτέρυγας της μονής. Αντίθετα, στη νότια πλευρά με την καταστροφή του τοίχου αντιστήριξης, ο οποίος, πιθανόν, υπήρχε εκεί, τα χώματα που συγκρατούσαν τα θεμέλια του Καθολικού διασκορπίστηκαν.

Με τους καθαρισμούς αποκαλύφθηκαν διάφορα στοιχεία τα οποία βοήθησαν στην περαιτέρω μελέτη του μνημείου. Πρώτον, αποκαλύφθηκε το λιθόστρωτο δάπεδο της αυλής το οποίο αποτελείται από τεμάχια λίθων, τοποθετημένα με μικρό αρμό μεταξύ τους στο έδαφος. Αποκαλύφθηκαν επίσης τα λιθόστρωτα δάπεδα σε όλα τα κελιά, τα οποία αποκαταστάθηκαν, οι βάσεις των τόξων στο δεύτερο από τα νότια κελί της ανατολικής πτέρυγας, καθώς και αυτών στο χώρο της βορειοδυτικής γωνίας των προσκτισμάτων.

Στους χώρους όπου έγιναν καθαρισμοί, όπως στη βόρεια και στη δυτική πλευρά και ακόμη εμπεπηγμένα στο ασβεστοκονίαμα που κάλυπτε τον τρούλο κάτω από τα κεραμίδια βρέθηκαν πολλά θραύσματα πήλινων αγγείων τα οποία εντάσσονται στη μεσαιωνική και οθωμανική περίοδο.³⁴³ Τα περισσότερα από αυτά τα θραύσματα αποτελούντο από εφυάλωμένα, διακοσμημένα επιτραπέζια σκεύη, πινάκια, κανάτες και ποτήρια.

Η βυζαντινή και μεσαιωνική κεραμική χαρακτηρίζεται από την εφυάλωση με μόλυβδο ο οποίος δίνει μια λαμπερή και σχετικά διάφανη επιφάνεια, ενώ οι χρωματισμοί επιτυγχάνονται με οξειδία μετάλλων, από τα οποία το οξείδιο του σιδήρου, το οποίο δίδει το καφεκίτρινο χρώμα, και το οξείδιο του χαλκού, το

---

³⁴³ Βλ. D. Papanikola-Bakirtzis, 'Cypriot medieval ceramics: A contribution to the study of individual artists', *Medieval Cyprus*, 197-204.

οποίο δίδει το πράσινο χρώμα χρησιμοποιούνται περισσότερο. Ο κύριος τύπος διακόσμησης είναι ο εγχάρακτος, ο οποίος επιτυγχάνεται με τη χάραξη του λευκού στρώματος του επιχρίσματος, ώστε να αποκαλύπτεται ο κόκκινος πηλός. Άλλος τύπος διακόσμησης των αγγείων είναι ο γραπτός διάκοσμος, όπου τα σχέδια και τα σχήματα αποδίδονται μόνο με χρώμα. Η τελική εφυάλωση, η οποία χαρίζει την αδιάβροχη επιφάνεια στο αγγείο χρησιμοποιείται μέχρι πρόσφατα και σε αγγεία οικιακής χρήσεως³⁴⁴. Από τον 12ο αι. βρέθηκαν στην Κύπρο μόνο παραδείγματα εισαγόμενης εφυαλωμένης κεραμικής³⁴⁵. μετά τις αρχές του 13ο αι. αρχίζουν να εμφανίζονται τοπικά εργαστήρια, τα κυριότερα από τα οποία ήταν αυτά στη Λέμπα της Πάφου, τα οποία λειτούργησαν μέχρι και τον 14ο αι. Τον ίδιο αιώνα, παραδείγματα κυπριακής εφυαλωμένης κεραμικής βρίσκουμε και σε γειτονικές χώρες, όπου υπήρχαν βάσεις των Σταυροφόρων³⁴⁶. Στην τοπική αγγειοπλαστική του αιώνα αυτού, τα διακοσμητικά θέματα τα οποία χρησιμοποιούνται αποτελούν συνέχεια αυτών του 12ου αι., ενώ τεχνοτροπικά είναι ανάλογα με αυτά της Ελλάδος. Αρχικά τα χρώματα του κίτρινου και του πράσινου χρησιμοποιούνται ξεχωριστά, ενώ αργότερα χρησιμοποιούνται και μαζί. Η κεραμική της περιοχής Πάφου έχει της δικές της ιδιομορφίες, όπως τον τραχύ κόκκινο πηλό και τη χαρακτηριστική μορφή της βάσης των αγγείων, η οποία, σύμφωνα με τη Δημ. Μπακιρτζή, έχει “άνω στραμμένο δακτύλιο”³⁴⁷. Η χρήση χρώματος στον διάκοσμο των εγχάρακτων αγγείων πρωτοεμφανίζεται στις αρχές του 13ου αι. προσφέροντας ένα *terminus post quem* για τη συγκεκριμένη ομάδα.

---

³⁴⁴ Τα λεγόμενα *αλειφτά* και *λαπηθιώτικα* (από τη Λάπηθο) αγγεία χαρακτηρίζονται από εφυάλωση του ίδιου τύπου. Για νεώτερη κεραμική Λαπήθου βλ. I. Ionas, *Pottery in the Cyprus tradition*, Nicosia 1998, 67-71.

³⁴⁵ Εγχάρακτα κεραμικά βρέθηκαν στην ανασκαφή της Βασιλικής της Χρυσοπολίτισσας στην Κ. Πάφο και τη Λεμεσό· βλ. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, ‘Η εφυαλωμένη κεραμική στη Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρο (12ος-15ος αιώνας)’, *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος*, 130-131. Για τη βασιλική, βλ. N. Karageorghis, ‘Chronique des fouilles à Chypre en 1978’, *BCH* 103 (1979), 722.

³⁴⁶ Βλ. D. Papanikola-Bakirtzis, ‘Cypriot medieval glazed pottery: Answers and questions’, *Sweet land*, 123 σημ. 32.

³⁴⁷ Βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *έ.α.* 132.

Από τον 14ο αι. και εξής, η κύρια παραγωγή προέρχεται από τα εργαστήρια της Λαπήθου στην Κερύνεια³⁴⁸. Τα λεγόμενα εγχάρακτα αγγεία με καφεκίτρινο και πράσινο χρώμα χρονολογούνται τον αιώνα αυτόν, και αποτελούσαν την κύρια παραγωγή των εργαστηρίων της Πάφου. Μετά τον 14ο αι. τις ανάγκες του νησιού για κεραμικά σκεύη φαίνεται να καλύπτει η Λάπηθος. Χαρακτηριστικό των αγγείων της Λαπήθου είναι ο ωχροκόκκινος πηλός και η υπερυψωμένη βάση, στοιχεία τα οποία χαρακτηρίζουν και τα θραύσματα αγγείων που βρέθηκαν στην περίμετρο της Μονής της Παναγίας του Σίντη. Ο διάκοσμος του εργαστηρίου της Λαπήθου είναι εγχάρακτος, εμπλουτισμένος με καφεκίτρινες και πράσινες πινελιές, ενώ τα θέματα περιλαμβάνουν ανθρώπινες μορφές, πουλιά και ποικιλία μοτίβων. Την περίοδο της Λατινοκρατίας προστίθενται στον θεματολογικό κατάλογο των εφυσωμένων κεραμικών και οι μορφές ιπποτών και ευγενών, με μακριά ενδύματα και πέπλα στο κεφάλι, καθώς και το γαμήλιο ζεύγος στη μορφή αγκαλιασμένου ζεύγους ντυμένου με πλούσια ενδύματα. Άλλα σπανιότερα θέματα είναι οι απεικονίσεις προσωπειών, έφιππων αγίων (πιθανόν του Αγίου Γεωργίου), του σπονδυλωτού φιδιού, του κυνηγού κενταύρου, της σφίγγας κ.α.³⁴⁹

Ανάμεσα στα θραύσματα των εφυσωμένων αγγείων τα οποία βρέθηκαν στον χώρο μέσα και γύρω από το μοναστήρι ξεχωρίζουν κάποια μεγαλύτερα τεμάχια, συνήθως βάσεις από λεκανίδια (*κούπες*), κύπελλα ή πινάκια στα οποία διασώζεται τμήμα του διακόσμου. Παρόλο που δεν φαίνεται ότι υπάρχουν οι εισαγόμενοι τύποι των λεπτεγχαράκτων ή των επιπεδόγλυφων αγγείων, υπάρχει μια μεγάλη ποικιλία εφυσωμένων μεσαιωνικών αγγείων καθώς και αγγείων της περιόδου της Τουρκοκρατίας. Δυστυχώς δεν κατέστη δυνατή η συναρμολόγηση ολόκληρου αγγείου αλλά από τα τεμάχια μπορούν να σκιαγραφηθούν πιθανές απεικονιζόμενες παραστάσεις καθώς και να χρονολογηθούν κάποια από αυτά. Ένα από τα τεμάχια του παλαιότερου ίσως αγγείου που βρέθηκε στον χώρο, είναι αυτό που απεικονίζει φολιδωτό κόσμημα. Το αγγείο αυτό ανήκει στον τύπο του

---

³⁴⁸ Βλ. Papanikola-Bakirtzis, *έ.α.* 124-5, της ίδιας, 'Ο κόσμος της μεσαιωνικής εφυσωμένης κεραμικής της Κύπρου' *Πρακτικά Συμποσίου 'Λεόντιος Μαχαιράς-Γεώργιος Βουστρόνιος, δύο Χρονικά της Μεσαιωνικής Κύπρου' (14-21 Σεπτεμβρίου 1996)*, Λευκωσία 1997, 79-85.

³⁴⁹ Βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, 'Η εφυσωμένη κεραμική στη Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρο (12ος-15ος αιώνας)', *έ.α.* 134.

εγγάρακτου με καφεκίτρινο και πράσινο χρώμα και εφυαλωμένη εξωτερική επιφάνεια³⁵⁰ (Φωτ. 55). Ο πηλός του αγγείου είναι ωχροκόκκινος και το πάχος του τεμαχίου αρκετά λεπτό, ενώ η εφυάλωση έχει μια πράσινη πινελιά στο κέντρο και καφέ-κίτρινες πινελιές στα άκρα. Το φόντο ήταν ασπριδερό, ενώ το εγγάρακτο κόσμημα αποτελείται από μακρόστενες φολίδες, όμοιες με αυτές που διακοσμούν κούπα του 14ου αι. του Μουσείου του Ιδρύματος Πιερίδη. Στην κούπα αυτή απεικονίζεται ένα μεγάλο πουλί, το οποίο κρατά στο ράμφος του αλυσιδοειδή βλαστό. Το σώμα του πουλιού διαιρείται σε τρεις διακοσμημένες ζώνες, στην τελευταία των οποίων παρουσιάζεται φολιδωτό κόσμημα³⁵¹. Παρόμοιο φολιδωτό κόσμημα, το οποίο χρησιμοποιείται ως διακόσμηση ένδυσης βρίσκεται και σε άλλα αγγεία του ίδιου αιώνα, με τη διαφορά ότι στο συγκεκριμένο οι φολίδες είναι μικρότερες και σχεδόν στρογγυλές.

Άλλου τύπου πινάκια, των οποίων βρέθηκαν περισσότερα από ένα θραύσματα, ήταν αυτά των γραπτών με πράσινο χρώμα αγγείων (Φωτ. 56). Εδώ η δακτυλιόσχημη βάση, η οποία διεσώθη λόγω του πάχους του πηλού, φέρει στο εσωτερικό γραπτή διακόσμηση από πράσινο χρώμα καμωμένη με πινέλο επάνω στο στρώμα του επιχρίσματος. Σε αυτόν τον τύπο, ο οποίος κατασκευάζεται στα εργαστήρια της Λαπήθου, απουσιάζει η χάραξη, ενώ η διακόσμηση γίνεται με λιτές γραμμές. Ο τύπος αποτελεί απλοποιημένη μορφή των εγγάρακτων με πράσινη και γραπτή διακόσμηση³⁵². Η μορφή του διακόσμου αποτελείται από απλά γεωμετρικά ή αφηρημένα μοτίβα, όπως κεντρικό τετραγωνικό ή ρομβοειδές περίγραμμα με κοίλες πλευρές, το οποίο δημιουργείται με δύο μόνο πινελιές, και το οποίο περικλείει τεθλασμένη ή κυματιστή γραμμή³⁵³. Αυτή η κατηγορία σύμφωνα με την Παπανικόλα-Μπακιρτζή, χρονολογείται στον 16ο αι.³⁵⁴

---

³⁵⁰ Τον ορισμό αυτό δίδει η ταξινόμηση των J. du Plat Taylor-A.H.S. Megaw, 'Cypriot medieval glazed pottery. Notes for a preliminary classification', *RDAC* 1937-1939, 1-13. Για τον τύπο αυτό, βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Εφυαλωμένη κεραμική*, 50-51.

³⁵¹ Βλ. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Μεσαιωνική κυπριακή κεραμική στο μουσείο του Ιδρύματος Πιερίδη*, Λάρνακα 1989, εικ. 21, της ίδιας, 'Η εφυαλωμένη κεραμική στη Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρο (12ος-15ος αιώνας)', έ.α. εικ. 93.

³⁵² Για τον τύπο των 'εγγάρακτων με πράσινη γραπτή διακόσμηση', βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Εφυαλωμένη κεραμική*, 51, 169-185.

³⁵³ Για παράδειγμα τέτοιου αγγείου, βλέπε στη Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, 'Η εφυαλωμένη κεραμική στην Κύπρο κατά τη Βενετική περίοδο', *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος*, εικ.171

Μια άλλη ομάδα θραυσμάτων που βρέθηκαν στο μοναστήρι είναι αυτή των *εγχάρακτων με πράσινη γραπτή διακόσμηση αγγείων*³⁵⁵. Η εφυάλωση είναι συνήθως ασπριδερού χρώματος με χάραξη γεωμετρικού διακόσμου και πινελιές από πράσινο χρώμα, οι οποίες δεν ακολουθούν τον γραπτό διάκοσμο. Παραδείγματα είναι η βάση του πινακίου αρ. **4**. (Φωτ. 57) με χαραγμένα αμυγδαλοειδή σχήματα (*μάντολα*) το ένα μέσα στο άλλο και με το κέντρο διαγραμμισμένο. Το πόδι, σε αυτό το παράδειγμα, παρουσιάζει μια έντονη κυρτότητα, αλλά στο κάτω τμήμα παρατηρούνται κομμένα επίπεδα, χαρακτηριστικό των εργαστηρίων της Λαπήθου³⁵⁶. Το παράδειγμα αρ. **3**. (Φωτ. 57) αποτελείται από τέσσερα φύλλα σε σχήμα μάντολας, το περίγραμμα των οποίων διακοσμείται και με κυματιστή γραμμή, χωρισμένα στο κέντρο από μια ευθεία γραμμή, και είναι τοποθετημένα γύρω από ένα νοητό κέντρο· λεπτή πράσινη γραμμή, η οποία έγινε με τη βοήθεια μικρού καλαμιού και όχι πινέλου, δημιουργεί αφηρημένα σχήματα γύρω από τον γραπτό διάκοσμο. Η βάση είναι χαμηλή (0,01 μ.) και επίπεδα κομμένη στο κάτω τμήμα. Στο πινάκιο αρ. **2** (Φωτ. 57) το κέντρο κοσμείται από δύο ομόκεντρους κύκλους, χωρισμένους σε τρία μέρη από δύο ίσιες γραμμές, οι οποίες συνοδεύονται στην κάθε πλευρά από κυματιστές. Κυματιστή γραμμή σχηματίζεται και γύρω από τον κύκλο. Η βάση, με ύψος 0,015 μ., έχει στρογγυλεμένο το κάτω τμήμα³⁵⁷. Στο παράδειγμα αρ. **6**, η άσπρη εφυάλωση χαράζεται με δικτυωτή διαγράμμιση και κοσμείται από πράσινες πινελιές. Η ασπριδερή εφυάλωση δεν συνεχίζεται και στο εξωτερικό του αγγείου. Η βάση είναι, όπως και στα άλλα αγγεία, επίπεδα κομμένη με έντονα κυρτά τοιχώματα. Στο παράδειγμα αρ. **12**, το οποίο προέρχεται μάλλον από

και Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Εφυαλωμένη κεραμική*, 187, πίν. LXVII και LXVIII αρ. 100-107.

³⁵⁴ Βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *έ.α.* 188, της ίδιας, 'Η εφυαλωμένη κεραμική στην Κύπρο κατά τη βενετική περίοδο', *έ.α.* 257.

³⁵⁵ Βλ. ανωτ. σημ. 348.

³⁵⁶ Βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Εφυαλωμένη κεραμική*, σχ.XIV.

³⁵⁷ Λόγω του μικρού μεγέθους του τεμαχίου του αγγείου, δεν καθίσταται επιτρεπτή σίγουρη αναγνώριση. Όμοιο παράδειγμα δημοσιεύει η Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *έ.α.* πίν. XXI αρ.108, το οποίο ανήκει τα εργαστήρια Πάφου και τοποθετείται στα μέσα περίπου του 14ου αι.

πινάκιο, το εσωτερικό κοσμείται από χαραγμένο αστερίσκο και πράσινες πινελιές. Ο πηλός είναι ροδαλός και η βάση φαίνεται ότι έχει τύχει επεξεργασίας από τον αγγειοπλάστη³⁵⁸ (Φωτ. 76).

Υπάρχουν, ακόμη, τεμάχια από απλά εφυαλωμένα αγγεία, των οποίων η χρονολόγηση είναι πολύ πιο δύσκολη, καθώς φαίνεται ότι ανήκουν σε νεώτερα αγγεία, όπως τα λεγόμενα αλειφτά της Λαπήθου³⁵⁹. Τα τεμάχια που βρέθηκαν είναι πολύ μικρά για να μπορούν να δώσουν ασφαλείς απαντήσεις. Ένα παράδειγμα είναι το αγγείο αρ. 1 (Φωτ. 57) με κίτρινο εφυάλωμα εσωτερικά και εξωτερικά μέχρι τη βάση, η οποία έχει ύψος περίπου 0,025 μ. και ανήκει στον επίπεδο κοφτό τύπο.

Σε κούπες με ψηλό πόδι η εφυάλωση γίνεται και στην εξωτερική πλευρά, ώστε να μην φαίνεται ημιτελές το αγγείο, αλλά δεν συνεχίζεται και στο πόδι.

Ένα άλλο αγγείο, το οποίο δεν ανήκει στους αναφερθέντες τύπους, είναι ένα πινάκιο με άσπρη εφυάλωση και έναν έντονα σκουρόχρωμο καφέ κύκλο στον πυθμένα. (αρ. 7) (Φωτ. 57). Ο πηλός είναι βαθυκόκκινος, τραχύς, και στο πίσω τμήμα φέρει, πιθανόν, το σημάδι του κατασκευαστή: ένα σχήμα που ομοιάζει με γράμμα Α, με ιδιαίτερα μακρύ το αριστερό σκέλος.

Μια άλλη κατηγορία, η οποία εμφανίζεται σε μεγάλο συγκριτικά βαθμό, είναι αυτή των εφυαλωμένων αγγείων, όπου η διακόσμηση γίνεται με πινελιές από χρώμα οι οποίες ρέουν ελεύθερα από το χείλος του αγγείου μέχρι την εσωτερική βάση του. Το παχύρρευστο χρώμα φαίνεται σχεδόν τρισδιάστατο επάνω στο αγγείο. Τα χρώματα, τα οποία χρησιμοποιούνται, είναι συνήθως το έντονο κίτρινο σε καφεκόκκινη εφυάλωση και το έντονο ανοιχτόχρωμο πράσινο σε σκουρόχρωμη πράσινη εφυάλωση. Το χείλος των αγγείων αυτού του τύπου αναδιπλώνεται προς τα έξω με δύο περίπου εκατοστά υπερκάλυψη και χρωματίζεται, σε αντίθεση με το υπόλοιπο αγγείο που παραμένει χωρίς χρώμα. Ο πηλός που χρησιμοποιείται είναι χονδροκόκκινος με έντονο κοκκινωπό χρώμα. Η βάση στο κάτω τμήμα είναι επίπεδη κοφτή. Αυτού του είδους τα αγγεία πιθανόν

---

³⁵⁸ Όμοιο παράδειγμα δημοσιεύει η Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *έ.α.* πίν. LXII, από τα εργαστήρια Λαπήθου.

³⁵⁹ Βλ. λήμμα, “Αγγειοπλαστική”, *MKE* 1, 44-45.

ανάγονται στην περίοδο της Τουρκοκρατίας και χρησιμοποιούνται μέχρι, σχετικά, πρόσφατα³⁶⁰.

Αργότερα η διακόσμηση στην κεραμική φαίνεται ότι παρακμάζει, ενώ καταβάλλονται προσπάθειες αντιγραφής παλαιότερων προτύπων. Τα γραπτά με πράσινο χρώμα αγγεία κατασκευάζονταν ακόμη και την περίοδο της Τουρκοκρατίας, αλλά η διακόσμηση αποτελείται από ακανόνιστες πινελιές (παράδειγμα αρ.11) (Φωτ. 58).

Από τα πολλαπλά δείγματα κεραμικής, τα οποία βρέθηκαν στον χώρο της μονής, απορρέει το συμπέρασμα ότι γινόταν χρήση του χώρου από τα μεσαιωνικά χρόνια μέχρι και την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Ακριβέστερη χρονολόγηση δεν μπορεί να καταστεί δυνατή, εφόσον τα παλαιότερα τουλάχιστο πινάκια πιθανόν είχαν μεταφερθεί στον χώρο αρκετά αργότερα, ενώ απουσιάζουν ασφαλείς στρωματογραφικές ενδείξεις.

Βόρεια πτέρυγα (Σχ.14). Σε παλαιότερη φωτογραφία διακρίνεται τοξοστοιχία σε συνεχή γραμμή δόμησης με το Συνοδικό και την καμάρα της βόρειας εισόδου, αποτελούμενη από τρία τόξα, η οποία δημιουργούσε καλυμμένη στοά μπροστά από το μαγειρείο και την Τράπεζα (Φωτ. 59)³⁶¹. Η τοξοστοιχία αυτή σώζονταν μέχρι το πρώτο μισό του 20ού αι.· όταν άρχισαν οι εργασίες συντήρησης της μονής το έτος 1994, είχε εξαφανιστεί εντελώς· το μοναδικό στοιχείο που μαρτυρούσε την ύπαρξή της ήταν η αποκάλυψη τετράγωνων λίθων διαστάσεων περίπου 0,45x0,45 μ., συμφυείς με το ανυψωμένο κατά 0,13 μ. δάπεδο του καλυμμένου αυτού ηλιακού, οι οποίοι λειτουργούσαν ως θεμέλια. Ο δυτικότερος λίθος είχε λαξευμένη κυκλική όψη (Φωτ. 60). Στη φωτογραφία οι πεσσοί, οι οποίοι στήριζαν τα τόξα, αποτελούντο από τετράγωνα τεμάχια λαξευμένου πωρόλιθου, ορισμένα από τα οποία φαίνεται ότι είχαν διαβρωθεί, αλλά και τεμάχια από αργούς λίθους. Σπόνδυλος κίονα από ασβεστόλιθο, ο οποίος βρέθηκε στο δεύτερο από τα νότια κελί της ανατολικής πτέρυγας, καθώς και το κυλινδρικό σχήμα το οποίο έχει ο θεμέλιος λίθος από το ίδιο πέτρωμα του πρώτου από τα δυτικά τόξου, δημιουργούν την υποψία ότι αρχικά είχαν

³⁶⁰ Στα εργαστήρια της Λαπήθου συνεχιζόταν η παραγωγή εφυαλωμένων αγγείων μέχρι και το 1974, όταν, με την Τουρκική εισβολή, ανекόπη η παραγωγή· βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Εφυαλωμένη κεραμική*, 211.

³⁶¹ Η φωτογραφία είναι αδημοσίευτη και ανήκει στο αρχείο Στυλιανού. Ευχαριστίες για την παραχώρηση.

χρησιμοποιηθεί κίονες. Οι πεσσοί οι οποίοι απεικονίζονται στη φωτογραφία, φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν πρόχειρα με επαναχρησιμοποίηση παλαιότερου δομικού υλικού, πολύ πιθανόν από παλαιούς θολίτες τόξων.

Με τις εργασίες καθαρισμού απελευθερώθηκε η βόρεια όψη, η οποία ήταν καλυμμένη μέχρι και δύο μέτρα κάτω από όγκους χωμάτων. Στη δυτική γωνία της βόρειας πτέρυγας υπήρχε δωμάτιο χωρίς στέγη, το οποίο, λειτούργησε, τουλάχιστο σε μεταγενέστερη περίοδο, ως το Συνοδικό της μονής· μέσα σ' αυτό, με τις εργασίες καθαρισμού, αποκαλύφθηκε η βάση τόξου από ασβεστόλιθο στο κέντρο του χώρου. Η δυτική όψη, τουλάχιστον στο κεντρικό τμήμα, διατηρούσε το αρχικό ύψος της, στοιχείο το οποίο βοήθησε την αποκατάστασή της.

Η βόρεια είσοδος της μονής είχε φραχτεί με τοίχο στη βόρεια και τη νότια πλευρά, αφήνοντας μόνο μια μικρή θύρα προς την αυλή της μονής (Φωτ. 40). Η κατεδάφιση αυτών των μεταγενέστερων τοίχων ανέδειξε την κύρια αυτή πύλη, στο κέντρο της οποίας υπήρχε τόξο για τη στήριξη μεγάλης ξύλινης θύρας 2,25x2,95 μ., η οποία δεν διασώζεται. Ο καθαρισμός του δαπέδου αποκάλυψε την πέτρινη βάση επάνω στην οποία εδραζόταν ο στροφέας που στήριζε το κάθε φύλλο της θύρας αυτής και ο οποίος πιθανόν αποτελείτο από μεταλλική κατασκευή, ώστε να μπορεί να συγκρατήσει το βάρος της. Κάτω από νεώτερο, πρόχειρα τοποθετημένο επίχρισμα από γύψο, το οποίο και αφαιρέθηκε, σε ύψος 3,05 μ. βρέθηκε η θέση ξύλινου δοκαριού μεγάλης διατομής, το οποίο πιθανόν λειτουργούσε ως ξυλοδεσιά και στήριξη συγχρόνως του άνω τμήματος των θυρόφυλλων. Η στέγη της εισόδου αυτής, η οποία ήταν θολωτή στο εσωτερικό τμήμα και επίπεδη στο εξωτερικό, διασώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση και βοήθησε στον ορισμό του ύψους της στέγασης της πτέρυγας αυτής.

Με τους καθαρισμούς στα βόρεια της πτέρυγας αυτής, σε απόσταση 3,25 μ. από τον εξωτερικό τοίχο, αποκαλύφθηκε τοίχος αντιστήριξης από αργολιθοδομή ύψους 1,84 μ. με το χαρακτηριστικό χαλίκωμα (Φωτ. 61). Φαίνεται ότι σε κάποια περίοδο, μετά την οικοδόμηση της εισόδου, κατέστη αναγκαία η δημιουργία τοίχου αντιστήριξης σε κάποια απόσταση από τη βόρεια εξωτερική τοιχοποιία του μοναστηριού. Αυτό έγινε σε μια προσπάθεια να συγκρατηθούν οι όγκοι χωμάτων από τους γύρω λόφους, παρόλο που τελικά η προσπάθεια αυτή φαίνεται ότι απέβη άκαρπη.

Ανατολική πτέρυγα (Σχ. 3,15). Κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης αποκαλύφθηκε στο πρώτο κελί της ανατολικής πτέρυγας λίθινο ελαιοπιεστήριο διαμέτρου 1,24 μ., θαμμένο σε βάθος 1 μ. κάτω από την επιφάνεια του δαπέδου και καλυμμένο με το λιθόστρωτο δάπεδο του κελιού (Φωτ. 62-63). Ο μικρότερος λίθος του μύλου, ο οποίος χρησιμοποιείται για τη σύνθλιψη καρπών, βρισκόταν στην αυλή. Η θέση αυτή του μύλου δημιουργεί κάποια ερωτήματα. Σήμερα βρίσκεται σε βάθος 1 μ. αλλά μόνο 0,26 μ. από τον δυτικό τοίχο του κελιού και 0,92 μ. από τον νότιο, σε θέση δηλαδή όπου δεν θα μπορούσε να λειτουργεί κανονικά. Εάν σήμερα βρίσκεται στην αρχική του θέση, τότε προϋποτίθεται η ύπαρξή του στο υφιστάμενο σημείο πριν τη δημιουργία του κελιού γύρω από αυτό, η οποία τον έθεσε εκτός λειτουργίας. Πιθανότερη είναι η άποψη ότι μεταφέρθηκε εκεί σε κατοπινό στάδιο και καλύφθηκε για προστασία από κλοπή.

Στα νότια του κελιού αυτού, κατά τη διάρκεια της κατασκευής του περιμετρικού λιθόστρωτου, αποκαλύφθηκε τμήμα τοιχοποιίας πλάτους 0,60 μ., παράλληλης με τον νότιο τοίχο αλλά σε απόσταση 1,15 μ. από αυτόν. Το μήκος αυτής της τοιχοποιίας είναι άγνωστο, εφόσον χάνεται κάτω από τον τοίχο της περίφραξης του ανατολικού συνόρου και προχωρεί μόνο 1,60 μ. δυτικότερα της νοτιοανατολικής γωνίας του κελιού. Αυτή πιθανόν αποτελούσε τμήμα παλαιότερων προσκτισμάτων ή τμήμα του αρχικού τοίχου του περιβόλου.

Στο δεύτερο από τα νότια κελιά αποκαλύφθηκε η βάση τόξου, το οποίο διαιρούσε τον χώρο. Διασώζονται μόνο οι πρώτοι τρεις λαξευμένοι λίθοι και τμήμα νεώτερης τοιχοποιίας, η οποία είχε χτιστεί ώστε να φραχτεί το τόξο και να διαιρεθεί το δίκωρο σε δύο κελιά. (Φωτ. 64) Το διαιρεμένο κελί μάλλον χρησίμευε στην αποθήκευση σιτηρών, πιθανότατα όταν ο αριθμός των μοναχών μειώθηκε, γεγονός το οποίο εξηγεί τη χρήση μαρμάρων στην τοιχοποιία. Κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης του λιθόστρωτου δαπέδου αποκαλύφθηκε λαξευμένο κυλινδρικό τεμάχιο ασβεστόλιθου, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως θεμέλιος λίθος για τη βόρεια πλευρά του τόξου. Αυτό το τεμάχιο φαίνεται ότι αποτελούσε σπόνδυλο κίονα, πιθανόν από παλαιότερη οικοδομική φάση.

Όπως φαίνεται από το δάπεδο, ο βορειότερος τοίχος του δωματίου αυτού, ο οποίος σωζόταν διώροφος, οικοδομήθηκε επάνω σε θεμέλια παλαιότερης τοιχοποιίας. Εσωτερικά των τοίχων του χώρου αυτού υπήρχαν ακόμη ίχνη

γύψινου επιχρίσματος. Στην ανατολική εξωτερική πλευρά του μοναστηριού, βρέθηκαν επίσης ίχνη των αρχικών θεμελίων με μικρή απόκλιση από την υφιστάμενη τοιχοποιία, γεγονός το οποίο επιβεβαιώνει την παλαιότερη ύπαρξη της πτέρυγας αυτής.

Δυτική πτέρυγα (Σχ. 3,17). Η δυτική πτέρυγα φαίνεται ότι είχε υποστεί τη μεγαλύτερη φθορά από όλα τα προσκτίσματα. Διασώζεται μόνο το τμήμα εκείνο με το χαμηλότερο ύψος, καθιστώντας έτσι αδύνατο τον καθορισμό των θέσεων των ανοιγμάτων, εκτός αυτών του νοτιότερου κελιού, όπου ήταν εμφανείς οι βάσεις στενών παραθύρων. Η θέση της δυτικής εισόδου την οποία αναφέρει ο Barsky³⁶² δεν ήταν δυνατόν να εξακριβωθεί λόγω της καταστροφής της τοιχοποιίας.

Ανασκαφές εντός του ναού δεν αποκάλυψαν παλαιότερο δάπεδο· μετά τους καθαρισμούς όμως μπροστά από τη βόρεια είσοδο της εκκλησίας, βρέθηκε η χαμηλότερη ημικυκλική βαθμίδα από πωρόλιθο, στο ίδιο ύψος με αυτό της υπόλοιπης αυλής. Αρχικά η βαθμίδα αυτή, πιθανόν, είχε κανονικό ύψος, το οποίο διαταράχθηκε λόγω της νεότερης στρώσης λιθόστρωτου στην αυλή.

Στο ναό διασώζονται τα ξύλινα κουφώματα των θυρών, αλλά πρόκειται για νεότερα, χωρίς καμία ιδιαίτερη καλλιτεχνική ή αρχαιολογική αξία. Όταν κατασκευάστηκαν πιστά αντίγραφα για να αντικαταστήσουν τα φθαρμένα τεμάχια, τοποθετήθηκαν στο νέο μικρό μουσείο που δημιουργήθηκε μέσα στο Συνοδικό.

Οι καθαρισμοί αποδείχθηκαν χρήσιμοι για την αποκάλυψη των διαφόρων οικοδομικών φάσεων και στοιχείων, και επέτρεψαν να φανεί ολοκληρωμένη η εικόνα της υφιστάμενης κατάστασης του μνημείου, η οποία και καταγράφηκε συστηματικά πριν αποφασιστεί η γενική γραμμή η οποία θα ακολουθείτο στη συντήρησή του. Τα διάφορα σημεία τα οποία λήφθηκαν υπόψη κατά τη διαμόρφωση των αρχών συντήρησης και αποκατάστασης, οι οποίες θα ακολουθούντο, ήταν οι ακόλουθες:

Μετά από την αποκάλυψη διαφόρων αρχιτεκτονικών στοιχείων, η έλλειψη επαρκών δεδομένων για τη συνολική μορφή του μνημείου εξακολουθούσε να παρεμποδίζει την πραγματοποίηση της ολικής αναστήλωσής του.

---

³⁶² Βλ. Grishin, *Pilgrim*, 59 πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, 77.

Η ανάγκη αποκατάστασης σημαντικών στοιχείων τα οποία χάθηκαν, καταστράφηκαν ή αλλοιώθηκαν, όπως η τοξοστοιχία της βόρειας πτέρυγας, τόξα κ.ά., καθώς και το ζήτημα της απομάκρυνσης ασήμαντων νεώτερων οικοδομικών φάσεων του 20ού αιώνα, τα οποία παρεμπόδιζαν την κατάδειξη της ορθής εικόνας της αρχικής κατάστασης του μνημείου, δημιούργησε ερωτηματικά στους μελετητές.

Υπήρχε, επίσης, άμεση ανάγκη στήριξης των προσκτισμάτων, από τα οποία είχε αφαιρεθεί όλη η ξυλεία, συμπεριλαμβανομένων των ανωφλίων των παραθύρων και των δοκών των πατωμάτων του ορόφου και της οροφής, γεγονός το οποίο καθιστούσε τη στατικότητα του κτηρίου επικίνδυνη.

Υπήρχε άμεση ανάγκη στήριξης του Καθολικού. Άστοχες ενέργειες χωρικών, οι οποίοι απομάκρυναν το χώμα από τη νότια πλευρά, είχαν ως αποτέλεσμα τη μετακίνηση των θεμελίων του νότιου τοίχου, δημιουργώντας έτσι μεγάλη ρωγμή, η οποία ξεκινούσε από τη δυτική όψη και κατέληγε στην αιίδα του Ιερού.

Υπήρχε η ανάγκη συμπλήρωσης μέρους της τοιχοποιίας τόσο για στατικούς λόγους, όσο και για να καταστεί δυνατή η αναγνώριση της αρχιτεκτονικής μορφής του μνημείου από το ευρύ κοινό, χωρίς όμως να δημιουργούνται λανθασμένες εντυπώσεις για την αρχική μορφή του, τουλάχιστον όπως ανευρέθη όταν ξεκίνησαν οι εργασίες συντήρησής του.

Έπρεπε επίσης να ληφθεί υπ' όψιν το θέμα της αποκατάστασης του Καθολικού ως χριστιανικού λατρευτικού χώρου.

Υπήρχε το ζήτημα δημιουργίας ελεύθερου χώρου γύρω από το μοναστήρι, ώστε να αναδεικνύεται το μνημείο. Η αρχική του κτηματική περιουσία είχε πωληθεί στα μέσα του αιώνα, με αποτέλεσμα το κτήριο να εφάπτεται άμεσα από δύο τουλάχιστον πλευρές με ξένα κτήματα, τα οποία καλλιεργούνται με μηχανικά μέσα, θέτοντας σε κίνδυνο την ακεραιότητα της εξωτερικής τοιχοποιίας του μνημείου.

Υπήρχε τέλος το θέμα ασφάλισης του χώρου από τα κοπάδια που βόσκουν στη γύρω περιοχή.

Τα παραπάνω ελήφθησαν υπ' όψιν από τους μελετητές με αποτέλεσμα να ακολουθηθούν οι πιο κάτω αποφάσεις και διαδικασίες:

1. Αποφασίστηκε ότι η πλήρης αναστήλωση του μνημείου, εξαιτίας της έλλειψης βασικών στοιχείων για την αρχική του μορφή, θα αποτελούσε λανθασμένο χειρισμό και θα ήταν αντίθετη με τους διεθνείς κανόνες συντήρησης και αποκατάστασης μνημείων. Επίσης με την πλήρη αναστήλωση του μοναστηριού θα γινόταν πλέον απαραίτητη και η διαμόρφωση του εσωτερικού χώρου σε χώρο που θα μπορούσε να κατοικηθεί. Οι σημερινές ανάγκες εγκατάστασης συστημάτων ηλεκτροδότησης, ύδρευσης και αποχέτευσης θα έθεταν σε κίνδυνο τον ιστορικό και οικοδομικό ιστό του κτηρίου.
2. Αποφασίστηκε να γίνει η αναστήλωση μόνο εκείνων των αρχιτεκτονικών τμημάτων, για τα οποία υπήρχε σαφής ένδειξη της αρχικής ύπαρξής τους, και τα οποία θα βοηθούσαν στην αποκατάσταση του αρχικού χαρακτήρα του μνημείου. Αυτά ήταν: (α.) Η αποκατάσταση μέρους της αρχικής μορφής της βόρειας πτέρυγας, από το Συνοδικό μέχρι και τη βόρεια πύλη, και η αποκατάσταση της τοξοστοιχίας μπροστά από τη βόρεια πτέρυγα, εφόσον υπήρχαν αρκετά στοιχεία για την αρχική μορφή των χώρων αυτών (Φωτ. 40-41). (β.) Η αποκατάσταση των τόξων στο Συνοδικό και στο δεύτερο από τα νότια κελί της ανατολικής πτέρυγας. (γ.) Η αποκατάσταση των ξύλινων κουφωμάτων του Συνοδικού, του Καθολικού και των εξωτερικών θυρών του μοναστηριού, ώστε να υπάρχει η δυνατότητα να κλείνει ο περίβολός του, με σκοπό την προστασία από τα κοπάδια που βόσκουν στη γύρω περιοχή, καθώς και η τοποθέτηση απλών σιδηριών στα χαμηλά παράθυρα. (δ.) Η αποκατάσταση όλων των ανωφλίων, ώστε να γίνει δυνατή η ανακατασκευή μέρους της τοιχοποιίας, η οποία ήταν κρίσιμη για την επαρκή στατικότητα των κτηρίων (ε.) Η αποκατάσταση του Καθολικού, ώστε να μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως χώρος λατρείας, ανεξάρτητα από το υπόλοιπο συγκρότημα.
3. Τα υλικά τα οποία θα χρησιμοποιούντο στη συντήρηση του μνημείου θα έπρεπε να ταιριάζουν όσο το δυνατό περισσότερο με τα υφιστάμενα παραδοσιακά υλικά.
4. Οποιαδήποτε νέα στοιχεία, συμπληρώσεις της τοιχοποιίας και άλλα έπρεπε να δηλώνουν με σαφήνεια ότι πρόκειται για νεώτερη οικοδομική φάση, ώστε να μην δημιουργείται σύγχυση σε μελλοντικούς μελετητές.

5. Θα γινόταν σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωση, τόσο των οικοδομημάτων, όσο και των εργασιών συντήρησης, η οποία θα φυλασσόταν σε σχετικό αρχείο.
6. Οι εργασίες μετά τους καθαρισμούς συνεχίστηκαν με την αποκατάσταση της βόρειας πτέρυγας της μονής. Τα υλικά τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για τις εργασίες συντήρησης ήταν όσο το δυνατόν παρεμφερή των αυθεντικών υλικών τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για τη δόμηση του μνημείου. Οποιοσδήποτε εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης, ιδιαίτερα σε σχέση με τα νέα υλικά, ήσαν αναστρέψιμες. Στο εργοτάξιο ανασκάφηκε μεγάλος λάκκος στη γη, όπου και μεταφέρθηκε άνυδρος ασβέστης. Η χημική ζύμωση του με νερό έγινε επί τόπου, και, σύμφωνα με την παραδοσιακή τεχνική, ο ασβέστης παρέμεινε έτσι πριν τη χρήση του για περίοδο ενός μήνα. Ως πρόσμιξη για την κατασκευή ασβεστοκονιάματος χρησιμοποιήθηκαν κίτρινη άμμος και κεραμιδόσκονη με ελάχιστο άσπρο τσιμέντο. Για τον εμποτισμό των ρωγμών χρησιμοποιήθηκε μείγμα παραδοσιακού γύψου με ασβέστη. Όλοι οι λίθοι που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή νέας τοιχοποιίας ή για την επιδιόρθωση υφιστάμενης, συγκεντρώθηκαν από τη γύρω περιοχή, όπου και βρίσκονται σε αφθονία.

Η αποκατάσταση της τοξοστοιχίας έγινε με βάση τα υφιστάμενα ύψη της τοιχοποιίας του Συνοδικού από τη δυτική πλευρά και της βόρειας εισόδου από την ανατολική πλευρά, καθώς και τα δεδομένα σημεία των θεμελίων των κίωνων (Σχ. 16). Οι φωτογραφίες του αρχείου των Στυλιανού βοήθησαν στη συμπλήρωση της εικόνας που παρουσίαζε η τοξοστοιχία πριν την κατεδάφισή της. Η αποκατάσταση των κίωνων στην ίδια μορφή με τετραγωνισμένους και ακανόνιστους λίθους δεν κρίθηκε σωστή, εφόσον αυτοί πιθανόν ανήκαν σε νεώτερη οικοδομική φάση εργασιών. Αποφασίστηκε η κατασκευή κίωνων από μονολιθικά λίθινα τεμάχια, όπως, πιθανόν, ήταν και οι αρχικοί. Αυτοί λαξεύτηκαν από ασβεστόλιθο όμοιο σε σύνθεση με αυτό του νότιου και βόρειου τόξου της βόρειας εισόδου. Οι θολίτες λαξεύτηκαν από ασβεστόλιθο, ο οποίος προήλθε από λατομεία κοντά στο μοναστήρι, και, παρόλο που η αρχική εγκοπή τους έγινε με μηχανικά μέσα, η τελική επεξεργασία τους έγινε στο χέρι. Στις εσωτερικές πλευρές των θολιτών χαραχτήκαν βαθιές αυλακίες, όπως γινόταν και στα μεσαιωνικά μνημεία, ώστε να εισχωρήσει το συνδετικό κονίαμα από γύψο. Η

μετάβαση από το ορθογώνιο της βάσης των τόξων στο κυλινδρικό του κίονα γίνεται με τη χρήση λαξευμένων κιονοκράνων στο σχήμα κόλουρης πυραμίδας .

Η αποκατάσταση της υπόλοιπης βόρειας πτέρυγας έγινε με βάση τα υφιστάμενα δεδομένα. Το ύψος του χώρου του Συνοδικού ήταν γνωστό, εφόσον αυτό διασώζεται στη δυτική όψη. Οι θέσεις των ανοιγμάτων, αλλά και ο τρόπος πάκτωσής τους στην τοιχοποιία, έκαναν εύκολο το έργο αποκατάστασής τους. Οι οπές στερέωσης των δοκαριών της οροφής μας υπέδειξαν τη διατομή τους, παρέμενε, όμως, αναπάντητο το ερώτημα του τρόπου κατασκευής της υπόλοιπης στέγασης. Θεωρήθηκε πιθανότερη η εκδοχή ότι χρησιμοποιήθηκαν σανίδια και όχι καλάμια ή καλαμωτή, εφόσον, παρά τη γειτνίαση με τον ποταμό, δεν υπάρχουν καλάμια στη γύρω περιοχή. Η μικρή κλίση της στέγης ενδεικνυόταν για κάλυψη με χώμα παρά με κεραμίδι. Η κατασκευή δώματος από χώμα θα προϋπέθετε έργο συνεχούς συντήρησης, γεγονός δύσκολο να ακολουθηθεί στην απόμακρη αυτή περιοχή. Έτσι, αποφασίστηκε η χρήση σύγχρονων υλικών, όπως ελαφρομετόν, για την κατασκευή του δώματος, και ασφαλτόπανου, για υδρομόνωση. Το ασφαλτόπανο καλύφθηκε με έγχρωμο υδραυλικό ασβεστοκονίαμα ώστε να μοιάζει με χώμα. Την ίδια γραμμή και τρόπο στέγασης ακολούθησαν και τα υπόλοιπα κελιά μεταξύ του Συνοδικού και της βόρειας πύλης. Στα υπόλοιπα κελιά της βόρειας πτέρυγας δεν διασώζεται το πλήρες ύψος τους και έτσι κρίθηκε ορθό να μην αποκατασταθούν.

Η κατάσταση του παλαιότερου τοίχου αντιστήριξης από αργολιθοδομή, ο οποίος οικοδομήθηκε σε μια προσπάθεια να συγκρατηθούν τα χώματα, τα οποία απειλούσαν να καταχώσουν τη βόρεια όψη, δεν ήταν καλή, ιδιαίτερα στη βάση του, και έτσι χρειάστηκε να οικοδομηθεί νέος τοίχος από αργολιθοδομή, μπροστά από τον παλιό για να τον συγκρατήσει. Ο νέος τοίχος κτίστηκε σε ύψος 1,34 μ., επιτρέποντας, όπου ήταν δυνατό, να φαίνεται πίσω από αυτόν ο παλιός.

Οι βαθμίδες μπροστά από τη βόρεια είσοδο, οι οποίες οικοδομήθηκαν σε κατοπινό στάδιο, κατέληγαν σε τοξωτή κατασκευή, από την οποία διασώζεται μόνο ο πρώτος θολίτης. Άλλα τεμάχια του χαμηλού αυτού τόξου βρίσκονταν διασκορπισμένα μέσα στην αυλή, και έτσι ήταν δυνατή η αποκατάστασή του. Το τόξο αυτό εξυπηρετούσε στη δημιουργία εισόδου, κάτω από την κλίμακα, προς το κελί ανατολικά της βόρειας εισόδου.

Η συμπλήρωση της τοιχοποιίας των προσκτισμάτων επάνω από τα νέα ξύλινα ανώφλια, όπου είχε δημιουργηθεί κενό λόγω της απομάκρυνσης της αρχικής ξυλείας, ήταν επείγουσα για τη στατική ακεραιότητα του μνημείου. Συμπλήρωση της τοιχοποιίας έγινε και σε σημεία όπου μπορούσε να αποκατασταθεί η δομική γραμμή του κτηρίου, σύμφωνα με υπάρχουσες ενδείξεις. Με αυτό τον τρόπο ήταν δυνατή η αποκατάσταση του ολικού ύψους της τοιχοποιίας του νοτιότερου διώροφου χώρου στην ανατολική πτέρυγα (Σχ. 17), καθώς επίσης και του Συνοδικού. Η ευθυγράμμιση του ύψους του χώρου του Συνοδικού με το δώμα της βόρειας εισόδου έδωσε τη γραμμή στέγασης σχεδόν όλης της βόρειας πτέρυγας. Όπου επιβαλλόταν η συμπλήρωση της τοιχοποιίας, τοποθετείτο πρώτα μια λεπτή γραμμή από σπασμένο κεραμίδι, ώστε να δημιουργείται διαχωριστικός αρμός και να διακρίνεται η νέα τοιχοποιία από την υφιστάμενη (Φωτ. 65). Η ίδια τεχνική ακολουθήθηκε και στην περίπτωση συμπλήρωσης του λιθόστρωτου.

Ακολούθησε η αποκατάσταση όλων των οριζοντίων ξύλινων ανωφλίων, των θυρών και των παραθύρων, ώστε να αποκατασταθεί η στατικότητα των προσκτισμάτων. Τα ακριβή μεγέθη της ξυλείας που χρησιμοποιήθηκε καθορίζονταν, όπου ήταν δυνατό, από το ίδιο το μνημείο, εφόσον διασώζονταν οι οπές, μέσα στις οποίες εδράζονταν τα δοκάρια καθώς επίσης και το γύψινο αποτύπωμα του δοκαριού, εφόσον αυτό στερεωνόταν εντός της τοιχοποιίας με γυψοκονίαμα.

Οι εξωτερικές θύρες της μονής έλειπαν οπότε δεν ήταν δυνατή η πιστή ανακατασκευή τους. Τα νέα κουφώματα κατασκευάστηκαν από σανίδι πάχους 0,03 μ. και σύμφωνα με τα πρότυπα των θυρών του ναού (Σχ. 18). Τα δύο χαμηλά παράθυρα στο πρώτο από τα νότια κελί της ανατολικής πτέρυγας έκλεισαν με μια απλού τύπου σιδεριά, ώστε να αποφεύγεται η είσοδος ζώων μέσα στην αυλή του μοναστηριού. Η διπλή θύρα της βόρειας εισόδου κατασκευάστηκε με βάση το υφιστάμενο άνοιγμα καθώς και άλλα καθοδηγητικά στοιχεία, όπως η υποδοχή του στροφέα του θυροφύλλου ή άλλες οπές, οι οποίες παρέμειναν μετά την αφαίρεση άλλων μεταλλικών στοιχείων. Τα διάφορα μεταλλικά τεμάχια όπως κλειδαριές, αμπάρια (σκούντροι), σήμαντρα κ.ά. κατασκευάστηκαν με βάση παλαιά πρότυπα.

Τέλος, κρίθηκε αναγκαίος ο εξωραϊσμός του άμεσου χώρου διέλευσης στο μνημείο. Δημιουργήθηκαν κλιμακωτά επίπεδα (δόμες) από ξερολιθιά κατά μήκος

του δρόμου προς το μοναστήρι από τη βόρεια και νότια πλευρά του (Φωτ. 66). Επιπλέον, ο δρόμος ο οποίος οδηγεί στο μνημείο από τα χωριά Πενταλιά και Σαλαμιού επιχωματώθηκε και στρώθηκε, ώστε να είναι προσπελάσιμος.

Το Καθολικό

Η αποκατάσταση της στατικότητας του Καθολικού επιτεύχθηκε εν μέρει με την κατασκευή τοίχου αντιστήριξης, τρία μέτρα νοτιότερα του Καθολικού, και με την επαναφορά των χωμάτων τα οποία είχαν απομακρυνθεί. Η ρωγμή, η οποία διέτρεχε όλη τη νότια πλευρά του, αποκαταστάθηκε με συρραφή της αργολιθοδομής· επιπλέον τοποθετήθηκαν δύο ενισχυτικοί ελκυστήρες από ανοξείδωτο ατσάλι, διατομής 0,03 μ., από τα βόρεια προς τα νότια, πίσω από το σημείο του τέμπλου και στα ανατολικά των δυτικότερων αντηρίδων. Η τοιχοποιία στα σημεία όπου υπήρχαν μεγάλες εξωτερικές ρωγμές είχε φθαρεί αρκετά, εφόσον το συνδετικό κονίαμα της αργολιθοδομής είχε σχεδόν εξαφανιστεί, εξαιτίας της διείσδυσης νερών βροχής, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί κενό στο κέντρο της τοιχοποιίας. Το κενό αυτό εμποτίστηκε με ένα μείγμα από γύψο και ασβέστη, ώστε να στερεωθεί η αργολιθοδομή. Η στατικότητα του τρούλου εξασφαλίστηκε με τη χρήση στεφάνης από ανοξείδωτο ατσάλι, διαμέτρου επίσης 0,03 μ., το οποίο περιέβαλε τον τρούλο εξωτερικά σε δύο σημεία: στη βάση του τυμπάνου και στη βάση του ημισφαιρικού θόλου. Για τη συρραφή της ρωγμής αλλά και για την υδατοστεγάνωση της στέγης χρειάστηκε να μετακινηθούν τα αρχικά κεραμίδια, τα οποία φυλάχθηκαν για να επαναχρησιμοποιηθούν. Τα νεωτέρου τύπου κεραμίδια, τα οποία κάλυπταν την άκρα της στέγης στη βόρεια και τη νότια πλευρά, καθώς και την απόληξη της τοιχοποιίας της αψίδας του Ιερού και της τετράγωνης βάσης του τρούλου, απομακρύνθηκαν. Τα παλαιά κεραμίδια δεν αρκούσαν στην κάλυψη όλης της οροφής και έτσι τοποθετήθηκαν στον τρούλο του ναού. Νέα κεραμίδια της ίδιας τυπολογίας χρησιμοποιήθηκαν για την υπόλοιπη στέγαση.

Παρόλο που δεν εντοπίστηκαν ενδείξεις ύπαρξης περιμετρικού λαξευτού γείσου στο σημείο απόληξης των στεγών, το κοιλόκυρτο γείσο, το οποίο κοσμεί το άνω τμήμα του τρούλου ενδεχομένως υπήρχε τόσο στο άνω τμήμα της τοιχοποιίας της αψίδας του Ιερού, όσο και στη βόρεια και τη νότια πλευρά του ναού. Το γείσο αυτό πιθανόν αποκολλήθηκε σταδιακά από την οροφή και σε

κατοπινό στάδιο συντήρησης της οροφής να αφαιρέθηκε εξ'ολοκλήρου. Σε καθολικά και ναούς της ίδιας περιόδου το γείσο αυτό όχι μόνο κοσμεί τον τρούλο αλλά χρησιμοποιείται και περιμετρικά της τοιχοποιίας. Ο ίδιος διάκοσμος χρησιμοποιείται και περιμετρικά της οροφής της αψίδας του Ιερού, της οποίας ο τεταρτοσφαιρικός θόλος καλυπτόταν με κεραμίδι. Αντίθετα στο Καθολικό του Σίντη, το κεραμίδι, εάν υπήρχε ποτέ, απουσίαζε από τον θόλο του Ιερού.³⁶³

Κατά τις εργασίες αποκατάστασης τοποθετήθηκε στο Καθολικό απλοποιημένο γείσο μόνο στην εξωτερική απόληξη της τοιχοποιίας της αψίδας του Ιερού, αλλά δεν χρησιμοποιήθηκε κεραμίδι στον θόλο (Φωτ. 11). Λόγω της έλλειψης στοιχείων για τη μορφή τυχόν περιμετρικού γείσου, όπως αυτό του τρούλου, δεν έγιναν προσπάθειες αναστήλωσής του.

Η αποκατάσταση του Καθολικού ως λατρευτικού χώρου επέβαλλε εκτός από τη στατική στήριξη, αποκατάσταση λειτουργικών κατασκευών, όπως του τέμπλου. Τα τρία ξυλόγλυπτα επιχρυσωμένα τεμάχια του τέμπλου είχαν στο μεταξύ αφαιρεθεί για ασφάλεια και φυλάσσονταν στη Μονή Κύκκου³⁶⁴. Εφόσον μόνο αυτά διασώζονταν από το αρχικό τέμπλο, έγιναν σχέδια για την κατασκευή νέου ξυλόγλυπτου τέμπλου. Οι τρεις κοσμητές αποτυπώθηκαν πιστά, ενώ το υπόλοιπο ξυλόγλυπτο αντλεί στοιχεία από το τέμπλο ενός γειτονικού Καθολικού της ίδιας περιόδου, αυτό του Αγίου Σάββα της Καρόνος³⁶⁵. Τα θωράκια, τα οποία στην περίπτωση του τέμπλου του Αγίου Σάββα είναι απλά ζωγραφισμένα, στην Παναγία του Σίντη διακοσμήθηκαν με απλή εγχάρακτη γεωμετρική διακόσμηση. Το νέο τέμπλο κατασκευάστηκε από ξύλο καρυδιάς, το οποίο διατηρεί το φυσικό του χρώμα, εφόσον προστατεύτηκε με συντηρητικό και φυσικά έλαια του ξύλου (Φωτ. 67). Το επιχρύσωμα και το χρώμα δεν κρίθηκαν αναγκαία στην περίπτωση αυτή. Η απόφαση αυτή χαρακτηρίζει την ολική φιλοσοφία που ακολουθήθηκε ως προς την αποφυγή ψευδών εντυπώσεων σε μελλοντικούς μελετητές.

Η τοιχοποιία στο εσωτερικό του ναού υπέστη διάφορες μικρές διορθωτικές εργασίες και συρραφή ρωγμών, με αποτέλεσμα να οξυνθεί η, ήδη μάλλον, ακατάστατη όψη της αργολιθοδομής. Εφόσον και παλαιότερα η

³⁶³ Για παραδείγματα ναών με αυτά τα χαρακτηριστικά βλ. κατωτ. σελ. 157-158.

³⁶⁴ Σήμερα, τα τεμάχια αυτά κοσμούν τους τοίχους του μεγάλου οκταγωνικού δωματίου στο Μουσείο της Μονής Κύκκου.

³⁶⁵ Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 262.

τοιχοποιία είχε ασπριστεί με ασβέστη, η τεχνική αυτή κρίθηκε επιτρεπτή ώστε να δώσει μια ομοιομορφία στην επιφάνεια. Χρησιμοποιήθηκε μια αρκετά αραιή διάλυση ασβέστη σε νερό ελαφρά χρωματισμένο με ώχρα, ώστε να μην έχει το εκτυφλωτικό άσπρο χρώμα.

Για τα κουφώματα του Καθολικού ανακατασκευάστηκαν αντίγραφα των παλαιών θυρών (παραλείφθηκαν, όμως, τα μικρά διακοσμητικά χαρακτηριστικά που τις κοσμούσαν), οι οποίες είχαν φθαρεί σε τέτοιο βαθμό ώστε δεν επιτρεπόταν η απλή συντήρησή τους. Όλα τα παράθυρα του τρούλου παρουσίαζαν πρόβλημα στατικότητας, λόγω της μετακίνησης των λίθινων κλειδιών τους, ενώ το δυτικό και το ανατολικό παράθυρο βρίσκονταν, εν μέρει, κάτω από την επιφάνεια της στέγης. Έτσι, σε μεταγενέστερο στάδιο, κατέστη αναγκαία η μερική φραγή τους με ελεύθερους λίθους, οι οποίοι τοποθετήθηκαν με τέτοιο τρόπο, ώστε να εμποδίζεται η εισροή νερών βροχής. Τα κλειδιά αποκαταστήθηκαν και αφαιρέθηκαν οι λίθοι που τα έφραζαν. Η ύπαρξη και η μορφή τυχόν διαχωριστικών των παραθύρων ήταν άγνωστη, ενώ η δημιουργία νέων γύψινων ή λίθινων διαχωριστικών με τεμάχια γυαλιού χωρίς την ύπαρξη παλαιότερων δειγμάτων κρίθηκε ακατάλληλη. Αποφασίστηκε κατά συνέπεια η χρήση μη αντανακλαστικού γυαλιού με σιδερένιο πλαίσιο στο χρώμα του ασβεστόλιθου για το κλείσιμο των ανοιγμάτων αυτών.

Η δημιουργία χώρου προστατευτικής ζώνης γύρω από το μνημείο, ο οποίος παράλληλα θα λειτουργούσε και ως χώρος λιτανείας (*αμβλατούριον*), καθώς επίσης και ως βάση για την ανάδειξη του μνημείου, επέβαλε την κατασκευή λιθόστρωτου διαδρόμου γύρω από αυτό. Για την κατασκευή του, πλάτους 1,9 μ., χρησιμοποιήθηκαν μόνο λιθάκια από τη γύρω περιοχή, ώστε να συνάδουν με την υφιστάμενη αργολιθοδομή των προσκτισμάτων. Από τα δυτικά και τα ανατολικά δημιουργήθηκε επίσης χαμηλός τοίχος αντιστήριξης, ο οποίος συγκρατεί το υψηλότερου επιπέδου έδαφος.

Στο μνημείο, μετά την αποκατάστασή του, απονεμήθηκε το *Diploma της Europa Nostra* (European Association for the protection and enhancement of Europe's architectural and natural heritage), δηλ. το πανευρωπαϊκό βραβείο για το έτος 1997.

3. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΤΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΝΑΩΝ ΚΑΙ ΜΟΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ

Γενικά για την αρχιτεκτονική της ενετικής περιόδου

Για να εξαχθούν ορισμένα συμπεράσματα αναφορικά με τις επιδράσεις που είχε η Ενετοκρατία στη ντόπια ναοδομία και αρχιτεκτονική, θα πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν η εξέλιξη της εκκλησιαστικής και κοσμικής αρχιτεκτονικής στη Βενετία τον 15ο και 16ο αι. Η ενετική αρχιτεκτονική τον 15ο αι. αντλεί ακόμη στοιχεία από τη ρωμανική και περισσότερο από τη γοτθική αρχιτεκτονική, η οποία και διαρκεί μέχρι τον 16ο αι.³⁶⁶, την ενετο-βυζαντινή αρχιτεκτονική, η οποία παρουσιάζεται από τον 7ο αι. και παύει να υφίσταται μόνο μετά την τρίτη δεκαετία του 16ου αι.³⁶⁷, ενώ από τον 15ο αι. αρχίζει να δέχεται επιδράσεις και από την αναγεννησιακή αρχιτεκτονική της υπόλοιπης Ιταλίας, η οποία εμπνέεται από κτήρια του αρχαίου ρωμαϊκού κόσμου³⁶⁸. Παράλληλα, υπήρχαν εμπορικές συναλλαγές με τον αραβικό κόσμο, ήδη από τον 9ο αι.³⁶⁹, με αποτέλεσμα, από

---

³⁶⁶ Τα περιθωράματα, σύμφωνα με τον A. Kingsley Porter, 'French Gothic and the Italian Renaissance', *Art and Archeology* 7 (1918) 105-119, αποτελούν συνέχεια του γοτθικού ρυθμού, όπως και οι τετράφυλλοι ρόδακες που αντιγράφονται από γαλλικά μνημεία ενός αιώνας πριν. Η γαλλική μεσαιωνική τέχνη δίδει τη βάση για την αναγεννησιακή τέχνη· βλ. επίσης M. Wundram, λήμμα "Renaissance", *DA* 26, 185-186 και γενικά, H. Focillon, *The art of the West in the Middle Ages*, II, London²1969, 55, P. Kidson, λήμμα "Gotico", *Enciclopedia dell' arte Medievale VII*, Italia 1996, 41-54, D. Howard, 'Civic and religious architecture in Gothic Venice', *Venice: Art and architecture*, I, εκδ. G. Romanelli, Cologne 1997, 118-155, B. Borngässer, 'Florence and Siena: Communal rivalry', *The Art of Gothic: Architecture, sculpture, painting*, εκδ. R. Toman, Cologne 1998, 259-260. Η επιμονή στο πρότυπο της γοτθικής αρχιτεκτονικής παρατηρείται και στην Κρήτη· βλ. Δημακόπουλος, *Τα σπίτια του Ρεθύμνου*, 171-173.

³⁶⁷ Σύμφωνα με την D. Howard, *The architectural history of Venice*, London 1980, 19, η βυζαντινή επίδραση αρχίζει να διαδίδεται από τον 7ο μέχρι τον 13ο αι., όταν η γοτθική αψίδα παίρνει τη θέση της βυζαντινής. Η αναβίωση της βυζαντινής αρχιτεκτονικής παρουσιάζεται επίσης σε εκκλησιαστικά μνημεία του 15ου και 16ου αι. με τη χρήση τρούλων. Παραδείγματα αποτελούν η St. Maria Formosa του 1492, ο San Giovanni Crisostomo του 1497, ο San Salvatore του 1506 κ.ά. Από το 1530 και μετά εμφανίζονται τα επίπεδα διακοσμητικά ταβάνια· βλ. Lieberman, *Renaissance Architecture*, 19-20.

³⁶⁸ Γενικά για την ενετική αρχιτεκτονική βλ. J. Alazard, *La Venise de la Renaissance*, Paris 1956, E. Arslan, *Venezia Gotica*, Venice 1970, Howard, *Sansovino*, J. Mc Andrew, *Venetian architecture of the Early Renaissance*, Mass. 1980, Lieberman, *έ.α.*, E. Concina, *A history of Venetian architecture*, Cambridge 1998, εκδ. Romanelli, *Venice: Art and architecture*, I,II, *έ.α.*

³⁶⁹ Βλ. A. E. Laiou, λήμμα "Commerce and trade", *ODB* 1, 490-491, D. Howard, 'Venice and Islam in the Middle Ages. Some observations on the question of architectural influence', *Architectural History* 34 (1991) 61. Η απόφαση του συμβουλίου των Δέκα το έτος 1278, για

αρκετά νωρίς, η ενετική αρχιτεκτονική να δανείζεται στοιχεία από την αραβική ισλαμική αρχιτεκτονική (π.χ. τη φλογόσχημη τρίλοβη αψίδα, τον διάκοσμο του στηθαίου της οροφής κ.ά.³⁷⁰), με γνωστότερα παραδείγματα τον καθεδρικό ναό του Αγίου Μάρκου³⁷¹ και το Παλάτι των Δόγηδων³⁷².

Οι επιδράσεις της ενετικής αρχιτεκτονικής στην εκκλησιαστική μνημειακή αρχιτεκτονική της Κύπρου είναι περιορισμένες. Δυτικά αρχιτεκτονικά στοιχεία, τα οποία εμφανίζονται την περίοδο αυτή, συχνά αντιγράφουν στοιχεία από τη γοτθική αρχιτεκτονική, γεγονός που πιθανόν οφείλεται στον συντηρητισμό τόσο της Ελληνικής Εκκλησίας όσο και της ίδιας της Βενετίας. Σε αντίθεση με την περίοδο της Φραγκοκρατίας, την περίοδο της Ενετοκρατίας υπάρχει πολύ μικρός αριθμός λατινικών εκκλησιών, οι οποίες αποδίδονται εξ ολοκλήρου σε αυτήν (λ.χ. Άγιος Μάμας στο χωριό Άγιος Σωζόμενος Ποταμιάς)³⁷³, ενώ υπάρχουν ακόμη πιο λίγα γνωστά παραδείγματα λατινικών μονών, οι οποίες ιδρύθηκαν την περίοδο αυτή (λ.χ. Fortamia στο Τριμίθι)³⁷⁴. Για την απουσία λατινικών εκκλησιαστικών

τη μείωση των συναλλαγών με τη Συρία και την Αίγυπτο, επίσης αποδεικνύει ότι υπήρχε εμπόριο μεταξύ των χωρών αυτών και της Βενετίας: βλ. P. Racine, 'Note sur le trafic Veneto-Chypriote à la fin du Moyen Age', *ByzForsch* 5 (1977) 308-309.

³⁷⁰ Για τις επιδράσεις του αραβικού κόσμου στην αρχιτεκτονική και πολεοδομία της Βενετίας, βλ. D. Howard, *Venice and the East. The impact of the Islamic world on Venetian architecture 1100-1500*, New Haven and London 2000. Για παράδειγμα βλ. φωτ. 85.

³⁷¹ Βλ. Howard, 'Venice and Islam', έ.α. 62-63, της ίδιας, *Venice and the East*, έ.α. 99-109, O. Demus, *The church of St. Mark in Venice: History, architecture and sculpture*, Washington 1960, 104-105, L. di Giacomo, λήμμα "Venice: S. Marco", *DA* 32, 207, W. Dorigo, 'Venetia before Venice: From Grado to San Marco', *Venice: Art and architecture*, I, έ.α. 62-74.

³⁷² Βλ. Howard, 'Venice and Islam', έ.α. 62-63, 67, της ίδιας, *Venice and the East*, έ.α. 175-188, της ίδιας, 'Civic and religious architecture in Gothic Venice', *Venice: Art and architecture*, I, έ.α. 126-132.

³⁷³ Ο Gunnis, *Historic Cyprus*, 205, τον τοποθετεί στον 16^ο αι. ενώ ο Enlart, *Gothic art*, 172 αναφέρει ότι δεν οικοδομήθηκε πριν τον 15^ο αι. Ο Άγιος Μάμας Ποταμιάς, πιθανόν χτίστηκε ως λατινικός ναός, εφόσον η Ποταμιά αποτελούσε βασιλικό κτήμα και αναφέρεται ως ενοικιασμένη από το βενετό ευγενή Baylan Petran το έτος 1516. βλ. Αριστείδου, *Ανέκδοτα έγγραφα*, Β', 312. Πολύ νωρίτερα, κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας, είχε χτίσει στο χωριό το ανάκτορό του ο Πέτρος Β' Λουζινιάν, το οποίο λεηλατήθηκε και πυρπολήθηκε από τους Μαμελούκους το 1426 για να ανοικοδομηθεί από τη βασίλισσα Αικατερίνη Κορνάρο. Γενικά για την Ποταμιά, βλ. *Μαχαιράς*, §§ 22, 77, 597, 620 και Mas Latrie, *Histoire*, II, 535.

³⁷⁴ Το μοναστήρι Fortamia, κοντά στον χωριό Τριμίθι στον Πενταδάκτυλο, ανήκε στο Τάγμα των Καρμηλιτών μοναχών από το 1513, όταν αυτοί έκαναν αίτηση αγοράς του στο

κτηρίων πρέπει να ληφθούν υπ' όψιν η μερική έξοδος λατινικών μοναστικών ταγμάτων μετά τις επιδρομές των Μαμελούκων, η καταστροφική μανία των Τούρκων έναντι λατινικών κτισμάτων, η ύπαρξη αρκετών υφιστάμενων κτηρίων από την περίοδο της Φραγκοκρατίας αλλά και η σύντομη διάρκεια της περιόδου αυτής με την περιορισμένη εγκατάσταση ενετών υπηκόων στην Κύπρο.

Η ναοδομία κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας στην Κύπρο αποτελεί ένα συγκερασμό βυζαντινών, φραγκικών και, σε μικρότερο βαθμό, αναγεννησιακών στοιχείων. Το πρότυπο της βυζαντινής αρχιτεκτονικής δεν αλλοιώνεται σε μεγάλο βαθμό, με εξαίρεση μεμονωμένες περιπτώσεις μνημειακών ναών στις πόλεις, οι οποίοι επηρεάστηκαν από αντίστοιχα λατινικά κτίσματα και προσπάθησαν να τα μιμηθούν. Παραδείγματα αποτελούν οι ναοί του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων στην Αμμόχωστο³⁷⁵ και η Παναγία Χρυσοδηγήτρια ή Άγιος Νικόλαος (Bedestan)³⁷⁶ στη Λευκωσία. Η επίδραση της Δύσης παρουσιάζεται στη μορφή των πελεκημένων ορθογωνισμένων λίθων, των οξυκόρυφων τόξων και των περίτεχνων διακοσμητικών περιθυρωμάτων, τα οποία μιμούνται, σε μικρότερη κλίμακα και όχι τόσο έντεχνα, τους δυτικούς καθεδρικούς ναούς στο νησί. Το ίδιο συνέβαινε και στα μνημεία άλλων ενετοκρατούμενων χωρών (λ.χ. Κρήτης και Επτανήσων). Παλαιότερα εκκλησιαστικά κτήρια συχνά ανακαινίζονται από ντόπιους τεχνίτες, ώστε να συμβαδίζουν με το νέο ρεύμα της εποχής. Οι επεμβάσεις είναι απλές και συνήθως αποβλέπουν στην προσθήκη νάρθηκα ή στην ανακαίνιση τοιχοποιίας, η οποία είχε υποστεί βλάβες από τους συχνούς σεισμούς του 16ου αι.³⁷⁷

Συμβούλιο των Δέκα· βλ. Αριστείδου, *Ανέκδοτα έγγραφα*, Β', 122. Τότε πιθανόν χτίστηκε και το μοναστήρι από το οποίο δεν διασώζονται τα προσκτίσματα. Το Καθολικό, το οποίο διασώζεται, μάλλον είναι ο ναός στον οποίο κάνει αναφορά ο Enlart, *έ.α* 201-201 (ο ναός ήταν αφιερωμένος στον Άγιο Χαραλάμπο, παρόλο που ο ίδιος αναφέρει το όνομα St. Glistra) και έμεινε ανολοκλήρωτος πιθανόν λόγω της τουρκικής εισβολής του 1570. Ο Enlart τον ανάγει τεχνοτροπικά στην ίδια περίοδο με τον Άγιο Μάμαντα Μόρφου και τον Άγιο Σωζόμενο Ποταμιάς, δηλ. στα τέλη του 15ου – αρχές του 16ου αι., χρονολόγηση η οποία συμφωνεί με την αναφορά της αγοράς του χωριού.

³⁷⁵ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 253-258.

³⁷⁶ Βλ. ανωτ. σημ. 133.

³⁷⁷ Για τις διάφορες φυσικές καταστροφές που έπληξαν το νησί βλ. Α. Αιμιλιανίδης, Π. Δίκαιος, Α. Ιντιάνος, Α. Σπυριδάκης, 'Συμβολή στη μελέτη της κυπριακής ιστορίας: Δύο σελίδες του χειρογράφου Μαχαιρά στη Μαρκιανή', *ΚυπρΣπ* 2Β' (1938) 121-140 και Θ. Σταυρίδης, 'Ο σεισμός του 1491 στην Κύπρο', *EKEE* 24 (1998) 136 για τις καταστροφές

Οι σύνθετες αρχιτεκτονικές μορφές με στοιχεία από τη ρωμαϊκή αρχαιότητα, οι οποίες επεκράτησαν στη Βενετία στο τέλος του 15^{ου} αι. και οι οποίες διαδόθηκαν στις αποικίες της Βενετίας³⁷⁸ ποτέ δεν φθάνουν στο νησί. Σε αντίθεση με τα παραδείγματα στη Βενετία, στην Κρήτη και σε άλλα ενετοκρατούμενα νησιά, όπου οι Βενετοί χρησιμοποιούν αρχιτέκτονες τους ή συμβουλευόνταν βιβλία ιταλών αρχιτεκτόνων όπως του Serlio και Palladio (για την ανακαίνιση κυρίως προσόψεων παλαιότερων εκκλησιών, με την υιοθέτηση μιας κλασικής αναγεννησιακής γλώσσας), στην Κύπρο δεν συνέβαινε κάτι τέτοιο³⁷⁹. Ομολογουμένως στην Κρήτη, όπου η ενετική κυριαρχία είχε πολύ μεγαλύτερη διάρκεια (1211-1669), οι πλείστες ανακαινίσεις του τύπου αυτού, οι οποίες επεκτείνονται και στην κοσμική αρχιτεκτονική, έγιναν κυρίως τον 17ο

στην Πάφο.

³⁷⁸ Βλ. Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, 239.

³⁷⁹ Η πρόσοψη του ναού του Χριστού Κεφαλά στον Χάνδακα ανακαινίστηκε το έτος 1616 από τον βενετό υπομηχανικό του βασιλείου Fr. Basilicata, ο οποίος σχεδίασε μαρμάρινο περιθύρωμα και επένδυσε την πρόσοψη με πωρόλιθο. Επίσης σε έγγραφο του 1643 αναφέρεται ότι ο Θωμάς Μπενέτος και ο αδελφός του Μαθιός αναλαμβάνουν να σκαλίσουν την πόρτα της Μονής της Ακρωτηριανής στον Χάνδακα, σύμφωνα με το σχέδιο του Francesco Basilicata· βλ. Μ. Καζανάκη-Λάππα, 'Η αρχιτεκτονική γλυπτική στον Χάνδακα', *ΣΤ' Κρητολογικό Συνέδριο*, 175-180, της ίδιας, 'Ζωγραφική, γλυπτική, αρχιτεκτονική', 450-451, 481. Άλλο παράδειγμα αποτελεί η πύλη του Καθολικού της Μονής Αγίας Τριάδος Τζαγκαρόλων στο Ακρωτήρι κοντά στο αεροδρόμιο των Χανίων, η οποία κτίστηκε το 1631 αντιγράφοντας την ενετική αρχιτεκτονική από γνωστά βιβλία Ιταλών αρχιτεκτόνων, όπως του Serlio, και η πρόσοψη του Καθολικού της Μονής Αρκαδίου κοντά στο Ρέθυμνο, έργο του 1587· βλ. Δημακόπουλος, *Η κατοικία στην Κρήτη κατά την τελευταία περίοδο της Βενετοκρατίας (περ. 1538-1645)*, (έ.α. σημ. 276) 20-21, του ίδιου, *Τα σπίτια του Ρεθύμνου*, 184, του ίδιου, 'Η πύλη του Ιησού των βενετσιάνικων οχυρώσεων του Χάνδακα', *Φρουριακά Χρονικά* 1 (1973) 175-212, του ίδιου, 'Italian renaissance in Crete', *Architectural Review*, Febr. (1977), 131-132, P. Cameron, λήμμα "Crete", *DA* 8, 156, Μπούρας, έ.α. 258-260. Στη Ζάκυνθο η είσοδος της Παναγίας Φανερωμένης της Ζακύνθου (1644-1659) ακολουθεί πρότυπο των σχεδίων του Ιταλού αρχιτέκτονα Serlio· βλ. Καζανάκη-Λάππα, 'Ζωγραφική, γλυπτική, αρχιτεκτονική', 450-451, 481. Ο ναός, θύμα των σεισμών του 1953, αποτελούσε χαρακτηριστικό παράδειγμα ενετικής αρχιτεκτονικής της περιόδου με τη διάρθρωση της πρόσοψης σε τρεις ζώνες, το γείσο και την ουρανία· βλ. Μπούρας, 'Βενετική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα' (έ.α. σημ. 76) 82- 83. Για τυπικό ναό της Ενετοκρατίας στην Κρήτη βλ. Ι.Θ. Στεριώτου, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646). Συμβολή στη φρουριακή αρχιτεκτονική του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1979, 238.

αι.³⁸⁰, όταν λαμβάνει τμήμα στη Δύση η εξέλιξη της αρχιτεκτονικής από την όψιμη Αναγέννηση στον Μανιερισμό και τις απαρχές του Μπαρόκ³⁸¹.

Η παρατήρηση του Χ. Μπούρα ότι στην Πελοπόννησο “μετά τον διαμελισμό της αυτοκρατορίας από τους Σταυροφόρους... θα διαπιστωθεί μια διπλή αρχιτεκτονική δραστηριότητα με την ανέγερση αφενός μερικών μεγάλων, καθαρά γοθικών μνημείων από το επικυρίαρχο φραγκικό στοιχείο και αφετέρου μικρών ορθοδόξων εκκλησιών που συνεχίζουν τη ντόπια παράδοση και επηρεάζονται κατά περίπτωση από την ξένη...”³⁸², ισχύει επακριβώς και για την Κύπρο. Γενικότερα, στους ορθοδόξους ναούς, επεκράτησαν τα μικρών διαστάσεων οικοδομήματα, η αρχιτεκτονική των οποίων επιβαλλόταν λόγω οικονομικών και περιβαλλοντολογικών συνθηκών που περιόριζαν τα υλικά αλλά και τον τρόπο δομής.

Η κοσμική αρχιτεκτονική δέχεται πιο εύκολα επιδράσεις και, πιθανόν, πολλά από τα κτίσματα τα οποία μπορούν να χαρακτηριστούν ως “αναγεννησιακά” ή τουλάχιστον έντονων δυτικών τυπολογικών και μορφολογικών στοιχείων κτίστηκαν από δυτικούς ευγενείς ή έλληνες ευγενείς, οι οποίοι αφομοιώθηκαν στη δυτική κουλτούρα. Όπως και στην Κρήτη έτσι και στην Κύπρο υπάρχουν δύο μεγάλες αρχιτεκτονικές κατηγορίες οικοδομών: αυτές οι οποίες χτίστηκαν από Βενετούς για το Δημόσιο και αυτές οι οποίες χτίστηκαν από ευγενείς και των δύο κοινοτήτων ή από μικτές οικογένειες³⁸³. Από την

---

³⁸⁰ Βλ. Καζανάκη-Λάππα, ‘Η αρχιτεκτονική γλυπτική στον Χάνδακα’, έ.α. 178 και Α. Καλπάρη-Γεωργουλάκη, ‘Οι ιδιωτικές κατοικίες στα Χανιά υπό την επίδραση της ενετικής κυριαρχίας’, *ΣΤ’. Κρητολογικό Συνέδριο*, 207-211.

³⁸¹ Στην Κρήτη ακολουθήθηκαν προγράμματα εξωραϊσμού των πόλεων καθώς και άλλα έργα κοινής ωφελείας. Στον Χάνδακα της Κρήτης ο 17ος αιώνας υπήρξε περίοδος μεγάλης οικοδομικής δράσης με την ανέγερση δημοσίου κτηρίου για τη στέγαση της υπηρεσίας της Διοίκησης καθώς και τη διαμόρφωση μνημειώδους πλατείας, την οικοδόμηση της Λότζιας, την αναστήλωση των στρατώνων του Αγίου Γεωργίου, τη μεταφορά νερού από τον Γιούχτα κ.ά. Τα έργα αυτά δεν απέβλεπαν μόνο στην ενίσχυση της ενετικής εξουσίας, αλλά ήταν επίσης έργα κοινής ωφελείας, δημοφιλή με τις νέες επικρατούσες ιδέες της Αναγέννησης· βλ. Καζανάκη-Λάππα, ‘Ζωγραφική, γλυπτική, αρχιτεκτονική’, 451, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Για την εξέλιξη της εξέλιξη της ενετικής αρχιτεκτονικής από την όψιμη Αναγέννηση στον Μανιερισμό και το Μπαρόκ βλ. εκδ. Romanelli, *Venice: Art and architecture*, I, II, (έ.α. σημ. 366) 202, 316-339, 469-491.

³⁸² Βλ. Χ. Μπούρας, ‘Η φραγκοβυζαντινή εκκλησία της Θεοτόκου στο Ανήλιο (τ. Γκλάτσα) της Ηλείας’, *ΔΧΑΕ* περίοδ. Δ’, 12 (1984) 240.

³⁸³ Βλ. J. Dimacopoulos, ‘Italian Renaissance in Crete’, *Architectural Review*, Febr. (1977),

κοσμική αρχιτεκτονική της περιόδου της Ενετοκρατίας σώζονταν ελάχιστα στοιχεία μέχρι και τις αρχές του 20ού αι.· σε αυτά περιλαμβάνονταν ένα τμήμα της πρόσοψης του βασιλικού ανακτόρου της Αμμοχώστου³⁸⁴, τμήμα από κάποιο κτήριο βορειοανατολικά της εκκλησίας του Αγίου Φραγκίσκου στην Αμμόχωστο³⁸⁵, καθώς και περιθυρώματα και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη³⁸⁶. Οι Βενετοί συνέβαλαν και στην αναβάθμιση των αστικών κέντρων με έργα, όπως η αποξήρανση του βάλτου της Κωνσταντίας κοντά στην Αμμόχωστο, η κατασκευή αγωγού ύδρευσης της πόλης της Αμμοχώστου κ.α.³⁸⁷

Μια νέα τυπολογία η οποία χρησιμοποιείται στην Κύπρο, ένα κράμα μεταξύ της οχυρωματικής και της κοσμικής αρχιτεκτονικής, είναι αυτή της “οχυρωμένης οικίας”· παραδείγματα βρίσκουμε στο Σιγουρί, Ξενοδόχο της Πάφου, Γαστριά, Κολόσσι, Κούκλια, Ποταμιά κλπ.³⁸⁸ Η νέα αυτή τυπολογία επηρεάζει και την αρχιτεκτονική των πόλεων, όπως φαίνεται από παραδείγματα κτηρίων τα οποία χτίστηκαν μετά το 1426, και τα οποία αποτύπωσε ο Enlart³⁸⁹.

---

130. Στην Κύπρο δυστυχώς δεν έχουν επισημανθεί μέχρι στιγμής περισσότερες λεπτομέρειες για τις διάφορες οικοδομές ώστε να επιβεβαιώνονται ονόματα ευγενών κατόχων των.

³⁸⁴ Για το σχέδιο του βασιλικού ανακτόρου της Αμμοχώστου βλ. Enlart, *έ.α.* σχ. 391. Η πρόσοψη του ανακτόρου έφερε τρία ημικυκλικά τόξα με τέσσερις κίονες από τα ερείπια της Σαλαμίνας, όμοιες με αυτή η οποία διακοσμούσε την πλατεία μπροστά από το ανάκτορο στη Λευκωσία. Επάνω από την κεντρική αψίδα υπήρχε ο θυρεός του Giovanni Renier, στρατηγού της Κύπρου το 1552· βλ. G. Jeffery, *The present condition of the ancient architectural monuments of Cyprus* (communicated to the Society of Antiquaries), Oxford 1910, 132. Το ανάκτορο σχεδιάστηκε από τον Girolamo Sanmicheli ο οποίος σχεδίασε και τη γνωστή έπαλξη Martinegro· βλ. J. Lafontaine Dosogne, ‘Monuments Vénetiens de Chypre’, *Venezia ed il Levante fino al secolo XV*, II, Firenze 1974, 2.

³⁸⁵ Βλ. Enlart, *έ.α.* 454-455, σχ. 383.

³⁸⁶ *Αвт.* 402-414.

³⁸⁷ Βλ. B. Arbel, ‘Κύπρος: Επαρχία της βενετικής Δημοκρατίας. Συνέχειες και ασυνέχειες’, *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος*, 165.

³⁸⁸ Βλ. Perbellini, ‘Le fortificazioni del regno di Cipro nello stato Veneto (X-XVI sec.)’ (*έ.α.* σημ. 76) 196 και ανωτ. σημ. 76 για τις οχυρώσεις.

³⁸⁹ Σε παράδειγμα από την πλατεία της Αγίας Σοφίας Λευκωσίας, φαίνεται καθαρά η επίδραση της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής στο ισόγειο της οικίας με την επικλινή τοιχοποιία από πελεκημένους λίθους, ενώ ο όροφος έχει το χαρακτηριστικό *piano nobile* των ενετικών κτηρίων· βλ. Enlart, *έ.α.* σχ. 347. Παραδείγματα οχύρωσης στην οικιστική αρχιτεκτονική κατά την Ενετοκρατία, σημειώνονται και στη Νάξο· βλ. J. Law, λήμμα “Venetian Empire”, *DA* 32, 159.

Η οχυρωματική αρχιτεκτονική την οποία εισήγαγαν οι Βενετοί στο νησί φαίνεται ότι επηρέασε τη ντόπια αρχιτεκτονική μέχρι και την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Τα εκτεταμένα οχυρωματικά έργα βοήθησαν τις γενικές κατασκευαστικές γνώσεις των ντόπιων τεχνιτών και τους έφεραν σε επαφή με δυτικά στοιχεία, αν και καθυστερημένα λόγω απόστασης. Οι νέοι τρόποι οχύρωσης των πόλεων της Λευκωσίας και της Αμμοχώστου και οι ενισχύσεις στα φρούρια της Κερύνειας και Λεμεσού ανταποκρίνονταν καλύτερα στις ανάγκες, κυρίως μετά την ανάπτυξη του συστήματος του πολυβολικού στα μέσα του 15ου αι., και αντικατέστησαν την κατακόρυφη οχύρωση, εισάγοντας τους προμαχώνες για βελτίωση της άμυνας³⁹⁰. Στοιχεία, όπως η επικλινή τοιχοποιία (*contrascarpa*), χρησιμοποιούνται όχι μόνο στην οχυρωματική αρχιτεκτονική αλλά μεταφέρεται κυρίως από τον ντόπιο πληθυσμό και στην κοσμική αρχιτεκτονική αλλά και στην εκκλησιαστική³⁹¹.

3.1. Τυπολογία των ορθοδόξων ναών περιόδου Ενετοκρατίας

Στην Κύπρο από τον 15ο αι. και εξής γίνεται ευρεία χρήση του καμαροσκέπαστου μονόκλιτου ναού ή του τρουλαίου μονόκλιτου, και, σε μικρότερο βαθμό, της τρίκλιτης τρουλαίας βασιλικής.

Το Ιερό Βήμα κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας συνήθως δεν παρουσιάζει μεγάλη διαφορά ύψους σε σχέση με τον υπόλοιπο ναό· ξεχωρίζει βαθμιδωτή ή άλλη κρηπίδα ύψους μερικών εκατοστών, στην οποία ανοίγονται οπές για τη στερέωση του τέμπλου³⁹². Αντίθετα με παραδείγματα από αλλού (λ.χ.

³⁹⁰ Για τις οχυρώσεις γενικά βλ. Perbellini, *έ.α.* 193-225, A. Manno, 'Politica e architettura militare: Le difese di Venezia (1557-1573)', *Studi Veneziani* 11 (1986) 91-137, E. Δελγιάννη-Δωρή, *Επιβίωση της βυζαντινής και νέες μορφές της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής*, Αθήνα 1993, 21-24, M. Viganó, *Architetti e ingegneri militari italiani all'estero dal xv al xviii secolo*, Livorno 1994 και ανωτ. σημ. 76. Για τις οχυρώσεις της Λευκωσίας και γενικότερα για την τυπολογία της ενετικής αρχιτεκτονικής στη Λευκωσία βλ. D. Demi, *The walled city of Nicosia: Typology study*, Nicosia 1997, 37-43 (το χρησιμοποιώ με επιφύλαξη) και Megaw, 'Military architecture', 196-197, M. L. Von Wartburg, 'Venetian buildings in Cyprus', *Πρακτικά του διεθνούς Συμποσίου: Κύπρος-Βενετία. Κοινές ιστορικές τύχες (Αθήνα, 1-3 Μαρτίου 2001)*, X. Μαλτέζου (επιμ.), Βενετία 2002, 34-43.

³⁹¹ Βλ. κατωτ. σελ. 249-252.

³⁹² Στα Καθολικά των Μονών του Αγίου Σάββα Καρόνος και Αγίου Νικολάου Ορούντας ο χώρος του Ιερού ξεχωρίζει με ημικυκλική βαθμίδα, αλλά τουλάχιστο στην περίπτωση του ναού του Αγίου Νικολάου το δάπεδο είναι νεώτερο εφόσον στο Ιερό αποκαλύφθηκε

την Κέρκυρα ή την Αίγινα), όπου η αφίδα του Ιερού δεν έχει προσανατολισμό προς τα ανατολικά ή ακόμη τοποθετείται σε εγκάρσια διάταξη ως προς τον κύριο άξονα του ναού³⁹³, στα κυπριακά μνημεία ακολουθείται αυστηρά ο προσανατολισμός προς ανατολάς και ο δρομικός άξονας.

Αυτή την περίοδο μπορούμε επίσης να μιλούμε για τον φραγκοβυζαντινό ρυθμό, δηλαδή τη μορφή στην οποία αναμειγνύονται τυπολογικά και μορφολογικά στοιχεία της βυζαντινής και δυτικής (μεσαιωνικής) αρχιτεκτονικής. Δυτικής μορφής περιθωρώματα, ημικυκλικές βαθμίδες, δυτικά κωδωνοστάσια, επίστεγες αντηρίδες και άλλα μορφολογικά στοιχεία απαντώνται σε βυζαντινού τύπου ναούς. Παράλληλα, αλλάζει ο τρόπος δόμησης και ο τύπος του ναού δέχεται δυτικές επιδράσεις όπως στην χρήση του οκταγωνικού τρούλου και αφίδας ιερού. Παραδείγματα ναών φραγκοβυζαντινού ρυθμού είναι το τρίκλιτο Καθολικό του Αγίου Μάμαντος στη Μόρφου³⁹⁴, το τρίκλιτο Καθολικό με τρούλο του Αγίου Νεοφύτου στην Πάφο³⁹⁵, τα μονόκλιτα Καθολικά των μονών της Παναγίας του Σίντη, του Αγίου Σάββα της Καρόνος (1533, 1742)³⁹⁶, του Αγίου Νικολάου Ορούντας (16ου αι.)³⁹⁷, της Παναγίας Χρυσοπατερίτισσας στον Πωμό (1520)³⁹⁸, το

παιλαιότερο δάπεδο, 27 εκ πιο χαμηλό από το νεώτερο, το οποίο ήταν κατασκευασμένο με κροκάλες από τον γειτονικό ποταμό.

³⁹³ Ο προσανατολισμός λ.χ. του Ιερού των ναών της Κέρκυρας αυτή την περίοδο συχνά δεν είναι σταθερός· βλ. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, *Αρχιτεκτονική Κέρκυρας*, 258. Ανάλογα για την αρχιτεκτονική της ενετοκρατούμενης Αίγινας βλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Η Παληαχώρα της Αίγινας*, Αθήναι 1962, 212. Τα παραδείγματα μπορούν να πολλαπλασιασθούν, φαίνεται δε ότι ο κύριος λόγος απόκλισης από τον προς ανατολικό άξονα ήταν η μορφολογία του εδάφους και ο προσανατολισμός του οικοπέδου.

³⁹⁴ Βλ. ανωτ. σημ. 68.

³⁹⁵ Για το Καθολικό βλ. Α. Παπαγεωργίου, *Ιερά Μονή Αγίου Νεοφύτου. Ιστορία και τέχνη. Σύντομος οδηγός*, Λευκωσία 1999, ο ίδιος, *Μητρόπολις Πάφου*, 71-72, Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', 1244, 1342-1343, 1360, των ιδίων, *Painted churches*, 369-381.

³⁹⁶ Παρόλο που το Καθολικό ανακαινίστηκε το 1742 από τον επίσκοπο Πάφου Ιωακείμ και πιθανόν επανακατασκευάστηκε το άνω τμήμα του, διατηρεί την αρχιτεκτονική μορφή του ενετικού ναού του 1533, χρονολογία που αναγράφεται σε εντοιχισμένη επιγραφή επάνω από τη δυτική είσοδο του. Για ιστορικά στοιχεία για το μοναστήρι του Αγίου Σάββα της Καρόνος βλ. ανωτ. σημ. 262.

³⁹⁷ Βλ. ανωτ. σημ. 274.

³⁹⁸ Βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 399, Κυριαζής, *Μοναστήρια*, 143-144, Τσικνόπουλος, Εκκλησία Πάφου, 271, Παπαγεωργίου, *Μητρόπολις Πάφου*, 81.

μονόκλιτο καμαροσκέπαστο Καθολικό του Αγίου Μηνά Βάβλας (16ου-18ου αι.)³⁹⁹, το παλαιότερο τμήμα του μονόκλιτου Καθολικού της Μονής της Παναγίας Αμιρού, ανατολικά του χωριού Αψιού⁴⁰⁰, ο μονόκλιτος ναός του Αγίου Γεωργίου στο Ποτάμι⁴⁰¹, ο τρίκλιτος ναός της Αγίας Μαρίνας στην Ποταμιού (1551)⁴⁰² κ.ά.

3.1.1. Απλός μονόχωρος

Ενώ στη Βενετία, αλλά και Πελοπόννησο και τα Ιόνια νησιά, δίνεται προτίμηση στον τύπο της βασιλικής με ξύλινη οροφή (ιδιαίτερα στους δυτικούς ναούς) εξαιτίας των δυτικών επιδράσεων⁴⁰³, στην Κύπρο, τουλάχιστο στα πεδινά,

---

³⁹⁹ Σύμφωνα με τον Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1965- 1966*, 34-38, χειρόγραφο του 12ου αι. (σημείωμα του κώδικα Paris.Gr. 609), αγοράστηκε από κάποιο Λεόντιο ιερομόναχο, Προσμονάριο του Αγίου Μηνά “εν Χωρίω Βάβλα” με χρονολογία 1562. Επίσης από το εξώφυλλο Ευαγγελίου τυπωμένου στη Βενετία το 1606, το οποίο βρισκόταν στη μονή, αποδεικνύεται ότι αυτή υπήρχε από τότε. Η αναφορά στο μοναστήρι του 16ου αι. φαίνεται ότι συμφωνεί με λείψανα της αρχιτεκτονικής της μονής, όπως στον βόρειο τοίχο με τις αντηρίδες και τα μικρά ανοίγματα, και στην τυπολογία του ναού, ο οποίος ανακαινίστηκε τον 18ο αι· Ο Enlart, *έ.α.* 335-336, δίδει μία καλή περιγραφή του μοναστηριού παρόλο που το συγγέει με το μοναστήρι των Δομινικανών στη Βάβλα το οποίο αναφέρει ο Lusignan, *Description*, 89· για τη μονή βλ. Ι. Συκουτρής, ‘Μοναστήρια εν Κύπρω-Άγιος Μηνάς’, *ΚυπρΧρ* 2 (1924) 123-130. βλ. Κυριαζής, *Μοναστήρια*, 77-78, Ιερ. Μιχαηλίδης, *Ιστορία της Κατά Κίτιον Εκκλησίας*, (έ.α. σημ. 39) 145, Enlart, *Gothic art*, 335-336.

⁴⁰⁰ Το Καθολικό της ερειπωμένης αυτής μονής ανακαινίστηκε, σύμφωνα με επιγραφή στην ποδιά του τέμπλου, από τον τότε ηγούμενο της μονής Ιάκωβο το 1776, ενώ το τέμπλο διακοσμήθηκε το 1699. Η δυτική είσοδος της εκκλησίας με το πλούσιο περιθύρωμα και οι εικόνες της Παναγίας Οδηγήτριας και αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, οι οποίες σύμφωνα με τον Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Αμιρούς Παναγίας μοναστήρι”, *MKE* 2, 30-31, χρονολογούνται στον 16^{ου} αι., μαρτυρούν αυτή την περίοδο ως πιθανή για την οικοδόμηση του αρχικού κτισίματος· πρβλ. Ι. Συκουτρής, ‘Μοναστήρια εν Κύπρω-Αμιρού’, *ΚυπρΧρ* 2 (1924) 81-85, Ι. Βοσκαρίδης, *Ιστορικών Ιεράς Μονής Παναγίας Αμιρούς και ακολουθία της ζωοδόχου πηγής*, Λεμεσός 1965, Ιερ. Μιχαηλίδης, *έ.α.* 146. Επίσης, το χωριό Αψιού άνηκε στη Μεγάλη Κομμανταρία και υπήρξε ενετικό κτήμα, βλ. Χάκκεττ, *Ιστορία*, Γ’, 201, Grivaud, *Villages désertés*, 449. Αν συνυπολογίσουμε και τις αξιόλογες τοιχογραφίες του 16ου αι. στους ναούς των γειτονικών χωριών Παναγίας Κάμπου Ακαπνού, Αγίου Νικολάου στο Κλωνάρι, Παναγίας Αρακαπά, Παναγίας Καμιναριών, Αγίας Μαρίνας Ψεματισμένου και αλλού, βλ. Παπαγεωργίου, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή τέχνη*, 58, όλα αυτά φανερώνουν ότι η περιοχή ήταν κέντρο μεγάλης δραστηριότητας κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας.

⁴⁰¹ Βλ. Για γενικές πληροφορίες βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 399-400, *ARDAC* 1985, 19, *ARDAC* 1991, 20-21, Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Γεωργίου Αγίου εκκλησία, Ποτάμι”, *MKE* 4, 54, Μυριανθεύς, ‘Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική’, 73-72.

⁴⁰² Βλ. Gunnis, *έ.α.* 401, Boase, “Ecclesiastical art”, 183. Το χωριό Ποταμιού αναφέρεται σε ενετικά έγγραφα· βλ. Grivaud, *Villages désertés*, 448.

⁴⁰³ Για τη Βενετία βλ. Howard, *Sansovino*, 63, ενώ για τον ελλαδικό χώρο βλ. Ε. Δεληγιάννη-Δωρή, *Επιβίωση της βυζαντινής και νέες μορφές της μεταβυζαντινής*

συνεχίζεται η παράδοση του απλού μονόχωρου ναού με θολωτή στέγασης κυρίως λόγω έλλειψης κατάλληλης ξυλείας. Η οροφή σχηματίζεται ως οξυκόρυφη καμάρα, η οποία στις περισσότερες περιπτώσεις στηρίζεται σε οξυκόρυφα σφενδόνια, που βαίνουν σε προβόλους πακτωμένους στους μακρούς τοίχους. Οι πρόβολοι αυτοί κάποτε παίρνουν το σχήμα ανεστραμμένης πυραμίδας, όπως αυτοί που διατηρούνται στον ναό του Αγίου Γεωργίου στην Αχέλεια⁴⁰⁴ και στον ναό της Παναγίας Αμιρού⁴⁰⁵, ενώ άλλοτε έχουν το σχήμα απλών ή επάλληλων τεταρτοσφαιρίων, όπως στον ναό της Αγίας Μαρίνας στο Φρέναρος⁴⁰⁶. Η καμάρα της στέγης εξωτερικά δημιουργεί οριζόντια απόληξη στα νότια και τα βόρεια επάνω από τους αντίστοιχους τοίχους. Το σχήμα αυτό, μιμούμενο την οροφή, επαναλαμβάνεται και σαν υπέρθυρο των εισόδων του ναού ή επάνω από το παράθυρο του Ιερού, σε σχήμα οξυκόρυφου τόξου με οριζόντια απόληξη, δίνοντας μια αρμονία στο σύνολο. Παραδείγματα μονόκλιτων ναών είναι η Αγία Μαρίνα Γιαλούσας⁴⁰⁷, η Αγία Μαρίνα Δερύνειας⁴⁰⁸, η Αγία Βαρβάρα Περιστερώνας⁴⁰⁹, ο Άγιος Γεώργιος Ξυλοφάγου (με τοιχογραφίες του τέλους του 15ου αι.)⁴¹⁰, ο Αρχάγγελος Μιχαήλ στη Χόλη (με τοιχογραφίες του 15ου-16ου

αρχιτεκτονικής, Αθήνα 1993, 56, 60.

⁴⁰⁴ Βλ. Gunnis, *έ.α.* 151-152, Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Αχέλεια”, *MKE* 3, 98, Στυλιανού, ‘Βυζαντινή τέχνη’, 1369 σημ. 407, σχετικά με το τέμπλο του ναού.

⁴⁰⁵ Στο εσωτερικό του ναού είναι εμφανείς εντοιχισμένοι κιλλίβαντες με σχήμα επάλληλων τεταρτοσφαιρίων από την πρώτη φάση του ναού, πριν την ανακαίνισή του το 1776, σύμφωνα με επιγραφή στην αριστερή πλευρά του εικονοστασίου· βλ. Ιερ. Μιχαηλίδης, *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, *έ.α.*, 146, Συκουτρής, ‘Μοναστήρια εν Κύπρω-Αμιρού’, *έ.α.* 85. Γενικά βλ. ανωτ. σημ. 400.

⁴⁰⁶ Βλ. Gunnis, *έ.α.* 386, Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Μαρίνας Αγίας εκκλησία, Φρέναρος”, *MKE* 9, 321.

⁴⁰⁷ Βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Μαρίνας Αγίας εκκλησία, Γιαλούσα”, *MKE* 9, 319, Στυλιανού, ‘Βυζαντινή τέχνη’, 1236.

⁴⁰⁸ Βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Μαρίνας Αγίας εκκλησία, Δερύνεια”, *MKE* 9, 319, Gunnis, *έ.α.* 219, Στυλιανού, *έ.α.* 1236.

⁴⁰⁹ Βλ. Gunnis, *έ.α.* 379, Στυλιανού, *έ.α.* 1236.

⁴¹⁰ Βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Γεωργίου Αγίου εκκλησία, Ξυλοφάγου”, *MKE* 4, 54, Στυλιανού, *έ.α.* 1236.

αι.)⁴¹¹, ο Άγιος Ανδρόνικος στην Πόλη Χρυσοχούς (16ου αι.)⁴¹², ο ναός της Παναγίας Κ. Κουτραφά⁴¹³, ο ναός της Αγίας Βαρβάρας στην Περιστερώνα (16ου αι.)⁴¹⁴, ο ναός του Αγίου Γεωργίου στην Αυλώνα⁴¹⁵, καθώς και τα Καθολικά των μονών του Αγίου Σάββα της Καρόνος⁴¹⁶, της Παναγίας Αμιρού⁴¹⁷, της Παναγίας Χρυσοπατερίτισσας στον Πωμό⁴¹⁸, της Παναγίας Αμασγού στο Μονάγρι⁴¹⁹, της Αγίας Βαρβάρας, μετοχίου της Μονής Σταυροβουνίου⁴²⁰, κ.ά.

---

⁴¹¹ Βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Αρχαγγέλου εκκλησία, Χόλη”, *MKE* 2, 340-342, Στυλιανού, *έ.α.* 1236, 1333, Παπαγεωργίου, *Μητρόπολις Πάφου*, 81, Stylianou, *Painted churches*, 419-421, των ίδιων, ‘The painted church of the archangel Michael Kholi, Paphos’, *ΚυπρΣπ* 38-39 (1974-1975) 31-44.

⁴¹² Βλ. *ARDAC* 1975, 21, εικ. 47-48, Στυλιανού, ‘Βυζαντινή τέχνη’, 1236, 1361.

⁴¹³ Η ανωδομή του ναού φαίνεται ότι ανοικοδομήθηκε κατόπιν φθοράς του αρχικού ναού, ο οποίος εντάσσεται στην περίοδο της Φραγκοκρατίας-Ενετοκρατίας, εφόσον, σύμφωνα με την παράδοση, οικοδομήθηκε από βασίλισσα της Κύπρου. Με αυτό συμφωνεί ο Gunnis, *Historic Cyprus*, 293, ο οποίος ανάγει την ανοικοδόμηση του ναού στον 18^ο αι. Βλ. επίσης Μυριανθούς, ‘Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική’, 74.

⁴¹⁴ Βλ. Μυριανθούς, *έ.α.* 73-74.

⁴¹⁵ *Αвт.* 74. Ο Μυριανθούς αναφέρει επίσης ότι ο ναός της Αγίας Μαρίνας στην Αυλώνα ανήκει στον 16ο αι. αλλά μάλλον πρόκειται για παραδρομή εφόσον ο ναός αναφέρεται από τον Gunnis, *Historic Cyprus*, 187 και τον Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Αυλώνα”, *MKE* 3, 71, στους οποίους παραπέμπει και ο ίδιος, ότι οικοδομήθηκε τον 18^ο αι.

⁴¹⁶ Βλ. ανωτ. σημ. 262.

⁴¹⁷ Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 400.

⁴¹⁸ Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 398.

⁴¹⁹ Η κατασκευή της καμάρας της οροφής, η οποία υποστηρίζεται με τόξα από πελεκημένο ασβεστόλιθο, κατατάσσεται σε νεώτερη οικοδομική φάση του 16ου αι., ο αρχικός ναός ανήκει στον 12ο αι· βλ. S. Boyd, ‘The church of the Panagia Amasgou, Monagri, Cyprus, and its wallpaintings’, *DOP* 28 (1974) 277-349 και γενικά D. C. Winfield, ‘Report on work at Monagri, Lagoudera, and Hagios Neophytos, Cyprus, 1969/1970’, *DOP* 25 (1971) 259-265, *ARDAC* 1986, 21, *ARDAC* 1991, 23, Συκουτρής, ‘Μοναστήρια εν Κύπρω’, *έ.α.* 115-120.

⁴²⁰ Βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Βαρβάρας Αγίας Μοναστήρι”, *MKE* 3, 145, Έκδ. Ιεράς Μονής Σταυροβουνίου, *Η Ιερά Μονή Σταυροβουνίου*, 189-192. Τη μονή επισκέφτηκε και ο Barsky, ο οποίος και σχεδίασε σκίτσο της· βλ. Grishin, *Pilgrim*, 22, πίν.5, πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, πιν.10 και σελ. 189-192.

3.1.2 Τρουλαίος μονόκλιτος

Ο τρούλος, χαρακτηριστικό στοιχείο της βυζαντινής αρχιτεκτονικής, εξακολουθεί να χρησιμοποιείται στους ναούς της περιόδου της Λατινοκρατίας. Στα αρχαιότερα σωζόμενα παραδείγματα του τρουλαίου μονόκλιτου τύπου, ιδιαίτερα στους ναούς του 12ου αι., εσωτερικοί πεσσοί εφαπτόμενοι στην τοιχοποιία δημιουργούσαν τυφλά τόξα στο ύψος της γένεσης του θόλου του ναού για τη δημιουργία των σφαιρικών τριγώνων και τη μεταβίβαση από το τετράγωνο του χώρου στο κυκλικό του τρούλου (π.χ. στην Παναγία του Κάμπου Χοιροκοιτίας⁴²¹, την Παναγία Καρδακιώτισσα Σωτήρας⁴²², την Παναγία Υπάτη Κερύνειας⁴²³, τον Άγιο Ευάλιο Λάμπουσας όπου τα εσωτερικά τόξα στηρίζονται σε αρχαίους μαρμάρινους κίονες⁴²⁴ κ.ά. Ο τρούλος εμφανίζεται κατά τη γοτθική περίοδο σε ναούς, όπως στην Παναγία Οδηγήτρια (*Bedestan*) στη Λευκωσία⁴²⁵, στον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων στην Αμμόχωστο (14ο αι.)⁴²⁶ και, πιθανόν, στην

---

⁴²¹ Ο αρχικός ναός ανήκει στη μέση βυζαντινή περίοδο, αλλά ανακαινίστηκε σε διάφορες περιόδους μεταξύ των οποίων και την ύστερη Φραγκοκρατία και Ενετοκρατία. Ο ναός πιθανόν υπέστη μεγάλες καταστροφές από τους Μαμελούκους το 1426, όταν έγινε και η μεγάλη μάχη και καταστράφηκε ο μεσαιωνικός πύργος των Ιωαννιτών, ο οποίος βρισκόταν πολύ κοντά στην εκκλησία. Για τη μάχη και το κάστρο των Ιωαννιτών βλ. *Μαχαιράς*, §§ 674-683, J. Richard, 'Το μεσαιωνικό βασίλειο από το 1205 έως το 1324' *Ιστορία Κύπρου*, Δ', 42, R. Irwin, 'Οι εισβολές των Μαμελούκων στην Κύπρο', αυτόθι, Δ', 172, Θ. Παπαδόπουλλος, 'Ιάκωβος Διασσωρινός', αυτόθι, Δ', 541, A. Luttrell, 'Τα στρατιωτικά τάγματα', αυτόθι, Δ', 742, 750, Grivaud, 'Ο πνευματικός βίος και η γραμματολογία κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας', (έ.α σημ. 22), 1075. Για τον ναό βλ. Σωτηρίου, *Μνημεία*, εικ. 32 και πίν. 36β, Enlart, *Gothic art*, 336-337, Gunnis, *Historic Cyprus*, 263-268, Α. Παπαγεωργίου, 'Η εκκλησία του Αρχαγγέλου Κάτω Λεύκαρα', *RDAC* 1990, 190 σημ.15, ο οποίος τον ανάγει μεταξύ 10ου και 12ου αι., Κ. Πρωτοπαπά, 'Αναφορές για τη Φραγκοκρατία-Ενετοκρατία στην Κύπρο μέσα από το Αρχείο Πληροφορικής Παράδοσης του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών', *EKEE* 25 (1999) 289.

⁴²² Η Παναγία ονομάζεται και Χορτακιώτισσα ή Χαρδακιώτισσα από τη γύρω περιοχή που φέρει την ονομασία Χορτάκια· βλ. Σωτηρίου, *έ.α.* εικ. 35 και πίν. 40α. Για τη χρονολόγηση του μνημείου βλ. Παπαγεωργίου, *έ.α.* 190, ο οποίος το ανάγει μεταξύ 10ου και 12ου αι.

⁴²³ Βλ. Σωτηρίου, *έ.α.* εικ. 36, πίν. 41β. Για τη χρονολόγηση του μνημείου βλ. Παπαγεωργίου, *έ.α.* 190, ο οποίος τον ανάγει μεταξύ 10ου και 12ου αι.

⁴²⁴ Βλ. Σωτηρίου, *έ.α.* εικ. 42, πίν.47, Jeffery, *Monuments*, 321. Για τη χρονολόγηση του μνημείου στον 16^ο αι., βλ. Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', 1235.

⁴²⁵ Βλ. ανωτ. σημ. 133.

⁴²⁶ Βλ. ανωτ. σημ. 375.

Αγία Σοφία Λευκωσίας, εφόσον σε σφραγίδα του αρχιεπισκόπου Eustorge De Montaignu (1217;-1250) παρουσιάζεται απεικόνισή της με τρούλο⁴²⁷.

Τα τυφλά αψιδώματα είναι δυνατόν να είναι εμφανή και στο εξωτερικό του ναού, δημιουργώντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, την εντύπωση του συνεπτυγμένου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού. Παράδειγμα αποτελούν ο Άγιος Ιάκωβος στο Τρίκωμο⁴²⁸, ο Τίμιος Σταυρός στην Ανώγυρα⁴²⁹ και ο Τίμιος Σταυρός στην Παρεκκλησιά⁴³⁰. Στον ναό του Αγίου Μάμαντος στο Δάλι (16ου αι.)⁴³¹ η στέγαση δημιουργείται με σταυροθόλια, δημιουργώντας έτσι οξυκόρυφα αετώματα στη νότια και στη βόρεια πλευρά⁴³². Όψη με έντονα οξυκόρυφα αετώματα στο εξωτερικό παρατηρείται και στον ναό του Αγίου Γεωργίου του Εξορεινού στην Αμμόχωστο, αν και το κτίσμα είναι αρκετά παλαιότερο από την περίοδο την οποία εξετάζουμε, αφού μνημονεύεται ήδη τον 14ο αι.⁴³³ Από το τέλος του 15ου αι. οι ωθήσεις του τρούλου αντιμετωπίζονται με εξωτερικές αντηρίδες, όπως στους ναούς του Αγίου Μάμαντος στη Σωτήρα (τέλους 15ου-αρχές 16ου αι.)⁴³⁴, στην Παναγία του Σίντη (16ος αι.)⁴³⁵, στον αρχικό ναό του Αρχαγγέλου στη Λακατάμια (όπου διατηρούνται ακόμη τα σταυροθόλια)⁴³⁶, στον Άγιο Νικόλαο Ορούντας⁴³⁷ κ.ά.

---

⁴²⁷ Βλ. Enlart, *έ.α.* 83-84, Rivoire-Richard, 'Τοθτική τέχνη', 1416-1417, Coureas-Schabel, *Cartulary*, 49.

⁴²⁸ Βλ. Σωτηρίου, *Μνημεία*, πίν. 46β.

⁴²⁹ Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 164.

⁴³⁰ Οι τοιχογραφίες στον εσωτερικό, με έντονα στοιχεία της ιταλικής Αναγέννησης και την απεικόνιση του δωρητή, μας δίδουν ένα χρονικό όριο για την ανοικοδόμηση του ναού. Ο Gunnis, *έ.α.* 369, λανθασμένα τον χαρακτηρίζει ως βυζαντινό με αψίδα του 12-13ο αι.

⁴³¹ Enlart, *έ.α.* 172-173.

⁴³² *Αвт.* 62.

⁴³³ Ο Enlart, *έ.α.* 280-286, τον ονομάζει ναό των Νεστοριανών. Τον ναό μνημονεύει και ο *Μαχαιράς*, § 93 ο οποίος αναφέρει ότι κτίστηκε με δωρεάν του Λαχά-Νεστόυρη· για τον ναό γενικά βλ. βλ. ανωτ. σημ. 260.

⁴³⁴ Βλ. ανωτ. σημ. 271.

⁴³⁵ Βλ. ανωτ. σελ. 59.

⁴³⁶ Βλ. Jakovljevic-Κύρρης, *Μονή Αρχαγγέλου. Μετόχι της Ιεράς Μονής Κύκκου*, (έ.α. σημ. 273). Πρβλ. και Σωτηρίου, *έ.α.* πίν. 45α, Στυλιανού, *έ.α.* 1241, 1243· επίσης βλ. ανωτ.

Ο τρούλος συχνά έπαιρνε μορφή εσωτερικά κυκλική και εξωτερικά οκταγωνική, ενώ η αψίδα του ιερού επίσης συχνά είχε μορφή εσωτερικά κυκλική και εξωτερικά ημιοκταγωνική ή τρίπλευρη⁴³⁸. Υπάρχουν ωστόσο και εξαιρέσεις, όπως στο Καθολικό του Αγίου Νεοφύτου (16ου αι.)⁴³⁹, του Αγίου Νικολάου Ορούντας⁴⁴⁰ και του Αγίου Μάμαντος Μόρφου (16ου αι.)⁴⁴¹, των οποίων η αψίδα του Ιερού και ο τρούλος έχουν κυκλικό σχήμα. Σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις, στην Αγία Μαρίνα στο Μυρμιγκόφ⁴⁴² και στον Άγιο Νάκο Ριζοκαρπάσσου⁴⁴³, η αψίδα του Ιερού έχει εσωτερικά πεταλόμορφο σχήμα⁴⁴⁴.

Ναοί της Ενετοκρατίας με οκταγωνικό τρούλο είναι ο Άγιος Ανδρόνικος στο Λιοπέτρι (16ου αι.)⁴⁴⁵, το Καθολικό της Παναγίας του Σίντη⁴⁴⁶, το λεγόμενο

σημ. 273.

⁴³⁷ Βλ. Μυριανθεύς, 'Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική', 72, σχ. 2. Για τον ναό γενικά βλ. ανωτ. σημ. 274.

⁴³⁸ Ναοί και Καθολικά της Ενετοκρατίας με πολυγωνική αψίδα είναι τα ακόλουθα: ναός Ζωοδόχου Πηγής στη Ζωοπηγή, Καθολικό Παναγίας Σίντη στην Πάφο, Καθολικό Αγίου Σάββα Καρόνος στην Τραχυπέδουλα, Καθολικό Αγίου Γεωργίου Κομανών στα Μέσανα, Καθολικό Αγίου Γεωργίου Τερατσιώτη στην Αυγόρου, ναός της Παναγίας στον Κ. Κουτραφά, ναός Σταυρού του Μισσιρίκου Λευκωσίας, ναός Αγίου Γεωργίου στο Ποτάμι, ναός Αγίας Μαρίας στην Ποταμιού, ναός Αγίου Μάμαντος στη Σωτήρα Αμμοχώστου, κ.α. Το ίδιο ισχύει και για τους ναούς του Ιονίου, όπου το Ιερό είναι εξωτερικά ημιεξαγωνικό· για τη Ζάκυνθο βλ. Ζήβας, *Αρχιτεκτονική Ζακύνθου*, 129-130, για την Κέρκυρα βλ. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, *Αρχιτεκτονική Κέρκυρας*, 258, για τη Λευκάδα βλ. Ροντογιάννης, *Λευκάδα*, 4, για την Κεφαλληνία βλ. Η. Μπεριάτος, 'Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην Κεφαλονιά', *Κεφαλονιά*, Α', 238.

⁴³⁹ Για το μνημείο, βλ. ανωτ. σημ. 395.

⁴⁴⁰ Βλ. ανωτ. σημ. 274.

⁴⁴¹ Βλ. ανωτ. σημ. 68.

⁴⁴² Βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα "Μαρίας Αγίας εκκλησία, Μυρμιγκόφ", *ΜΚΕ* 9, 320. Ο ναός είναι διακοσμημένος με τοιχογραφίες του 16ου αι.· βλ. του ίδιου, *Μητρόπολις Πάφου*, 81, 94 και *ARDAC* 1976, 19.

⁴⁴³ Ο ναός του Αγίου Νάκου πιθανόν ανήκει στην ύστερη Φραγκοκρατία (14ος-15ος αι.)· βλ. Παπαγεωργίου, 'Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη εν Κύπρω κατά το 1964', *Απόστολος Βαρνάβας* 26 (1965) 93.

⁴⁴⁴ Το σχήμα αυτό απαντάται σε ανοίγματα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής στην ενετοκρατούμενη Κρήτη· βλ. Gerola, *Βενετικά μνημεία*, εικ. 346.

⁴⁴⁵ Βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 326-327, Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', 1234, 1361 σημ. 385. Το χωριό αναφέρεται σε ενετικά έγγραφα· βλ. Grivaud, *Villages désertés*, 455.

Μαυσωλείο της Μονής του Αγίου Ηρακλειδίου⁴⁴⁷, ο ναός της Μεταμορφώσεως στο χωριό Σωτήρα (15ου-16ου αι.)⁴⁴⁸, η Παναγία στο χωριό Αρεδιού (14^{ου} αι. με επεκτάσεις τον 16^{ου} αι.)⁴⁴⁹, ο Άγιος Μάμας στη Σωτήρα (τέλη 15ου-αρχές 16ου αι.)⁴⁵⁰, ο Άγιος Γεώργιος Τερασιώτης στην Αυγόρου (16ου αι.)⁴⁵¹, ο ναός του Σταυρού του Μισσιρικού στη Λευκωσία (16ου αι.)⁴⁵², η Παναγία Χρυσελευόσα στην Έμπα⁴⁵³, η Αγία Κυριακή Χρυσοπολίτισσας στην Κάτω Πάφο (τέλη του 15ου αι.)⁴⁵⁴, ο Άγιος Μάμας Ιδαλίου (16ος αι.)⁴⁵⁵, ο Άγιος Μάμας Σωτήρας (τέλη

---

⁴⁴⁶ Βλ. ανωτ. σελ. 59.

⁴⁴⁷ Βλ. Ι. Π. Τσικνόπουλλος, *Ο Άγιος Ηρακλείδιος και η Ιερά αυτού Μονή*, Λευκωσία² 1979, 55-57, Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1965-1966*, 12-13, Κληρίδης, *25 Μοναστήρια στην Κύπρο*, (έ.α. σημ. 84) 31-35, Ιερά Μονή Αγίου Ηρακλειδίου (εκδ.), *Ιερά Μονή Αγίου Ηρακλειδίου*, Θεσσαλονίκη 20001. Για παλαιότερη απεικόνιση βλ. Σωτηρίου, *Μνημεία*, πίν. 43β.

⁴⁴⁸ Το χωριό Σωτήρα αναφέρεται ως βασιλικό κτήμα το οποίο πιθανόν χωριζόταν σε πολλά μικρά φέουδα, γεγονός που εξηγεί την ύπαρξη πολυάριθμων μεσαιωνικών εκκλησιών στην περιοχή· βλ. Mas Latrie, *Histoire*, III, 509. Για απεικόνιση του ναού βλ. Σωτηρίου, *έ.α.* πίν. 38α. Γενικά βλ. Gunnis, *έ.α.* 427, Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Μεταμορφώσεως του Σωτήρος εκκλησία, Σωτήρα (Αμμοχώστου)”, *ΜΚΕ* 10, 46.

⁴⁴⁹ Ο Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Παναγίας εκκλησία Αρεδιού”, *ΜΚΕ* 11, 55, χρονολογεί τις λιγοστές τοιχογραφίες στο εσωτερικό στον 14ο αι., αλλά ο ναός φαίνεται ότι υπέστη αλλαγές στο τέλος του 15ου- αρχές του 16ου αι., σύμφωνα με τα μορφολογικά του στοιχεία και στοιχεία τα οποία δίδει ο Gunnis, *έ.α.* 172, όπως τα εντοιχισμένα πινάκια του 16ου αι. και εικόνα του αγίου Νικολάου με χρονολόγηση 1520. (Ο Παπαγεωργίου αναφέρει εικόνα του αγίου Νικολάου του 14ου αι.).

⁴⁵⁰ Βλ. ανωτ. σημ. 271.

⁴⁵¹ Βλ. ανωτ. σημ. 272.

⁴⁵² Ο μικρός αυτός ναός επί Τουρκοκρατίας μετατράπηκε σε τέμενος, που ονομαζόταν τέμενος (τζαμί) Arablar. Για το κτίσμα βλ. Στυλιανού, ‘Βυζαντινή τέχνη’, 1243-1244, G. Jeffery, *Cyprus monuments, historical and architectural monuments, the mosques of Nicosia*, Nicosia 1935, 36-38, Enlart, *έ.α.* 39, 44, 66, 71, 76, 80, 165, Κ. Ντόκος, ‘Ερμηνευτικές προτάσεις για μία κυπριακή επιγραφή του 1402’, *Άνθη Χαρίτων*, Ν. Παναγιωτάκης (επιμ.) Ενετήσιν 1998 (Ελληνικό Ινστιτούτον Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας βιβλ. Αρ 18), 449-463.

⁴⁵³ Βλ. Σωτηρίου, *έ.α.* εικ.27, πίν. 38α. Ο ναός επαναζωγραφίστηκε στο τέλος του 15ου αι., Stylianou, *Painted churches*, 409-413, Παπαγεωργίου, *Μητρόπολις Πάφου*, 92, *ARDAC* 1986, σχ.24-25. Για φωτογραφία του ναού, βλ. Σωτηρίου, *έ.α.* πίν.38β, πίν. 99β .

⁴⁵⁴ Βλ. Gunnis, *έ.α.* 142. Παπαγεωργίου, *έ.α.* 83. Για την κάτοψη καθώς και απεικόνιση του ναού, βλ. Σωτηρίου, *έ.α.* εικ. 28, πίν. 37α, Στυλιανού, ‘Βυζαντινή τέχνη’, 1232.

⁴⁵⁵ Βλ. Enlart, *έ.α.* 172-173.

15ου-αρχές 16ου αι.)⁴⁵⁶, η Αγία Μαρίνα Ποταμιού (1551)⁴⁵⁷, ο ναός του Αγίου Ανδρονίκου στο Λιοπέτρι⁴⁵⁸, ο Άγιος Νικόλαος στην Αμμόχωστο⁴⁵⁹ κ.ά. Παρόλο που χρησιμοποιούνται τα οξυκόρυφα τόξα στη στέγαση και στα υπέρθυρα, συχνά τα τόξα των παραθύρων του τρούλου ήταν ημικυκλικά και τοποθετούντο στις τέσσερις πλευρές του ορίζοντα. Μόνο σε σπάνιες περιπτώσεις τα παράθυρα οκταγωνικών τρούλων ήταν περισσότερα από τέσσερα, όπως στον οκταγωνικό τρούλο του ναό του Αγίου Ανδρονίκου, όπου υπάρχουν ισάριθμα παράθυρα. Τα παράθυρα αυτά στο εσωτερικό είναι ορθογωνικής μορφής, ενώ εξωτερικά έχουν τοξωτή απόληξη.

3.1.3 Τρίκλιτοι τρουλαίοι

Το Καθολικό του Αγίου Μάμαντος Μόρφου (16ου αι.)⁴⁶⁰, το παλαιότερο Καθολικό της Μονής Ιερέων Πάφου⁴⁶¹, ο ναός του Σταυρού του Μισσιρίκου στη Λευκωσία⁴⁶², ο ναός της Αγίας Μαρίας στο χωριό Ποταμιού (1551)⁴⁶³ και το Καθολικό της Μονής του Αγίου Νεοφύτου (15ου-16ου αι.)⁴⁶⁴ είναι όλοι τρίκλιτοι ναοί με τρούλο, ενώ η στέγαση των υπόλοιπων χώρων γίνεται με κυλινδρικές καμάρες και όχι με ξύλινη κατασκευή. Ο τύπος της ξυλόστεγης βασιλικής

⁴⁵⁶ Βλ. γενικά, ανωτ. σημ. 271.

⁴⁵⁷ Υπάρχει η χρονολογία 1551 χαραγμένη στον ανάφλι της νότιας πύλης του ναού· βλ. Gunnis, *έ.α.* 401, και ανωτ. σημ. 402.

⁴⁵⁸ Βλ. ανωτ. σημ. 445.

⁴⁵⁹ Για απεικόνιση βλ. Κάσδαγλης, *Κύπρος*, πίν. 11, ο οποίος λανθασμένα ονομάζει τον ναό Αγία Ζώνη· βλ. επίσης Σωτηρίου, *έ.α.* πίν. 51α. στον οποίο ο ναός ονομάζεται Αρχάγγελος. Για τον ναό, βλ. ανωτ. σημ. 38.

⁴⁶⁰ Βλ. Μενάρδος, 'Τοπωνυμικόν της Κύπρου', (*έ.α.* σημ. 68) 387-388, Cobham, *Excerpta Cyprica*, 261, 296-297, Χάκκεττ, *Ιστορία*, Β', 147-148, Hill, *A History*, III, 1120-1121, Σωτηρίου, *Μνημεία*, πίν. 44, Κυριαζής, *Μοναστήρια*, 74, Enlart, *Gothic art*, 166-169, Μαραβά Χατζηνικολάου, *Ο Άγιος Μάμας*, (*έ.α.* σημ. 68) 79-81, Grishin, *Pilgrim*, 20, πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, 34-35, 56-57.

⁴⁶¹ Βλ. Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1964*, 30, του ίδιου, *Μητρόπολις Πάφου*, 82. Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 62.

⁴⁶² Βλ. ανωτ. σημ. 452.

⁴⁶³ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 402.

⁴⁶⁴ Για το Καθολικό βλ. ανωτ. σημ. 395.

περιορίζεται σε υψηλότερα υψόμετρα και ιδιαίτερα στην περιοχή του Τροόδους⁴⁶⁵. Εσωτερικά τα κλίτη διαχωρίζονται συνήθως με τόξα και πεσσούς ή κίονες.

3.1.4 Σταυροειδείς εγγεγραμμένοι

Οι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί ήσαν σπάνιοι τόσο στην Κύπρο όσο και στη μεταβυζαντινή Ελλάδα⁴⁶⁶. Ένας ναός ο οποίος πιθανόν ανήκε στον τύπο αυτό, παρόλο που δεν διεσώθη, είναι το παλαιό Καθολικό της Μονής του Κύκκου, το οποίο γνωρίζουμε μόνο από πηγές. Ο ναός, σύμφωνα με τον περιηγητή Barsky, ήταν όμοιος με τους ναούς του Αγίου Όρους και είχε τρεις εισόδους στη δυτική πλευρά, καθώς και θολωτές κατασκευές και στις τέσσερις πλευρές, και τρούλο ορατό μόνο από το εσωτερικό, εφόσον καλυπτόταν από ξύλινη στέγη⁴⁶⁷. Ο ναός τον οποίο περιγράφει ο Barsky το έτος 1735 ενδεχομένως ανήκει στον 16ο αι., εφόσον δεν υπάρχει καμία μαρτυρία καταστροφής μεταξύ της επισκέψεώς του και της ανοικοδόμησης της μονής το 1542⁴⁶⁸.

Ένας άλλος ναός του τύπου του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο είναι το νότιο κλίτος του Αγίου Νικολάου στην Αμμόχωστο⁴⁶⁹. Ο ναός αυτός παρουσιάζει στοιχεία του 15ου ή 16ου αι., όπως τον οκταγωνικό τρούλο, τα τριγωνικά αετώματα, το κωδωνοστάσιο και τα υπέρθυρα των νοτίων εισόδων.

Ένα τρίτο πιθανό παράδειγμα, το οποίο παρουσιάζει αρκετό ενδιαφέρον, είναι η προσθήκη του νάρθηκα του μικρού βυζαντινού ναού του Αγίου Γεωργίου Χορτακιών, στη Σωτήρα Αμμοχώστου⁴⁷⁰, ο οποίος έχει τη μορφή μικρού σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο. Η προσθήκη αυτή, η οποία

---

⁴⁶⁵ Βλ. κατωτ. σελ. 134-139.

⁴⁶⁶ Βλ. Ε. Δεληγιάννη-Δωρή, *Επιβίωση της βυζαντινής και νέες μορφές της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής*, Αθήνα 1993, 50-51.

⁴⁶⁷ Βλ. Grishin, *Pilgrim*, 48-49, Στυλιανού, 'Περιηγήσεις', 66.

⁴⁶⁸ Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ.61.

⁴⁶⁹ Βλ. ανωτ. σημ. 38.

⁴⁷⁰ Βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα "Γεωργίου Αγίου Χορτακιών εκκλησία, Σωτήρα Αμμοχώστου", *ΜΚΕ* 4, 56. Για κάτοψη του ναού και απεικονίσεις, βλ. Σωτηρίου, *έ.α.* εικ. 19 και πίν. 27α. Ο ναός έχει αναστηλωθεί από το Τμήμα Αρχαιοτήτων.

αποτελεί πιστή αντιγραφή του τύπου του παλαιότερου βυζαντινού ναού, σίγουρα ανάγεται στη περίοδο της Λατινοκρατίας, όπως υποδεικνύουν τα οξυκόρυφα αετώματα των όψεων και το τοξωτό τύμπανο επάνω από τη δυτική και τη νότια είσοδο.

3.1.5. Μιξογενής τρίκλιτη βασιλική

Ακόμη λιγότερο διαδεδομένη ήταν η μιξογενής τρίκλιτη βασιλική. Ο τύπος αυτός ξεχωρίζει από την καθαρά τρίκλιτη βασιλική, εφόσον παρουσιάζει ένα συνδυασμό αρχιτεκτονικών μερών και στοιχείων. Παραδείγματα του τύπου αυτού είναι ο ναός της Αγίας Αικατερίνης της Φυτέφκιας στην Κρήτου Τέρρα⁴⁷¹, η οποία φέρει νάρθηκα με φουρνικά και εσωτερικούς πεσσούς που διαχωρίζουν τα τρία κλίτη, ο Σταυρός του Μισσιρικού στη Λευκωσία⁴⁷² με το βόρειο κλίτος να καλύπτεται από άνισα σταυροθόλια ενώ το νότιο με δύο άνισες καμάρες, και ο ναός της Αγίας Μαρίνας στο χωριό Ποταμιού της Λεμεσού, ο οποίος παρουσιάζεται εξωτερικά ως σταυρεπίστεγος⁴⁷³.

3.1.6. Ξυλόστεγτοι

Η χρήση της ξυλόστεγης μικρής βασιλικής στα ορεινά συνεχίζεται και κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας με το κτίσιμο και την αφιέρωση μικρών μονών από ελληνορθόδοξους ή λατίνους ευγενείς, οι οποίοι ασπάστηκαν την Ορθοδοξία. Έχουν καταγραφεί άνω των εκατόν τριάντα παραδειγμάτων

---

⁴⁷¹ Ο ναός ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης φραγκοβυζαντινής βασιλικής με τρούλο, ο οποίος είναι αρκετά διαδεδομένος στο τέλος του 15ου-αρχές του 16ου αι., και παρουσιάζει λεπτομέρειες λατινικών κτηρίων όπως κάλυκες ιστών σημαίων κ.α. Ομοίου τύπου εκκλησίες είναι ο Άγιος Γεώργιος των Ελλήνων στην Αμμόχωστο, η Παναγία Χρυσοδηγήτρια (Bedestan), το Καθολικό της Μονής του Αγίου Μάμαντος Μόρφου, το Καθολικό της Μονής του Αγίου Νεοφύτου, ο Άγιος Μάμας Ποταμιάς κ.ά. Για τον ναό, βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Αικατερίνης εκκλησία, Τέρρα”, *ΜΚΕ* 1, 274-275, του ίδιου, *Μητρόπολις Πάφου*, 92-93, όπου χρονολογεί τις τοιχογραφίες του ναού στα τέλη του 15^{ου} αι., Στυλιανού, ‘Βυζαντινή τέχνη’, 1242, πίν. 8 εικ. 11, πίν 9 εικ. 12, όπου χρονολογεί τον ναό στον 15^ο αι. και τον νάρθηκα στον 16^ο αι. Το χωριό αγοράστηκε από βενετό ευγενή το έτος 1524 και δεν μπορεί να αποκλεισθεί η πιθανότητα ο ίδιος είναι και ευεργέτης, υπεύθυνος για της προσθήκες. Για την αγορά, βλ. Αριστείδου, *Ανέκδοτα έγγραφα*, Γ’, 173-175.

⁴⁷² Βλ. ανωτ. σημ. 452.

⁴⁷³ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 402.

ξύλοστεγων ναών, τα οποία χρονολογούνται από τον 12ο μέχρι και τον 20 αιώνα.⁴⁷⁴ Τέτοια παραδείγματα της περιόδου της Ενετοκρατίας αποτελούν το Καθολικό της Μονής του Σταυρού Αγιασμάτι Πλατανιστάσσας (1494)⁴⁷⁵, το Καθολικό της Μονής της Παναγίας Ποδίθου Γαλάτας (1502)⁴⁷⁶, η Αγία Παρασκευή Γαλάτας (1511)⁴⁷⁷, ο Αρχάγγελος Γαλάτας (1514)⁴⁷⁸, ο Άγιος Σωζόμενος Γαλάτας (1502)⁴⁷⁹, ο ναός της Ζωοδόχου Πηγής στη Ζωοπηγή⁴⁸⁰, το Καθολικό της Μονής Ηλιακών⁴⁸¹ κ.ά., ενώ συναντούμε και τρίκλιτους ξυλόστεγους ναούς, όπως η Παναγία Χρυσοκουρδαλιώτισσα στο Κούρδαλι⁴⁸², η Παναγία Χρυσοπαντάνασσα

---

⁴⁷⁴ Για τις ξυλόστεγες εκκλησίες γενικά βλ. Παπαγεωργίου, 'Ξυλόστεγοι', 361-556, με κατάλογο 127 ναών, και Ε. Μαραβελάκη-Π. Προκοπίου 'Οι ξυλόστεγοι ναοί της Κύπρου', *ΚυπρΣπ* 61 (1997) 139-244, όπου αναφέρονται 130 εκκλησίες, Μυριανθεύς, 'Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική', 74-84 (ειδικά για ξυλόστεγους ναούς της επαρχίας Μόρφου).

⁴⁷⁵ Βλ. ανωτ. σημ. 129.

⁴⁷⁶ Βλ. ανωτ. σημ. 122.

⁴⁷⁷ Βλ. G. Jeffery, 'Byzantine timber-building in Cyprus', *JRIBA* (29 June 1907), 576 εικ. 2, Stylianos, *Painted churches*, 106, Παπαγεωργίου, *έ.α.* 366, 382-383, 466-468, Constantinides, 'Monumental painting in Cyprus during the Venetian period, 1489-1570', (*έ.α.* σημ. 122) 267.

⁴⁷⁸ Βλ. Stylianos, *έ.α.* 90, Παπαγεωργίου, *έ.α.* 364, 394, 395 402, 462-465.

⁴⁷⁹ Βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα "Σωζόμενος Άγιος εκκλησία, Γαλάτα", *MKE* 13, 18-19, του ιδίου, 'Ξυλόστεγοι', *έ.α.* 366, 383, 391, 395, 456-462, Stylianos, *έ.α.* 84-88, των ιδίων, 'Donors', 116-117, Constantinides, *έ.α.* 267.

⁴⁸⁰ Βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα "Ζωοδόχου Πηγής, Ζωοπηγή", *MKE* 5, 282.

⁴⁸¹ Αυτό σύμφωνα με στοιχεία που βρέθηκαν στην ανασκαφή βλ. Γ. Φιλοθέου, 'Η ανασκαφική έρευνα στη Μονή της Παναγίας των Ελικών και η Μονή του Κύκκου', *Πρακτικά Συνεδρίου "Η Ιερά Μονή Κύκκου στη Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη"* (Λευκωσία 14.5.1998-16.5.1998), Λευκωσία 2001, 387-414. Σύμφωνα με τον Κυριαζή η μονή πιθανόν να ιδρύθηκε τον 15ο αιώνα. Κυριαζής, *Μοναστήρια*, 118. Διάφορα ονόματα ιερέων και ιερομονάχων του μοναστηριού αναφέρονται σε έγγραφα της Ενετοκρατίας. Στο αρχαιότερο, με χρονολογία 1503, ο ιερέας 'Abraham ο Άγιος' κατέθεσε παράπονο στον συμβούλιο των Δέκα ότι διώχτηκε από τα κτήματα του Μοναστηριού της Αγίας Μαρίας των Ελικιών. Σε δεύτερο έγγραφο του 16ου αιώνα ο ηγούμενος Don Arsenio έκανε αίτηση προς το Συμβούλιο των Δέκα για παραχώρηση κτημάτων στη μονή με ενοίκιο. Με βάση τα έγγραφα αυτά καθορίζεται το *terminus ante quem* στις αρχές του 16ου αιώνα για την ίδρυση της μονής βλ. Αριστείδου, *Ανέκδοτα έγγραφα, Α'*, 277-278.

⁴⁸² Βλ. Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1967-1968*, 58-65, του ιδίου, 'Ξυλόστεγοι', 370, 384, 386-387, 482-488, Stylianos, *Painted churches*, 141-150, Constantinides, *έ.α.* 273-274.

Παλαιχωρίου (16ου αι.)⁴⁸³ και η Παναγία Ιαματική Αρακαπά⁴⁸⁴. Οι ναοί αυτοί συνήθως περιβάλλονται από δύο πλευρές με νάρθηκα, όπως οι παλαιότεροι της Παναγίας Μουτουλλά (1280)⁴⁸⁵ και Αρχαγγέλου Πεδουλά (1474)⁴⁸⁶, καθώς και οι ναοί του Σωτήρος στο Παλαιχώρι (16ο αι.)⁴⁸⁷ και του Αγίου Θεοδώρου στη Λεμύθου (16^{ος} αι.)⁴⁸⁸. Μερικές φορές περιβάλλονται από νάρθηκα και στις τρεις πλευρές, όπως στην Παναγία Ποδίθου(1502)⁴⁸⁹ και τον Άγιο Σωζόμενο Γαλάτας (1513)⁴⁹⁰. ο Σταυρός του Αγιασμάτι στην Πλατανιστάσα είναι ο μόνος ναός στο νησί που περιβάλλεται και στις τέσσερις πλευρές με στοά⁴⁹¹. Το εσωτερικό των ναών είναι συνήθως κατάκοσμο με τοιχογραφίες, αλλά και σκοτεινό εφόσον φωτιζόταν, συνήθως, μόνο από μικρούς ορθογωνικούς φεγγίτες στα αετώματα του δυτικού και του ανατολικού τοίχου, καθώς και του Ιερού. Η κατωφερής κλίση της ξύλινης κατασκευής της στέγης φθάνει σε χαμηλό ύψος επάνω από το έδαφος, προστατεύοντας έτσι την τοιχοποιία από τις καιρικές συνθήκες.

Ακόμη και θολωτοί και τρουλαίοι ναοί καλύπτονταν με δεύτερη επικλινή στέγη, η οποία προστάτευε της τοιχογραφίες παλαιότερα παραδείγματα

---

⁴⁸³ Βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 361-362, Stylianos, *έ.α.* 287-288. Οι τοιχογραφίες δείχνουν ενετική επίδραση και μάλλον τοποθετούνται στον 16ο αι. βλ. Παπαγεωργίου, 'Ξυλόστεγοι', 374, 385, 513-515, Constantinides, *έ.α.* 269-272.

⁴⁸⁴ Βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα "Αρακαπά, Παναγίας Ιαματικής εκκλησία", *ΜΚΕ* 2, 270, του ιδίου, 'Ξυλόστεγοι', 362, 452-453, Frigerio-Zeniou, *L'art "Italobyzantine" à Chypre au XVIe siècle. Panagia Podithou, la chapelle Latine et Panagia Iamatike*, (έ.α. σημ. 122) 205-224.

⁴⁸⁵ Για την Παναγία Μουτουλλά, βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 352, Francis, *Churches*, 25, Σωτηρίου, *Μνημεία*, εικ. 39, πίν. 52α, Stylianos, *Painted churches*, 323-343, Παπαγεωργίου, 'Ξυλόστεγοι', 374, 383 σημ. 24, 405- 410.

⁴⁸⁶ Για την εκκλησία του Αρχαγγέλου, βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 371, Francis, *έ.α.* 23-24, Stylianos, *Painted churches*, 331-343, Σωτηρίου, *Μνημεία*, πίν. 147β, Παπαγεωργίου, 'Ξυλόστεγοι', 376, 417-422.

⁴⁸⁷ Βλ. ανωτ. σημ. 130.

⁴⁸⁸ Βλ. Παπαγεωργίου, 'Ξυλόστεγοι', 494-495, Ν.Γ. Κυριαζής, 'Ναογραφία Μαραθάσσας', *ΚυπρΧρ* 11(1935) 84.

⁴⁸⁹ Βλ. Μυριανθεύς, 'Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική', 80 και γενικά ανωτ. σημ. 122.

⁴⁹⁰ Βλ. Παπαγεωργίου, *έ.α.* 456-462, Stylianos, *Painted churches*, 84-89, Constantinides, *έ.α.* 267, Μυριανθεύς, *έ.α.* 80.

⁴⁹¹ Βλ. Παπαγεωργίου, *έ.α.* 376, Μυριανθεύς, *έ.α.* 80 και γενικά ανωτ. σημ. 129.

βυζαντινών ναών στα ορεινά, όπως το Καθολικό της Μονής του Αγίου Νικολάου της Στέγης στην Κακοπετριά⁴⁹², το Καθολικό της Μονής Λαμπαδιστού στον Καλοπαναγιώτη⁴⁹³, ο μονόκλιτος με τρούλο ναός της Παναγίας του Άρακα στα Λαγουδερά⁴⁹⁴, ο ναός του Τιμίου Σταυρού στο Πελένδρι⁴⁹⁵ και τα καμαροσκέπαστα Καθολικά της Παναγίας Φορβιώτισσας στην Ασίνου⁴⁹⁶, της Παναγίας Αμασγού κοντά στο Μονάγρι⁴⁹⁷, της Μονής Ιερέων⁴⁹⁸ και της Παναγίας Χρυσορροιάτισσας⁴⁹⁹, είναι επίσης ξυλόστεγες της ίδιας μορφής.

---

⁴⁹² Βλ. Παπαγεωργίου, *έ.α.* 393. Επίσης βλ. ανωτ. σημ. 99.

⁴⁹³ Βλ. Σωτηρίου, *Μνημεία*, εικ. 17, Francis, *Churches*, 25, Παπαγεωργίου, *έ.α.* 393. Ν. Γ. Κυριαζής, 'Μοναστήριον Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού', *ΚυπρΧρ* 12 (1936) 241-267, Μυριανθέας, *Λαμπαδιστής*, Α. Παπαγεωργίου, λήμμα "Λαμπαδιστή Αγίου Ιωάννου μοναστήρι", *ΜΚΕ* 8, 189-191, Κοκκινόφτας, 'Μοναστήρια Μόρφου', 180-182, Σολομίδου-Ιερωνυμίδου, 'Εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης σε εκκλησιαστικά μνημεία της μητροπολιτικής περιφέρειας Μόρφου που αναλήφθηκαν από το Τμήμα Αρχαιοτήτων κατά την περίοδο 1998-2000', (έ.α. σημ. 122) 197-198. Για τις τοιχογραφίες του ναού βλ. Stylianos, 'Donors', 109-110, των ιδίων, 'Βυζαντινή τέχνη', 1310-1311, Frigerio-Zeniou, 'Οι δωρητές στην εκκλησία της Παναγίας Ποδίθου στη Γαλάτα και στο Λατινικό παρεκκλήσι του Καλοπαναγιώτη', (έ.α. σημ. 122) 97-106, της ίδιας, *L'art "Italobyzantine" à Chypre au XVIe siecle. Panagia Podithou, la chapelle Latine et Panagia Iamatike*, (έ.α. σημ. 122) 99-203, Constantinides, *έ.α.* 275 εξ., Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, 'Βενετία και Κύπρος: Σχέσεις τους στην τέχνη', *Πρακτικά του διεθνούς Συμποσίου: Κύπρος-Βενετία. Κοινές ιστορικές τύχες (Αθήνα, 1-3 Μαρτίου 2001)*, Χ. Μαλτέζου (επιμ.), Βενετία 2002, 329.

⁴⁹⁴ Βλ. ανωτ. σημ. 141.

⁴⁹⁵ Βλ. Stylianos, *Painted churches*, 223. Το χωριό Πελένδρι αναφέρεται και σε έγγραφο της ενετικής περιόδου ως *casal Pelendria*. βλ. Mas Latrie, *Histoire*, III, 510.

⁴⁹⁶ Ο καμαροσκέπαστος ναός της Παναγίας Φορβιώτισσας είχε από την αρχή χτιστεί με ξύλινη στέγη. Αυτό αποδεικνύεται από τοιχογραφία στον εσωτερικό του ναού, η οποία απεικονίζει τον δωρητή του ναού Νικηφόρο Μάγιστρο, ο οποίος κρατά ομοίωμα ξυλόστεγου ναού. βλ. Stylianos, *έ.α.* εικ. 57. Για τη συντήρηση των τοιχογραφιών βλ. E. Hawkins, 'Summary of the work carried out at Asinou 1965', *RDAC* 1966, 80-81.

⁴⁹⁷ Βλ. ανωτ. σημ. 419.

⁴⁹⁸ Βλ. Παπαγεωργίου, *Μητρόπολις Πάφου*, 82. Γενικά για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 62.

⁴⁹⁹ Μεταγενέστερες παραδόσεις αναφέρουν την ίδρυσή της το 1152 από κάποιο μοναχό Ιγνάντιο. Βλ. Ι. Π. Τσικνόπουλος, *Παναγία η Χρυσορρογιατίσσα-Ιστορική εν Κύπρω, Ιερά Μονή*, εν Λευκωσία 1964-1965, 10, του ιδίου, *Εκκλησία Πάφου*, 272-274. Γενικά για τη μονή βλ. Α. Φιλίππου, *Ιερά Μονή Χρυσορρογιατίσσης*, Πάφος 1934, Gunnis, *Historic Cyprus*, 365-367, Jeffery, *Monuments*, 390, Παπαγεωργίου, *έ.α.* 24-25, 26, του ιδίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1967-1968*, 52-53, Grishin, *Pilgrim*, 50, 58 πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, 68, Στ. Φωτίου, *Ιερά Μονή Χρυσορρογιατίσσης*, Πάφος 2000.

Το παλαιό Καθολικό της Μονής του Κύκκου (1542)⁵⁰⁰ και, σύμφωνα με τον Barsky, το Καθολικό της Μονής Αγίου Φιλίππου στο Άρσος⁵⁰¹, ήταν επίσης καμαροσκέπαστοι ξυλόστεγοι ναοί κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας, οι οποίοι, όμως, έχουν αντικατασταθεί με νεώτερα κτίσματα.

Δεν έχει, ακόμα, αποσαφηνιστεί η καταγωγή του τύπου του ξυλόστεγου ναού. Υπάρχουν τέσσερις βασικές θεωρίες για το ζήτημα. Κατά την πρώτη θεωρία ο τύπος δημιουργήθηκε λόγω των κλιματολογικών συνθηκών της περιοχής όπου βρίσκονταν οι ναοί. Την άποψη αυτή υποστηρίζουν ο Jeffery⁵⁰² και οι Στυλιανού⁵⁰³. Η δεύτερη θεωρία υποστηρίζει ότι ο τύπος οφείλεται σε δυτική επίδραση, θεωρία την οποία παραθέτει ο Σωτηρίου⁵⁰⁴ αλλά και άλλοι μελετητές, οι οποίοι φρονούν ότι είναι δημιούργημα της Φραγκοκρατίας⁵⁰⁵. Σύμφωνα με την τρίτη θεωρία, ο τύπος προέρχεται από ανατολική επίδραση⁵⁰⁶. Μια πιο πρόσφατη, τέταρτη θεωρία υποστηρίζει ότι οι ξύλινες στέγες με τις μεγάλες υπερκαλύψεις προστάτευαν εξωτερικό ζωγραφικό διάκοσμο, όπως αυτόν που υπήρχε στο Καθολικό της Παναγίας Φορβιώτισσας⁵⁰⁷.

Πιθανόν η καταγωγή του τύπου να οφείλεται σε συνδυασμό διαφόρων παραγόντων, όπως των κλιματολογικών συνθηκών (προστασία του τυχόν

---

⁵⁰⁰ Το Καθολικό της Μονής Κύκκου το οποίο οικοδομήθηκε το 1542, κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας, σύμφωνα με την περιγραφή του Barsky, το 1727, είχε τρούλο ορατό μόνο από το εσωτερικό και θολωτές κατασκευές στις τέσσερις πλευρές. Εξωτερικά έφερε επικλινή ξύλινη στέγη όπως ο Λαμπαδιστής. Το Καθολικό που περιέγραψε ο Barsky κάηκε το έτος 1751 και ανοικοδομήθηκε ο σημερινός τρίκλιτος ναός· βλ. Παπαγεωργίου, 'Ξυλόστεγοι', 551, Grishin, *έ.α.* 48-49, πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, 66. Βλ. επίσης ανωτ. σημ. 61.

⁵⁰¹ Βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 179, Τσικνόπουλλος, *Εκκλησία Πάφου*, 248-249, Grishin, *έ.α.* 61 πρβλ. Στυλιανού, *έ.α.* 79-80.

⁵⁰² Βλ. G. Jeffery, 'A Byzantine monastery in Cyprus' *The Builder* 92 (1907) 438.

⁵⁰³ Βλ. Στυλιανού, 'Η Μονή Ποδύθου παρά την Γαλάταν', (*έ.α.* σημ. 122) 51-52.

⁵⁰⁴ Βλ. Γ. Σωτηρίου, 'Τα παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία της Κύπρου', *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 6 (1931) 477.

⁵⁰⁵ Βλ. Παπαγεωργίου, 'Ξυλόστεγοι', 551-552.

⁵⁰⁶ Βλ. D. Talbot Rice, 'The origin of the complex church plan in Cyprus', *Byzantinoslavica* 9 (1948) 85-96.

⁵⁰⁷ Βλ. S. Čurčić, *Middle Byzantine architecture on Cyprus: Provincial or regional?*, Nicosia 2000, 29-31, εικ. 29, εικ. 30.

εξωτερικού διάκοσμου αλλά και της τοιχοποιίας γενικότερα από τα διάφορα καιρικά φαινόμενα) και των δυτικών επιδράσεων.

Συνοπτικά, αυτή την περίοδο μπορούμε να πούμε ότι κυριαρχούν οι τρουλαίοι μονόκλιτοι ναοί με οκταγωνικό, συνήθως, τρούλο και πολύπλευρη αψίδα του Ιερού. Οι τρίκλιτοι ναοί αποτελούν συνήθως Καθολικά πλούσιων μοναστηριών, ενώ αντίθετα οι απλοί μονόχωροι ή ξυλόστεγοι ναοί αποτελούν στην πλειοψηφία τους μικρότερα ναύδρια ή Καθολικά μικροτέρων απομονωμένων μονών.

3.2 Μορφολογικά στοιχεία της ναοδομίας

3.2.1 Θέση Καθολικού

Κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας και της Ενετοκρατίας στην Κύπρο, σε πολλές ορθόδοξες μονές ή άλλες που ανακαινίστηκαν κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, δεν είναι ασυνήθιστο το Καθολικό να αποτελεί τη μια πλευρά των μοναστηριακών κτισμάτων. Ωστόσο, η τοποθέτηση του Καθολικού στη μια πλευρά του περιβόλου απαντάται ήδη σε μεμονωμένα παραδείγματα μονών της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Παράδειγμα αποτελεί η Μονή του Αγίου Μαρτυρίου στην ιουδαϊκή έρημο, κτίσμα του 6ου αι.⁵⁰⁸

Παραδείγματα ορθοδόξων κυπριακών μοναστηριών με το Καθολικό στη μια πλευρά του περιβόλου είναι τα ακόλουθα: Παναγία του Σίντη (16ου αι.)⁵⁰⁹, Παναγία του Κύκκου (18ου αι.) (Σχ. 19)⁵¹⁰, Παναγία Τροοδίτισσα (18ου αι.)⁵¹¹, Αγία Θέκλα Κόρνου⁵¹², Άγιος Νικόλαος Ορούντας (16ου αι.) (Σχ. 20)⁵¹³, Άγιος

---

⁵⁰⁸ Βλ. M. Yitzhak, 'The monastery of St. Martyrius at Ma'ale Adummim', *Ancient churches Revealed*, [Jerusalem]: Israel Exploration Society 1993, 172-173.

⁵⁰⁹ Βλ. ανωτ. σελ. 56.

⁵¹⁰ Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 61.

⁵¹¹ Βλ. Ι. Π. Τσικνόπουλλος, *Η Ιερά Μονή της Τροοδίτισσης, εν Λευκωσία*² 1990, 99-100. Για τη μονή γενικά βλ. Α. Φιλίππου, 'Η Ι. Μονή Τροοδίτισσης', *ΚυπρΧρ* 3 (1925) 238-264, Τσικνόπουλλος, *Εκκλησία Πάφου*, 265-266, Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1965-1966*, 59-60, του ίδιου, *Μητρόπολις Πάφου*, 24-25.

⁵¹² Παραμένει άγνωστη η χρονολογία ίδρυσης της μονής· η πρώτη αναφορά που γίνεται σε αυτήν είναι αυτή της εκ θεμελίων ανακαίνισής της το 1744, γεγονός το οποίο προϋποθέτει την ύπαρξη της αρκετά χρόνια πριν· βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα, "Θέκλας Αγίας

Νεόφυτος Πάφου (16ου αι) (Σχ. 21)⁵¹⁴, Άγιος Ιωάννης Λαμπαδιστής Καλοπαναγιώτη(16ου αι.) (Σχ. 22)⁵¹⁵, ως και οι Μονές Αγρίας (πιθανόν 16ου αι.)⁵¹⁶, Αγίου Μηνά Βάβλας⁵¹⁷, Τιμίου Προδρόμου Μέσα Ποταμού⁵¹⁸, Αυγασίδας⁵¹⁹, Αγίου Νικολάου Ακρωτηρίου (13ο-14ο αι. και ανακαίνιση τον 16ο αι.)⁵²⁰, Αγίας Βαρβάρας κοντά στο Σταυροβούνι (πιθανόν 16ου αι.)⁵²¹ κ.ά.

μοναστήρι”, *MKE* 5, 377-378.

⁵¹³ Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 274.

⁵¹⁴ Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 395.

⁵¹⁵ Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 493.

⁵¹⁶ Βλ. Κοκκινόφτας, *Χωριά και μοναστήρια της Ν. Μαραθάσας*, (έ.α. σημ 118) 189-190, Σ. Κυκκώτης-Γ. Παναγής, ‘Η Ιερά Μονή Παναγίας Αγρίας’, *EKMIMK* 3 (1996) 149-162, Κοκκινόφτας, ‘Μοναστήρια Μόρφου’, 187, Σ. Κ. Περδίκης, ‘Το κάλυμμα της Παναγίας Αγρίας, δείγμα εκκλησιαστικής αργυροχοΐας της Βενετοκρατούμενης Κύπρου’, *Πρακτικά του διεθνούς Συμποσίου: Κύπρος-Βενετία. Κοινές ιστορικές τύχες (Αθήνα, 1-3 Μαρτίου 2001)*, Χ. Μαλτέζου (επιμ.), Βενετία 2002, 337-345, όπου όμως αναφέρεται ως πιθανή περίοδο ίδρυσής της η μέση βυζαντινή, .

⁵¹⁷ Βλ. ανωτ. σημ. 399.

⁵¹⁸ Η μονή φαίνεται ότι λειτουργούσε ήδη την περίοδο της ύστερης Φραγκοκρατίας και την αρχή της Ενετοκρατίας. Η πρώτη αναφορά σε αυτήν γίνεται σε έγγραφο ημερομηνίας 4.4.1468, στον οποίο ο βασιλιάς Ιάκωβος Β΄ παραχωρεί οικονομική βοήθεια προς τον ηγούμενο της μονής, Γρηγόριο και στη συνέχεια στον αδελφό του Καλλίστων· βλ. Mas Latrie, *Histoire*, III, 196. Η επόμενη αναφορά γίνεται επί περιόδου Ενετοκρατίας, όταν σύμφωνα με τον Estienne De Lusignan ο επίσκοπος Σολέας Θεοφάνης αποσύρθηκε στη Μονή Μέσα Ποταμού, όπου και πέθανε· βλ. Lusignan, *Description*, 59-60, Χ. Σταυροβουνιώτης, ‘Οι Άγιοι της μητροπολιτικής περιφέρειας Μόρφου’, *Μητρόπολις Μόρφου*, 218.

⁵¹⁹ Την τοποθέτηση του Καθολικού στη μία πλευρά σημειώνει και ο Enlart, έ.α. 314, ο οποίος αναφέρει ότι πρόκειται μάλλον για δυτική παρά ορθόδοξη επίδραση. Για το μοναστήρι βλ. ανωτ. σημ. 324.

⁵²⁰ Για το μοναστήρι βλ. Enlart, *Gothic art*, 348-352, Gunnis, *Historic Cyprus*, 156-159, *ARDAC* 1981, 16, *ARDAC* 1989, 17, Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Νικολάου Αγίου των Γάτων μοναστήρι, Ακρωτήρι”, *MKE* 10, 249-252. Δεν είναι γνωστή η χρονολογία οικοδόμησης της μονής, αλλά ο ναός πιθανόν ανάγεται στον 13ο ή 14ο αι. Στις αρχές του 16ου αι. ανοικοδομήθηκε η ανωδομή του ναού με οξυκόρυφη καμάρα κατόπιν καταστροφής που υπέστη πιθανόν από σεισμό στα τέλη του 15ου αι. οπότε και εγκαταλείφθηκε. Οι αναφορές των περιηγητών Felix Faber (1483) και Francesco Suriano (1484) σε ελληνικό μοναστήρι το οποίο έτρεφε γάτους για την εξόντωση των δηλητηριωδών φιδιών, δείχνει ότι το μοναστήρι λειτουργούσε τουλάχιστον μέχρι αυτή την περίοδο· βλ. Cobham, *Excercpta Cypria*, 46, 48.

⁵²¹ Τη βόρεια πτέρυγα της μονής καταλαμβάνει ο ναός, οποίος είναι διακοσμημένος με τοιχογραφίες του τέλους του 15ου-αρχών του 16ου αι.· βλ. και ανωτ. σημ. 420.

Συνήθως το Καθολικό τοποθετείται με μία από τις μακρές πλευρές του να αποτελεί τη μια όψη του περιβόλου, έχοντας στην όψη αυτή και την κύρια είσοδό του, η οποία είναι κατά κανόνα τοποθετημένη απέναντι από την κύρια είσοδο του μοναστηριού⁵²². Αποτέλεσμα αυτής της τοποθέτησης είναι να προκύπτει ως κύρια είσοδος του Καθολικού η βόρεια ή η νότια, με δευτερεύουσα τη δυτική⁵²³. Ιδιόμορφο παράδειγμα παρουσιάζει η Μονή του Αγίου Νικολάου Ορούντας, όπου το Καθολικό τοποθετείται κάθετα προς τα προσκίσματα με τρόπο ώστε να προεξέχει τόσο εντός όσο και εκτός του περιβόλου της μονής (Σχ. 20)⁵²⁴.

Η τοποθέτηση του Καθολικού στη μια πλευρά μάλλον αποτελεί παράδειγμα δυτικής επίδρασης⁵²⁵ στις ορθόδοξες μονές του νησιού, εφόσον η τοποθέτηση του Καθολικού στο κέντρο της μονής κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας και μετά είναι σπάνια. Στο κέντρο απαντάται συνήθως σε παλαιότερα βυζαντινά μοναστήρια, τα οποία ανοικοδομήθηκαν κατά τη περίοδο της Λατινοκρατίας ή αργότερα, αλλά διατήρησαν την αρχική τους δομή. Η Μονή του Αγίου Μάμαντος Μόρφου αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα, εφόσον το Καθολικό ανοικοδομήθηκε μάλλον στα μέσα του 15ου αι. επάνω στα θεμέλια παλαιότερου ναού⁵²⁶. Παρομοίως η Μονή της Παναγίας του Μαχαιρά, παρόλες

---

⁵²² Όπως συμβαίνει και στη Μονή της Παναγίας του Σίντη· βλ. ανωτ. σελ. 60.

⁵²³ Το ίδιο συμβαίνει και στα Ιόνια· βλ. Μπεριάτος, 'Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην Κεφαλονιά' (έ.α. σημ. 438) 238.

⁵²⁴ Με τον ίδιο τρόπο τοποθετείται η Τράπεζα σε σχέση με τα υπόλοιπα προσκίσματα σε παλαιοχριστιανικές μονές στην Συρία όπως στη Μονή Der Sim'ân (προσωπική αυτοψία) αλλά και στις λατινικές μονές των Κιστερκιανών· βλ. Braunfels, *Monasteries of Western Europe*, (έ.α. σημ. 158) 18, 74-79.

⁵²⁵ Η μορφή αυτή πρωτοχρησιμοποιείται από το δυτικό Τάγμα των Βενεδικτίνων· βλ. Braunfels, έ.α. 19.

⁵²⁶ Ο Χάκκεττ, *Ιστορία*, Β', 147, αναφέρει την πιθανότητα να οικοδομήθηκε ο ναός επάνω στα θεμέλια ναού της Ασάρτης γύρω στο 1190, ενώ ο περιηγητής Pococke αναφέρει την ανοικοδόμηση της μονής λίγα χρόνια πριν την κατοχή του νησιού από τους Βενετούς· βλ. Cobham, *Excursion Cyprus*, 261. Η Μαραβά Χατζηνικολάου, *Ο άγιος Μάμας*, (έ.α. σημ. 68) 76 κ.ε., υποστηρίζει ότι η λάρνακα του αγίου πιθανόν έφθασε στο νησί γύρω στο 1373, ίσως νωρίτερα, και η λατρεία του αγίου αναπτύχθηκε επί Φραγκοκρατίας. Σύμφωνα με την ίδια πιθανόν προϋπήρχε ναός επάνω από τον γοτθικό τάφο, ο οποίος είναι παλαιότερος από το σημερινό Καθολικό. Την ίδια άποψη παραθέτει και ο Gunnis, *Historic Cyprus*, 348-349, ενώ ο Enlart, *Gothic art*, 169 αναφέρει απλώς ότι ο ναός είναι νεώτερος του γοτθικού τάφου. Για τον ναό γενικά βλ. ανωτ. σημ. 68.

τις συχνές ανοικοδομήσεις της λόγω καταστροφών, διατήρησε μέχρι τις μέρες μας τη θέση του Καθολικού στο κέντρο της μονής⁵²⁷.

Στα ενετοκρατούμενα νησιά της Ελλάδος υπάρχουν αρκετά παραδείγματα μονών με το Καθολικό στη μια πλευρά. Στην Κέρκυρα κατά τη δεύτερη περίοδο της Ενετοκρατίας (1453-1658) ανεγέρθησαν δύο μοναστήρια, η Μονή των Αγίων Θεοδώρων και η Μονή της Αγίας Ευφημίας, των οποίων η σύνθεση ακολουθεί το δυτικό πρότυπο, όπου το Καθολικό χτίζεται στη μια πλευρά αφήνοντας την αυλή ανοιχτή⁵²⁸. Τρία άλλα παραδείγματα ορθοδόξων μονών με το Καθολικό στη μία πλευρά οικοδομήθηκαν στην ενετοκρατούμενη Ζάκυνθο και την Κρήτη: η Μονή της Αγίας Αικατερίνης Ζακύνθου⁵²⁹, η Μονή της Κυρίας της Ακρωτηριανής (1626-1645) στην Κρήτη, η οποία σχεδιάστηκε από τον υπομηχανικό Francesco Basilicata σύμφωνα με τον δυτικό τύπο (δηλαδή με τον ναό στη βορειοανατολική γωνία και κελιά με τοξοστοιχίες)⁵³⁰ και η Μονή του Αγίου Ιωάννη Ελεήμονος στα Χανιά Κρήτης (16ου αι.)⁵³¹. Στην Αίγινα, στο ανατολικό άκρο της Παληαχώρας, βρίσκεται η Μονή της Αγίας Κυριακής, κτίσμα πιθανόν του 17ου αι. εφόσον οι τοιχογραφίες του φέρουν τη μισοσβησμένη επιγραφή με τη χρονολογία 16--⁵³² και σε αυτό το παράδειγμα ο ναός της βρίσκεται κτισμένος

---

⁵²⁷ Παρόλο που η ίδρυση της μονής ανάγεται στον 12ο αι., βλ. Ι. Π. Τσικνόπουλος, *Κυπριακά Τυπικά*, Λευκωσία 1969, 6 (σελ. εισαγωγής), και η εικόνα της Παναγίας Μαχαιριώτισσας, σύμφωνα με τον Παπαγεωργίου, *Εικόνες*, 9, εικ. 3 ανήκει στον 10^ο αι., πολλαπλές πυρκαγιές κατέστρεψαν τη μονή με αποτέλεσμα τα σημερινά κτίσματα να ανήκουν στον 19ο αι. Για τη μονή γενικά βλ. Σ. Μενάρδος, *Η εν Κύπρω Ιερά Μονή της Παναγίας του Μαχαιρά*, Ιστορικών διάγραμμα, Εν Πειραιεί 1929, Ι.Π. Τσικνόπουλος, *Η Ιερά βασιλική και σταυροπηγιακή Μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου του Μαχαιρά*, Λευκωσία 1968.

⁵²⁸ Βλ. Α. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, 'Μεταβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική', *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή τέχνη στην Κέρκυρα, Μνημεία, εικόνες, κειμήλια, πολιτισμός*, Κέρκυρα 1994, 38.

⁵²⁹ Στο σχέδιο απεικονίζεται η μονή του 1664 με το Καθολικό στη μία πλευρά· βλ. Α. Ζώης, 'Ναός και Μονή εν Ζακύνθω μετόχιον της εν τω Αγίω Όρει του Σινά Μονής της Αγίας Αικατερίνης', *ΚρΧρ* 9 (1955) εικ.1.

⁵³⁰ Βλ. Καζανάκη-Λάππα, 'Ζωγραφική, γλυπτική, αρχιτεκτονική', 450.

⁵³¹ Βλ. Gerola, *Monumenti Veneti*, II, 165-166. Το Καθολικό βρίσκεται στη βορειοανατολική γωνία και μπροστά υπάρχει μικρή αυλή.

⁵³² Βλ. Μουτσόπουλος, *Η Παληαχώρα της Αιγίνης*, (έ.α. σημ. 393) 110-121. Η χρονολογία 1680 είχε αναγνωστεί παλαιότερα πριν καταστραφεί η νωπογραφία σε τόσο μεγάλο το βαθμό.

στη μια άκρη και όχι στο κέντρο, με λατινικό παρεκκλήσι παρακείμενο προς αυτό, γεγονός το οποίο φανερώνει τις επιδράσεις της δυτικής μοναστηριακής αρχιτεκτονικής στο νησί.

3.2.2 Κωδωνοστάσια

Η χρήση των κωδωνοστασίων, η οποία φαίνεται ότι ήταν διαδεδομένη στο νησί κατά τις περιόδους της Φραγκοκρατίας και της Ενετοκρατίας, απαγορεύτηκε και έπαυε να υφίσταται κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Η ανέγερση κωδωνοστασίων σε ορθόδοξους ναούς κατά τη διάρκεια της Φραγκοκρατίας και της Ενετοκρατίας πιστεύεται ότι αποτελεί λατινικό στοιχείο, το οποίο υιοθετεί η Ορθόδοξη Εκκλησία⁵³³. Η πραγματική έκταση της χρήσης τους καθώς και η ακριβής χρονολόγηση οικοδόμησής τους δεν μπορεί να εξακριβωθεί επακριβώς, εφόσον πολλά δείγματα πρέπει να κατεδαφίστηκαν κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, ενώ άλλα ανοικοδομήθηκαν σε νεώτερα χρόνια. Στη Νότια Γαλλία, κατά τη γοτθική περίοδο, γινόταν εκτεταμένη χρήση των απλών αψιδωτών κωδωνοστασίων με οξυκόρυφο αέτωμα. Παραδείγματα απαντώνται στους ακόλουθους γοτθικούς ναούς: Auterive (Tarn-et-Garonne), Blasimont, Doulezan (Gironde), Castillon, Toulouse (Notre Dame du Taur), ως επίσης και στον ναό του St. Radegonde, Poitiers στην Ακουιτανία από όπου κατάγονταν οι

---

⁵³³ Σύμφωνα με την Χ. Κωνσταντινίδη, 'Συμβολή στη μελέτη των βυζαντινών 'τοξωτών κωδωνοστασίων', *ΛακΣπ* 6 (1982) 62-63, το τοξωτό κωδωνοστάσιο θεωρείται στοιχείο ρωμανικής αρχιτεκτονικής με τα περισσότερα παραδείγματα στη Νότιο Γαλλία να εμφανίζονται από τον 11^ο αι. και μετά. Σύμφωνα με τον Krautheimer, *Early Christian and Byzantine architecture*, (έ.α. σημ. 160) 513 σημ. 18α, τα κωδωνοστάσια εμφανίζονται στη βυζαντινή αρχιτεκτονική μετά την 4η σταυροφορία και χρησιμοποιούντο συχνά κατά τον 13ο-14ο αι.· στο λήμμα "Bell tower", *ODB* 1, 279-280, μνημονεύονται μικρογραφίες χειρογράφων με κωδωνοστάσια σε βυζαντινούς ναούς από τον 9^ο αι.. Η εμφάνισή τους σε βυζαντινούς ναούς αναφέρεται και στο άρθρο του Χ. Μπούρα, 'Επανεξέταση του Καθολικού της ζωοδόχου Πηγής, Δερβενοςάλεσι', *ΔΧΑΕ* περιόδ. Δ', 17 (1993-1994) 33, ενώ επίσης διαφαίνεται και από την ύπαρξη κωδωνοστασίου στον ναό της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης· βλ. Α.Ε. Βακαλόπουλος, 'Η μαρτυρία του περιηγητού Robert de Dreux περί του κωδωνοστασίου της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης', *ΕΕΒΣ* 23 (1953) 604-614, ενώ ο Δ. Πάλλας, 'Ευρώπη και Βυζάντιο', *Συναγωγή μελετών βυζαντινής αρχαιολογίας (τέχνη-λατρεία-κοινωνία)*, Β', Αθήνα 1987-1988, 682, κατατάσσει τα κωδωνοστάσια στις όψεις ναών στις δυτικές αρχιτεκτονικές μορφές, οι οποίες εισήχθησαν στην αρχιτεκτονική της Ανατολής. Για βιβλιογραφία βλ. Γ. Δημητροκάλλης, 'Βιβλιοκρισία', *ΕΕΒΣ* 43 (1977-1978) 451 σημ. 2· βλ. επίσης γενικά, Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, 126-128, Χαρ. Μπάρλα, *Μορφή της εξέλιξης των βυζαντινών κωδωνοστασίων*, Αθήνα 1959, και D. Gillerman-N. Duval, λήμμα "Campanile", *Enciclopedia dell' arte Medievale*, IV, Italia 1993, 101-109.

Λουζινιανοί⁵³⁴. Ενδεχομένως, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε τη θεωρία της εισαγωγής τους στο νησί από τους Φράγκους. Τα κωδωνοστάσια στην Κύπρο, πριν από την περίοδο της Τουρκοκρατίας, είναι του απλού ή φραγκικού τύπου. Αντίθετα τα κωδωνοστάσια-πύργοι, τα οποία εισάγονται σε μνημεία της Ελλάδος κατά τη διάρκεια της Ενετοκρατίας⁵³⁵, στην Κύπρο εμφανίζονται μόνο προς το τέλος της Τουρκοκρατίας⁵³⁶. Ο απλός τύπος αποτελείται από τοιχοποιία συνήθως οικοδομημένη με το ισοδομικό σύστημα από καλά πελεκημένο παρόλιθο, η οποία διατρύπεται από ένα, δύο ή τρία τοξωτά ανοίγματα, στα οποία βρίσκεται αναρτημένη η καμπάνα (στη Μονή του Μπέλλα-Παΐς⁵³⁷ οι αψίδες είναι τέσσερις). Κάποτε τα ανοίγματα τοποθετούντο βαθμιδωτά, όπως στον παλαιό ναό του Αγίου Γεωργίου στο χωριό Κορμακίτη, κτίσμα πιθανόν του 15ου αι.⁵³⁸ Το άνω τμήμα είναι επίπεδο ή σχηματίζει αέτωμα⁵³⁹. Στη δεύτερη περίπτωση, μερικές φορές, γινόταν χρήση τριγωνικών ακρωτηρίων, όμοιων με αυτά της εκκλησία της Αγίας Άννας στην Αμμόχωστο⁵⁴⁰ και μίας άλλης μεσαιωνικής εκκλησίας στην

---

⁵³⁴ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 65.

⁵³⁵ Για κωδωνοστάσιο- πύργο στον ελλαδικό χώρο βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, 'Το κωδωνοστάσιο του Αγίου Δημητρίου Μυστρά', *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*, Γ', Αθήνα 1966, 370-375, Gerola, *Βενετικά μνημεία*, 363-375, Ροντογιάννης, *Λευκάδα*, 11-15.

⁵³⁶ Βλ. Κ. Κοκκινόφτας, 'Η ανάρτηση καμπανών στις εκκλησίες της Κύπρου μετά την Τουρκοκρατία (1571-1878)', *EKEE* 24 (1998) 211-221. Με την τουρκική κατοχή απαγορεύτηκε η χρήση καμπανών, τις οποίες οι Τούρκοι έλυναν για να πάρουν το μέταλλο τους και να κατασκευάσουν πυροβόλα.

⁵³⁷ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 174-200.

⁵³⁸ Το κωδωνοστάσιο, σύμφωνα με τον Jeffery, *Monuments*, 279, αποτελούσε επέκταση της δυτικής όψης του ναού και είχε αέτωμα στον άνω τμήμα, όπως και ο ναός του Αγίου Γεωργίου του Ξορεινού στην Αμμόχωστο. Τα ανοίγματα για τις καμπάνες ήταν τρία, δύο στο κάτω τμήμα και ένα στο άνω.

⁵³⁹ Η επίπεδη στέγαση του κωδωνοστασίου στα ελληνικά παραδείγματα είναι σπάνια και πιθανόν απαντάται στην Κύπρο ως απομίμηση των επίπεδων στεγών της Φραγκοκρατίας. Στον ελλαδικό χώρο συνηθίζεται η καμπύλη ή αετωματική απόληξη· βλ. Κωνσταντινίδη, 'Συμβολή στη μελέτη των βυζαντινών 'τοξωτών κωδωνοστασίων', έ.α. 77. Στα πυργοειδή κωδωνοστάσια στα Ιόνια παρουσιάζεται είτε πυραμιδωτή ή κωνική απόληξη, η οποία θεωρείται ενετική επίδραση είτε τρούλος, αποτέλεσμα της βυζαντινής παράδοσης· βλ. Μπεριάτος, 'Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην Κεφαλονιά', (έ.α. σημ. 438) 240-241.

⁵⁴⁰ Ομοίου τύπου ακρωτήρια παρατηρήθηκαν σύμφωνα με τον Enlart, *Gothic art*, 276 εις τους ναούς: Guebwiller (Alsace), Isômes (Haute-Marne), και στον καθεδρικό ναό του Embrun· βλ. Enlart, έ.α. 274-279 για τον ναό της Αγίας Άννας.

Αμμόχωστο, γνωστής από την Τουρκοκρατία με το όνομα ‘Τζαμί του βυρσοδέψη’ (*Tanner’s mosque*) (Φωτ. 86)⁵⁴¹. Τα κωδωνοστάσια αυτής της περιόδου, τα οποία δεν ήταν ποτέ ιδιαίτερα ψηλά, ίσως για την αποφυγή του κινδύνου κατάρρευσής τους σε περίπτωση σεισμού, συχνά τοποθετούντο επάνω από το κέντρο της δυτικής όψης, ως επέκτασή της, ή επάνω από τον νότιο ή τον βόρειο τοίχο⁵⁴².

Τον απλό τύπο ακολουθούν και τα κωδωνοστάσια της Κρήτης, τα οποία εμφανίζονται για πρώτη φορά τον 14ο αι., κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας στο νησί⁵⁴³, καθώς και των Επτανήσων⁵⁴⁴. Τα πυργοειδή κωδωνοστάσια στην Κρήτη χρησιμοποιούνται περισσότερο σε μοναστήρια, όπου χρησιμεύουν και ως παρατηρητήρια και ανάγονται στα τέλη του 16^{ου}- μέσα του 17ου αι.⁵⁴⁵ Στη Ζάκυνθο, σε αντίθεση με τα παραδείγματα των Κυκλάδων, τα κωδωνοστάσια είναι κατά κανόνα ανεξάρτητα κτίσματα και, παρόλο που αποτελούν τμήμα της αρχιτεκτονικής και της μορφολογίας του ναού, δεν ενσωματώνονται ποτέ στο κτήριό του. Μπορούν ακόμη να τοποθετηθούν ως ανεξάρτητα “μπαρόκ” κτήρια, στο χώρο ή να χρησιμεύουν και ως πυλώνες του περιβόλου των μονών⁵⁴⁶. Τα κωδωνοστάσια της λατινοκρατούμενης Κύπρου αντίθετα ήταν πάντοτε αναπόσπαστο τμήμα του ναού.

---

⁵⁴¹ *Αвт.* 213, 299-302. Το κωδωνοστάσιο φαίνεται ότι αποκαταστήθηκε μετά την επίσκεψη του Enlart, εφόσον δεν εμφανίζεται στο σκίτσο του. Είναι άγνωστο κατά πόσο η αναστήλωση έγινε με βάση στοιχεία που βρέθηκαν *in situ* ή εάν ακολουθήθηκαν ανάλογα πρότυπα.

⁵⁴² Το ίδιο συμβαίνει και με τα κωδωνοστάσια των ναών των Κυκλάδων· βλ. Βασιλειάδης, *Αι επιπεδόστεγοι μεταβυζαντινά βασιλικά των Κυκλάδων*, (έ.α. σημ. 110) 290.

⁵⁴³ Βλ. Gerola, *Βενετικά μνημεία*, 367-368.

⁵⁴⁴ Στην Κεφαλληνία, τα κωδωνοστάσια του τύπου που απαντώνται στη λατινοκρατούμενη Κύπρο ονομάζονται *φράγκικα ή πλακέ*, σε αντίθεση με τα πυργωτά, τα οποία αποκαλούνται *βενετσιάνικα*: βλ. Ν. Κονόμος, *Η χριστιανική τέχνη στην Κεφαλονιά*, Αθήνα 1966, 8.

⁵⁴⁵ Στον Άγιο Γεώργιο τον Βραχασώτη Μεραμπέλλου του 1558, στον ναό των Αγίων Αντωνίου και Θωμά στο Βροντήσι Καινουρίου, και στη Μονή Τοπλού Σητείας το κωδωνοστάσιο έχει μορφή πύργου· βλ. Gerola, *Βενετικά μνημεία*, 363-364. Στην Κέρκυρα τα πυργοειδή κωδωνοστάσια είναι τα παλαιότερα και εμφανίζονται σε χάρτες από τον 16ο αι. όπως και τα κωδωνοστάσια της Κρήτης, ενώ τα νεότερα αποτελούνται από τοίχωμα μικρού πάχους με διάτρητους τοίχους για τις καμπάνες· βλ. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, *Αρχιτεκτονική Κέρκυρας*, 264-267.

⁵⁴⁶ Βλ. Ζήβας, *Αρχιτεκτονική Ζακύνθου*, 142-148.

Σε φραγκικούς ναούς της Κύπρου κωδωνοστάσια απαντώνται στο λεγόμενο βασιλικό παρεκκλήσι στα Πυργά⁵⁴⁷, στην Αγία Άννα Αμμοχώστου (14ος αι.)⁵⁴⁸, στο Αββαείο του Μπέλλα-Παΐς⁵⁴⁹, στο τζαμί Μουσταφά Πασά στην Αμμόχωστο (πρώην λατινική εκκλησία η οποία μετατράπηκε σε τέμενος)⁵⁵⁰, στο λατινικό παρεκκλήσι της Παναγίας Αγγελόκτιστης στο Κίτι (Φωτ. 87)⁵⁵¹, στις διπλές εκκλησίες των Ναϊτών και των Ιωαννιτών Ιπποτών Αμμοχώστου (Φωτ. 88)⁵⁵², ίσως στο Καθολικό της Μονής των Φραγκισκανών στην Αμμόχωστο⁵⁵³ και σε ανώνυμη εκκλησία στην Αμμόχωστο νότια του ναού Πέτρου και Παύλου⁵⁵⁴. Κωδωνοστάσιο στη δυτική όψη του ναού φαίνεται ότι είχε και το

⁵⁴⁷ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 327, σχ. 292. Γενικά για το παρεκκλήσι βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 407-408, Stylianos, *Painted churches*, 428-432, Rivoire-Richard, 'Γοτθική τέχνη', 1447.

⁵⁴⁸ Βλ. Enlart, *έ.α.* 276, σχ. 236, Boase, 'Ecclesiastical art', 179, Rivoire-Richard, *έ.α.* 1440.

⁵⁴⁹ Βλ. Enlart, *έ.α.* 182, σχ. 129, Rivoire-Richard, *έ.α.* 1440.

⁵⁵⁰ Το λεγόμενο Λαλά Μουσταφά τέμενος μάλλον είναι αυτό το οποίο ο Enlart, *έ.α.* 302-303 ονομάζει Mustafa Pasha Tamissi και ο Gibellino εις: Enlart, *έ.α.* 213 σημειώνει ως *S. Bar* (Ίσως Απόστολος Βαρνάβας). Στον τέμενος Λαλά Μουσταφά, όπως υποδεικνύει η ατελής τοιχοποιία της στέγης, το κωδωνοστάσιο βρισκόταν επάνω από τη δυτική είσοδο, αλλά μάλλον κατεδαφίστηκε επί Τουρκοκρατίας. Ο Enlart την καταχωρεί ως άγνωστη εκκλησία του 15ου αι. Σύμφωνα με τον ίδιο βρισκόταν νότια του ναού του Πέτρου και Παύλου Αμμοχώστου. Είναι άγνωστο εάν αρχικά ανήκε σε Ορθοδόξους, Λατίνους ή Αρμενίους, εφόσον με την έναρξη της Τουρκοκρατίας μετατράπηκε σε τζαμί. Βλ. Enlart, *έ.α.* σχ. 269.

⁵⁵¹ Το φραγκικού τύπου κωδωνοστάσιο αντικατέστησε άλλο νεωτέρου τύπου ψηλό κωδωνοστάσιο κατά τη διάρκεια εργασιών συντήρησης του ναού το 1955· βλ. Παπαγεωργίου, *Βυζαντινή τέχνη 1967-1968*, 33, Rivoire-Richard, 'Γοτθική τέχνη', 1440 σημ.58. Το αρχικό κωδωνοστάσιο (η βάση του οποίου φαίνεται καθαρά σε παλαιά φωτογραφία του Αρχείου του Τμήματος Αρχαιοτήτων), πιθανόν καταστράφηκε από τους Τούρκους. Παραμένει άγνωστο εάν το πρώτο κωδωνοστάσιο είναι σύγχρονο του λατινικού παρεκκλησιού του 1302 ή εάν προσετέθη κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας, όταν περιήλθε ο ναός στην ιδιοκτησία του Hector Podocataro (Podocatharo), ο οποίος σύμφωνα με τον περιηγητή Tommaso Porcacchi, το αγόρασε από τη Δημοκρατία της Βενετίας· βλ. Cobham, *Excerpta Cypria*, 165. Για το λατινικό παρεκκλήσι βλ. ανωτ. σημ. 120.

⁵⁵² Οι δύο αυτές εκκλησίες είναι κτισμένες πιθανόν τον 14ο. Η βόρεια, η οποία μάλλον ανήκε στους Ναΐτες, ήταν ίσως η αρχαιότερη, ενώ η δεύτερη πρέπει να χτίστηκε μερικά χρόνια αργότερα από το Τάγμα των Ιωαννιτών. Σύμφωνα με τον Enlart, *έ.α.* 292, στη βόρεια εκκλησία στο δυτικότερο τμήμα του βορείου τοίχου υπήρχε κωδωνοστάσιο του 16ου αι. με ημικυκλικό τόξο το οποίο πιθανόν ήταν καλυμμένο με αέτωμα. Κωδωνοστάσιο υπήρχε και στον νότιο ναό· βλ. Enlart, *έ.α.* 293.

⁵⁵³ *Αвт.* 265.

⁵⁵⁴ *Αвт.* 298-299.

βόρειο κλίτος του Καθολικού της Μονής Αγίου Γεωργίου Ρηγάτη Φιλιάς⁵⁵⁵. Στα ορθόδοξα μνημεία, το φραγκικού τύπου κωδωνοστάσιο χτίστηκε εξαρχής ή προσετέθη στο Καθολικό της Μονής Παναγίας Μελανδρίνας⁵⁵⁶, στο Καθολικό της Μονής της Παναγίας Αχειροποιήτου Λάμπουσας στη νότια όψη (Φωτ. 80)⁵⁵⁷, στο Καθολικό της Μονής Αγίας Νάπας (16ου αι.)⁵⁵⁸, στον ναό του Αγίου Νικολάου Αμμοχώστου (16ου αι.)⁵⁵⁹, στον ναό του Αγίου Γεωργίου του Ξορεινού ή ναού των Νεστοριανών (πιθανόν του τέλους του 14ου αι.)⁵⁶⁰, στο Καθολικό της Παναγίας Κανακαριάς στη Λυθράγκωμη⁵⁶¹, στο Καθολικό της Μονής Αποστόλου Βαρνάβα⁵⁶², στον ναό της Παναγίας Χρυσελεύσας στη Χλώρακα⁵⁶³ και στον

---

⁵⁵⁵ Αυτό διακρίνεται και στο σχέδιο του Barsky, παρόλο που το κωδωνοστάσιο φαίνεται ήδη κατεστραμμένο. Το κλίτος αυτό πιθανόν ήταν λατινικό και προσετέθη στον ορθόδοξο ναό. Για το σχέδιο του ναού βλ. Grishin, *Pilgrim*, πίν. 9, πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, πίν. 16.

⁵⁵⁶ Βλ. Enlart, *έ.α.* 208.

⁵⁵⁷ Το κωδωνοστάσιο πιθανόν οικοδομήθηκε τον 16ο αι. μαζί με την προσθήκη του νάρθηκα της ίδιας περιόδου. Κτήτοράς του, σύμφωνα με τον Enlart, *έ.α.* 202-205, ήταν ο Alexander Flatro, ο τάφος του οποίου βρισκόταν στον ναό. Στο Καθολικό έγινε επέκταση της τοιχοποιίας μπροστά από το νότιο αέτωμα, ώστε να διαμορφωθεί οριζόντια βάση για τη στήριξη του κωδωνοστασίου· βλ. Κάσδαγλης, *Κύπρος*, εικ. 47.

⁵⁵⁸ Βλ. Κάσδαγλης, *έ.α.* εικ. 79. Το μεγάλο κωδωνοστάσιο στα νοτιοδυτικά του ναού οικοδομήθηκε, σύμφωνα με επιγραφή, το 1930, ενώ το κωδωνοστάσιο στα νότια της ανατολικής όψης του ναού είναι μάλλον επίσης νεώτερο. Διασώζεται το τοξωτό άνοιγμα στην τοιχοποιία επάνω από την ανατολική είσοδο το οποίο εμφανίζεται παλαιότερο αλλά δεν είναι δυνατή η χρονολόγησή του. Για τα κωδωνοστάσια βλ. Μιτσίδης, *Αγία Νάπα*, 9, 10.

⁵⁵⁹ Βλ. Κάσδαγλης, *έ.α.* εικ. 11.

⁵⁶⁰ *Αυτ.* εικ. 10, Enlart, *έ.α.* 65, 283-284, Rivoire-Richard, 'Γοτθική τέχνη', 1440. Για γενικά στοιχεία βλ. ανωτ. σημ. 260.

⁵⁶¹ Βλ. Σωτηρίου, *Μνημεία*, πίν. 32β, 33α. Η χρονολόγηση του απεικονιζόμενου από τον Σωτηρίου κωδωνοστασίου είναι, σύμφωνα με τους Megaw-Hawkins, 'Kanakaria', 36, του 1888, αλλά πιθανόν το κωδωνοστάσιο αυτό αντικατέστησε παλαιότερο. Το κωδωνοστάσιο αφαιρέθηκε πριν από το 1955, εφόσον απουσιάζει από τη φωτογραφία του Γεωργίου Σεφέρη, βλ. Κάσδαγλης, *έ.α.* εικ. 117, και αντικαταστάθηκε με νεώτερο όταν συντηρήθηκε ο ναός τη δεκαετία του 1960, παρόλο που δεν γίνεται αναφορά στην προσθήκη του νέου κωδωνοστασίου· βλ. Ćurčić, *Middle Byzantine architecture on Cyprus: Provincial or regional?*, (*έ.α.* σημ. 507) 33-34.

⁵⁶² Το κωδωνοστάσιο φαίνεται ότι αποτελεί νεώτερη προσθήκη αλλά η ακριβής χρονολόγηση του δεν είναι δυνατή. Πιθανόν οικοδομήθηκε τον 18^ο αι. μετά από την επίσκεψη του Barsky, εφόσον απουσιάζει από το σκίτσο του· βλ. Grishin, *Pilgrim*, πίν. 16, πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, πίν. 33. Το κωδωνοστάσιο αποτελείται από δύο μονόλοβα

μισογκρεμισμένο ναό του Αγίου Νικολάου στην Αμμόχωστο⁵⁶⁴. Στον ναό της Αγίας Παρασκευής στη Γεροσκήπου η βόρεια τοιχοποιία μπροστά από τον μεσαίο τρούλο επεκτάθηκε βαθμιδωτά προς τα άνω, πιθανόν για να δημιουργήσει έδρα κωδωνοστασίου, το οποίο, όμως, δεν διασώζεται. Η βαθμιδωτή κατασκευή προδίδει μάλλον λατινική προσθήκη, πιθανόν σύγχρονη της εικονογράφησης του ναού, του τέλους του 15ου αι. (Φωτ. 89)⁵⁶⁵. Στο Καθολικό της Μονής της Παναγίας Αχειροποιήτου Λάμπουσας (Φωτ. 80), στον ναό της Παναγίας Κανακαριάς⁵⁶⁶ και στον ναό της Παναγίας στη Χλώρακα το άνω τμήμα των κωδωνοστασίων είναι οριζόντιο, ενώ στο Καθολικό της Μονής της Παναγίας Μελανδρίνας, στο Καθολικό της Μονής της Αγίας Νάπας, στο παρεκκλήσι στα Πυργά, στον Άγιο Γεώργιο Ξορεινό Αμμοχώστου και στο Μπέλλα –Παΐς υπάρχει δικλινής στέγη.

ανοίγματα τοποθετημένα επάλληλα και τοποθετείται όχι στο κέντρο, αλλά στα δεξιά του βορείου διαμερίσματος του νάρθηκα στη δυτική όψη· απεικόνιση του βλ. Σωτηρίου, *Μνημεία*, πιν.16, M. Ohnefalsch-Richter, *Ελληνικά ήθη και έθιμα στην Κύπρο*, Α. Μαραγκού (μφρ. και επιμ.) Λευκωσία 1994, πίν. 20 (2).

⁵⁶³ Η εκκλησία της Παναγίας Χρυσελευσας στη Χλώρακα είναι του τύπου του ελεύθερου σταυρού, όπως και η εκκλησία της ομώνυμης Παναγίας στην Έμπα· βλ. ανωτ. σημ. 453. Οι δύο εκκλησίες πιθανόν χτίστηκαν την ίδια περίοδο, δηλ. τέλη του 12ου–αρχές του 13ου αι., εφόσον έχουν πανομοιότυπα μορφολογικά στοιχεία. Κρίνοντας από τα οικόσημα επάνω από τη δυτική είσοδο, τα οποία είναι τα ίδια με αυτά που βρίσκονται επάνω από τη βόρεια είσοδο μεσαιωνικής εκκλησίας αφιερωμένης στον Άγιο Νικόλαο (πιθανόν 16^{ου} αι.) στο ίδιο χωριό, το καμπαναριό πιθανόν χτίστηκε λίγο αργότερα από τον νάρθηκα του ναού, ο οποίος πιθανόν ανάγεται στην περίοδο της Φραγκοκρατίας. Για τον ναό βλ. λήμμα “Χλώρακα”, *ΜΚΕ* 14, 39-40. Απεικόνιση βλ. στον Σωτηρίου, *έ.α.* πίν. 37β. (Η κάτοψη στον Σωτηρίου, *έ.α.* εικ. 26 παρουσιάζει, εκ παραδρομής, τον Άγιο Νικόλαο αντί του ναού της Χρυσελευσας).

⁵⁶⁴ Αν και το κωδωνοστάσιο φαίνεται ότι ήταν ήδη μισοκατεστραμμένο όταν το φωτογράφησε ο Σωτηρίου, *έ.α.* πίν.51α, ήταν σύγχρονο του ναού.

⁵⁶⁵ Βλ. Σωτηρίου, *έ.α.* πίν.22, Stylianou, *Painted churches*, 382-394, Παπαγεωργίου, *Μητρόπολις Πάφου*, 92-93 και σημ. 9 για τοιχογραφίες. Ο Παπαγεωργίου, *έ.α.* 55-56, αντίθετα τη θεωρεί σύγχρονη του ναού και σημειώνει ότι η ανυψωμένη τοιχοποιία μαζί με τη σταυρόσχημη διάταξη του τρούλλου φανερώουν επίδραση των βασιλικών Αγίου Ιωάννου Θεολόγου στην Έφεσο και Αγίων Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη.

⁵⁶⁶ Το κωδωνοστάσιο στο Καθολικό της Μονής της Παναγίας Κανακαριάς πιθανόν προσετέθη τον 16ο αι. Σ’ αυτό συνηγορούν η εικονογράφηση στο τυφλό τόξο επάνω από τη νότια είσοδο του νάρθηκα, η οποία παριστάνει την Παναγία με τον Χριστό και ένα γενειοφόρο δωρητή με τη νεκρή σύζυγο ή κόρη του στην αριστερή γωνία. Η παράσταση αυτή, όπως και άλλες τοιχογραφίες του ναού, χρονολογείται γύρω στον 1500, όταν έγιναν και εργασίες συντήρησης στον ναό· βλ. Megaw-Hawkins, ‘Kanakaria’, 158.

3.2.3 Τοιχοδομία

Τα υλικά δόμησης τα οποία χρησιμοποιούνται κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας δεν διαφέρουν από αυτά που χρησιμοποιούσαν παλαιότερα οι Φράγκοι. Τα μεγάλης κλίμακας έργα, όπως τα τείχη της Λευκωσίας και της Αμμοχώστου, οι πύργοι στον Αλαμινό, στο Κίτι κ.α.⁵⁶⁷ χτίζονταν με κιτρινωπό ασβεστολιθικό ψαμμίτη, ο οποίος αφθονεί στην Κύπρο. Όπως και οι Φράγκοι προκάτοχοί τους, τον χρησιμοποιούσαν με επιμελημένο τρόπο, λαξεύοντάς τον και συναρμολογώντας τον με προσοχή, δίχως χρήση τούβλων ή κεραμικών διακοσμήσεων. Ο πωρόλιθος αυτός χιζόταν με ασβεστοκονίαμα ή γύψο. Σε μερικά παραδείγματα γίνεται χρήση πλατιού και βαθιού αρμού στην τοιχοποιία ή ισόδομης λαξευτής λιθοδομής με λοξότμητες τις ακμές των δόμων (*rusticato ή rusticated masonry ή rustica*)⁵⁶⁸. Τέτοιος τύπος δόμου χρησιμοποιείται κυρίως σε περιθυρώματα, όπως αυτό του ορόφου στη βόρεια πτέρυγα της Μονής Αγίας Νάπας (Φωτ. 83) και σε δύο, τουλάχιστον, ενετικά κτίσματα στην Αμμόχωστο, από τα οποία το πρώτο πιθανόν ήταν τμήμα όψεως στοάς⁵⁶⁹, ενώ το δεύτερο ανήκε σε κτήριο, το οποίο χρησιμοποιήθηκε αργότερα ως γυναικεία φυλακή (Φωτ. 84).

Παραδείγματα ναών οικοδομημένων με το ισοδομικό σύστημα είναι ο ναός του Αγίου Μάμαντος (Φωτ. 123)⁵⁷⁰ και ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Χωριό Σωτήρα (Φωτ.150)⁵⁷¹, το Καθολικό της Μονής του Αγίου

---

⁵⁶⁷ Για τις οχυρώσεις βλ. ανωτ. σημ. 76.

⁵⁶⁸ Το παλαιότερο παράδειγμα παρουσιάζεται στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στο 2ο ήμισυ του 15ου αι. στην εκκλησία του San Michele in Isola, ενώ στην κοσμική αρχιτεκτονική στο κτήριο Ca del Duca του 1462 και στο Palazzo Piccolomini (1460)· βλ. Lieberman, *Renaissance architecture*, 16. Το ίδιο σύστημα χρησιμοποιείται και στην οχυρωματική αρχιτεκτονική της Κρήτης από τον αρχιτέκτονα Michele Sanmicheli με έμμεση επίδραση και στην αστική αρχιτεκτονική· βλ. Δημακόπουλος, *Η κατοικία στην Κρήτη κατά την τελευταία περίοδο της Βενετοκρατίας (περ. 1538-1645)*, (έ.α. σημ. 276) 15-17, του ίδιου, *Τα σπίτια του Ρεθύμνου*, 208, πίν. 144.

⁵⁶⁹ Βλ. Enlart, *έ.α.* 454, σχ. 383, B. Imhaus, 'Remarques sur une maison renaissance à Famagouste', *Θησαυρίσματα* 27 (1997) 225-229.

⁵⁷⁰ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 271.

⁵⁷¹ Προσωπική αυτοψία. Γενικά για το μνημείο βλ. ανωτ. σημ. 448.

Νικολάου Ορούντας (Φωτ. 73)⁵⁷², καθώς και ο ναός του Αγίου Ιακώβου στο Τρίκωμο⁵⁷³, του Αγίου Ανδρονίκου στο Λιοπέτρι (16ου αι.)⁵⁷⁴, της Παναγίας Κάτω Κουτραφά⁵⁷⁵, του Σταυρού του Μισσιρικού στη Λευκωσία⁵⁷⁶, το Καθολικό της Μονής Αγίας Βαρβάρας⁵⁷⁷, και άλλοι ναοί του 16ου αι. Σε απόμακρα μέρη, αλλά και σε μνημεία μικρότερης σπουδαιότητας, όπου το επέβαλαν οικονομικοί και εδαφολογικοί παράγοντες, χρησιμοποιείται η ντόπια πέτρα, κτισμένη ως αργολιθοδομή, η οποία κάποτε ενισχύετο στις γωνίες με πελεκημένο πωρόλιθο. Ως συνδετικό κονίαμα χρησιμοποιείται ο ασβέστης, ο γύψος ή ο αχυροπηλός. Ξυλοδεσιές χρησιμοποιούνται, τόσο σε νέα κτίσματα όσο και σε παλαιότερα, για την ενίσχυση της τοιχοποιίας, ειδικά όταν αυτή αποτελείται από αργολιθοδομή⁵⁷⁸.

Στην περίπτωση των ξυλόστεγων ναών, η τοιχοποιία αποτελείται συνήθως από αργολιθοδομή ή από ωμές πλίνθους, με συγκολλητικό κονίαμα από λάσπη ενισχυμένη με ξυλόδεσμους. Το εσωτερικό είναι συνήθως κατάκοσμο με τοιχογραφίες, αλλά και σκοτεινό εφόσον φωτιζόταν, κατά κανόνα, μόνο από μικρούς ορθογωνικούς φεγγίτες στα αετώματα του δυτικού και του ανατολικού τοίχου, καθώς και του Ιερού.

Μορφολογικά στοιχεία όπως τα περιθυρώματα, το γείσο της στέγης, οι κοσμήτες και οι γωνιόλιθοι λαξεύονται από σκληρό άσπρο ασβεστόλιθο.

Το μάρμαρο, συχνά σε δεύτερη χρήση και συλημένο από αρχαία μνημεία, απαντάται κυρίως στη γλυπτική: στα ένθετα γλυπτά του ανάγλυφου του

---

⁵⁷² Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 274.

⁵⁷³ Βλ. Σωτηρίου, *Μνημεία*, πίν. 46β, Κάσδαγλης, *Κύπρος*, εικ. 34.

⁵⁷⁴ Βλ. ανωτ. σημ. 445.

⁵⁷⁵ Βλ. Μυριανθεύς, 'Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική', εικ. 5, και για γενικές πληροφορίες βλ. ανωτ. σημ. 413.

⁵⁷⁶ Βλ. ανωτ. σημ. 452.

⁵⁷⁷ Βλ. εκδ. Ι. Μ. Σταυροβουνίου, *Ιερά Μονή Σταυροβουνίου*, 191 και γενικά ανωτ. σημ. 420.

⁵⁷⁸ Στα προσκτίσματα της Μονής του Αγίου Ιωάννη Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη (πιθανόν της Ενετοκρατίας) είναι εμφανείς οι ξυλοδεσιές της αργολιθοδομής, ενώ οι Βενετοί ενίσχυσαν και τον τρούλο του Χριστού Αντιφωνητή στη Κερύνεια με ξύλινα δοκάρια, πιθανόν την ίδια περίοδο που προσετέθη και το ενετικό εικονοστάσιο στον ναό. Αναφορά στην ανακαίνιση του Καθολικού της Μονής του Χριστού Αντιφωνητή Καλογραίας κάνει ο Francis, *Churches*, 13.

περωτού λέοντα του Αγίου Μάρκου επάνω από την πύλη στον λεγόμενο “πύργο του Οθέλλου” στα τείχη της Αμμοχώστου⁵⁷⁹, στους κίονες που στηρίζουν τα εσωτερικά αψιδώματα του ναού του Αγίου Ευλαλίου Λάμπουσας⁵⁸⁰, σε επιτύμβιες πλάκες ευγενών⁵⁸¹ κ.ά. Αναφορές στους ίδιους τους τεχνίτες στην Κύπρο δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι στιγμής σε αρχαιακές πηγές, σε αντίθεση με την Κρήτη και τα Ιόνια, όπου γνωρίζουμε για παραγγελίες αρχιτεκτονικών γλυπτών και για το σύστημα μαθητείας, το οποίο εφαρμοζόταν στην Ευρώπη από τα μεσαιωνικά χρόνια⁵⁸².

Αντίθετα με ορθόδοξους ναούς σε άλλους ενετοκρατούμενους χώρους της Ελλάδας⁵⁸³ καθώς και σε παραδείγματα στην Ιταλία, στην Κύπρο, τις πλείστες φορές, οι δυτικές και ανατολικές όψεις που απολήγουν σε τριγωνικό αέτωμα δεν δείχνουν ότι αυτό υψώνεται πέρα από την επιφάνεια της στέγης. Υπάρχουν όμως και ελάχιστα παραδείγματα όπου η τοιχοποιία της δυτικής όψης κτιζόταν πιο ψηλά από τη στέγη και δημιουργούσε ένα τετραγωνισμένο ή βαθμιδωτό αέτωμα, το οποίο επεκτεινόταν επάνω από αυτή. Τα παραδείγματα που διασώθηκαν βρίσκονται στη βόρεια όψη του Καθολικού της Αχειροποιήτου στη Λάπηθο⁵⁸⁴ και

---

⁵⁷⁹ Το γλυπτό χρονολογείται στα 1496 και είναι σκαλισμένο σε εντοιχισμένη πλάκα από μάρμαρο της Σαλαμίνας· βλ. Enlart, *Gothic art*, 453, εικ. 381, Μαραγκού, *Τα λιμάνια της Κύπρου*, (έ.α. σημ. 76) 110, 122, 175. Η χρήση του φαίνεται ότι ήταν συχνή σε ενετοκρατούμενα μέρη παρόμοιο γλυπτό λ.χ. κοσμεί την πύλη στα τείχη των Χανίων· βλ. Α. Ζήβας, ‘Βενετσιάνικα κάστρα στην Ελλάδα’, *Φρουριακά Χρονικά* 1 (1973) εικ. 11. Για τα τείχη της Αμμοχώστου βλ. ανωτ. σημ. 76

⁵⁸⁰ Βλ. Σωτηρίου, *Μνημεία*, πίν. 51, Jeffery, *Monuments*, 321, Στυλιανού, ‘Βυζαντινή τέχνη’, 1234-1235.

⁵⁸¹ Βλ. κατωτ. υποκεφ. 3.2.8.

⁵⁸² Βλ. Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, ‘Έργα «σκουλτόρων» και «μουράρων»: Γλυπτική και αρχιτεκτονική στην Κρήτη τον δέκατο έκτο αιώνα με βάση αρχαιακές πηγές’, *Πεπραγμένα του 7ου διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο 25-31 Αυγούστου 1991)*, Β’1, Ρέθυμνο 1995, 361-403 και ειδικά για παραγγελίες 366-369, και για το σύστημα μαθητείας 387.

⁵⁸³ Βλ. για παράδειγμα τον ναό του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στο οχυρό της Γραμβούσας, Καρποδίνη-Δημητριάδη, *Κάστρα και φορτέτσες της Κρήτης. Εικόνες και μνήμες*, (έ.α. σημ. 341) πίν. 227-228.

⁵⁸⁴ Βλ. Κάσδαγλης, *Κύπρος*, εικ. 47. Για γενική βιβλιογραφία σχετικά με τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 84.

στην Παναγία Αφέντρικα⁵⁸⁵ (Φωτ. 90). Και στις δύο περιπτώσεις, η επέκταση αυτή της τοιχοποιίας μάλλον χρησιμοποιήθηκε ως βάση για την ανέγερση του κωδωνοστασίου (Βλ. ανωτέρω, κεφ. 3.2.2).

Ένα άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο το οποίο χρησιμοποιούν οι Βενετοί είναι η διάρθρωση της δυτικής κύριας όψης η οποία παρουσιάζει τρίλοβη επίστεψη, με το κεντρικό τμήμα συνήθως πιο υψηλό και τα δύο πλαϊνά αποτελούμενα από τεταρτοκύκλια. Έως και το 1535 τα πλαϊνά τεταρτοκύκλια αποκτούν αμφίκοιλη ή τριγωνική μορφή, όπως ο ναός της Santa Maria Mater Domini⁵⁸⁶ ο ναός του San Giovanni in Bragora⁵⁸⁷, και αργότερα ο ναός του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων τον 16ο αι⁵⁸⁸. Στην Κύπρο εμφανίζεται μια απλοποιημένη μορφή της παραλλαγής της διάρθρωσης της δυτικής όψης, με το κεντρικό τμήμα ημικυκλικό και τα πλαϊνά μέρη να δημιουργούν τριγωνικές απολήξεις· ο τύπος αυτός χρησιμοποιείται συνήθως σε μονόκλιτους ναούς, παρόλο που παρουσιάζεται σπανιότερα και σε τρίκλιτους ναούς όπως ο Άγιος Μάμας Μόρφου (Φωτ. 72)⁵⁸⁹. Παράδειγμα αποτελεί η δυτική όψη του Καθολικού του Αγίου Νικολάου Ορούντας (Φωτ. 73)⁵⁹⁰, η δυτική όψη του μεσαιωνικού ναού (πιθανόν αφιερωμένη στον άγιο Μόδεστο) στο χωριό Κλαυδιά⁵⁹¹ (Φωτ. 74) και του ναού του Αγίου Γεωργίου στο Ποτάμι (Φωτ. 75)⁵⁹².

---

⁵⁸⁵ Βλ. Σωτηρίου, *έ.α.* πίν.10.

⁵⁸⁶ Η πρόσοψη με αμφίκοιλη μορφή χρονολογείται γύρω στο 1535. Βλ. Lieberman, *Renaissance Architecture*, πίν. 41.

⁵⁸⁷ Η πρόσοψη, αποτελούμενη από τεταρτοκύκλια στα πλάγια, χρονολογείται γύρω στο 1475. Βλ. *αυτ.* πιν.11.

⁵⁸⁸ Βλ. Ε. Μπρούσκαρη, *Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων στη Βενετία*, Αθήναι 1995, εικ. 19.

⁵⁸⁹ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 68 και 526.

⁵⁹⁰ Βλ. γενικά ανωτ. σημ. 274.

⁵⁹¹ Ο μεσαιωνικός ναός μετετράπη σε τζαμί κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας αλλά εντάσσεται στην περίοδο της Ενετοκρατίας. Γενικά για τον ναό βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Κλαυδιάς τζαμί”, *ΜΚΕ* 7, 134.

⁵⁹² Βλ. ανωτ. σημ. 401.

3.2.4 Αντηρίδες

Στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική οι αντηρίδες χρησιμοποιούνται συνήθως στις μακρές πλευρές δρομικών ναών συμμετρικά στη δεξιά και την αριστερή πλευρά των εισόδων. Οι αντηρίδες στο εξωτερικό του ναού χρησιμοποιούνται εκτεταμένα από την περίοδο της Φραγκοκρατίας και εξής, εφόσον στα βυζαντινά μνημεία της Κύπρου η στήριξη γινόταν, συνήθως, στο εσωτερικό με τη μορφή ποδαρικών, πεσσών ή μεγαλύτερου πάχους τοιχοποιίας. Το στοιχείο αυτό αποτελεί επίδραση της γοθτικής αρχιτεκτονικής, η οποία εισάγει την επίστεγη αντηρίδα στους γοθτικούς καθεδρικούς ναούς⁵⁹³. Σε μικρούς, επαρχιακούς ναούς της περιόδου οι επίστεγες αντηρίδες αποτελούν αυτό που στην αρχιτεκτονική ονομάζεται “αναρτημένες” στην τοιχοποιία αντηρίδες⁵⁹⁴. Οι αντηρίδες χρησιμοποιούνται σαν στήριξη έναντι των ωθήσεων του τρούλου, συνεπώς βρίσκονται ως επί το πλείστον σε τρουλαίους ναούς. Η χρήση των επίστεγων αντηρίδων φαίνεται ότι λιγοστεύει μετά το δεύτερο μισό του 14^{ου} αι. και η μορφή τους γίνεται πιο βαριά, όπως παρουσιάζεται στους ναούς του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων⁵⁹⁵ και Πέτρου και Παύλου στην Αμμόχωστο⁵⁹⁶.

Κατά την Ενετοκρατία, όταν η τοιχοποιία αποτελείται από αργολιθοδομή, οι αντηρίδες ήταν κτισμένες με τον ίδιο τρόπο, αλλά συχνά χρησιμοποιούσαν πελεκημένους γωνιόλιθους. Το πλάτος ήταν ανάλογο με το πάχος της τοιχοποιίας. Το ύψος τους επίσης ήταν ανάλογο του ύψους του ναού και συχνά η κορυφή τους βρισκόταν στο ίδιο ύψος με το γείσο της στέγης. Στις πλείστες περιπτώσεις είχαν επικλινή απόληξη με διακοσμητική ταινία, παρόλο που υπάρχουν και παραδείγματα, όπως στον ναό του Σταυρού του Μισσιρικού (Φωτ. 91)⁵⁹⁷ και της

---

⁵⁹³ Βλ. Μπούρας, *Ιστορία της αρχιτεκτονικής*, Β', (έ.α. σημ.270), 340, W.W. Clark, λήμμα “Flying buttress”, *DA* 5, 319, Focillon, *The art of the West in the Middle Ages*, II, (έ.α. σημ. 366) 12.

⁵⁹⁴ Εξαιρούνται ορισμένα παραδείγματα τα οποία θα αναφερθούν παρακάτω, βλ. σελ. 155-156.

⁵⁹⁵ Βλ. Enlart, *έ.α.* σχ. 199.

⁵⁹⁶ Αυτ. σχ. 189 .

⁵⁹⁷ Αυτ. 66. Για τον ναό, βλ. ανωτ. σημ. 452.

Παναγίας του Τρικώμου (Φωτ. 92)⁵⁹⁸, όπου η απόληξη είναι οριζόντια και η διακοσμητική ταινία του γείσου της στέγης επεκτεινόταν και στην αντηρίδα.

Στο Καθολικό της Παναγίας του Σίντη, Αγίου Γεωργίου Τερατσιώτη Αυγόρου και Αγίου Νικολάου Ορούντας (16ο αι.), όπως και στον ναό του Αγίου Μάμαντος στη Σωτήρα Αμμοχώστου (16ου αι), οι αντηρίδες έχουν επικλινή απόληξη. Στον ναό της Μονής του Σίντη η απόληξη κοσμείται με προεξέχουσα ημικυλινδρική ταινία στο σημείο ένωσής της με το κάθετο στοιχείο, όπως και οι αρχικές αντηρίδες στον ναό της Αγίας Μαρίνας στην Ποταμιού (1551)⁵⁹⁹, οι οποίες έχουν επίσης επικλινή απόληξη με διπλή προεξέχουσα ταινία από τετραγωνισμένο και οδοντωτό διάκοσμο, ενώ στο Καθολικό του Αγίου Νικολάου Ορούντας (Φωτ. 93)⁶⁰⁰ και στον ναό του Σταυρού του Μισσιρικού Λευκωσίας (Φωτ. 91)⁶⁰¹ επικλινή προεξέχουσα ταινία τοποθετείται και στο μέσο του ύψους της αντηρίδας, όπου δημιουργείται ελαφρώς λέπτυνση της αντηρίδας από την ταινία και άνω. Η επικλινή προεξέχουσα ταινία με τη λέπτυνση προς τα άνω είναι στοιχείο καθαρά γοτθικό, το οποίο μεταφέρεται από τους γοτθικούς ναούς του Αγίου Νικολάου Αμμοχώστου⁶⁰², Αγίου Γεωργίου των Λατίνων στην Αμμόχωστο⁶⁰³, Μονής Μπέλλα-Παΐς κ.ά.⁶⁰⁴

Διαφορετική τυπολογία παρουσιάζουν οι αντηρίδες στο Καθολικό της Μονής του Αγίου Γεωργίου Τερατσιώτη στην Αυγόρου (16ου αι.) (Φωτ. 94). Εδώ το πλάτος της αντηρίδας στο άνω τμήμα αυξάνεται βαθμιδωτά στην αριστερή και στη δεξιά πλευρά αντίστοιχα, πριν αρχίσει η επικλινή απόληξη.

---

⁵⁹⁸ Οι αντηρίδες στον βόρειο τοίχο του παρεκκλησιού πιθανόν προσετέθησαν τον 16ο αι. βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Θεοτόκου εκκλησία, Τρίκωμο”, *ΜΚΕ* 6, 21-22.

⁵⁹⁹ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 402.

⁶⁰⁰ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 274.

⁶⁰¹ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 452.

⁶⁰² Βλ. Enlart, *έ.α.* σχ.166, 172 και γενικότερα 222-245, Boase, ‘Ecclesiastical art’, 172-173. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 38.

⁶⁰³ Βλ. Enlart, *έ.α.* σχ.205 και γενικότερα 258-262, Boase, *έ.α.* 177.

⁶⁰⁴ Βλ. Enlart, *έ.α.* σχ. 120 και γενικότερα 174-200, Boase, *έ.α.* 183-184.

Ένα παράδειγμα αντηρίδας με διαφορετική απόληξη υπάρχει στον ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στη Χόλη Πάφου (Φωτ. 95)⁶⁰⁵. Σε αυτόν τον ναό οι αντηρίδες, οι οποίες μάλλον προσετέθησαν στη νότια και τη βόρεια πλευρά του παλαιότερου κτίσματος του ναού, φέρουν τεταρτοκυκλική απόληξη. Εάν αυτές είναι σύγχρονες του ναού, τότε δημιουργούν μια νέα παραλλαγή αντηρίδας.

Ένας άλλος τύπος αντιστήριξης, που έχει τις ρίζες του στη γοτθική αρχιτεκτονική και εμφανίζεται και κατά τη διάρκεια της ενετικής περιόδου σε πιο ογκώδη όμως μορφή, είναι αυτός της επίστεγης αντηρίδας. Οι επίστεγες αντηρίδες από τον 14ο αι. χρησιμοποιούνται μόνο για τη στήριξη κτηρίων, συνήθως μετά από σεισμό. Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο ναός της Αγίας Σοφίας στη Λευκωσία, στην αψίδα του Ιερού του οποίου προσετέθη μια επίστεγη αντηρίδα στη νότια πλευρά το 1491. Η αντηρίδα αυτή είχε διπλό τόξο ώστε να μπορεί να αντεπεξέρχεται στο μεγάλο ύψος του ναού⁶⁰⁶. Στο Καθολικό της Μονής της Παναγίας στην Αυγασίδα προσετέθησαν, μάλλον τον 16ο αι., τέσσερις βαριές επίστεγες αντηρίδες στη βόρεια και τη δυτική όψη του λατινικού παρεκκλησιού του 1482⁶⁰⁷. Οι αντηρίδες αυτές σχηματίζονταν από τεταρτοκυκλικό τόξο, ενώ η εξωτερική τους όψη παρουσιάζει βαθμιδωτή, επικλινή μορφή στο μέσο και το άνω τμήμα. Όμοιες αντηρίδες προσετέθησαν και στα Καθολικά των Μονών του Αγίου Σπυρίδωνα στην Τρεμετουσιά⁶⁰⁸ και Μελανδρίνας⁶⁰⁹, στον ναό του Αγίου Σέργιου κοντά στην Αμμόχωστο⁶¹⁰, τον ναό του Τιμίου Σταυρού Λευκάρων⁶¹¹ και στον ναό του Αγίου Γεωργίου του

---

⁶⁰⁵ Βλ. ανωτ. σημ. 411.

⁶⁰⁶ Βλ. ανωτ. σημ. 132.

⁶⁰⁷ Η πιθανή χρονολογία ίδρυσης του λατινικού κλίτους προερχόταν από χρονολογημένη επιγραφή σε τάφο που βρέθηκε στο εσωτερικό του· βλ. Enlart, *έ.α.* 314-316. Γενικά βλ. ανωτ. σημ. 324.

⁶⁰⁸ Βλ. Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1967-1968*, 36-38.

⁶⁰⁹ Βλ. Enlart, *έ.α.* 208-209, αναφέρει ότι οι αντηρίδες στο Καθολικό της Μονής Μελανδρίνας αποτελούν προσθήκη του 15ου αι.

⁶¹⁰ Ο Enlart, *έ.α.* 317, ανάγει τις αντηρίδες του ναού του Αγίου Σέργιου στον 16ο αι.

⁶¹¹ Βλ. R. Severis-L. Bonato, *Along the most beautiful path in the world. Edmund Duthoit and Cyprus*, Nicosia 1999, σχ. 20, όπου αναφέρεται επίστεγη αντηρίδα με βαριές αναλογίες και βαθμιδωτό το άνω τμήμα. Η χρονολόγηση της αντηρίδας αυτής είναι άγνωστη.

Ξορεινού (ή ναό των Νεστοριανών στην Αμμόχωστο)⁶¹². Οι βαριές τους αναλογίες μάλλον συνηγορούν στην άποψη ότι αυτές ανήκουν στην περίοδο της Ενετοκρατίας (τέλος του 15ου ή αρχές του 16ου αι)⁶¹³.

3.2.5 Στέγαση-Κεράμωση

Αντίθετα με την περίοδο της Φραγκοκρατίας, όπου η μορφή της εσωτερικής στέγασης κρυβόταν κάτω από μια επίπεδη εξωτερική στέγη, κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας η μορφή της στέγης συχνά παραμένει εμφανής και από το εξωτερικό του ναού⁶¹⁴. Δεν γίνεται πλέον ευρεία χρήση των γοθτικών σταυροθολίων⁶¹⁵, ενώ τα κλίτη στεγάζονταν, συνήθως, με κυλινδρικές ή ελαφρά οξυκόρυφες καμάρες που εξωτερικά δημιουργούσαν αετώματα. Στις πεδιάδες και στα παράλια οι θόλοι καλύπτονταν με υδραυλικό ασβεστοκονίαμα.

Στην ίδια τη Βενετία από τον 15ο αι. αρχίζει η διάδοση των ξύλινων οροφών, οι οποίες συχνά έχουν επίπεδο διακοσμημένο ξυλόγλυπτο ταβάνι αντί λίθινης καμαρωτής στέγασης⁶¹⁶. Παράλληλα, στις κατά κανόνα μονόχωρες

⁶¹² Οι αντηρίδες προσετέθησαν κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας, πιθανόν μεταξύ του 1546 και του 1568· βλ. Boase, 'Ecclesiastical art', 178.

⁶¹³ Στη Μονή Πάτμου συναντώνται παρόμοιες κατασκευές, φερόμενες ως "υστερογοθικές". Βλ. Α.Δ. Κομίνης, *Οι θησαυροί της Πάτμου*, Αθήναι 1988, 41, εικ. 4, 5.

⁶¹⁴ Όταν η στέγαση αποτελείτο από θολωτή καμάρα, εξωτερικά συχνά εδημιουργείτο δίρριχτη στέγη με κεραμίδι και αετώματα στις δύο όψεις, ενώ δεν είναι γνωστά παραδείγματα εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της περιόδου με οριζόντια εξωτερική οροφή. Κεραμίδια φαίνεται ότι χρησιμοποιούντο και στην κοσμική αρχιτεκτονική κατά την ενετική περίοδο, εφόσον ο περιηγητής Jean Palerne αναφέρει ότι το 1600 σχεδόν όλα τα σπίτια στην Αμμόχωστο έχουν στέγαση από κεραμίδι· βλ. Enlart, *Gothic art*, 378-379.

⁶¹⁵ Οι νευρώσεις στους θόλους χρησιμοποιούνται στη λατινική εκκλησιαστική αρχιτεκτονική από τα τέλη του 11^{ου} αι.· βλ. Focillon, *The art of the West in the Middle Ages*, II, (έ.α. σημ. 366) 6. Σύμφωνα με τον Παπαγεωργίου, τα σταυροθόλια ήταν άγνωστα στα ορθόδοξα μνημεία της Κύπρου μέχρι τον 14ο αι., παρόλο που χρησιμοποιούντο ήδη στην Κωνσταντινούπολη και την Ελλάδα· βλ. Μπούρας, *Ιστορία της αρχιτεκτονικής*, (έ.α. σημ. 269) 214, 219, 222, 224. Χρησιμοποιήθηκαν στον ενετικό πύργο στο Κίτι· βλ. Enlart, *Gothic art*, 483-485, Megaw, 'Military architecture', 204, Arbel, 'Η Κύπρος υπό Ενετική κυριαρχία', (έ.α. σημ. 75) 474 και σε αρχαιότερα μνημεία για την αντικατάσταση του βυζαντινού τρούλου, όπως στο Καθολικό του Τιμίου Σταυρού στο χωριό Κουκά, στην ανακαίνιση των ναρθήκων του Καθολικού του Αγίου Χρυσοστόμου Κουτσοβέντη και της Αψινθιώτισσας και στην οικοδόμηση του ναρθήκα του Καθολικού της Μονής Αχειροποιήτου· βλ. Papageorgiou, 'Crusader influence on the byzantine art of Cyprus', *H Κύπρος και οι Σταυροφορίες*, (έ.α. σημ. 1) 275-294.

⁶¹⁶ Βλ. Concina, *A history of Venetian architecture*, 110.

βασιλικές των Επτανήσων, η ξύλινη κατασκευή της στέγης συχνά κρυβόταν από οριζόντιο ταβάνωμα, τη λεγόμενη *ουρανία*. Αυτή κοσμείται με φατνώματα ή ακόμη επιχρίεται και επιζωγραφίζεται με αγιογραφίες ή γεωμετρικά σχήματα και, στα νεότερα παραδείγματα, αποκτά σκαφοειδή μορφή⁶¹⁷. Περιέργως, αυτή η μορφή δεν απαντάται σε άλλα ενετοκρατούμενα μέρη (Αιγαίο, Κρήτη), ούτε και στη Κύπρο, όπου η κατασκευή της στέγης είναι εμφανής από το εσωτερικό του ναού.

Στο νησί στις περισσότερες περιπτώσεις, σε καμαροσκέπαστους ναούς οι στέγες είναι δίρριχτες, καλυμμένες με κεραμίδι (παρόλο που είναι δύσκολο να προσδιορίσει κανείς την ακριβή χρονολόγησή τους)· δεν ήταν, όμως, αναγκαία και η κεράμωση του θόλου του Ιερού, όπως συμβαίνει με τη Μονή Σίντη⁶¹⁸. Την ίδια περίοδο στα παράλια, αλλά και στα πεδινά, υπάρχουν παραδείγματα καμαροσκέπαστων ναών, των οποίων η οροφή είναι και εξωτερικά καμαρωτή, καλυμμένη με μια μόνο στρώση υδραυλικού ασβεστοκονιάματος. Τέτοια παραδείγματα υπάρχουν στην εκκλησία της Αγίας Μαρίας στο χωριό Ξυλοτύπου (τέλος 15ου αι.) (Φωτ. 96)⁶¹⁹, στην εκκλησία της Αγίας Μαρίας στο Φρέναρος (16ου αι.)⁶²⁰, στον ναό του Αγίου Γεωργίου στο Ποτάμι (16ου αι.)⁶²¹, στο Καθολικό της Μονής της Παναγίας Αμιρού στην Αψιού (παρόλο που η ανωδομή μάλλον ανάγεται στην Τουρκοκρατία)⁶²², στο Καθολικό της Μονής της Αγίας Νάπας⁶²³, στη δυτική επέκταση του Καθολικού της Μονής Αχειροποιήτου

---

⁶¹⁷ Για τη Ζάκυνθο βλ. Ζήβας, *Αρχιτεκτονική Ζακύνθου*, 117-118, Κονόμος, *Εκκλησίες και μοναστήρια στη Ζάκυνθο*, (έ.α. σημ. 32) 80, 82, 178, για τα Ιόνια, βλ. Triantaphyllopoulos, *Wandmalerei*, 68 κ.ε., για την Κέρκυρα βλ. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, *Αρχιτεκτονική Κέρκυρας*, 259, για τη Λευκάδα, βλ. Ροντογιάννης, *Λευκάδα*, 4, 18, για την Κεφαλονιά βλ. τον ναό του Αγίου Γεωργίου στα Δαυγάτα, Μοσχόπουλος, *Κεφαλονιά*, Α, εικ.181, 191-196.

⁶¹⁸ Βλ. ανωτ. σελ. 59.

⁶¹⁹ Βλ. γενικά για τον ναό Α. Παπαγεωργίου, λήμμα, “Μαρίας Αγίας εκκλησία, Ξυλοτύπου”, *ΜΚΕ* 9, 321.

⁶²⁰ Βλ. ανωτ. σημ. 406.

⁶²¹ Η στέγη του Αγίου Γεωργίου στο Ποτάμι, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, καλύφθηκε πρόσφατα από το Τμήμα Αρχαιοτήτων με ημικυλινδρικά κεραμίδια .

⁶²² Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 400.

⁶²³ Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 323.

Λάμπουσας⁶²⁴, στον ναό του Τιμίου Σταυρού στην Παρεκκλησιά (Φωτ. 97)⁶²⁵, στον ναό του Τιμίου Σταυρού στην Ανώγυρα (Φωτ. 98)⁶²⁶ κ.α.

Ο τύπος του κεραμιδιού που χρησιμοποιείται σε αρκετά παραδείγματα αποτελείται από επίπεδους στρωτήρες και ημικυλινδρικούς καλυπτήρες. Το κεραμίδι αυτό απαντάται στο Καθολικό της Μονής της Παναγίας του Σίντη⁶²⁷, στο Καθολικό της Μονής της Παναγίας Κύκκου⁶²⁸, στο Καθολικό της παλαιάς Μονής του Χριστού Αντιφωνητή στην Καλογραία⁶²⁹, στο Καθολικό της Μονής του Αγίου Νεοφύτου, όπου είναι ακόμη εμφανή τα κεραμίδια του τύπου αυτού στο θόλο του Ιερού⁶³⁰, στο Καθολικό της Μονής Σταυροβουνίου⁶³¹, στο Καθολικό της Παναγίας Κανακαριάς στη Λυθράγκωμη⁶³², στο Καθολικό της

---

⁶²⁴ Ο ημισφαιρικός τρούλος της αγίδας επίσης προστατευόταν μόνο από ασβεστοκονίαμα αλλά καλύφθηκε με κεραμίδια από το Τμήμα Αρχαιοτήτων το 1963· βλ. *ARDAC* 1963, 11.

⁶²⁵ Για τον ναό βλ. σημ. 430.

⁶²⁶ Για τον ναό βλ. σημ. 164.

⁶²⁷ Βλ. κατωτ. σελ. 69.

⁶²⁸ Τα κεραμίδια αυτά φαίνονται σε παλαιά φωτογραφία, και παρόλο που ο ναός είναι νεώτερος, δεν μπορεί να αποκλεισθεί η επαναχρησιμοποίηση των κεραμιδιών στον ναό του 16ου αι· βλ. Χρυσόστομος (Ηγούμενος Κύκκου), *Η Ιερά βασιλική και σταυροπηγιακή Μονή του Κύκκου*, Κύπρος 1969, 20-21.

⁶²⁹ Βλ. Σωτηρίου, *Μνημεία*, εικ. 14, πίν. 24 και 59β. Διορθωτικές εργασίες και επεκτάσεις στον βυζαντινό ναό έγιναν τον 16ο αι. από την Isabella Perez Fabricius, οπότε ο τρούλος δέχτηκε επιδιορθώσεις και τότε πιθανόν καλύφθηκε και με τα κεραμίδια του τύπου των επίπεδων στρωτήρων και των ημικυλινδρικών καλυπτήρων· βλ. Lusignan, *Description*, 84. Boase, 'Ecclesiastical art', 183, Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', 1231. Για το Καθολικό του Αντιφωνητή βλ. Jeffery, *A summary of the architectural monuments of Cyprus (prefatory notes and part VI. Kyrenia District)*, 7, Enlart, *Gothic art*, 207, Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', 1230-1231, και για τις τοιχογραφίες 1246-1247, 1252, 1243, 1333.

⁶³⁰ Προσωπική αυτοψία. Για το Καθολικό βλ. ανωτ. σημ. 395.

⁶³¹ Τα κεραμίδια με επίπεδους στρωτήρες και καλυπτήρες είχαν εντοπισθεί κάτω από δεύτερη στρώση με νεότερα, εισαγόμενα κεραμίδια, η εισαγωγή των οποίων εκτόπισε τη ντόπια παραγωγή· βλ. σε ανώνυμο βιβλίο, *Η Μονή του Σταυροβουνίου. Ήτοι του Σταυρού του επιλεγόμενου Θεοκρέμαστου*, 1894, το οποίο φυλάσσεται στη βιβλιοθήκη Πιερίδη, Τμήμα Αρχαιοτήτων, αναφέρεται ότι επί ηγουμένου Διονυσίου (1875- ;) το 1889 τα κεραμίδια κυπριακής κατασκευής δεν απέτρεπαν την είσοδο των νερών, οπότε αντικαταστάθηκαν με ευρωπαϊκά· πρβλ. *ARDAC* 1950, 10. Για το μοναστήρι γενικά, βλ. ανωτ. σημ. 39.

⁶³² Στον ναό της Παναγίας Κανακαριάς το ανατολικό τμήμα του θόλου και το φουρνικό του Ιερού ήταν καλυμμένα με κεραμίδια από επίπεδους στρωτήρες και ημικυλινδρικούς καλυπτήρες, όπως στην Παναγία του Σίντη. Η υπόλοιπη στέγη ήταν καλυμμένη με

παλαιάς Μονής Αρχαγγέλου στα Κάτω Λεύκαρα⁶³³, στο Καθολικό της Μονής Αγίου Χρυσοστόμου στον Κουτσοβέντη⁶³⁴ κ.α. Ο ίδιος τύπος κεραμιδιού χρησιμοποιείται από την ελληνιστική και ρωμαϊκή⁶³⁵ και κατά συνέχεια παλαιοχριστιανική περίοδο σε βασιλικές, όπως αυτή στην ακρόπολη της Αμαθούντας (θραύσματα κεράμων που εντοπίστηκαν κατά τις ανασκαφές)⁶³⁶, και συνέχισε να χρησιμοποιείται στην Κύπρο και σε άλλες περιοχές κατά τα βυζαντινά χρόνια και τη Λατινοκρατία, όπως λ.χ. σε μεσαιωνικές εκκλησίες στην Αίγινα⁶³⁷. Ενδιαφέρον προκαλεί η απλοποίηση του τύπου στέγασης ναών, οι οποίοι αποκαταστάθηκαν μετά από τους καταστροφικούς σεισμούς του τέλους του 15ου αι. Σε αρκετά Καθολικά μονών στις αρχές του 16ου αι.

κουρασάνι, το οποίο πιθανόν τοποθετήθηκε αργότερα, την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όταν η χρήση κεραμιδιών ήταν πλέον δύσκολη λόγω της οικονομικής δυσχέρειας στην οποία περιέπεσαν οι μονές της Κύπρου. Αργότερα το 1954 και 1966 καλύφθηκε και η υπόλοιπη στέγη με σύγχρονο κεραμίδι για καλύτερη προστασία· βλ. *ARDAC* 1966, 9. Για την αναφορά στα κεραμίδια του ναού βλ. Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1965-1966*, 31, Megaw-Hawkins, 'Kanakaria', 12 σημ. 56. Για κάτοψη και φωτογραφία του Καθολικού βλ. Σωτηρίου, *έ.α.* εικ. 20, πίν.32.

⁶³³ Ο ναός ανήκει στη βυζαντινή περίοδο και πιθανόν χτίστηκε στα τέλη του 12ου αι.· βλ. Σωτηρίου, *έ.α.* πίν. 41α, Α. Παπαγεωργίου, 'Η εκκλησία του Αρχαγγέλου Κ. Λεύκαρα', *RDAC* 1990, 189-230.

⁶³⁴ Σύμφωνα με τον Τσικνόπουλο, *Μονή Κουτζουβένδη*, 80, τα κεραμίδια του Καθολικού και του Ιερού αντικαταστάθηκαν με ιδίου τύπου, σύμφωνα με υποδείξεις του Τμήματος Αρχαιοτήτων· για απεικόνιση της στέγης βλ. Mango, 'St Chrysostomos', εικ. 28. Για κάτοψη και φωτογραφία του Καθολικού βλ. Σωτηρίου, *έ.α.* εικ. 33 πίν. 29β. Όπως και στο Καθολικό της Μονής του Χριστού Αντιφωνητή, έτσι και σε αυτό ο ναός δέχθηκε επισκευές την περίοδο της Ενετοκρατίας, τότε που, πιθανόν, τοποθετήθηκαν και τα νέα κεραμίδια.

⁶³⁵ Βλ. A.W. Lawrence, *Greek Architecture*, Great Britain 1957, 108 σχ. 58 και J.P. Adam, *La construction romaine matériaux et techniques*, Paris² 1989, 230-231 και πίν. 499 αντίστοιχα.

⁶³⁶ Αυτοψία προσωπική. Για τη βασιλική βλ. ανωτ. σημ. 152.

⁶³⁷ Βλ. Μουτσόπουλος, *Η Παληαχώρα της Αιγίνης*, (έ.α. σημ. 393) 182. Στα βυζαντινά μνημεία της Ελλάδος γίνεται περισσότερη χρήση του ομοιόμορφου ημικυκλικού στρωτήρα και καλυπτήρα με διαφορές στο βέλος καμπυλότητας· βλ. Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από τον 10^ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393*, Αθήνα 1979, 20 όπου παράδειγμα από τον ναό Αγίας Παρασκευής Παναγίτσας Τρικάλων, Π. Α. Βοτοκόπουλος, 'Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7^{ου} μέχρι του τέλους του 10^{ου} αιώνας', *Βυζαντινά Μνημεία* 2, Θεσσαλονίκη² 1992, 149, πιν.5, T.E. Gregory-S.M. Schidt Clair, λήμμα 'Tile', *ODB* 3, 2084-2085 όπου αναφέρεται η ομοιότητα μεταξύ των βυζαντινών στρωτήρων και καλυπτήρων.

αντικαταστάθηκε η ανωδομή του ναού, ο οποίος, συχνά, αρχικά στεγαζόταν με σταυροθόλια και νευρώσεις με οξυκόρυφη καμάρα. Στο Καθολικό της Μονής του Αγίου Νικολάου των Γάτων, κατά τη διάρκεια εργασιών επισκευής της εκκλησίας το 1960, αφαιρέθηκε τμήμα της νεώτερης εσωτερικής τοιχοποιίας, ώστε να αποκαλυφθούν οι πρόβολοι και τα κάτω τμήματα των σταυροθολίων, τα οποία αποτελούσαν τμήμα της στέγασης του αρχικού ναού του 13ου-14ου αι.⁶³⁸ Η νεώτερη τοιχοποιία στο εσωτερικό αποτελούσε προσθήκη του 16ου αι., η οποία είχε ως σκοπό την ενίσχυση της τοιχοποιίας, ώστε να μπορεί να αντεπεξέλθει στις ωθήσεις της νέας θολωτής στέγασης. Συνήθως δεν γινόταν αποκατάσταση των σταυροθολίων. Ομοίως, στο Καθολικό του Αγίου Νεοφύτου διασώζονται τα κάτω τμήματα νευρώσεων σταυροθολίων, με τα οποία πιθανόν στεγαζόταν ο νάρθηκας, ο οποίος ενώθηκε με τον κυρίως ναό (Φωτ. 99)⁶³⁹. Στον ναό του Αγίου Γεωργίου Αχέλειας διασώζονται στην τοιχοποιία οι θολίτες των αρχικών νευρώσεων, οι οποίες στήριζαν την οροφή. Αργότερα, όταν ανακαινίστηκε ο ναός, αυτά παρέμειναν, ενώ προσετέθησαν κιλλίβαντες και τόξα σε πιο ψηλό σημείο (Φωτ. 100)⁶⁴⁰. Οι κιλλίβαντες των τόξων της αρχικής στέγασης επίσης διασώζονται στο Καθολικό της Παναγίας Αμιρού στο χωριό Αψιού, της οποίας η ανωδομή είχε αντικατασταθεί από οξυκόρυφη καμάρα⁶⁴¹.

Η απόληξη της στέγης συχνά διακοσμείται με περιμετρικό λιθανάγλυφο γείσο, το οποίο στις πλείστες περιπτώσεις κοσμούσε και το τύμπανο του τρούλου. Παραδείγματα ναών με αυτά τα χαρακτηριστικά είναι ο Άγιος Γεώργιος στο Ποτάμι, ο οποίος φέρει διακοσμημένο με ανάγλυφο κόσμημα γείσο σε όλες του τις όψεις καθώς και κεραμίδι στην αψίδα του Ιερού (Φωτ. 101)⁶⁴², ο Τίμιος Σταυρός του Μισσιρικού στη Λευκωσία με έντεχνα διακοσμημένο περιμετρικό

---

⁶³⁸ Βλ. Παπαγεωργίου, λήμμα “Νικολάου Αγίου των Γάτων μοναστήρι, Ακρωτήρι”, (έ.α. σημ. 520) 251. Για το μοναστήρι βλ. ανωτ. σημ. 520.

⁶³⁹ Βλ. Παπαγεωργίου, *Μητρόπολις Πάφου*, 82, Χ. Γ. Χριστοδουλίδης, *Ιερά Μονή Αγίου Νεοφύτου, Ιστορία και τέχνη*, Λευκωσία 1996, 30.

⁶⁴⁰ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 404.

⁶⁴¹ Προσωπική αυτοψία. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 400.

⁶⁴² Βλ. Μυριανθεύς, ‘Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική’, 73.

γείσο (Φωτ. 91)⁶⁴³, η Παναγία στο Αρεδειού, όπου τόσο ο τρούλος όσο και ο θόλος του Ιερού φέρουν κοιλόκυρτο γείσο και ο θόλος κεράμωση (Φωτ. 102)⁶⁴⁴, το Καθολικό του Αγίου Νικολάου στην Ορούντα με περιμετρικό γείσο και κεράμωση στον θόλο (Φωτ. 103)⁶⁴⁵, το Καθολικό του Αγίου Σάββα Καρόνος από το οποίο απουσιάζει το περιμετρικό διακοσμημένο γείσο, πιθανόν λόγω ανακατασκευής της στέγασης, αλλά υπάρχει στην αψίδα του Ιερού η οποία είναι καλυμμένη με κεραμίδια (Φωτ. 104)⁶⁴⁶, ο ναός της Αγίας Βαρβάρας στην Περιστερώνα⁶⁴⁷ και ο ναός της Αγίας Μαρίας στο χωριό Ποταμιού⁶⁴⁸, όπου το γείσο κοσμεί τόσο την περιμετρική τοιχοποιία όσο και τον κεραμιδοσκέπαστο θόλο του Ιερού (Φωτ. 105).

Στους ξυλόστεγους ναούς της περιόδου εξακολουθεί η κατασκευή της ξυλοστέγης να γίνεται με τη χρήση δύο παραλλήλων δοκών (*μαντώσεις-μαντωσιές*) στερεωμένων στο άνω τμήμα της τοιχοποιίας στην εσωτερική και εξωτερική πλευρά. Επάνω σε αυτές στερεώνονταν τα οριζόντια ξύλινα ζευκτά (*σταυρώματα*), τα οποία λειτουργούσαν ως ελκυστήρες για τις πιέσεις της στέγης. Η καρίνα της στέγης τοποθετείτο στα αετώματα του δυτικού και του ανατολικού τοίχου, και επάνω σε αυτή στερεώνονταν οι δοκοί, οι οποίοι εδράζονταν επάνω στις εξωτερικές και τις εσωτερικές μαντώσεις. Όλη η στέγη καλυπτόταν με σανίδες και επάνω σε αυτές στερεώνονταν μικρές δοκίδες ανά 0,10 μ., ώστε να μπορεί να αγκιστρωθεί επάνω τους το επίπεδο κεραμίδι.

---

⁶⁴³ Προσωπική αυτοψία. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 452.

⁶⁴⁴ Προσωπική αυτοψία.

⁶⁴⁵ Προσωπική αυτοψία.

⁶⁴⁶ Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 262.

⁶⁴⁷ Βλ. Μυριανθεύς, *έ.α.* 74.

⁶⁴⁸ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 402.

3.2.6 Βαθμίδες εισόδων

Ένα άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο των εισόδων των Καθολικών της εποχής της Ενετοκρατίας ήσαν οι ημικυκλικές βαθμίδες, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν εκτεταμένα στη ναοδομία τόσο στην Κρήτη⁶⁴⁹ όσο και στην Κύπρο. Οι βαθμίδες κατασκευάζονταν από λαξευμένους τραπεζόσχημους ασβεστόλιθους και στο άνω τμήμα δημιουργείτο ημικυκλικό πλατύσκαλο με πλάκες από το ίδιο υλικό. Παραδείγματα ημικυκλικών βαθμίδων στη Βενετία απαντώνται στη βόρεια εσωτερική όψη του Παλατιού των Δόγηδων, γνωστής ως Cortiletto dei Senatori, με χρονολογία οικοδόμησης το έτος 1520⁶⁵⁰, και στη Σχολή (Scuola) και τον ναό του San Rocco⁶⁵¹, ενώ στη ενετοκρατούμενη Κρήτη παρατηρούνται στην ονομαστή εκκλησία του Αγίου Φραγκίσκου στο Ηράκλειο⁶⁵².

Παρόλο που η ακριβής χρονολόγηση καθίσταται δύσκολη λόγω των πολλών οικοδομικών επεμβάσεων που έχει υποστεί ο ναός, το παλαιότερο παράδειγμα στην Κύπρο πιθανόν απαντάται στη βόρεια είσοδο του Καθολικού της Μονής του Μπέλλα-Παΐς⁶⁵³. Κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας κατασκευάζονται ημικυκλικές βαθμίδες σε αρκετά Καθολικά ορθοδόξων μονών: στις Μονές του Σίντη και του Αγίου Σάββα Καρόνος (16ου) (Φωτ. 106)⁶⁵⁴ οι βαθμίδες βρίσκονται στη βόρεια, κύρια είσοδο του ναού· σύμφωνα με σχέδιο του Barsky, στο Καθολικό της Μονής του Αγίου Γεωργίου Ρηγάτη κοντά στο χωριό Φιλιά (16ου αι.) είναι τοποθετημένες στη δυτική όψη⁶⁵⁵ ενώ στο Καθολικό του

---

⁶⁴⁹ Βλ. Gerola, *Βενετικά μνημεία*, 198.

⁶⁵⁰ Βλ. Lieberman, *Renaissance architecture*, πίν. 91.

⁶⁵¹ *Αυτ.* πίν. 86.

⁶⁵² Βλ. Gerola, *Βενετικά μνημεία*, 115.

⁶⁵³ Βλ. Enlart, *Gothic art*, σχ. 133.

⁶⁵⁴ Ο ναός ανοικοδομήθηκε τον 16ο αι. και υπέστη ανακαίνιση εκ βάθρων τον 18ο αι. Η επιγραφή του 16ου αι. διασώζεται στο περιθύρωμα της δυτικής εισόδου, στοιχείο που αποδεικνύει ότι τουλάχιστον το κάτω τμήμα της τοιχοποιίας δεν κατεδαφίστηκε αλλά μάλλον ανοικοδομήθηκε επάνω σε αυτό το άνω τμήμα της τοιχοποιίας και η νέα καμάρα της στέγης. Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 262.

⁶⁵⁵ Βλ. ανωτ. σημ. 555.

Αγίου Νεοφύτου (16ου αι.) βρίσκονται στη νότια είσοδο⁶⁵⁶. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο παραδείγματα ναών με ημικυκλικές βαθμίδες τα οποία, όμως, δεν διασώζονται. Και τα δύο δεν έχουν χρονολογηθεί, αλλά μάλλον ανάγονται στην περίοδο της Φραγκοκρατίας ή της Ενετοκρατίας. Το πρώτο παράδειγμα προέρχεται από ανασκαφή της Jean Du Plat Tailor στη Λευκωσία το 1932· αποκαλύφθηκαν ερείπια ναού του 13ου-14ου αι., ο οποίος ονομάστηκε “ναό των επάλξεων” (*Church of the ramparts*), προφανώς λόγω της θέσης του. Ο ναός ήταν του τύπου της βασιλικής με αψίδα Ιερού στην ανατολική πλευρά, και έφερε στέγαση από σταυροθόλια. Στη βόρεια πλευρά υπήρχε νεώτερη προσθήκη ταφικού παρεκκλησιού με είσοδο στον νότιο τοίχο, τα σκαλοπάτια του οποίου ήταν ημικυκλικά και εφάπτονταν των ορθογωνίων βαθμίδων της δυτικής εισόδου του κυρίως ναού (Φωτ. 107)⁶⁵⁷.

Το δεύτερο παράδειγμα εντοπίστηκε στο Καθολικό της Μονής Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου του Κουτσοβέντη. Ο πρώτος ναός του 11ου αι. γκρεμίστηκε και ανοικοδομήθηκε το 1891, αλλά διεσώθη αποτύπωση της παλαιάς κάτοψης, η οποία δίδει τον οκταγωνικού τύπου ναό με προσθήκη μικρού παρεκκλησιού στη νότια πλευρά και δυτικά τραπεζόσχημου δωματίου δίπλα από τον νάρθηκα, το οποίο επικοινωνούσε με τον ναό. Στο μέσο των δύο δημιουργείτο μακρύς διάδρομος, ο οποίος κατέληγε εξωτερικά σε τρεις ημικυκλικές βαθμίδες. Διάφορες εργασίες αποκατάστασης, καθώς και τα μαρμάρινα περιθυρώματα τα οποία επαναχρησιμοποιήθηκαν στο νέο ναό, δείχνουν ότι ανήκουν στην περίοδο της Φραγκοκρατίας και της Ενετοκρατίας⁶⁵⁸,

---

⁶⁵⁶ *Αντ.* πίν.10, πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, 72, πίν. 24.

⁶⁵⁷ Βλ. J. Du Plat Tailor, ‘A thirteenth century church at Nicosia, Cyprus’ *Antiquity* 6 (1932) 469-471. Από φωτογραφίες του αρχείου του Τμήματος Αρχαιοτήτων (Φωτ. 108) και αναφορά της Jean Du Plat Tailor φαίνεται ότι δύο σταυροθόλια έφεραν κλειδιά με γλυπτό διάκοσμο. Το πρώτο κοσμήτο από οικόσημο με θυρεό της Ιερουσαλήμ και το άλλο με τον συμβολικό Αμνό του Θεού (*Agnus Dei*) των Ναϊτών ιπποτών. Σε φωτογραφία φαίνονται επίσης τοποθετημένα στον έδαφος τα τεμάχια οξυκόρυφου μεγάλου παραθύρου με λίθινη εσωτερική διακόσμηση. Ο ναός, σύμφωνα με την ανασκαφέα, τοποθετείται στον 13ο αι.–14ο αι. (βρέθηκαν νομίσματα του 14ου αι.), ενώ το ταφικό παρεκκλήσι πιθανόν ανάγεται στον 15ο-αρχές 16ου αι. Με την κατασκευή των τειχών το 1567 προφανώς κατέστη αναγκαία η κατεδάφισή του από τους Βενετούς. Δυστυχώς η ανασκαφή αργότερα καλύφθηκε και δεν κατέστη δυνατός ο προσδιορισμός του χώρου της εκκλησίας αυτής.

⁶⁵⁸ Βλ. Mango-Hawkins-Boyd, ‘The Monastery of St. Chrysostomos at Koutsovendis (Cyprus) and its wall paintings’, (έ.α. σημ. 128) 69, σχ. 7 για κάτοψη και σχ. 15-18 για τα περιθυρώματα.

όπως πιθανόν ανήκε και η προσθήκη του νοτίου παρεκκλησιού και των βαθμίδων. Δυστυχώς και αυτό το μνημείο δεν μπορεί να μελετηθεί περισσότερο, επειδή σήμερα βρίσκεται στο κατεχόμενο τμήμα της βόρειας Κύπρου. Ημικυκλικές βαθμίδες εντοπίστηκαν και στη βόρεια πτέρυγα της Μονής της Αγίας Νάπας, όχι, όμως, και στο Καθολικό της (Φωτ. 108)⁶⁵⁹. Είναι αναμενόμενο η χρήση ημικυκλικών βαθμίδων να μην αποτελεί κανόνα στην ενετική εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, όπως αποδεικνύουν παραδείγματα στην Κύπρο, όπως η βόρεια πύλη του Καθολικού του Αγίου Νικολάου Ορούντας, αλλά και στην Κέρκυρα⁶⁶⁰, όπου οι βαθμίδες είναι αλλεπάλληλα τετραγωνικές.

3.2.7 Αγία τράπεζα

Ένα από τα παλαιότερα παραδείγματα αγίας τράπεζας βρίσκεται στον υπόσκαφο ναΐσκο του Τιμίου Σταυρού της Εγκλείστρας. Η αγία τράπεζα αποτελείται από δύο επίπεδες πλάκες: η μία είναι τοποθετημένη κάθετα κοντά στον τοίχο, ώστε να στηρίζει οριζόντια πλάκα, της οποίας η μια πλευρά στερεώνεται μέσα στον βράχο. Η κάθετη πλάκα είναι καλυμμένη με ζωγραφισμένο διάκοσμο⁶⁶¹. Ένα άλλο παράδειγμα που ανάγεται στις αρχές της περιόδου της Λατινοκρατίας είναι η κτιστή τράπεζα, η οποία βρίσκεται στο Καθολικό της Μονής της Παναγίας Αμασγού στο Μονάγρι. Η τράπεζα αυτή, σύμφωνα με τη Suzan Boyd, πιθανόν χρονολογείται από τον 12ο αι. και είναι ζωγραφισμένη όπως και η τράπεζα της Εγκλείστρας. Ως επίπεδη πλάκα στο άνω τμήμα χρησιμοποιήθηκε αρχαίο τεμάχιο ασβεστόλιθου με σκαμμένο το κέντρο, ώστε να λειτουργεί ως θυσιαστήριο⁶⁶². Κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας, τα παραδείγματα είναι μάλλον φτωχικά και συχνά αποτελούνται από ένα λίθινο σπόνδυλο κίονα, επάνω στο οποίο εδράζεται ορθογώνια πλάκα από ασβεστόλιθο. Σε πιο σπάνιες περιπτώσεις απαντάται αναχρησιμοποιημένο κιονόκρανο επάνω

---

⁶⁵⁹ Προσωπική αυτοψία. Γενικά βλ. ανωτ. σημ. 323.

⁶⁶⁰ Στους ναούς Αγίου Νικολάου Γερόντων, Παναγίας Κρεμαστής, και Παναγίας Αντιβουνιώτισσας παρουσιάζονται αλλεπάλληλα σκαλοπάτια με τετραγωνική μορφή· βλ. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, *Αρχιτεκτονική Κέρκυρας*, εικ. 405, εικ. 394, εικ. 390 αντίστοιχα.

⁶⁶¹ Βλ. Mango-Hawkins, 'St Neophytos', 163.

⁶⁶² Βλ. Boyd, 'The church of the Panagia Amasgou', (έ.α. σημ. 419) 291.

από σπόνδυλο κίονα, το οποίο καλύπτεται επίσης από ασβεστολιθική πλάκα. Την περίοδο αυτή δεν εμφανίζονται δείγματα ξυλόγλυπτων ή μαρμάρινων κιβωρίων, σε αντίθεση με την Κέρκυρα ή άλλους τόπους, όπου τα κιβώρια είναι περίπλοκα διακοσμημένα τύπου μπαρόκ⁶⁶³. Οι τράπεζες αυτή την περίοδο σπάνια είναι κτιστές και διακοσμημένες⁶⁶⁴. Στους παλαιότερους λατινικούς μεσαιωνικούς ναούς η αγία τράπεζα έχει μορφή όμοια με αυτή των ορθόδοξων ναών, με εμφάνιση οριζόντιας πλάκας με συμβολικό αριθμό στηριγμάτων (σε μεγαλοπρεπείς ναούς υπάρχουν δώδεκα στηρίγματα για τους Αποστόλους του και ένα κεντρικό για τον Χριστό)⁶⁶⁵.

Ο απλός τύπος χρησιμοποιήθηκε στο μεσαιωνικό παρεκκλήσι του Καθολικού της Μονής του Αγίου Αναστασίου, του οποίου η τράπεζα αποτελείται από κιονόκρανο και σπόνδυλο κίονα⁶⁶⁶. Όμοια κατασκευή παρατηρείται και στη βασιλική των Ασωμάτων της Παναγίας Αφέντρικας Ριζοκαρπάσσου⁶⁶⁷. Παρόλο που η εξακρίβωση της χρονολόγησής της δεν είναι εύκολη στο Καθολικό του Σίντη υπάρχει το μόνο γνωστό παράδειγμα τράπεζας με πέντε τετραγωνισμένους κιονίσκους, και δεν αποκλείεται να είναι σύγχρονη με την ανοικοδόμηση του Καθολικού, εφόσον δεν εντοπίστηκαν ίχνη παλαιότερων στηριγμάτων. Στο Καθολικό του Αγίου Σάββα Καρόνος η τράπεζα αποτελείται από ένα κίονα στο κέντρο, ο οποίος στηρίζει μια μεγάλη ορθογώνια λίθινη πλάκα (Φωτ. 109)⁶⁶⁸. Το

⁶⁶³ Παράδειγμα αποτελεί το κιβώριο στον ναό της Παναγίας Αντιβουνιώτισσας στο Καμπιέλλο κοντά στα Μουράγια· βλ. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, *Αρχιτεκτονική Κέρκυρας*, εικ. 384.

⁶⁶⁴ Σύμφωνα με τον Τσικνόπουλο, *Η Ιερά Μονή του Χρυσοστόμου Κουτσοβένδη και τα Ιερά αυτής κτίσματα*, (έ.α. σημ. 202) 74, η αγία τράπεζα στο διασωθέν τμήμα της κόγχης της νεότερης εκκλησίας της Αγίας Ελένης στη Μονή του Αγίου Χρυσοστόμου Κουτσοβέντη, ήταν κτιστή· βλ. επίσης, Mango, 'St Chrysostomos', σχ. 6, εικ.34, 35. Αντίθετα, στη δυτική εκκλησιαστική αρχιτεκτονική η κτιστή αγία τράπεζα αποτελεί συχνό παραδειγμα· βλ. J. N. Luría, λήμμα "Altar: Western European, to c. 1500: Monumental", *DA* 1, 695-697.

⁶⁶⁵ Βλ. Enlart, *Manuel*, I, 732-733.

⁶⁶⁶ Βλ. Ι. Συκουτρής, 'Μοναστήρια εν Κύπρω-Άγιος Αναστάσιος', *Κυπρ.Χρ* 2 (1924), 262-263.

⁶⁶⁷ Στη βασιλική μετά από έρευνα στο δάπεδο ανευρέθησαν τέσσερις μαρμάρيني κιονίσκοι, οι οποίοι αποτελούσαν τη βάση της τράπεζας στην αρχική φάση οικοδόμησής της. Αργότερα έγινε χρήση ανεστραμμένης βάσης κίονα και πιθανόν σπονδύλου, ο οποίος όμως δεν ανευρέθη· βλ. Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1965-1966*, 25-26, εικ.9.

⁶⁶⁸ Προσωπική αυτοψία. Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 262.

σχήμα του είναι οκταγωνικό, με βάση τετράγωνη και απλό κιονόκρανο. Πιθανόν ανάγεται στον 16ο αι., περίοδο ανακαίνισης του ναού. Στον ναό της Παναγίας του Κάμπου στη Χοιροκοιτία (Φωτ. 110)⁶⁶⁹, στο Καθολικό της Μονής του Αγίου Νικολάου Ορούντας (16ου αι.) (Φωτ. 111)⁶⁷⁰ και στον ναό της Αγίας Μαρίνας στο Φρέναρος⁶⁷¹ η τράπεζα αποτελείται από πελεκημένο λίθο σε σχήμα κιονίσκου και μια χοντρή πλάκα από ασβεστόλιθο της περιοχής στο άνω τμήμα. Στον ναό του Αγίου Ανδρονίκου στο Φρέναρος η τράπεζα είναι επίσης καμωμένη από σπόνδυλο κίονα από ασβεστολιθικό πέτρωμα με λεπτή ορθογώνια πλάκα από ασβεστόλιθο στο άνω τμήμα⁶⁷². Παρόμοια απλή κατασκευή παρατηρείται σχεδόν σε όλους τους ναούς της Ενετοκρατίας στην επαρχία της Αμμοχώστου, όπως στην τράπεζα του Αγίου Μάμαντος⁶⁷³, του Αγίου Γεωργίου Χορτακιώτη⁶⁷⁴ και της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος⁶⁷⁵ στο χωριό Σωτήρας Αμμοχώστου, του Αγίου Γεωργίου στο χωριό Αυγόρου⁶⁷⁶ κ.α. Στον ναό της Παναγίας Χρυσολάκουρνας,

---

⁶⁶⁹ Ο αρχικός ναός ανάγεται στη Μεσοβυζαντινή περίοδο, άλλα ανακαινίστηκε σε διάφορες περιόδους, μεταξύ των οποίων στην ύστερη Φραγκοκρατία και την Ενετοκρατία. Ο ναός πιθανόν υπέστη μεγάλες καταστροφές από τους Μαμελούκους το 1426, όταν έγινε και η μεγάλη μάχη στην περιοχή και καταστράφηκε ο μεσαιωνικός πύργος των Ναϊτών και αργότερα Ιωαννιτών, ο οποίος βρισκόταν πολύ κοντά στον εκκλησία. Κατά τις εργασίες επιδιόρθωσης του ναού έγιναν στηρίξεις της αρχικής τοιχοποιίας με εγκιβωτισμό της αρχικής αργολιθοδομής· πραγματοποιήθηκε επίσης ανακατασκευή της δυτικής εισόδου και πιθανόν τότε τοποθετήθηκε και το ενετικό τέμπλο, τεμάχια του οποίου διασώζονται ακόμη στον ναό. Η αγία τράπεζα πιθανόν ανάγεται στην περίοδο αυτή, επειδή προφανώς η προηγούμενη θα πρέπει να καταστράφηκε από τους αλλόθρησκους Μαμελούκους· πρβλ. σημ. 420.

⁶⁷⁰ Προσωπική αυτοψία. Για το ναό βλ. ανωτ. σημ.274.

⁶⁷¹ Προσωπική αυτοψία. Για το ναό βλ. ανωτ. σημ. 406.

⁶⁷² Προσωπική αυτοψία. Για τον ναό βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 386.

⁶⁷³ Προσωπική αυτοψία. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 271.

⁶⁷⁴ Προσωπική αυτοψία. Η αγία τράπεζα του ναού, η οποία αποτελείται από δύο πώρινους σπονδύλους κίονα, είναι νεότερη από τον βυζαντινό ναό. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 470.

⁶⁷⁵ Προσωπική αυτοψία. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 448.

⁶⁷⁶ Προσωπική αυτοψία. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου είναι μονόκλιτος καμαροσκέπαστος με νεότερη προσθήκη στοάς με τοξοστοιχία στη νότια πλευρά. Η χρονολόγηση της στοάς αυτής παρουσιάζει δυσκολίες, λόγω διαφόρων μορφολογικών χαρακτηριστικών που παρουσιάζονται σε αυτήν και δημιουργούν σύγχυση, όπως οι ανεστραμμένες πυραμίδες για τη στήριξη ιστών στα δύο άκρα εξωτερικά του νοτίου τοίχου, στοιχείο που ανάγεται στη λατινική περίοδο. Η εικονογράφηση του ναού σύμφωνα με τον Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Γεωργίου Αγίου εκκλησία Αυγόρου”, *MKE* 4, 47-48, είναι λαϊκού χαρακτήρα του 16ου αι.

κοντά στο χωριό Στενή (Φωτ. 112)⁶⁷⁷, η ασβεστολιθική πλάκα στηριζόταν σε σπόνδυλο κίονα και σε κορινθιακό κιονόκρανο.

3.2.8. Τάφοι -ταφές σε ναούς

Την περίοδο της Φραγκοκρατίας συνηθίζονταν οι ταφές Λατίνων στους καθεδρικούς, σε Καθολικά, σε εκκλησίες (στην περίπτωση δωρητών) ή ακόμη σε νάρθηκες ή παρεκκλήσια προσηρτημένα σε ορθόδοξους ναούς για χρήση από τους Λατίνους⁶⁷⁸. Στην Ορθόδοξη Εκκλησία οι ταφές εντός των ναών απαγορεύονταν κατά περιόδους· κατά την περίοδο της ύστερης Φραγκοκρατίας όμως, πιθανόν επεκράτησε η συνήθεια της ταφής εντός των ναών έπειτα από λατινική επίδραση⁶⁷⁹. Κατά την Ενετοκρατία συνεχίζονται οι ταφές στο εσωτερικό και κάποιες φορές στο εξωτερικό των ναών, πιθανόν σε μικρότερο βαθμό απ' ότι την περίοδο της Φραγκοκρατίας. Οι τάφοι ανήκουν συνήθως σε

---

⁶⁷⁷ Βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 432-433. Ο αρχικός ναός ανάγεται στον 13ο αι. αλλά υπέστη πολλαπλές εργασίες τον 16ο αι., κατόπιν φθορών από σεισμούς· βλ. Σταυρίδης, 'Ο σεισμός του 1491 στην Κύπρο', (έ.α. σημ. 39) 136 για τις καταστροφές στην Πάφο. Η ανωδομή του ναού έχει γκρεμιστεί μετά από πρόσφατους σεισμούς στην Πάφο· βλ. Τσικνόπουλλος, *Εκκλησία Πάφου*, 270-71, Παπαγεωργίου, *Μητρόπολις Πάφου*, 27 σημ. 22, 94. Απεικόνιση βλ. *ARDA* 1975, σχ. 43, σχ. 44, Παπακώστας, *Byzantine Cyprus*, (έ.α. σημ. 133) 119-120.

⁶⁷⁸ Σύμφωνα με τον Ν. Ε. Εμμανουηλίδη, *Το δίκαιο της ταφής στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1989, 48, κοινή εκκλησιαστική κηδεία παρουσιάζεται και είναι αποδεκτή από τον 13ο αι. Παράδειγμα αποτελεί η αποδοχή του Μητροπολίτη Κίτρους Ιωάννη (2^ο μισό του 13^{ου} αι.) για ενταφιασμό Λατίνων εντός Ορθοδόξων ναών. Για μεσαιωνικές ταφές στην Κύπρο γενικά βλ. Enlart, *Gothic art*, 361-372.

⁶⁷⁹ Στην παλαιοχριστιανική περίοδο εμφανίζεται ο θεσμός της κητορίας και κατά συνέπεια το δικαίωμα ταφής εντός του ναού· βλ. Εμμανουηλίδης, έ.α. 187, 189 και 187-205 γενικά για ταφές σε μονές. Αργότερα ο θεσμός αυτός μάλλον καταργήθηκε, εφόσον, σύμφωνα με εκκλησιαστικό νόμο του 381 επί Θεοδοσίου, απαγορεύονταν οι ταφές εντός των ναών, εκτός της περίπτωσης διακεκριμένων κληρικών, μοναχών, αυτοκρατόρων και σημαντικών πολιτών. Παρόλη τη σχετική απαγόρευση, οι ταφές φαίνεται ότι εξακολουθούσαν να πραγματοποιούνται εντός των ναών ιδιαίτερα υπό τη μορφή σαρκοφάγων οι οποίες τοποθετούντο στον νάρθηκα· βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Δ', Εν Αθήναις 1951, 186, Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988, 160, Δ. Πάλλας, *Σαλαμινικά Γ'*: Οι τάφοι, *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1950-1951, 42-48, [αναδημοσίευση: Ο αυτός, *Συναγωγή μελετών βυζαντινής αρχαιολογίας (τέχνη-λατρεία-κοινωνία)*, Α', Αθήνα 1987-1988, 30-48. Στα τέλη της βυζαντινής περιόδου (15^ο αι.) η ταφή πιστών σε ναούς γενικεύεται. Για ταφές σύμφωνα με τη βυζαντινή παράδοση βλ. Ν. Teteriatnikov-A. Karpozilos, λήμμα "Burial", *ODB* 1, 340-341, Ν. Lascaris, *Monuments funéraires paléochrétiens de Grèce*, Athènes 2000.

κτήτορες ή δωρητές της εκκλησίας ή της μονής⁶⁸⁰. Οι ταφές των κτητόρων των μονών δεν ακολουθούν τη βυζαντινή παράδοση ώστε να θάβονται στο Ιερό Βήμα, σε νάρθηκες, εξωνάρθηκες ή πλάγια κλίτη⁶⁸¹, αλλά συχνά κατασκευάζονταν ταφικές κόγχες στους πλάγιους τοίχους του ναού⁶⁸².

Οι τάφοι την περίοδο αυτή είναι τριών τύπων: α) Χαραγμένες επιτύμβιες πλάκες, β) ανάγλυφες πλάκες με ή χωρίς τις μορφές των αποθανόντων με εγχάρακτη διακόσμηση, οι οποίες συχνά εντοιχίζονταν σε τυφλά αψιδώματα μέσα στον ναό και γ) σαρκοφάγοι, οι οποίες καταλάμβαναν τον χώρο που δημιουργούσαν οι εσοχές· από τις σαρκοφάγους των κτητόρων της εποχής της Ενετοκρατίας δεν διασώζεται καμία· πιθανόν ήταν διακοσμημένες με ανάγλυφες μορφές και αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως τοξοστοιχίες κλπ.⁶⁸³ Στην εκκλησία της Παναγίας Ποταμίτισσας στο Καζάφανι (14ου-15ου αι.)⁶⁸⁴ βρίσκονται δύο τάφοι, ένας εκ των οποίων ανήκει σε φράγκο ευγενή και βρίσκεται στη νότια πλευρά του νάρθηκα κάτω από τυφλό αψίδωμα, ενώ στον ναό του Αγίου Φίλωνος Αγριδιών στο Ριζοκάρπασσο διασώζονταν τάφοι φράγκων ευγενών μέσα σε τυφλά

---

⁶⁸⁰ Η συνήθεια ταφής των κτητόρων των μονών μέσα στο Καθολικό εμφανίζεται ήδη από το α΄ ήμισυ του 10^{ου} αι. από βασιλείς το παράδειγμα των οποίων ακολούθησαν αριστοκράτες, πολιτικοί και στρατιωτικοί· βλ. Παζαράς, *έ.α.* 160-161. Μέχρι τον 15^ο αι η ταφή εντός του ναού λαϊκών αποτελεί επικρατούσα συνήθεια· βλ. Πάλλας, *έ.α.* 47. Στην ενετοκρατούμενη Κέρκυρα οι ευγενείς θάβονταν στον εξωνάρθηκα ναών όπως της Αντιβουνιώτισσας στο Καμπιέλο και στον Άγιο Νικόλαο Γερόντων του Καμπιέλο, ενώ στον ναό του Παντοκράτορα θαβόνται και εντός του ναού· βλ. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, *Αρχιτεκτονική Κέρκυρας*, 272, 282, 287.

⁶⁸¹ Βλ. Παζαράς, *έ.α.* 160.

⁶⁸² Βλ. για παράδειγμα: Θ.Ν. Παζαράς, 'Ο τάφος των κτητόρων', *Ιερά Μέγιστη Λαύρα Βατοπαιδίου. Παράδοση-Ιστορία-Τέχνη*, Αγιον Όρος 1996, 180-182.

⁶⁸³ Για παράδειγμα τεμάχιο σαρκοφάγου το οποίο είχε εντοιχιστεί στον ναό του Αγίου Ιωάννου του Πίπη (σημερινός αρχιεπισκοπικός ναός), πιθανόν του 14ου-15ου αι., απεικονίζει σε ανάγλυφη μορφή διακοσμημένη τοξοστοιχία κάτω από κάθε τόξο της οποίας βρίσκονται οι μορφές του Εσταυρωμένου, της Παναγίας και του Απόστολου Ιωάννη, ως και γονατιστών μορφών (ενός άνδρα και μίας γυναίκας με βέλος στον κεφάλι), πιθανόν του αποθανόντος ζεύγους· βλ. Παπαγεωργίου, 'Ο καθεδρικός ναός του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου', (*έ.α.* σημ. 53) 60, Br. Imhaus, 'Tombeaux et fragments funéraires médiévaux de l'île de Chypre', *RDAC* 1998, 228, πίν. XXIX, 3.

⁶⁸⁴ Βλ. Jeffery, *Monuments*, 323, του ίδιου, *A summary of the architectural monuments of Cyprus* (*έ.α.* σημ. 630) 20, Gunnis, *Historic Cyprus*, 260. Την ταφή αναφέρει και ο L. Baldassare, 'Épaves de la Latinité de Chypre. La pierre tombale de Joanete Carmoun et le tombeau d'un inconnu à Kazaphani', *ΚυπρΧρ* 3 (1925) 118-125.

αψιδώματα⁶⁸⁵. Τάφοι υπάρχουν επίσης στον νότιο τοίχο του μεταγενέστερου νάρθηκα του ναού του Αγίου Ιλαρίωνος στο ομώνυμο κάστρο, καθώς και του Καθολικού της Παναγίας Αψινθιώτισσας η οποία βρίσκεται κοντά στο χωριό Συγχαρί⁶⁸⁶. Τάφοι ανευρέθησαν και στην ανασκαφή της βυζαντινής βασιλικής στη Λύση, όπου υπάρχουν νεώτερος νάρθηκας και παρεκκλήσι ενσωματωμένα στη βασιλική⁶⁸⁷. Δυστυχώς η έλλειψη στοιχείων για την ακριβή χρονολόγησή τους δεν αφήνει περιθώρια αναγωγής των επεκτάσεων και των τάφων αυτών στη φραγκική ή την ενετική περίοδο.

Οπωσδήποτε, κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας, όταν η αναγεννησιακή τέχνη είχε καταλάβει τη θέση της ξεπερασμένης πια γοθτικής τέχνης, συνεχίζονταν οι ταφές μέσα σε εσοχές, με ελαφρά οξυκόρυφα τόξα και κυματοφόρους ορθοστάτες, που χαρακτηρίζουν την αναγεννησιακή τέχνη. Το τριγωνικό αέτωμα με την επίστεψη επάνω από το οξυκόρυφο τόξο της εσοχής, το οποίο εμφανίζεται νωρίτερα τόσο επάνω από τις εισόδους των ναών όσο και στους γοθτικούς τάφους της Ηγουμένης Eschive de Dampierre (Our Lady of Tyre, Λευκωσία) του 1340⁶⁸⁸ και τον λατινικό καθεδρικό ναό του Αγίου Νικολάου στην Αμμόχωστο⁶⁸⁹, απουσιάζει εντελώς τόσο στον τάφο του Αγίου Μάμαντος Μόρφου⁶⁹⁰, όσο και στις ταφικές κόγχες στον ναό του Αγίου Μάμαντος Ποταμιάς (15ου -16ου αι)⁶⁹¹. Οι σαρκοφάγοι συχνά τοποθετούντο στο έδαφος ή σε εξέδρα λίγων εκατοστών ύψους (Άγιος Μάμας Μόρφου και ταφή στον καθεδρικό ναό της Αμμοχώστου⁶⁹²) ή επάνω σε λίθινα διακοσμημένα υποστηρίγματα σε κάποια

---

⁶⁸⁵ Βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Φίλωνος Αγίου εκκλησία, Αγρίδια Ριζοκαρπάσου”, *MKE* 13, 253.

⁶⁸⁶ Βλ. Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1963*, 24 σημ.31.

⁶⁸⁷ Βλ. Α. Παπαγεωργίου, ‘Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη εν Κύπρω κατά το 1963’, *Απόστολος Βαρνάβας* 1964, 160, εικ. 3.

⁶⁸⁸ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 366, σχ. 332. Για την επιτύμβια πλάκα βλ. Boase, ‘Ecclesiastical art’, 187.

⁶⁸⁹ *Αυτ.* 370-371, σχ. 335.

⁶⁹⁰ Βλ. Enlart, *έ.α.* σχ.333

⁶⁹¹ *Αυτ.* 172, σχ. 115.

⁶⁹² *Αυτ.* 367, σχ. 333, 335.

απόσταση από το έδαφος, όπως συχνά γινόταν και στην Ιταλία, την Ισπανία και την Κρήτη⁶⁹³. Παρόλο που δεν διασώζονται σαρκοφάγοι, τα στηρίγματα από μάρμαρο υπήρχαν, σύμφωνα με τον Enlart, ακόμη στην εποχή του στο βόρειο κλίτος του ναού της Παναγίας Χρυσοδηγήτριας (Bedestan)⁶⁹⁴ στη Λευκωσία και στον ναό του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων στην Αμμόχωστο, ενώ για την εκκλησία την οποία ανέσκαψε η Du Plat Tailor το 1932 αναφέρεται η ύπαρξη ταφικών κτισμάτων, τα οποία προεξείχαν από τον βόρειο και τον νότιο τοίχο του ναού, καθώς και ίχνη ταφής κάτω από την αγία τράπεζα, στο μικρό παρεκκλήσι⁶⁹⁵.

Παραδείγματα τάφων με σαρκοφάγο *in-situ* έχουμε στο Καθολικό της Μονής του Αγίου Μάμαντος Μόρφου, όπου η σαρκοφάγος καταλαμβάνει τυφλό αψίδωμα στον βόρειο τοίχο του ναού⁶⁹⁶.

Στα Καθολικά των Μονών Αχειροποιήτου Λάμπουσας, Αψινθιώτισσας κοντά στο Συγχαρί, Αυγασίδας Αμμοχώστου και Γλυκιώτισσας στην Κερύνεια ανακαλύφθηκαν τάφοι κτητόρων. Στο νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Αχειροποιήτου επιτύμβια πλάκα από κυπριακό γυψομάρμαρο πιθανόν προσδιόριζε τον χώρο ταφής του βενετού ευγενούς Alessandro Flatros (16ου αι.)⁶⁹⁷. Επίσης, στο νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Αψινθιώτισσας βρέθηκε μεσαιωνική επιτύμβια πλάκα, πιθανόν του τέλους του 15ου-αρχών του 16ου αι., η οποία μνημονεύει κυρία αριστοκρατικής τάξης, η οποία ίσως να ήταν η χορηγός

---

⁶⁹³ *Αвт.* 371. Παραδείγματα στην Κρήτη υπάρχουν στον ναό της Παναγίας στις Βρύσες Αμαρίου και σε σχέδιο του 16ου αι. το οποίο απεικονίζει τον τάφο του Καλλέργη στην εκκλησία της Αγίας Άννας· βλ. Gerola, *Βενετικά μνημεία*, εικ. 399, 402. Στον ναό της Παναγίας στον Πρίνο Μυλοποτάμου οι πρόβολοι που υποβαστάζουν τη σαρκοφάγο έχουν σχήμα κεφαλής λιονταριού, ενώ στον ναό της Παναγίας στις Βρύσες Αμαρίου έχουν σχήμα ανθρώπινης κεφαλής· βλ. *αυτ.* 360 και εικ. 402 αντίστοιχα.

⁶⁹⁴ Enlart, *έ.α.* 142. Για τον ναό βλ. *ανωτ.* σημ. 133.

⁶⁹⁵ Βλ. Du Plat Tailor, 'A thirteenth century church', (*έ.α.* σημ. 657) 469- 471.

⁶⁹⁶ Η σαρκοφάγος είναι παλαιότερη από τον τάφο· βλ. Μαραβά-Χατζηνικολάου, *Ο Άγιος Μάμας*, (*έ.α.* σημ. 68) 79. Για τον τάφο του αγίου βλ. Enlart, *έ.α.* 367-370.

⁶⁹⁷ Βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 316, Enlart, *έ.α.* 204-205. Σύμφωνα με τον Jeffery, *Monuments*, 275, επιγραφή επάνω στον τάφο καθόριζε τη χρονολογία της ταφής στο έτος 1563, M.L. de Mas Latrie, *L'île de Chypre, sa situation presente et ses souvenirs du moyen age*, Paris 1879, 393.

για τις επισκευές στον ναό. Η ταφόπετρα αυτή, σύμφωνα με τον Ιντιάνο⁶⁹⁸, βρισκόταν στον νότιο τοίχο του νάρθηκα. Στο λατινικό παρεκκλήσι της Μονής Αυγασίδας διασώζετο επιτύμβια πλάκα με φανερή επίδραση της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής, στην οποία απεικονίζεται ανάγλυφα μορφή άνδρα και η χρονολογία 1482⁶⁹⁹. Στο Καθολικό της μικρής Μονής της Παναγίας Γλυκιώτισσας υπήρχε επιτύμβια πλάκα με επιγραφή, στην οποία αναγραφόταν το όνομα του Caesar Kariotis, ο οποίος πέθανε στις 12 Σεπτεμβρίου 1546. Ο ευγενής αυτός πολύ πιθανόν ήταν και ο ιδρυτής της μικρής μονής του 16ου αι.⁷⁰⁰ Στον ναό του Σταυρού του Μισσιρίκου στη Λευκωσία υπήρχε επίσης επιτύμβια πλάκα με εγχάρακτη τη μορφή δύο ανδρών, ντυμένων με ενετική ενδυμασία. Την πλάκα αυτή μνημονεύει ο Jeffery, ο οποίος αναφέρει και μια παλαιότερη πλάκα με χρονολογία 1402⁷⁰¹.

Τυφλά αφιδώματα στο εσωτερικό των ναών συχνά καθόριζαν τον χώρο ταφής. Παρόλο που δεν έχουν διασωθεί άλλα στοιχεία από τις ταφές, παραδείγματα τέτοιων αφιδωμάτων απαντώνται στον ναό του Αγίου Ανδρονίκου στο Λιοπέτρι (τέλος του 15ου αι)⁷⁰², στον Άγιο Νικόλαο Δερύνειας (16ου αι)⁷⁰³, στην Αγία Μαρίνα στο Φρέναρος⁷⁰⁴, στον Άγιο Γεώργιο Τερατσιώτη στο Αυγόρου⁷⁰⁵, στον ναό της Παναγίας Παντάνασσας στη Χούλου (16ου αι.)⁷⁰⁶, στον

---

⁶⁹⁸ Ο Α. Ιντιάνος, 'Κυπριακά μεσαιωνικά μνημεία: Επιγραφές Γ', *ΚυπρΣπ* 4 (1940) 31-32, λανθασμένα σημειώνει ότι ο τάφος στην Αψινθιώτισσα ανάγεται στον 14ο αι· ο Jeffery, *Monuments*, 274 και ο Enlart, *Gothic art*, 206, τη χρονολογούν στην περίοδο της Ενετοκρατίας.

⁶⁹⁹ Βλ. Enlart, *έ.α.* 315-316.

⁷⁰⁰ Βλ. Jeffery, *Monuments*, 318.

⁷⁰¹ Η ανάγνωση της επιγραφής από τον Jeffery, *Cyprus monuments*, (έ.α. σημ. 451) 36-38, είναι λανθασμένη· ορθή ανάγνωση έγινε από τον Ιντιάνο, *έ.α.* 28-29· βλ. επίσης Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', 1244.

⁷⁰² Βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 327. Γενικότερα βλ. ανωτ. σημ. 445.

⁷⁰³ Βλ. Gunnis, *έ.α.* 219.

⁷⁰⁴ *Αυτ.* 386-7. Επάνω από τη δυτική είσοδο διακρίνεται οικόσημο με το σχήμα του σταυρού, ίσως ίδιο με αυτό που βρίσκεται στον ναό του Αγίου Γεωργίου Τερατσιώτη στην Αυγόρου.

⁷⁰⁵ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 272.

ναό της Θεοτόκου στη Χόλη (15ου αι.)⁷⁰⁷, στο Καθολικό της μικρής Μονής του Σταυρού στην Ανώγυρα (15ου αι.)⁷⁰⁸, στον Άγιο Ευλάλιο Λάμπουσας (16ου αι.)⁷⁰⁹, στον ναό της Παναγίας στο χωριό Αρεδιού (14^{ου} αι. με επεκτάσεις τον 16^{ου} αι.), όπου υπάρχουν εσοχές με χαμηλωμένα τόξα και μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα διασώζονταν και τοιχογραφίες με απεικονίσεις δωρητών⁷¹⁰, στον ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο χωριό Σωτήρα Αμμοχώστου, όπου η εντοιχισμένη επιτάφια επιγραφή πιθανόν δηλώνει την ύπαρξη τάφου στο εσωτερικό του ναού⁷¹¹, στην εκκλησία στο Τριμίθι, όπου υπήρχε εσοχή στον νότιο τοίχο⁷¹², στον ναό της Αγίας Κυριακής στην Κάτω Πάφο 15ου αι., όπου

---

⁷⁰⁶ Στον εσωτερικό βόρειο τοίχο υπάρχουν τρία τυφλά αψιδώματα· το κεντρικό φέρει ζωγραφισμένη μία παράσταση της Θεοτόκου, η οποία στηρίζεται σε δύο Αρχαγγέλους, ενώ στο κάτω τμήμα απεικονίζονται γονατισμένοι οι κτήτορες του ναού, οι οποίοι πιθανόν ήταν θαμμένοι εκεί· βλ. Gunnis, *έ.α.* 269 και Παπαγεωργίου, *Μητρόπολις Πάφου*, 95 για τις τοιχογραφίες.

⁷⁰⁷ Ο Gunnis, *έ.α.* 269, αναφέρει τάφους των ιδρυτών της εκκλησίας στη βόρεια και νότια πλευρά, αλλά δεν προσδιορίζει τον τύπο της ταφής· βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Παναγίας εκκλησία, Χόλη”, *ΜΚΕ* 11, 59.

⁷⁰⁸ Ο Gunnis, *έ.α.* 166, αναφέρει ότι υπήρχαν τέσσερις τάφοι στον νάρθηκα του ναού, δύο στον βόρειο και δύο στον νότιο τοίχο, και άλλοι δύο στα βόρεια και τα νότια της αγίας τράπεζας. Επάνω από τον τάφο στον βόρειο τοίχο απεικονίζονται δύο γυναικείες μορφές, πιθανόν δωρήτριες των αγιογραφιών, στις οποίες είναι αισθητή η ιταλική επίδραση. Ο Κυριαζής, *Μοναστήρια*, 145-146, αναφέρει ότι σύμφωνα με επιγραφή επάνω από τη νότια θύρα του, ο ναός χτίστηκε το 1436. Εάν αυτό αληθεύει, τότε ο ναός ζωγραφίστηκε αργότερα, στα τέλη του 15ου αρχές του 16ου αι. Οι Στυλιανού, ‘Βυζαντινή τέχνη’, 1235, επίσης αναφέρουν τις ταφές και ανάγουν τον ναό και τις τοιχογραφίες στον 15^ο-16^ο αι.

⁷⁰⁹ Τα τυφλά εσωτερικά αψιδώματα στηρίζονταν επάνω σε αρχαίους κίονες από μάρμαρο (*cipollino*). Οι τρεις από τους κίονες, οι οποίοι ήταν μεγαλύτεροι σε διάμετρο από τον τέταρτο, λαξεύτηκαν για να γίνουν ίδιοι, ενώ ο λιθοξόος άφησε σε ανάγλυφη μορφή στην επιφάνειά τους μεγάλους σταυρούς· βλ. Jeffery, *Monuments*, 320-321.

⁷¹⁰ Βλ. Gunnis, *έ.α.* 172.

⁷¹¹ Εντοιχισμένη επάνω από τη νότια είσοδο υπάρχει επιτάφια επιγραφή κάποιας Κονταρίνας Δακήλα, συζύγου κάποιου ‘Κίρου του υιού Πλακοτού’, η οποία χρονολογείται στα 1557. Ο ναός φαίνεται σύγχρονος της επιγραφής· βλ. Gunnis, *έ.α.* 427 ο οποίος αναφέρει εσφαλμένη χρονολογία (1553) για την επιτάφια επιγραφή, Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Μεταμορφώσεως του Σωτήρος εκκλησία, Σωτήρα (Αμμοχώστου)”, *ΜΚΕ* 10, 46.

⁷¹² Βλ. Gunnis, *έ.α.* 445, Enlart, *Gothic art*, 201-202, Jeffery, *Monuments*, 318. Η εκκλησία ήταν αφιερωμένη στον Άγιο Χαράλαμπος. Ο περιηγητής Dandini το 1596 αναφέρει το χωριό Τριμιθιά ως ένα από τα χωριά τα οποία ανήκουν σε Μαρωνίτες, αλλά δεν είναι σίγουρο αν η αναφορά αυτή είναι για το ίδιο χωριό· βλ. Cobham, *Excerpta Cypria*, 181.

σώζονται και τμήματα τοιχογραφιών με απεικόνιση του δωρητή⁷¹³, καθώς και στον ασυμπλήρωτο, μάλλον λατινικό, ναό του Αγίου Μάμαντος στην Ποταμιά⁷¹⁴. Στον βυζαντινό ναό της Παναγίας στο Μαργί τον 15ο ή 16ο αι. έγιναν επεμβάσεις στην αψίδα του ναού, ενώ στη βόρεια πλευρά του νάρθηκα κατασκευάστηκαν τάφοι για τους ευγενείς δωρητές⁷¹⁵. Οι ταφές δεν περιορίζονταν μόνο στο εσωτερικό των ναών. Σε περιπτώσεις όπου ο ναός ήταν παλαιότερος και η τοιχοποιία δεν επέτρεπε προσθήκη εσωτερικών κογχών, αυτές γίνονταν στο εξωτερικό των τοίχων του ναού. Στον ναό του Αγίου Μάμαντος στη Σωτήρα Αμμοχώστου υπάρχει κτιστό τυφλό τόξο στον εξωτερικό νότιο τοίχο, ανάμεσα στην ανατολική αντηρίδα και τη νότια είσοδο του ναού· ο χώρος αυτός, ο οποίος ασφαλώς στέγαζε τάφο, μάλλον προσετέθη από δωρητή κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας, ο οποίος ήταν υπεύθυνος, πιθανότατα, και για την εικονογράφηση του ναού, η οποία τεχνοτροπικά τοποθετείται στον 16ο αι.⁷¹⁶

Εξωτερικά τυφλά αψιδώματα εμφανίζονται και στο Καθολικό της Παναγίας Χρυσοπατερίτισσας στον Πωμό (1520). Οι κόγχες αυτές βρίσκονται στον εξωτερικό νότιο τοίχο του ναού και ίσως να κατασκευάστηκαν ως χώροι ταφής για τους ιδρυτές της μονής, η οποία δεν διασώζεται⁷¹⁷. Με το τέλος της λατινικής περιόδου στο νησί στα τέλη του 16ου αι. σταματούν να πραγματοποιούνται ταφές στο εσωτερικό των εκκλησιών.

---

⁷¹³ Βλ. Παπαγεωργίου, *Μητρόπολις Πάφου*, 83.

⁷¹⁴ Βλ. ανωτ. σημ. 373.

⁷¹⁵ Οι εργασίες συμπεριλάμβαναν ενίσχυση της τοιχοποιίας του Ιερού με επένδυση δεύτερης τοιχοποιίας και τον περιορισμό των παραθύρων του Ιερού από τρία σε ένα· βλ. Jeffery, *Monuments*, 279-280. Για την ονομασία του ναού ως 'Αγία Μαρία' βλ. Χάκκεττ, *Ιστορία*, Γ', 72.

⁷¹⁶ Βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα "Μάμα Αγίου εκκλησία, Σωτήρα Αμμοχώστου", *ΜΚΕ* 9, 228 και γενικά ανωτ. σημ. 271.

⁷¹⁷ Βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 399 και γενικά ανωτ. σημ. 398.

3.3. Γλυπτός διάκοσμος ναών

3.3.1 Λίθινη διακόσμηση

Τα λιγοστά παραδείγματα τα οποία έχουν διασωθεί φανερώνουν ότι η αρχιτεκτονική διακόσμηση σε σπουδαία ενετικά κτήρια του τέλους του 15ου αι. και του 16ου αι. (έως και το 1570) ήταν αρκετά σημαντική· δυστυχώς οι καταστροφές μετά την κατάκτηση του νησιού το 1571 αλλά και η έλλειψη ενδιαφέροντος από την πλευρά των Ελλήνων επέφεραν την καταστροφή σε πολλά από αυτά τα μνημεία. Σε αυτά που διασώζονται βλέπουμε τη διείσδυση της αναγεννησιακής τέχνης στο νησί ανάμικτη με στοιχεία γοθικής τέχνης, η οποία εμφανίζεται μέχρι το τέλος της περιόδου της Λατινοκρατίας. Τα πλούσια μαρμάρινα διακοσμητικά περιθυρώματα των μεγάλων ναών της Βενετίας (το τύμπανο, συνήθως κυκλικό ή με τη μορφή ελαφρώς οξυκόρυφου τόξου, πλαισιώνεται από κυμάτιο, μερικές φορές φλογόσχημο με γλυπτό σχηματισμό στην κορυφή⁷¹⁸) αναπαράγονται σε απλούστερη μορφή με κύριο υλικό τον πορόλιθο και χρησιμοποιούνται τόσο στην εκκλησιαστική όσο και στην κοσμική αρχιτεκτονική⁷¹⁹.

Ήδη από τη Φραγκοκρατία παρατηρείται η επίδραση των εργαστηρίων των μεγάλων γοθικών μνημείων σε ολόκληρη την Κύπρο, όπου γίνεται αναπαραγωγή των φραγκικών προτύπων με τη χρήση εντόπιου υλικού και ύφους. Η απλοποίηση αποτελούσε χαρακτηριστικό των κατασκευών αυτών, έτσι ώστε ο τεχνίτης να μπορεί εύκολα να αναπαραγάγει ένα μοτίβο· η πρόσοψη του Καθεδρικού ναού του Αγίου Νικολάου Αμμοχώστου φαίνεται ότι είναι μια απλοποιημένη μορφή του καθεδρικού ναού της Reims⁷²⁰, ενώ ο ορθόδοξος καθεδρικός ναός του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων (1370) μιμείται έως έναν βαθμό τον κτισμένο απέναντί του καθολικού ναού των Λατίνων,

---

⁷¹⁸ Παράδειγμα αποτελεί η δυτική θύρα της εκκλησίας της Santa Maria dell' Orto (1460-1483) και η δυτική είσοδος στον ναό των Santi Giovanni e Paolo (1459-63) βλ. Lieberman, *Renaissance Architecture*, πιν.1, πιν. 2.

⁷¹⁹ Μερικά τέτοια παραδείγματα θυρών, τα οποία ο Enlart, *Gothic art*, 406, σχ. 353, 354, 355, ανάγει στον 15ο αι., υπήρχαν στη Λευκωσία· σε μερικά παραδείγματα είναι έντονη η αναγεννησιακή τεχνοτροπία.

⁷²⁰ Βλ. Enlart, *έ.α.* 227.

ενσωματώνοντας τον παλαιό βυζαντινό ναό ως παρεκκλήσι⁷²¹. Η επαφή με τα βυζαντινά μνημεία από την άλλη πλευρά, επίσης επηρέασε τους δυτικούς τεχνίτες, με αποτέλεσμα τη διάδοση της κατασκευής ημιθολίου επάνω από τις αψίδες των Ιερών, και του τρούλου επάνω από το κεντρικό κλίτος. Οι κύπριοι λιθοξόοι αφομοίωσαν τα δυτικά μορφολογικά στοιχεία, με αποτέλεσμα να προκύψουν τα ενδιαφέροντα μικτά φραγκοβυζαντινά μνημεία. Ο αρχιτεκτονικός τύπος των ορθόδοξων μοναστηριών και των εκκλησιών της περιόδου της Ενετοκρατίας σε γενικές γραμμές ακολουθεί τον βυζαντινό, ενώ ο διάκοσμος στα μικρότερα μοναστήρια παραμένει σχετικά κλειστός στις επιδράσεις δυτικών προτύπων· η δυτική επίδραση είναι, παρα ταύτα, έντονη σε ορθόδοξα μνημεία της Λευκωσίας, Αμμοχώστου, Κερύνειας, Μονές Αχειροποιήτου Λάμπουσας, Αψινθιώτισσας κοντά στο Συγκαρί, Αυγασίδας Αμμοχώστου, Αγίας Νάπας στο ομώνυμο χωριό και αλλού. Σε άλλες εκκλησίες τα δυτικά στοιχεία εμφανίζονται κυρίως στη διακόσμηση των περιθυρωμάτων, όπως τα μαρμάρινα διακοσμητικά περιθυρώματα στο Καθολικό της Μονής Αγίου Χρυσοστόμου στον Κουτσοβέντη⁷²² και τη Μονή Αγίας Νάπας⁷²³, καθώς και σε άλλα μικρά κτίσματα, όπως σε *φιάλες* και κωδωνοστάσια. Σε σημαντικά δημόσια κτήρια το περιθύρωμα αποτελείτο από λαξευτό ασβεστόλιθο με πολυεδρική επιφάνεια⁷²⁴. Η αρτιότητα στη μίμηση δυτικών στοιχείων σε αυτά τα μνημεία προδίδει κατασκευή επιτόπια, πιθανόν από Ιταλούς τεχνίτες και λιθοξόους, όπως

---

⁷²¹ *Αвт.* 1427, 1430.

⁷²² Στον ναό της Μονής του Αγίου Χρυσοστόμου τα μαρμάρινα περιθυρώματα, σύμφωνα με τον Mango, 'St Chrysostomos', 68-69, ανάγονται στην περίοδο των Σταυροφοριών ή μετέπειτα. Το μοναστήρι κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας διετέλεσε υπό την προστασία ευγενών Βενετών και υπάρχει πιθανότητα αυτοί να είναι οι χρηματοδότες των καλλωπιστικών μαρμάρινων περιθυρωμάτων. Ο Τσικινόπουλλος, *Μονή Κουτζουβένδη*, 103-104, τα αναφέρει αλλά δεν τα χρονολογεί. Όμοια θύρα με περιθύρωμα μαρμάρινο με χρονολόγηση 1567, βρίσκεται στη Μονή της Μέγιστης Λαύρας στο Άγιο Όρος· βλ. Κ. Χρυσοχοΐδης, 'Από την Οθωμανική κατάκτηση ως τον 20ό αιώνα', *Ιερά Μέγιστη Λαύρα Βατοπαιδίου. Παράδοση-Ιστορία-Τέχνη*, Άγιον Όρος 1996, εικ. 40, 176-177.

⁷²³ Εκτός από τα περιθυρώματα, χαρακτηριστικό παράδειγμα ενετικού διακόσμου αποτελεί και η κλίμακα στα δυτικά της δυτικής πτέρυγας με προεξέχουσα ανάγλυφη ταινία ίδια με αυτή που απαντάται σε οικία στην οδό Διάκου στο Ρέθυμνο· βλ. Ι. Δημακόπουλος, *Ανθολογία ελληνικής αρχιτεκτονικής: Η κατοικία στην Ελλάδα από το 15^ο στον 20^ο*, Αθήνα 1981, εικ. 335. Για τα περιθυρώματα βλ. κατωτ. υποκεφ. 3.3.1.

⁷²⁴ Βλ. ανωτ. σελ. 149.

υποδεικνύουν τα ημιτελή κιονόκρανα και άλλα γλυπτά στις εκκλησίες του Αγίου Νικολάου στη Λευκωσία, στην Αγία Αικατερίνη Λευκωσίας, στον Άγιο Μάμαντα Μόρφου, στη δυτική πύλη του Αγίου Σωζόμενου Ποταμιάς κ.α.⁷²⁵

Οι Ιταλοί τεχνίτες φαίνεται ότι εργάζονταν μόνο σε σημαντικά μνημεία πόλεων. Στα χωριά οι εκκλησίες μάλλον χτίζονταν από ντόπιους τεχνίτες, οι οποίοι και αντιγράφουν σε απλουστευμένη μορφή τον πλούσιο διάκοσμο των μνημείων των πόλεων. Ο διάκοσμος των φραγκικών κτηρίων, τον οποίο μιμούνται και οι ντόπιοι τεχνίτες στην ορθόδοξη εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, είναι κυρίως ανάγλυφος και περιορίζεται σε μορφολογικά στοιχεία όπως περιθυρώματα, γείσα, κωδωνοστάσια, κ.α. Κύριο διακοσμητικό στοιχείο είναι τα ανάγλυφα λίθινα κυμάτια, τα οποία χρησιμοποιούνται σε διάφορα τμήματα, όπως πύλες, παράθυρα, νευρώσεις θόλων και κοσμητών κ.ά. Ο διάκοσμος της ταινίας από ‘κεφαλές καρφιών ή οδοντίσκων’, ο οποίος αποτελείται από σειρά τετράφυλλων ανθίσκων σμιλευμένων σε μορφή πυραμίδας, απαντάται συχνά τον 14ο αι.⁷²⁶ την περίοδο της Ενετοκρατίας παρουσιάζεται σε μεγάλο βαθμό. Οι ελικοειδείς γραμμές, οι οποίες σχηματίζονταν από μια σειρά ημικυλινδρικών ραβδώσεων σε σχηματισμούς τεθλασμένων τόξων, εμφανίζονται σπάνια την περίοδο των Λουζινιανών, αλλά πολύ περισσότερο την περίοδο της Ενετοκρατίας. Ο κάλυκας σε σχήμα πυραμίδας, ο οποίος καταλήγει σε μικρή σφαίρα στην ανεστραμμένη του μορφή, δηλ. με τη σφαίρα στο κάτω τμήμα, χρησιμοποιείται αρχικά κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας για τη στήριξη προεξεχόντων τμημάτων κίωνων, τόξων, νευρώσεων κ.ά. Κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας συνεχίζει να χρησιμοποιείται το μοτίβο αυτό και για τη στήριξη τόξων υπερθύρων, αλλά και ως απλό διακοσμητικό στοιχείο, όπως στο κάτω τμήμα των κίωνων της επέκτασης στο Καθολικό της Μονής του Αντιφωνητή⁷²⁷ ή στη δυτική κύρια πύλη του Καθολικού του Αγίου Μάμαντος Μόρφου⁷²⁸.

---

⁷²⁵ Βλ. Enlart, *έ.α.* 43-44.

⁷²⁶ Το μοτίβο αυτό απαντάται στις εκκλησίες του Saintonge στη Γαλλία και στις πύλες της Τράπεζας του Μπέλλα-Παΐς, της Αγίας Αικατερίνης Λευκωσίας, των Αγίων Πέτρου και Παύλου Αμμοχώστου κ.α.: βλ. Rivoire-Richard, ‘Γοτθική τέχνη’, 1447.

⁷²⁷ Βλ. Enlart, *έ.α.* 207.

⁷²⁸ *Αυτ.* 168.

Ο φυτικός διάκοσμος χρησιμοποιείται ευρύτατα από τον 14ο αι. στα περιθυρώματα, σε κιονόκρανα, σε κλειδιά θόλων και αλλού, ενώ τουλάχιστο στην αρχή της περιόδου της Ενετοκρατίας περιορίζεται η χρήση του. Ο διάκοσμος αυτός μάλλον επανεισάγεται αυτή την περίοδο από τους ξυλογλύπτες, οι οποίοι είναι υπεύθυνοι για τα τέμπλα των εκκλησιών, ενώ παράλληλα οι λιθοξόοι μιμούνται και αναπαράγουν σε λίθο τα διακοσμητικά μοτίβα των τέμπλων, όπως τα σχηματοποιημένα φύλλα ακάνθου με τα μικρά σφαιρίδια στη μίσχο. Το οξυκόρυφο τόξο επάνω από τη νότια πύλη του ναού της Αγίας Μαρίας Ποταμιού (1551) πλαισιώνεται από ταινία με φύλλα ακάνθου, πανομοιότυπα με αυτά που διακοσμούν τα τέμπλα της περιόδου (Φωτ.113)⁷²⁹. Άλλα διακοσμητικά θέματα, όπως ανθρώπινες μορφές ή μορφές ζώων, τα οποία χρησιμοποιούνται κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας, περιορίζονται έως έναν βαθμό κατά την Ενετοκρατία· οι λιθοξόοι της εποχής αυτής δείχνουν προτίμηση στις απλοποιημένες γεωμετρικές γραμμές. Η ιταλική Αναγέννηση δεν προλαβαίνει να εισαχθεί σε όλη της την έκταση στο νησί. Έτσι εδώ απαντώνται μόνο περιορισμένα δείγματα σε αντίθεση με παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο, όπου η Ενετοκρατία διήρκεσε πολύ περισσότερο· εκτός αυτού η επίδραση της εξακολουθεί να γίνεται αισθητή και μετά την πτώση της βενετικής Δημοκρατίας το 1798⁷³⁰.

Πύλες

Όπως η διακόσμηση άλλων τμημάτων, έτσι και αυτή των εισόδων των εκκλησιών ακολουθεί μια εξελικτική πορεία. Τον 13ο αι., περίοδο της Φραγκοκρατίας, οι θύρες πλαισιώνονταν από λίθινα περιθυρώματα, τα οποία αποτελούνταν από κάθετες παραστάδες σε μορφή δέσμης κίωνων και οριζόντια υπέρθυρα. Επάνω από αυτά δημιουργούντο ανακουφιστικά πώρινα τόξα με τυφλά

---

⁷²⁹ Όμοια διακόσμηση ακανθόφυλλων περιμετρικά σε άνοιγμα παραθύρου εμφανίζεται, σε πιο τυποποιημένη μορφή, στον δυτικό τοίχο του ναού του Τιμίου Σταυρού στην Παρεκκλησιά. Η διακόσμηση αυτή, παρόλο που μοιάζει αρκετά με αυτή του ναού της Αγίας Μαρίας στην Ποταμιού, ανάγεται στην περίοδο της Τουρκοκρατίας στην Κύπρο· για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 402.

⁷³⁰ Για την Αναγέννηση στον ελλαδικό χώρο γενικότερα βλ. Μπούρας, 'Βενετική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα', (έ.α. σημ. 76) 82-83.

τύμπανα τα οποία πλαισιώνονταν από κοιλόκυρτα κυμάτια⁷³¹. Παραδείγματα εμφανίζονται στους ναούς του Μπέλλα-Παΐς⁷³² και στον καθεδρικό ναό της Λευκωσίας⁷³³. Μετά το 1311 το τύμπανο είναι πλέον διάτρητο και οι κολώνες του περιθωρώματος γίνονται στρογγυλεμένες κορδέλες με διαπλάτυνση του περιθωρώματος προς τα έξω. Γύρω στο 1400 παρατηρείται επιστροφή στα παλαιότερα πρότυπα, με τυφλά τύμπανα επάνω από τις πόρτες και στενούς κίονες στα πλάγια. Κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας απλοποιούνται σημαντικά οι παραστάδες (*ορθοστάτες*) της θύρας, που δεν αποτελούνται πλέον από πολλαπλούς κίονες αλλά από κοιλόκυρτα κυμάτια, τα οποία συχνά συνεχίζονται και στην οριζόντια κατεύθυνση διακοσμώντας κατ' αυτόν τον τρόπο το υπέρθυρο. Επάνω από το οριζόντιο ανώφλι δημιουργείται τυφλό τύμπανο πλαισιωμένο από διακοσμητικές ραβδώσεις.

Λίθινοι κιλλίβαντες (*φουρούσια* ή *μενσολίνες*) τοποθετούνται στις γωνίες μεταξύ του υπέρθυρου και των παραστάδων. Αυτή την περίοδο χρησιμοποιείται, σε μικρό όμως βαθμό, το μικρό *στέμμα* στην κορυφή του οξυκόρυφου τόξου, χαρακτηριστικό της γοθτικής αρχιτεκτονικής⁷³⁴, το οποίο απαντάται στην Κύπρο στο Καθολικό της Μονής Αγίου Νικολάου των Γάτων⁷³⁵, επάνω από τη νότια θύρα της Αγίας Σοφίας στη Λευκωσία⁷³⁶ και σε άλλα γοθικά μνημεία. Νεώτερη μορφή του απαντάται σε δύο μνημεία: στη δυτική είσοδο του ναού της Παναγίας του Κάμπου στη Χοιροκοιτία⁷³⁷ και στη δυτική όψη ναού στην Αμμόχωστο, τον

---

⁷³¹ Βλ. Enlart, *έ.α.* 41.

⁷³² *Αвт.* σχ. 131.

⁷³³ Βλ. για παράδειγμα, *αвт.* σχ.48, σχ.59.

⁷³⁴ Βλ. Speltz, *Ornament*, πιν.147 σχ. 2.

⁷³⁵ Enlart, *έ.α.* 350.

⁷³⁶ *Αвт.* σχ. 48.

⁷³⁷ Ο ναός επεκτάθηκε πιθανόν τον 16ο αι., με νεώτερο νάρθηκα και τη χαρακτηριστική διακόσμηση της περιόδου στη δυτική είσοδο με το τυπικό ανακουφιστικό τόξο. Στην κορυφή του το οξυκόρυφο τόξο με την οριζόντια απόληξη δέχεται επίστεψη από γλυπτή μορφή ανθρώπινης κεφαλής, η οποία ξεπροβάλλει ανάμεσα από φύλλα, θυμίζοντας τη διακόσμηση των κιονοκράνων κίωνων που στηρίζουν τον τρούλο στο Καθολικό του Αγίου Μάμαντος Μόρφου· Βλ. Speltz, *έ.α.* 169, σχ. 108.

οποίο ο Enlart τοποθετεί στο 15ο αι.⁷³⁸. Στις μονές, λόγω της τοποθέτησης του Καθολικού με τη μια μακριά του όψη να προβάλλεται στον περίβολο, συχνά ενισχύεται και η είσοδος της όψεως αυτής. Παράδειγμα αποτελεί η Μονή Σίντη, όπου κύρια είσοδος του ναού είναι η βόρεια.

Τύποι υπερθύρων

Τόξο άνωθεν υπερθύρου με οριζόντια απόληξη. Το οξυκόρυφο τόξο που δημιουργείται επάνω από την είσοδο έχει διάκοσμο αποτελούμενο από πολλαπλές κοιλόκυρτες ραβδώσεις. Αυτές συχνά προεξέχουν ελάχιστα από την τοιχοποιία και έχουν οριζόντια απόληξη με το τύμπανο σε εσοχή. Το τυφλό τύμπανο επάνω από την είσοδο, το οποίο στέφεται με οξυκόρυφο τόξο οριζόντιας απόληξης, είναι στοιχείο ρωμανικής αρχιτεκτονικής (11ου-12ου αι.), η οποία, μεταλλαγμένη στον νεώτερο γοτθικό ρυθμό, ίσως εισάγεται στο νησί από τα Τάγματα των Βενεδικτίνων και Κιστερκιανών μοναχών, οι οποίοι δέχθηκαν την επίδρασή της στον μεγαλύτερο βαθμό⁷³⁹. Η λεπτομέρεια αυτή απαντάται σε εκκλησίες ρωμανικού ρυθμού στην Ευρώπη⁷⁴⁰ καθώς και στη βόρεια όψη του ναού της Αγίας Σοφίας Λευκωσίας (αρχές 13ου αι.)⁷⁴¹, το ναό των Αγίων Πέτρου και Παύλου στην Αμμόχωστο (μέσα του 14ου αι.)⁷⁴² και την πύλη της Μονής της Παναγίας της Στάζουσας στα Πυργά (14ου-15ου αι.) (Φωτ. 114)⁷⁴³. Το στοιχείο αυτό εμφανίζεται, σύμφωνα με τον Deschamps, και σε εκκλησίες των Αγίων Τόπων· ο Deschamps συγκρίνει το στοιχείο αυτό με ανάλογο παλαιοχριστιανικών

---

⁷³⁸ *Αвт.* 298-299, σχ. 265

⁷³⁹ Βλ. Enlart, *Manuel*, I, 199. Για τη ρωμανική αρχιτεκτονική βλ. E. Fernie, λήμμα “Romanesque: Architecture”, *DA* 26, 568-594, H. Focillon, *The art of the West in the Middle Ages*, I, London²1963, εκδ. R.Toman, *Romanesque: Architecture, sculpture, painting*, Köln 1997, C. Tosco, λήμμα “Romanico” *Enciclopedia dell’ arte Mediaevale* X, Italia 1999, 171-181.

⁷⁴⁰ Βλ. Focillon, *έ.α.* πιν. 100, Enlart, *έ.α.* 305 σχ.123.

⁷⁴¹ Βλ. Enlart, *Gothic art*, σχ.34.

⁷⁴² *Αвт.* σχ. 195.

⁷⁴³ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 324. Η μονή σύμφωνα με τον Chr. Schabel, ‘Frankish Pyrgos and the Cistercians’, (*έ.α.* σημ. 47) 353, πιθανόν οικοδομήθηκε από Βενεδικτίνους μοναχούς όταν αυτοί είχαν υπό την κατοχή τους τη Μονή Σταυροβουνίου.

εκκλησιών της Κεντρικής Συρίας⁷⁴⁴. Εκτός από τους λόγους διακόσμησης το τυφλό τύμπανο κατασκευαζόταν με σκοπό την προστασία της εισόδου από το νερό που κυλούσε επάνω στον τοίχο, διοχετεύοντάς το στα δύο άκρα.

Τέτοια παραδείγματα στη συγκεκριμένη περίοδο, απαντώνται στη βόρεια και τη δυτική πύλη του Καθολικού της Μονής της Παναγίας του Σίντη⁷⁴⁵, στη δυτική πύλη του ναού του Αγίου Γεωργίου στην Αχέλεια (16ου και 18ου αι.)⁷⁴⁶, των Καθολικών των Μονών του Αγίου Σάββα της Καρόνος (16ου και 18ου αι.) (Φωτ. 106)⁷⁴⁷ και του Αγίου Νεοφύτου (16ου αι.) (Φωτ. 115)⁷⁴⁸, στη βόρεια είσοδο του ναού του Αγίου Γεωργίου στο Ποτάμι (16ου αι.) (Φωτ. 116)⁷⁴⁹, στη δυτική είσοδο του ναού της Αγίας Μαρίας Ποταμιού (1551) (Φωτ. 117)⁷⁵⁰ και του Αγίου Μάμαντος στο Δάλι (15ου-16ου αι.)⁷⁵¹ κ.α. Ο τύπος αυτός του περιθυρώματος εξακολουθεί να εμφανίζεται τουλάχιστον μέχρι τον 18ο αι., κατά τον οποίο απαντάται στη νότια είσοδο του Καθολικού της Μονής Κύκκου⁷⁵² κ.α.

Ένα άλλο ενδιαφέρον παράδειγμα τοξωτού υπερθύρου με οριζόντια απόληξη υπήρχε στη βόρεια είσοδο του μικρού Καθολικού της Μονής της Παναγίας Χρυσοπατερίτισσας στον Πωμό⁷⁵³, η οποία δεν διασώζεται. Η σημερινή πύλη είναι νεώτερη και έχει δυσανάλογο μέγεθος σε σχέση με το τόξο

⁷⁴⁴ Βλ. P. Deschamps, *Terre Sainte romane*, Paris 1964, 225.

⁷⁴⁵ Βλ. ανωτ. σελ. 69-71.

⁷⁴⁶ Ο αρχικός ναός πιθανόν ανάγεται στον 16ο αι. Κατά τον 18ο αι. (1743), σύμφωνα με τον Gunnis, *Historic Cyprus*, 152, φαίνεται ότι ανακαινίστηκε ο ναός και ανακατασκευάστηκε η καμάρα της οροφής, εφόσον έμειναν εντοιχισμένα στην τοιχοποιία κάτω από το ύψος βάσεως της νεώτερης καμάρας τα αρχικά φουρούσια, τα οποία στήριζαν τα τόξα της οροφής για τον ναό, βλ. ανωτ. σημ. 404.

⁷⁴⁷ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 262.

⁷⁴⁸ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 395.

⁷⁴⁹ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 401.

⁷⁵⁰ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 402.

⁷⁵¹ Βλ. Enlart, *Gothic art*, σχ. 116.

⁷⁵² Βλ. Ε. Καλλίρη, 'Ο αρχιτεκτονικός γλυπτός διάκοσμος της Ιεράς Μονής Παναγίας του Κύκκου', *Πρακτικά Συνεδρίου: 'Η Ιερά Μονή Κύκκου στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη'*, (Λευκωσία 14.5.1998-16.5.1998), Λευκωσία 2001, εικ. 1, 2.

⁷⁵³ Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 398.

επάνω από αυτήν. Το τόξο αυτό, το οποίο δημιουργείται σε εσοχή επάνω από το τύμπανο, αποτελείται από προεξέχουσα ταινία με λατινικούς σταυρούς, η οποία έχει κυκλική αντί οριζόντιας απόληξη με ρόδακα στο κέντρο (Φωτ. 118). Παρόμοια απόληξη απαντάται και στο τόξο του περιθωρώματος της πύλης της Τράπεζας της Μονής Μπέλλα-Παΐς⁷⁵⁴, καθώς και του τόξου παραθύρου στη βόρεια όψη του ναού της Παναγίας Χρυσοδηγήτριας (Bedestan) στη Λευκωσία⁷⁵⁵. ανάλογα παραδείγματα παρατηρούνται στην Κρήτη⁷⁵⁶ και τα Ιόνια⁷⁵⁷.

Ανεξάρτητο τόξο υπερθύρου. Το ανακουφιστικό τόξο του υπερθύρου μερικές φορές παίρνει διαφορετική μορφή και λειτουργεί ως ανεξάρτητο αρχιτεκτονικό στοιχείο· προεξέχει σημαντικά από την επιφάνεια της τοιχοποιίας και στηρίζεται σε *κιλλίβαντες* (μικρά φουρούσια, *μενσολίνες*) σχηματίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το τύμπανο, χωρίς όμως να δημιουργεί τη χαρακτηριστική οριζόντια απόληξη. Οι κιλλίβαντες συχνά έχουν το σχήμα τεταρτοκυκλίου σε μονή ή επάλληλη μορφή, με ή χωρίς διακόσμηση, ενώ παρουσιάζονται, σε μικρότερο όμως βαθμό, και άλλες μορφές⁷⁵⁸. Σκοπός του προεξέχοντος αυτού τόξου είναι η προστασία από τα νερά της βροχής. Το στοιχείο αυτό, σύμφωνα με τον Enlart, εισάγεται στην ιταλική γοθτική αρχιτεκτονική με το Τάγμα των Κιστερκιανών⁷⁵⁹, οι οποίοι έκτισαν αρκετές μονές στην Ιταλία. Στην Κύπρο οι κιλλίβαντες, όταν

---

⁷⁵⁴ Βλ. σχετική φωτογραφία στην Ohnefalsch-Richter, *Ελληνικά ήθη και έθιμα*, (έ.α. σημ. 465) πίν. 49 (όπου αναφέρεται λανθασμένα ως είσοδος της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου), Enlart, έ.α. σχ.145.

⁷⁵⁵ Βλ. Enlart, έ.α. 143.

⁷⁵⁶ Βλ. για παράδειγμα την είσοδο στον ναό της Παναγίας στο Δρακόνερο Μυλοποτάμου, στον ναό της Παναγίας στον Μέρωνα Αμαρίου και στον ναό του Αγίου Ιωάννου στον Αζοκέραμο Σητείας· βλ. Gerola, *Βενετικά μνημεία*, εικ. 332, 333, 356 αντίστοιχα. Για τον Μέρωνα Αμαρίου βλ. και Μπούρας, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, (έ.α. σημ. 378) εικ. 289, 291.

⁷⁵⁷ Παράδειγμα αποτελεί η πύλη της Μονής Αγίας Παρασκευής Ταφίου· βλ. Μοσχόπουλος, *Κεφαλονιά*, Β', εικ. 215.

⁷⁵⁸ Βλ. κατωτ. σελ. 192-196.

⁷⁵⁹ Βλ. Enlart, έ.α. 49-50. Για την αρχιτεκτονική του Τάγματος, βλ. Braunfels, *Monasteries of Western Europe*, (έ.α. σημ. 158) 74-123.

στηρίζουν οξυκόρυφα γοθικά τόξα, έχουν σχήμα τεταρτοκυκλίου, χαρακτηριστικό της ενετικής αρχιτεκτονικής. Απόδειξη της ενετικής καταγωγής του στοιχείου αυτού αποτελεί η εμφάνισή του σε ναούς στην Κρήτη και τα Ιόνια⁷⁶⁰. Στην Κύπρο απαντάται στη δυτική είσοδο των Καθολικών της Μονής της Αγίας Νάπας (16ου αι.) (Φωτ. 119), του Αγίου Γεωργίου Κομάνων στα Μέσανα (15ου - 16ου αι.) (Φωτ. 120)⁷⁶¹, της Μονής του Τιμίου Σταυρού στο χωριό Κουκά (πιθανόν του 15ου αι.) (Φωτ. 121)⁷⁶², στη δυτική και τη νότια είσοδο του Καθολικού του Αγίου Γεώργιου Τερατσιώτη Αυγόρου (16ου αι.) (Φωτ. 122)⁷⁶³, στην είσοδο της νότιας όψης του ναού του Αγίου Ιακώβου στο Τρίκωμο (15ου-16ου αι.)⁷⁶⁴, στη δυτική είσοδο του Αγίου Μάμαντος στη Σωτήρα (τέλους 15ου-αρχές 16ου αι.) (Φωτ. 123) κ.α.

Στο Καθολικό της Αγίας Νάπας, παρόλο που η είσοδος φαίνεται ότι ανακαινίστηκε επί Τουρκοκρατίας, διατηρήθηκε το αρχικό οξυκόρυφο τόξο επάνω από την είσοδο του ναού, το οποίο προεξέχει από την επιφάνεια της τοιχοποιίας κατά 0,25 περίπου μ. και στηρίζεται σε τεταρτοκυκλικούς κιλλίβαντες διακοσμημένους με ριπιδοειδείς ραβδώσεις. Στο τυφλό τύμπανο που δημιουργείται επάνω από το μονολιθικό ανώφλι, το οποίο είναι διακοσμημένο με

---

⁷⁶⁰ Βλ. Gerola, *Monumenti veneti*, II, 276 σχ. 340. Η είσοδος του ναού του Αγίου Γεωργίου στην Ιεράπετρα καλύπτεται από τόξο, το οποίο προεξέχει σημαντικά από την τοιχοποιία και μοιάζει αρκετά με αυτό το οποίο βρίσκεται επάνω από τη δυτική είσοδο του ναού του Αγίου Γεωργίου των Κομάνων στα Μέσανα Κύπρου. Επίσης ανάλογο παράδειγμα υπάρχει στον ναό του Αγίου Αντωνίου στον Νομό Ηρακλείου· βλ. K. Gallas-K. Wessel-M. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, München 1983, εικ. 292. Παράδειγμα στην Κεφαλονιά αποτελεί η πύλη του ναού του Αγίου Δημητρίου στις Μηνιές· βλ. Μοσχόπουλος, *Κεφαλονιά*, Α', εικ. 380.

⁷⁶¹ Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 279.

⁷⁶² Ο αρχικός ναός χρονολογείται στον 12ο αι. και ήταν του τύπου του ελεύθερου σταυρού με τρούλο. Η ανωδομή της εκκλησίας κατέρρευσε σε κάποιο στάδιο και ανοικοδομήθηκε μαζί με την επέκταση προς τα δυτικά. Ο αρχικός τρούλος αντικαταστάθηκε με σταυροθόλιο με νευρώσεις. Η εικονογράφηση του ναού ανήκει σε διάφορες περιόδους (12ος, 14ος και 15ος αι.)· βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Σταυρού Τιμίου Κουκά”, *MKE* 12, 315-316, Stylianou, *Painted churches*, 235, Papacostas, *Byzantine Cyprus*, (έ.α. σημ. 37) 120. Με βάση στοιχεία που έχουμε δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί εάν το κωδωνοστάσιο είναι αποκατάσταση παλαιού ή εάν πρόκειται για μεταγενέστερη προσθήκη.

⁷⁶³ Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 272.

⁷⁶⁴ Βλ. Σωτηρίου, *Μνημεία*, πίν. 46 β, Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Ιακώβου Αγίου εκκλησία, Τρίκωμο”, *MKE* 6, 59.

οικόσημο διπλού σταυρού, βρίσκεται κυκλικό άνοιγμα με εξάφυλλο λίθινο ρόδακα (Φωτ. 119)⁷⁶⁵. Το ίδιο οικόσημο διακοσμεί και το ανώφλιο της δυτικής εισόδου του ναού του Αγίου Γεωργίου Τερατσιώτη στην Αυγόρου (Φωτ. 122)⁷⁶⁶. Το υπέρθυρο αυτό μάλλον χρονολογείται στον 16ο αι. Η είσοδος κάτω από αυτό είναι αρκετά νεώτερη. Το τοξωτό υπέρθυρο της δυτικής του εισόδου στηρίζεται σε ανεστραμμένη πυραμίδα με τη χαρακτηριστική μικρή σφαίρα στην κορυφή, και όχι σε κυματιστούς κιλλίβαντες όπως τα υπόλοιπα. Τρίτο παράδειγμα αποτελεί το ανακουφιστικό τόξο του Καθολικού του Αγίου Γεωργίου των Κομάνων στα Μέσανα, το οποίο επίσης προεξέχει από την τοιχοποιία και είναι διακοσμημένο με σχοινόμορφο κόσμημα. Στηρίζεται σε ανάγλυφους κιλλίβαντες, οι οποίοι από τα πλάγια έχουν μορφή ζώου⁷⁶⁷. Το άνοιγμα με το διακοσμημένο περιθύρωμα κάτω από το ανάγλυφο τόξο, όπως και στην περίπτωση αυτού στην Αγία Νάπα, πιθανόν είναι νεώτερο, εφόσον βρίσκεται πιο χαμηλά από το οξυκόρυφο υπέρθυρο και είναι αρκετά πιο πλατύ από αυτό. Κάτω από το οριζόντιο μονολιθικό ανώφλιο οι ορθοστάτες κοσμούνται με κυμάτιο και εγχάρακτους ρόδακες. Ο ρόδακας στην αριστερή πλευρά της εισόδου είναι όμοιος με αυτόν που βρίσκεται χαραγμένος στις πέτρες της αψίδας της βόρειας εισόδου της Μονής του Σίντη⁷⁶⁸ και με αυτόν που βρισκόταν χαραγμένος στο νεώτερο τεμάχιο του ξύλινου εικονοστασίου του Καθολικού⁷⁶⁹. Επομένως το χαμηλότερο τμήμα της εισόδου του Καθολικού του Αγίου Γεωργίου πιθανόν χρονολογείται στην ίδια περίοδο κατά την οποία έγιναν και οι επισκευές στη Μονή του Σίντη, οι οποίες ανάγονται μάλλον στον 19ο αι.⁷⁷⁰ Ένα άλλο παράδειγμα υπέρθυρου με

---

⁷⁶⁵ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 318.

⁷⁶⁶ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 272.

⁷⁶⁷ Η μορφή της κεφαλής ζώου η οποία διαφαίνεται στο φουρούσι του ναού είναι μοτίβο το οποίο παρουσιάζεται και σε ερεισίχειρα, όπως στα στασίδια (*σκάμνους*) του Αρχαγγέλου στον Πεδουλά (1471) και της Παναγίας Χρυσοκουρδαλιώτισσας (16ου αι.) και επιβεβαιώνει την αλληλεπίδραση των δύο τεχνών, του λιθοξόου και του ξυλογλύπτη. Για φωτογραφία των στασιδίων βλ. Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', πίν. 149 εικ. 175, 176. Όμοιο ανακουφιστικό τόξο, όπως αυτό του Αγίου Γεωργίου, υπάρχει και στον ναό του Αγίου Γεωργίου Ιεράπετρας στην Κρήτη βλ. Gerola, *Βενετικά μνημεία*, εικ. 340.

⁷⁶⁸ Βλ. ανωτ. σελ. 97.

⁷⁶⁹ Βλ. ανωτ. σελ. 74-75.

⁷⁷⁰ Βλ. ανωτ. σημ. 220.

προεξοχή απαντάται στη δυτική είσοδο του ναού της Μονής του Αγίου Συμεών στην Αμμόχωστο (Φωτ. 124)⁷⁷¹. Εδώ η προεξοχή στηρίζεται σε κιλλίβαντα από τρία επάλληλα τεταρτοκύκλια, στοιχείο όμοιο με τις ζεματίστρες⁷⁷² οι οποίες διαμορφώνουν τη χαρακτηριστική επίστεψη σε πολλά ενετικά αμυντικά κτήρια, όπως τον πύργο στο Κίτι⁷⁷³, τον πύργο του Κολοσσίου και το κάστρο της Κερύνειας⁷⁷⁴. Όμοια μορφολογία παρουσιάζει και το περιθύρωμα των πυλών της νότιας όψης του ναού του Αγίου Νικολάου Αμμοχώστου κοντά στον ναό της Αγίας Ζώνης (Φωτ. 125), ενώ στον Άγιο Ιάκωβο Τρικώμου το προεξέχον οξυκόρυφο τόξο στηρίζεται σε τεταρτοκυκλικό κιλλίβαντα⁷⁷⁵. Στον ναό του Αγίου Μάμαντος Σωτήρας ο κιλλίβαντας κοσμεύεται με οριζόντιες ραβδώσεις (Φωτ. 123)⁷⁷⁶.

Τόξο περιθυρώματος με τεθλασμένα τόξα σε ελικοειδή γραμμή (ζιγκ-ζαγκ). Ένας άλλος τύπος διακοσμημένου υπερθύρου είναι αυτός του οξυκόρυφου τεθλασμένου τόξου που σχηματίζει τρίγωνα σε σχήμα ζιγκ-ζαγκ. Ο γεωμετρικός αυτός διάκοσμος απαντάται στη ρωμανική αρχιτεκτονική κυρίως τον 11-12ο αι.⁷⁷⁷ φαίνεται, όμως ότι τα δυτικά μοναστικά Τάγματα διατηρούν την παρουσία του έως και την περίοδο της Ενετοκρατίας. Ο τύπος εμφανίζεται στην Κύπρο ήδη από τον 13ο αι. στην είσοδο της Τράπεζας της Μονής Μπέλλα-Παΐς (14ος αι.)⁷⁷⁸,

⁷⁷¹ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 37.

⁷⁷² Για την εμφάνισή τους στη μοναστηριακή αρχιτεκτονική βλ. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, 135-136.

⁷⁷³ Βλ. ανωτ. σημ. 615.

⁷⁷⁴ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 424 σχ. 365.

⁷⁷⁵ Βλ. Σωτηρίου, *Μνημεία*, πίν. 46β.

⁷⁷⁶ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 271.

⁷⁷⁷ Βλ. Enlart, *Manuel*, I, 352-3. Ο ζιγκ-ζαγκ σχηματισμός απαντάται στον ρωμανικού ρυθμού ναό του Quistreham Calvados (σχ. 129) και στον ναό του Αγίου Δονάτου στο Μουράνο της Βενετίας του 12ου αι., καθώς επίσης και στον αγγλικό ναό Watham Abbey στο Essex του 12^{ου} αι.: βλ. Focillon, *The art of the West in the Middle Ages*, I, (έ.α. σημ. 739) 28 και σελ. 112-118 για τις πιθανές ρίζες του διακόσμου. Για τον διάκοσμο βλ. επίσης, Speltz, *Ornament*, πίν. 81 σχ. 7. Ο διάκοσμος αυτός απαντάται και στη βυζαντινή ζωγραφική βλ. Megaw-Hawkins, 'Kanakaria', 152.

⁷⁷⁸ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 194, πίν. XXV, σχ. 145, Boase, 'Ecclesiastical art', 184.

τη νότια πύλη του ναού των Νεστοριανών στην Αμμόχωστο (την οποία ο Enlart⁷⁷⁹ χρονολογεί επίσης στον 14ο αι.) και στο παλαιό Αρχιεπισκοπικό μέγαρο, το οποίο αποτελούσε τμήμα της παλαιάς Μονής Αγίου Ιωάννου του Πίπη στη Λευκωσία (σημερινό Μουσείο Λαϊκής Τέχνης, επίσης του 14ου αι.⁷⁸⁰). Σύμφωνα με τη Rivoire-Richard⁷⁸¹ η χρήση των ελικοειδών αυτών γραμμών είναι σπανιότερη κατά τη γοτθική περίοδο, αλλά κατά το τέλος της περιόδου της Φραγκοκρατίας και κατά την Ενετοκρατία φαίνεται ότι επανέρχεται ο διάκοσμος αυτός, εφόσον απαντάται σε πολλά μνημεία⁷⁸². Το διακοσμητικό αυτό στοιχείο χρησιμοποιείται και στη Βενετία σε πρώιμα μνημεία, όπως στη βασιλική του Αγίου Δονάτου στο Μουράνο (12ου αι.)⁷⁸³. Αργότερα, κατά την περίοδο της Αναγέννησης, εξαφανίζεται από τη διακοσμητική αρχιτεκτονική της Βενετίας αλλά εξακολουθεί να υπάρχει στην Κύπρο, όπου η λιθογλύπτες αντιγράφουν παλαιά πρότυπα, σε αντίθεση με τους ξυλογλύπτες οι οποίοι ανανεώνουν τα μοτίβα λόγω των εισαγόμενων τέμπλων και εκκλησιαστικών επίπλων. Η χρήση ανάλογου διακόσμου υπερθύρου απαντάται σε ενετικά δημοτικά κτήρια, όπως στην είσοδο προς την εσωτερική αυλή του παλατιού στη Λευκωσία, πιθανόν του 15ου αι.⁷⁸⁴, αλλά και σε πολλά παραδείγματα λατινικών αλλά και ορθοδόξων εκκλησιαστικών μνημείων της περιόδου, όπως τον ναό της Παναγίας Χρυσοδηγήτριας στη Λευκωσία (*Bedestan*)⁷⁸⁵. Σε λατινικά μνημεία απαντάται

---

⁷⁷⁹ Βλ. Enlart, *έ.α.* 284. Για γενικά στοιχεία βλ. ανωτ. σημ. 260.

⁷⁸⁰ Η Μονή του Αγίου Ιωάννη του Πίπη μάλλον ιδρύθηκε τον 11ο-12ο αι. και αναφέρεται σε πολλά έγγραφα του 15ου και 16ου αι.· βλ. Αριστείδου, *Ανέκδοτα έγγραφα*, Β', 292. Η Rivoire- Richard, 'Γοτθική τέχνη', 1422 και εικ. xxxiv, αναφέρει ότι οι αψίδες στην παλαιά Μονή του Ιωάννη του Πίπη ίσως ανάγονται στον 14ο αι., χρονολόγηση την οποία υποστηρίζει και ο Παπαγεωργίου, 'Ο καθεδρικός ναός του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου', (*έ.α.* σημ. 53) 55-56. Η είσοδος προς τη μεγάλη ανατολική αίθουσα πιθανόν ανάγεται στον 14ο αι., παρόλο που οι τοιχογραφίες χρονολογούνται στον 16ο αι. Για τον ναό βλ. επίσης ανωτ. σημ. 53.

⁷⁸¹ Βλ. Rivoire-Richard, *έ.α.* 1448.

⁷⁸² Ο Enlart, *Gothic art*, 68, αναφέρει ότι ο διάκοσμος αποτελούσε τμήμα της κυπριακής αρχιτεκτονικής του 15ου-16ου αι.

⁷⁸³ Βλ. E. Concina, *A history of Venetian architecture*, Cambridge 1998, 44.

⁷⁸⁴ Η είσοδος αυτή διακρίνεται σε σκίτσο του Enlart, *Gothic art*, 397, σχ. 345.

⁷⁸⁵ Βλ. Enlart, *έ.α.* 142.

στη δυτική πύλη εκκλησίας της Αμμοχώστου του 15ου αι., το λεγόμενο ‘Τζαμί του βυρσοδέψη’ (*Tanner’s mosque*), το οποίο μάλλον ήταν παλαιός λατινικός ναός επί Φραγκοκρατίας ή Ενετοκρατίας (Φωτ. 86)⁷⁸⁶, και ως πρότυπο στην Καστελιώτισσα (St. Clare;) στη Λευκωσία⁷⁸⁷. Σε ορθόδοξα μνημεία παρουσιάζεται στη βόρεια είσοδο του Καθολικού της Μονής του Αρχαγγέλου Λακατάμιας (επαναχρησιμοποιεί ή αντιγράφει παλαιότερο πρότυπο) (Φωτ. 126)⁷⁸⁸, στη δυτική πύλη του Καθολικού της Μονής Καθάρων στον Λάρνακα της Λαπήθου (Φωτ. 127)⁷⁸⁹, όπου το τόξο περιβάλλεται από τετράγωνο περιθύρωμα όμοιο με αυτό επάνω από το τόξο της βόρειας εισόδου της Μονής Αγίας Νάπας (15ου-16ου αι.)⁷⁹⁰, στη δυτική πύλη του κατεστραμμένου Καθολικού των Αγίων Αναργύρων στο Φοινί (Φωτ. 128)⁷⁹¹, στον ναό της Αγίας Μαρίνας στην Ποταμιού (1551) (Φωτ. 113)⁷⁹², και στον εξωτερικό τοίχο της Εγκλείστρας του Αγίου Νεοφύτου⁷⁹³. Το μοτίβο αυτό εξακολουθεί να εμφανίζεται και τον 18ο αι. απαντάται στη νότια είσοδο του Καθολικού της Μονής της Παναγίας

---

⁷⁸⁶ *Αвт.* 299-302.

⁷⁸⁷ Ο ναός σύμφωνα με τον Megaw, ‘Military architecture’, 196, χτίστηκε επάνω από το λεγόμενο *τειχόκαστρο*, βυζαντινό κάστρο το οποίο βρισκόταν στο κέντρο της Λευκωσίας πριν από την κατεδάφιση των παλαιών τειχών βλ. επίσης Perbellini, ‘Le fortificazioni del regno di Cipro’, (έ.α. σημ. 76) 215.

⁷⁸⁸ Βλ. Σωτηρίου, *Μνημεία*, πίν. 45α. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 273.

⁷⁸⁹ Ο Gunnis, *Historic Cyprus*, 318, περιγράφει τη δυτική και τη βόρεια είσοδο του Καθολικού της Μονής Καθάρων χαρακτηρίζοντάς τα ως αντιπροσωπευτικά παραδείγματα της τεχνοτροπίας του 16ου αι. Η χρονολογία 1707 επάνω από τη δυτική πύλη, την οποία αναφέρει, μάλλον υποδεικνύει ανακαίνιση του ναού, ο οποίος, σύμφωνα με γοθτική επιγραφή επάνω από τη βόρεια πύλη, πρέπει να είναι σαφώς παλαιότερος. Η ημιοκτάπλευρη αψίδα του Ιερού επίσης φανερώνει κατασκευή του 15ου-16ου αι. βλ. επίσης Jeffery, *Monuments*, 280.

⁷⁹⁰ Βλ. Enlart, *έ.α.* 478, σχ. 396.

⁷⁹¹ Η δυτική πύλη του ναού αποτελεί ένα από τα ελάχιστα στοιχεία του ναού που διασώθηκαν από τον ναό του 16^{ου} αι. Το υπέρθυρο δημιουργείται από το οζυκόρυφο τόξο, αλλά απουσιάζει οριζόντιο ανώφλι. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 118.

⁷⁹² Βλ. Boase, ‘Ecclesiastical art’, 183 και ανωτ. σημ. 402.

⁷⁹³ Στον εξωτερικό τοίχο της Εγκλείστρας βρίσκονταν δύο αβαθή κουφώματα, από τα οποία το νοτιότερο έχει αψίδα από τεθλασμένο τόξο. Πιστεύεται ότι οι κόγχες χρησίμευαν ως προσκυνητάρια με την τοποθέτηση εικόνων μέσα σ’αυτές βλ. Mango-Hawkins, ‘St Neophytos,’ 132.

Χρυσορογιατίσσης, η οποία, σύμφωνα με επιγραφή, χρονολογείται στο 1770⁷⁹⁴, καθώς και στη νοτιότερη πύλη της ανατολικής πλευράς του περιβόλου της Μονής του Κύκκου, κτισμένη το 1786⁷⁹⁵. Το μοτίβο αυτό παρουσιάζεται και στην κοσμική αρχιτεκτονική σε είσοδο σπιτιού στη Λευκωσία κοντά στη Φανερωμένη, την οποία σχεδίασε ο Enlart⁷⁹⁶, και αλλού. Παραμένει το ερώτημα εάν οι χρονολογίες στα κτήρια αυτά αναφέρονται στο αρχικό κτίσμα ή σε νεότερες ανακαινίσεις του 18ου αι.

Απλοποιημένος τύπος περιθυρώματος. Η δυτική είσοδος του Καθολικού της Μονής του Αγίου Νεοφύτου (16ου αι.) (Φωτ. 115) και η βόρεια είσοδος του Καθολικού της Μονής του Αγίου Σάββα Καρόνος (16ου και 18ου αι.) (Φωτ. 106)⁷⁹⁷ παρουσιάζουν μια άλλη μορφή περιθυρώματος. Το κυμάτιο που πλαισιώνει και, παράλληλα, δημιουργεί το τυφλό τύμπανο επάνω από την είσοδο συνεχίζεται κατακόρυφα προς τα κάτω δημιουργώντας τα περιθυρώματα της εισόδου σε μια νεώτερη και πιο λιτή έκδοση των σύνθετων κίωνων των περιθυρωμάτων των γοθτικών εισόδων. Στην πύλη του Αγίου Νεοφύτου επάνω από το κυματιστό περιθύρωμα δημιουργείται άλλο ανεξάρτητο τόξο με οριζόντια απόληξη. Στο παράδειγμα του Αγίου Σάββα απουσιάζει εντελώς το οριζόντιο ανώφλι, συνεπώς και το τύμπανο, έτσι ώστε η ξύλινη θύρα του ναού παίρνει μορφή οξυκόρυφη. Η απλοποίηση του περιθυρώματος και η απουσία του οριζόντιου ανωφλίου μάλλον υποδεικνύει νεώτερη περίοδο (οθωμανική).

Άλλοι τύποι. Προβληματισμό για τη χρονολόγηση του περιθυρώματός της προκαλεί η νότια θύρα του μικρού Καθολικού της Μονής του Σταυρού της

---

⁷⁹⁴ Βλ. Τσικνόπουλλος, *Παναγία η Χρυσορρογιατίσση*, (έ.α. σημ. 499) 123, Φιλίππου, *Ιερά Μονή Χρυσορρογιατίσσης*, (έ.α. σημ. 499) 45, όπου αναφέρεται επιγραφή στην εικονογράφηση του τυφλού τόξου 1802 (ΑΩΒ').

⁷⁹⁵ Η είσοδος αυτή, σύμφωνα με επιγραφή, χτίστηκε το 1786 επί ηγουμένου Μελετίου μιμούμενη προφανώς, ως προς τη διακόσμηση, παλαιότερη που πιθανόν υπήρχε εκεί ή αντιγράφηκε από παλαιότερα μνημεία. Για τις επιγραφές στη Μονή Κύκκου βλ. Ν.Γ. Κυριαζής, 'Λαογραφικά', *Κυπρ.Χρ* 13 (1937) 228-237.

⁷⁹⁶ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 413 σχ. 361. Η χρονολογία 1738 είναι εγχάρακτη μαζί με σταυρό επάνω από την είσοδο.

⁷⁹⁷ Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 262.

Μίνθας στην Τσάδα. Τη μονή είχε επισκεφτεί ο Barsky, ο οποίος παρατήρησε ότι πρόκειται για οικοδόμημα της περιόδου της Ενετοκρατίας. Σύμφωνα με επιγραφή στο κάτω τμήμα του τέμπλου, το Καθολικό, το οποίο περιγράφει ο Barsky, υπέστη δραστική ανακαίνιση από τον Μητροπολίτη Πάφου Ιωακείμ το 1745, περίοδο κατά την οποία ανακαινίζονταν πολλά από τα μοναστήρια της Κύπρου, όταν οι σχέσεις Εκκλησίας και τουρκικής κυβέρνησης ήταν αρκετά καλές⁷⁹⁸. Ο Gunnis⁷⁹⁹ χρονολογεί τη νότια είσοδο του ναού στις αρχές του 16ου αι., περίοδος ίδρυσης του αρχικού μοναστηριού σύμφωνα με τον Barsky⁸⁰⁰. Εξετάζοντας το περιθύρωμα της πύλης αυτής, θα μπορούσε να υποτεθεί ότι είναι πράγματι κατάλοιπο του αρχικού ναού, το οποίο επαναχρησιμοποιήθηκε στην ανακαίνιση του 18ου αι.⁸⁰¹ Το οξυκόρυφο τόξο της εισόδου δεν διακόπτεται από το οριζόντιο ανώφλι, το οποίο χαρακτηρίζει άλλες πύλες της περιόδου, ενώ επάνω από το οξυκόρυφο τόξο δημιουργείται το χαρακτηριστικό ημικυκλικό σε διατομή κυμάτιο, το οποίο απολήγει όχι οριζόντια αλλά σε διακοσμημένη κωνική πυραμίδα στο ύψος βάσεως του τόξου. Αυτή η λεπτομέρεια απαντάται σε αρκετά παλαιότερα μνημεία της Φραγκοκρατίας, όπως στη δυτική πύλη του ναού των Αυγουστινιανών (Τζαμί Εμεργιέ) στη Λευκωσία του 14ου αι. και στη δυτική πύλη κτηρίου της Μονής της Αγίας Αικατερίνης στη Λευκωσία (14ου αι.)⁸⁰². Το οξυκόρυφο τόξο κάτω από το κυμάτιο καταλήγει σε πλατιά διακοσμημένη ζώνη. Πανομοίωτο περιθύρωμα παρουσιάζει και η βόρεια πύλη της Παναγίας

---

⁷⁹⁸ Βλ. Grishin, *Pilgrim*, 58, πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, 76, Τσικνόπουλλος, *Εκκλησία Πάφου*, 257-258. Η μονή σύμφωνα με τον Barsky κτίστηκε επί Ενετοκρατίας, αλλά ανοικοδομήθηκε εκ βάθρων το έτος 1745 από τον τότε επίσκοπο Πάφου Ιωακείμ. Μέχρι το 1970 σώζονταν τα προκτίσματα σε σχήμα Π στα νότια, τα δυτικά και τα ανατολικά, με την εκκλησία στη βόρεια πλευρά. Για την αποκατάσταση των κτηρίων βλ. Α. Παπαγεωργίου, 'Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη εν Κύπρω κατά τα έτη 1967-1968', *Απόστολος Βαρνάβας* 1969, 361.

⁷⁹⁹ Βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 452.

⁸⁰⁰ Βλ. Grishin, *Pilgrim*, 58, πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, 76.

⁸⁰¹ Η αναφορά του Barsky σε τρουλαίο ναό, βλ. Grishin, *έ.α.* 58, πρβλ. Στυλιανού, *έ.α.* 76, υποδεικνύει για ακόμη μία φορά τη μέθοδο ανακαίνισης εκκλησιών τον 18ο αι., κατά την οποία διατηρούντο οι τοίχοι με επισκευές και ανοικοδομείτο η στέγη συνήθως με θολωτή κατασκευή, όπως συνέβη στο Καθολικό του Αγίου Σάββα Καρόνος, του Αγίου Γεωργίου Αχέλειας κ.ά.: βλ. ανωτ. σελ. 160-161.

⁸⁰² Βλ. Enlart, *Gothic art*, 157 σχ. 98.

Χρυσελευούσας στο εγκαταλελειμμένο χωριό Θελέτρα της Πάφου, η οποία, σύμφωνα με τον Gunnis⁸⁰³, χτίστηκε το 1755 (Φωτ. 129), καθώς και η δυτική είσοδος του ναού της Παναγίας του Κάμπου στη Χοιροκοιτία, με μόνη διαφορά την οριζόντια απόληξη του οξυκόρυφου κυματίου (Φωτ. 130)⁸⁰⁴. Και στις τρεις περιπτώσεις ο γλυπτός διάκοσμος μάλλον μιμείται με άψογο τρόπο παλαιότερα πρότυπα, τα οποία πιθανόν προϋπήρχαν σε παλαιότερους ναούς. Σε νεότερα παραδείγματα οι λιθοξόοι εξακολουθούν να μιμούνται τα παλαιότερα πρότυπα με το υπέρθυρο και το τυφλό τύμπανο επάνω από την είσοδο με διαφορά την απλοποίησή τους, εφόσον απουσιάζουν οι κοιλόκυρτες ραβδώσεις, οι οποίες εμπλούτιζαν τη μνημειακή πύλη. Η απλοποίηση αυτή απαντάται στην αρχιτεκτονική της περιόδου της Τουρκοκρατίας, όταν η θρησκευτική και οικονομική καταπίεση του λαού είναι σκληρότερη από κάθε άλλη φορά. Παράδειγμα αποτελεί η δυτική είσοδος του Καθολικού της Μονής Αρχαγγέλου στο Μονάγρι (ανακαίνιση 1740)⁸⁰⁵ κ.α.

Σε σπανιότερες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα στη δυτική όψη του Καθολικού της Αγίας Νάπας, δημιουργείται και δεύτερο ανακουφιστικό τόξο επάνω από το τόξο της εισόδου, το οποίο σε παραδείγματα της κρητικής ενετικής αρχιτεκτονικής υποβαστάζεται από κίονες που προεξέχουν της τοιχοποιίας⁸⁰⁶.

Ορθογώνιο πλαίσιο γύρω από το τοξωτό άνοιγμα. Ένα άλλο χαρακτηριστικό διακοσμητικό στοιχείο της περιόδου είναι το ορθογώνιο πλαίσιο γύρω από το ημικυκλικό, οξυκόρυφο ή φλογόσχημα τόξο⁸⁰⁷ της πύλης. Αυτό το διακοσμητικό

---

⁸⁰³ Βλ. Gunnis, *έ.α.* 438.

⁸⁰⁴ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 421.

⁸⁰⁵ Βλ. Ι. Συκουτρή, 'Μοναστήρια εν Κύπρω', *Κυπρ.Χρ* 2 (1924) 108-115, Α. Παπαγεωργίου, λήμμα "Αρχαγγέλου Μοναστήρι, Μονάγρι", *ΜΚΕ* 2, 343, *ARDAC* 1989, 25, *ARDAC* 1991, 23.

⁸⁰⁶ Παραδείγματα από την Κρήτη απαντώνται στην είσοδο του ναού του Μιχαήλ Αρχαγγέλου στο Μοναστηράκι Αμαρίου και στους ναούς του Αγίου Αντωνίου στο Μουρί Κισάμου, Αγίου Ιωάννη στο Λαγκά Μυλοποτάμου, Αγίας Ειρήνης στην Αξό Μυλοποτάμου κ.α.: βλ. Gerola, *Βενετικά μνημεία*, 281, σημ. 487.

⁸⁰⁷ Αντιπροσωπευτικά παραδείγματα του τύπου δεν σώζονται σήμερα στην Κύπρο, αλλά, σε παλαιότερες δημοσιεύσεις, αναφέρονται μεμονωμένα παραδείγματα, όπως το παλαιό βασιλικό παλάτι στη Λευκωσία: βλ. Enlart, *Gothic art*, 390-399 και σχ. 344 και η είσοδος του Καθολικού της Μονής Αυγασίδας: *αντ.* 282.

στοιχείο χαρακτηρίζει και πολλά από τα μνημεία της Βενετίας⁸⁰⁸, αλλά και της Κρήτης⁸⁰⁹. Παράδειγμα τέτοιου περιθύρωματος απαντάται στα προσκτίσματα της Μονής της Αγίας Νάπας (Φωτ. 76), στη νότια όψη της βόρειας πτέρυγας, όπου το ορθογώνιο λιθανάγλυφο κυμάτιο που περιβάλλει το τόξο της πύλης στηρίζεται σε κιονίσκους (φουρούσια στη βόρεια πλευρά), οι οποίοι προεξέχουν της τοιχοποιίας⁸¹⁰, όπως και στα κρητικά παραδείγματα⁸¹¹. Επίσης σε είσοδο οικοδομής στη Λευκωσία, την οποία περιγράφει ο Enlart⁸¹², κ.α. Επίσης ορθογώνια διακοσμητικά πλαίσια έφεραν και τα παράθυρα προσκτισμάτων⁸¹³ καθώς και οι πύλες της δυτικής όψης του ναού της Παναγίας Χρυσοδηγήτριας (Bedestan)⁸¹⁴, η δυτική είσοδος του Καθολικού της Μονής Καθάρων στον Λάρνακα της Λαπήθου⁸¹⁵, η βόρεια πύλη των ερειπωμένων προσκτισμάτων της Μονής των Αυγουστινιανών (το σημερινό Εμεργιέ τζαμί) στη Λευκωσία⁸¹⁶ κ.ά.

---

⁸⁰⁸ Παράδειγμα αποτελεί το palazzo Cornér-Spinelli· βλ. T.G. Jackson, *The Renaissance of Roman architecture*, I, Cambridge 1921, πίν. xxvi και το μεσαίο πάτωμα του Palazzo dell' Ambasciatore, όπου ορθογωνικό περιθύρωμα πλαισιώνει τέσσερις τρίλοβες αψίδες, επάνω από τις οποίες υπάρχουν κυκλικά ανοίγματα με τετράφυλλα διαχωριστικά· βλ. Lieberman, *Renaissance Architecture*, πίν. 13. Το στοιχείο αυτό, κατά την Howard, είναι ισλαμικό, καθώς θυμίζει την κόγχη του ισλαμικού Mihrab· βλ. Howard, 'Venice and Islam', (έ.α. σημ. 372) 63, της ίδιας, *Venice and the East*, (έ.α. σημ. 370) 155-159. Στην Κύπρο τετράγωνο περιθύρωμα κατασκευάστηκε από βενετούς αρχιτέκτονες στη δημιουργία της λεγόμενης "Πύλης της θάλασσας" στα τείχη της Αμμοχώστου. Το τετραγωνικό περιθύρωμα με οριζόντιο θριγκό περιβάλλει το ημικυκλικό άνοιγμα, ενώ ανάμεσά τους τοποθετήθηκαν λίθινα μετάλλια· βλ. Μαραγκού, *Τα λιμάνια της Κύπρου*, (έ.α. σημ. 76) 110.

⁸⁰⁹ Βλ. Καρποδίνη-Δημητριάδη, *Κάστρα και φορτέτσες της Κρήτης. Εικόνες και μνήμες*, (έ.α. σημ. 341) 22-25, Δημακόπουλος, *Ανθολογία ελληνικής αρχιτεκτονικής*, (έ.α. σημ. 723) εικ. 330, εικ. 331, εικ. 333, του ίδιου, *Τα σπίτια του Ρεθύμνου*, πίν. 113-123.

⁸¹⁰ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 478, σχ. 396.

⁸¹¹ Βλ. για παράδειγμα τη δυτική είσοδο της εκκλησίας της Μαρίας Μαγδαληνής στο Ρέθυμνο στον Gerola, *Βενετικά μνημεία*, εικ. 92.

⁸¹² Βλ. Enlart, *έ.α.* 410-411 σχ. 350 και σχ. 359.

⁸¹³ Βλ. Enlart, *έ.α.* σχ. 397.

⁸¹⁴ *Αυτ.* 145.

⁸¹⁵ Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 789.

⁸¹⁶ Βλ. Enlart, *έ.α.* 410-411, σχ. 359.

Διάκοσμος του υπερθύρου

Το υπερθύρο συχνά διακοσμείται με λιθανάγλυφο σταυρό, όπως για παράδειγμα στη δυτική είσοδο του ναού της Αγία Νάπας⁸¹⁷ και επάνω από το ανώφλι παραθύρου στον ναό του Αγίου Γεωργίου Αχέλειας (16ου και 18ου αι.) (Φωτ. 131)⁸¹⁸, ή οικόσημο της οικογένειας των ευγενών, οι οποίοι πιθανόν ήταν και οι ευεργέτες του ναού. Παραδείγματα από την περίοδο της Ενετοκρατίας απαντώνται στην ανατολικότερη πύλη της βόρειας όψης του Bedestan στη Λευκωσία⁸¹⁹, στον ναό του Αγίου Γεωργίου Τερατσιώτη στην Αυγόρου (16ου αι.)⁸²⁰, στην Αγία Μαρίνα Τερσεφάνου, όπου βρίσκεται εντοιχισμένο αναγεννησιακό οικόσημο της οικογένειας των Podocataro⁸²¹, στον ναό της Παναγίας Χρυσελεύσας στη Λυσό⁸²² και στο Λαλά Μουσταφά τζαμί στην Αμμόχωστο, λατινικό ναό της ύστερης Φραγκοκρατίας-Ενετοκρατίας με ανάγλυφο θυρεό, ο οποίος πιθανόν είχε ζωγραφισμένα τα οικόσημα της οικογένειας των δωρητών, στο ανώφλι της δυτικής εισόδου⁸²³. Στο Καθολικό της Μονής Αγίου Νεοφύτου του 16ου αι. υπάρχει ανάγλυφο οικόσημο με σταυρό στο ανώφλι της δυτικής εισόδου⁸²⁴. Στον Άγιο Ανδρόνικο στο Λιοπέτρι επάνω από το ανώφλιο της δυτικής θύρας υπάρχουν τρεις ανάγλυφοι θυρεοί αλλά το οικόσημο των ευγενών είτε ήταν ζωγραφισμένο και έκτοτε έχει καταστραφεί είτε δεν σκαλίστηκε ποτέ. Ο Gunnis χρονολογεί τον ναό στα τέλη του 15ου αι.⁸²⁵ Σε

---

⁸¹⁷ Βλ. Κάσδαγλης, *Κύπρος*, φωτ. 79.

⁸¹⁸ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 404.

⁸¹⁹ Βλ. Enlart, *έ.α.* 145.

⁸²⁰ Στον Άγιο Γεώργιο Τερατσιώτη στη νότια είσοδο υπάρχει σκαλισμένο στο οριζόντιο ανώφλι οικόσημο με σταυρό, του οποίου τα άκρα των κεραιών είναι πεπλατυσμένα, ενώ η δυτική είσοδος έχει δύο οικόσημα στην ίδια θέση, το πρώτο ίδιο με αυτό της νότιας εισόδου και το δεύτερο με διπλό σταυρό· βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 187. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 272.

⁸²¹ Βλ. Gunnis, *έ.α.* 437.

⁸²² *Αντ.* 331-332.

⁸²³ Βλ. Enlart, *έ.α.* 302-303.

⁸²⁴ Προσωπική αυτοψία. Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 395.

⁸²⁵ Βλ. Gunnis, *έ.α.* 327.

μερικά ανώφλια βρίσκονται ακόμη εγχάρακτες επιγραφές ή χρονολογίες ανοικοδόμησης του ναού, όπως για παράδειγμα στο Καθολικό του Αγίου Σάββα της Καρόνος με επιγραφή του 16ου αι.⁸²⁶ και στον ναό της Αγίας Μαρίνας στο χωριό Ποταμιού με εγχάρακτη τη χρονολογία 1551⁸²⁷.

Κιλλίβαντες

Η διακόσμηση των κυματόσχημων κιλλίβάντων, οι οποίοι στηρίζουν το οριζόντιο υπέρθυρο, αποτελείται από τέσσερις βασικούς τύπους: α) τον κυματόσχημο κιλλίβαντα, λαξευμένο με αναγεννησιακού τύπου ανάγλυφο φυτικό διάκοσμο με περιπλοκάδες, άνθη και ανεμιζόμενα φύλλα ακάνθου, β) τον απλούστερο κιλλίβαντα, με γεωμετρικό διάκοσμο από έξεργα ανάγλυφα τρίγωνα, γ) τον τεταρτοκυκλικό κιλλίβαντα, διακοσμημένο με ριπιδοειδές ραβδώσεις, και δ) τον κιλλίβαντα σε σχήμα ανεστραμμένης πυραμίδας.

Κιλλίβαντες με φυτική διακόσμηση. Σχηματίζονται από λαξευτό καμπύλο διάκοσμο που καταλήγει ελικοειδώς στα δύο άκρα. Μέσα από αυτόν εκφύονται ανάγλυφα ανεμιζόμενα φύλλα ακάνθου με ταινία από ανάγλυφα σφαιρίδια που σχηματίζουν τον μίσχο του βλαστού. Αυτός ο τύπος κιλλίβαντα απαντάται στη βόρεια είσοδο του Καθολικού της Μονής της Παναγίας του Σίντη⁸²⁸, στη δυτική είσοδο του ναού του Αγίου Γεωργίου στην Αχέλεια (16ο και 18ο αι)⁸²⁹ (Φωτ. 132), στο μικρό Καθολικό της κατεστραμμένης Μονής της Παναγίας Διακαινούσης στο Πραστεϊό της Αυδήμου (Φωτ. 133)⁸³⁰ και στον ναό

⁸²⁶ Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 262.

⁸²⁷ Προσωπική αυτοψία. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 402.

⁸²⁸ Βλ. ανωτ. σελ. 70.

⁸²⁹ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 404.

⁸³⁰ Η Αυδήμου αποτελούσε μία από τις δώδεκα διοικητικές ζώνες, στις οποίες είχε χωριστεί η Κύπρος κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας και της Ενετοκρατίας, ενώ η σπουδαιότητά της ως λατρευτικού κέντρου επιβεβαιώνεται τόσο από τη μονή και τα μεσαιωνικά παρεκκλήσια Αρχαγγέλου Μιχαήλ και Αγίας Ελένης, όσο και από την αναφορά του Μαχαιρά σε κάποιον άγιο Κασσιανό, ο οποίος λατρευόταν εκεί, όπου βρισκόταν και το μνήμα του· βλ. *Μαχαιράς*, § 32. Ο Τσικνόπουλλος, *Εκκλησία Πάφου*, 250 αναφέρει το Καθολικό ως οικοδόμημα του 18ου αι. επί παλαιότερου ναού του 14ου αι., ενώ ο Παπαγεωργίου, *Μητρόπολις Πάφου*, 81, 94, τον ανάγει στην περίοδο της Φραγκοκρατίας.

της Αγίας Μαρίας στην Ποταμιού (1551) (Φωτ. 113)⁸³¹. Ο φυτικός διάκοσμος αυτού του είδους, στοιχείο το οποίο μεταφέρθηκε από τη Δύση και χρησιμοποιήθηκε εκτεταμένα στα περιθρώματα των γοθτικών και βενετικών μνημείων του νησιού, αποτελείται από τυποποιημένες περιπλοκάδες με άνθη, όπως αυτές των κιλλιβάντων του Καθολικού της Παναγίας του Σίντη⁸³².

Γεωμετρικός διάκοσμος με έξεργα ανάγλυφα τρίγωνα σχηματισμένα στους κιλλιβάντες. Σύμφωνα με τον Enlart ο τύπος αυτός έχει τις ρίζες του στη Γαλλία· απαντάται στην περιοχή της Καμπανίας και Βουργουνδίας τον 13ο αι.⁸³³ Στην Κύπρο εμφανίζεται ήδη τον 14ο αι. σε μνημεία, όπως στο αββαείο του Μπέλλα-Παίς⁸³⁴, ενώ απαντάται εκτεταμένα τον 15ο και τον 16ο αι. σε διάφορα μνημεία⁸³⁵, όπως στους κιλλιβάντες μικρής εισόδου σε αναγεννησιακό κτήριο (τέλους του 15ου αι.) βορειοανατολικά του Καθολικού της Παναγίας των Αυγουστινιανών στη Λευκωσία (Εμεργιέ τζαμί) (Φωτ. 134)⁸³⁶, στον ναό της Αγίας Άννας στην Αμμόχωστο (15ου αι.)⁸³⁷, στις δύο ακριανές πύλες της δυτικής όψης του Καθολικού του Αγίου Μάμαντος Μόρφου (16ο αι.)⁸³⁸, στον ναό του Αγίου Γεωργίου στο Ποτάμι (15ο- 16ο αι) (Φωτ. 116)⁸³⁹, στον ναό του Αγίου Μάμαντος Δαλίου (16ο αι.)⁸⁴⁰, στη βόρεια είσοδο του Καθολικού του Αγίου

---

⁸³¹ Προσωπική αυτοψία. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 402.

⁸³² Βλ. ανωτ. σελ. 70.

⁸³³ Enlart, *Manuel*, I, 566 σχ. 297.

⁸³⁴ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 196 σχ. 140.

⁸³⁵ *Αвт.* 52-53 και 54, σχ. 6.

⁸³⁶ Το κτήριο αυτό το οποίο πιθανόν ήταν ξενώνας της μονής· χτίστηκε στα τέλη του 15ου αι. από τον λατίνο αρχιεπίσκοπο William Goneme, όταν αυτός αποσύρθηκε στον μοναστήρι το 1469. Τα έντονα αναγεννησιακά στοιχεία επιβεβαιώνουν τη χρονολογία αυτή· βλ. Mas Latrie, *Histoire*, 310, Enlart, *έ.α.* 147-148, Rivoire-Richard, 'Γοθική τέχνη', 1421.

⁸³⁷ Βλ. Enlart, *έ.α.* σχ. 266.

⁸³⁸ *Αвт.* σχ.106.

⁸³⁹ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 401.

⁸⁴⁰ Βλ. Enlart, *έ.α.* σχ. 117.

Νικολάου Ορούντας (16ου αι) (Φωτ. 93)⁸⁴¹, στο λεγόμενο ‘Τζαμί του βυρσοδέψη’ (*Tanner’s mosque*) στην Αμμόχωστο (του 15ου αι.)⁸⁴², καθώς και στα εσωτερικά υποστυλώματα των νεώτερων τόξων της οροφής του ναού του Αγίου Γεωργίου Αχέλειας (Φωτ. 100)⁸⁴³ και στο εσωτερικό τόξο, το οποίο στηρίζει την καμάρα στον μονόκλιτο ναό της Παναγίας στο χωριό Αρεδιού (Φωτ. 135)⁸⁴⁴.

Τεταρτοκυκλικός κιλλίβαντας διακοσμημένος με ριπιδοειδείς ραβδώσεις. Απαντάται στη δυτική και τη νότια πύλη του Καθολικού της Μονής του Αγίου Γεωργίου Τερατσιώτη στην Αυγόρου Αμμοχώστου (Φωτ. 122)⁸⁴⁵, στην πύλη του Καθολικού της Μονής της Αγίας Νάπας (Φωτ. 119) και στη δυτική πύλη του τεμένους Λαλά Μουσταφά επίσης στην Αμμόχωστο (Φωτ. 136)⁸⁴⁶. Οι κιλλίβαντες αυτοί στηρίζουν τα οριζόντια ανώφλια των θυρών, τα οποία είναι διακοσμημένα με ανάγλυφους θυρεούς.

Κιλλίβαντας ανεστραμμένης πυραμίδας. Ένας άλλος τύπος κιλλίβαντα, ο οποίος απαντάται συχνά στην Κύπρο και χρησιμοποιείται για τη στήριξη νευρώσεων ή τόξων, είναι η ανεστραμμένη μικρή πυραμίδα με σφαιρίδιο στην απόληξή της. Παραδείγματα παρατηρούνται σε μονές του λατινικού Τάγματος των Κιστερκιανών, οι οποίοι είναι μάλλον και οι εισαγωγείς του και στην Κύπρο αλλά και στην Ιταλία⁸⁴⁷. Αυτός ο τύπος δεν χρησιμοποιείτο για τη στήριξη του

---

⁸⁴¹ Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 274.

⁸⁴² Βλ. Enlart, *έ.α.* 299-302 και σχ. 266.

⁸⁴³ Τα τόξα είναι νεώτερα και προφανώς αντιγράφουν παλαιά πρότυπα. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 404.

⁸⁴⁴ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 449.

⁸⁴⁵ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 272.

⁸⁴⁶ Η δυτική πύλη του τεμένους Λαλά Μουσταφά (πιθανόν λατινικός ναός του 15ου αι.) παρουσιάζει πλουσιότερη διακόσμηση από την αντίστοιχη της στον Άγιο Γεώργιο Τερατσιώτη (16ου αι.). Το ανώφλι της πύλης του τεμένους μάλλον ήταν μαρμάρινο, έχει χαθεί όμως το οικόσημο το οποίο κοσμούσε τον θυρεό. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 550.

⁸⁴⁷ Παράδειγμα απαντάται σε μοναστήρι του Τάγματος στην Ιταλία (Fossanova)· βλ. Enlart, *Origines francaises de l’architecture gothique en Italie*, Paris 1894, 93 σχ. 29, του ίδιου, *Gothic art*, 204.

οριζόντιου υπερθύρου των πυλών όπως οι προαναφερθέντες, αλλά για τη στήριξη προεξέχοντων τμημάτων, κίωνων ή βάσεων τόξων. Παραδείγματα υπάρχουν στο περίστωο του Μπέλλα-Παΐς⁸⁴⁸, στην Αγία Σοφία στη Λευκωσία⁸⁴⁹, στη δυτική είσοδο του Καθολικού του κατεστραμμένου μοναστηριού των Αυγουστινιανών στη Λευκωσία (Εμεργιέ Τζαμί)⁸⁵⁰, στο νάρθηκα της Παναγίας Αχειροποιήτου Λάμπουσας (16ου αι.)⁸⁵¹ και στις πύλες της Αγίας Αικατερίνης στη Λευκωσία⁸⁵². Υπολείμματα του ίδιου διακόσμου βρίσκονται και στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στην Αχέλεια (Φωτ. 100)⁸⁵³, όπου είναι ακόμη ορατή η ανεστραμμένη πυραμίδα, η οποία υποβάσταζε παλαιότερη κατασκευή τόξου της στέγης του ναού. Το τεμάχιο αυτό πιθανόν να είναι υπόλειμμα του ναού του 16ου αι., ο οποίος υπέστη ριζική ανακαίνιση τον 18ο αι. Με τον ίδιο τρόπο στηρίζεται και η βάση σταυροθολίου στο Καθολικό της κατεστραμμένης Μονής αφιερωμένης στον Τίμιο Σταυρό, στο χωριό Κουκά⁸⁵⁴. Η πυραμίδα αυτή με το σφαιρίδιο στο κάτω τμήμα μερικές φορές υποβαστάζει το οξυκόρυφο ανακουφιστικό τόξο επάνω από τις εισόδους των ναών, όπως στη νότια και δυτική είσοδο της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου Τερατσιώτη στην Αυγόρου (16ο αι.) Το σχήμα της πυραμίδας συχνά χρησιμοποιείται αντίστροφα, δηλαδή με τη σφαίρα προς τα επάνω ως απλή διακόσμηση, όπως στο τόξο της πύλης του Αγίου Πέτρου και Παύλου Αμμοχώστου⁸⁵⁵, στον ναό του Αγίου Γεωργίου των Λατίνων Λευκωσίας⁸⁵⁶ και συχνά στις βάσεις των παραστάδων των πυλών. Στη βάση της βόρειας εισόδου του ναού της Παναγίας του Σίντη (και στις δύο πλευρές)

---

⁸⁴⁸ *Αвт.* σχ. 134.

⁸⁴⁹ *Αвт.* σελ. 118.

⁸⁵⁰ *Αвт.* σχ. 85.

⁸⁵¹ *Αвт.* σχ. 148

⁸⁵² Σύμφωνα με τον Enlart, *έ.α.* 157, το στήριγμα στον εσωτερικό της δυτικής πύλης των προσκτισμάτων στα βόρεια του ναού αποτελείται από πολυγωνική πυραμίδα.

⁸⁵³ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 404.

⁸⁵⁴ Βλ. Σωτηρίου, *Μνημεία*, πίν. 49β.

⁸⁵⁵ Βλ. Enlart, *έ.α.* πίν. XXXVIII, Rivoire-Richard, 'Τοτθική τέχνη', 1448.

⁸⁵⁶ Βλ. Rivoire-Richard, *έ.α.* 1448.

βρίσκεται μικρή λίθινη διακόσμηση, συμφυής με το περιθύρωμα, η οποία έχει σχήμα πυραμίδας με μικρή σφαίρα στο άνω τμήμα⁸⁵⁷. Όμοιος διάκοσμος βρίσκεται και στον ναό του Αγίου Γεωργίου Αχέλειας⁸⁵⁸ κ.α.

Παράθυρα

Τα ανοίγματα των παραθύρων κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας είχαν πλούσια διακόσμηση. Το άνω τμήμα συχνά αποτελείτο από οξυκόρυφο τόξο, ενώ κυμάτια και κιονίσκοι με βάσεις και κιονόκρανα πλαισίωναν το άνοιγμα, το οποίο συχνά διαπλατυνόταν προς τα έξω. Λίθινο προεξέχον τόξο με οριζόντια απόληξη στο άνω τμήμα των παραθύρων αντέγραφε το υπέρθυρο των εισόδων⁸⁵⁹. Ο παλαιότερος τύπος παραθύρου αποτελείτο από απλό άνοιγμα με οξυκόρυφη τοξωτή απόληξη. Αργότερα, κυρίως στα δυτικά μνημεία, η εσωτερική τους επιφάνεια χωριζόταν σε τετράφυλλα ή τρίφυλλα εγγεγραμμένα μέσα σε κύκλους ή τρίγωνα με οδοντωτό διάκοσμο. Τα σχέδια των χωρισμάτων ήταν αντίστοιχα με εκείνα που χρησιμοποιούνταν στην Ευρώπη τον 14ο αι.⁸⁶⁰

Από τον 15ο αι. εμφανίζονται, σε πολύ μικρό βαθμό, οι κυματιστές μορφές καμπύλων σε φλογόσχημο σχηματισμό, ο οποίος χρησιμοποιείται και στα ξυλόγλυπτα τέμπλα των ναών. Παράδειγμα παρατηρείται στο παράθυρο του βασιλικού παλατιού της Λευκωσίας που βρισκόταν ανατολικά της Αγίας Σοφίας, το οποίο ανήκει στη ενετική περίοδο και είχε ανασυσταθεί ως μουσείο επιγραφών από τον Jeffery⁸⁶¹, καθώς και στο περιθύρωμα της βόρειας εισόδου του Καθολικού της Μονής Αυγασίδας⁸⁶². Τα ορθογώνια ανοίγματα είναι επίσης στοιχείο της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής και απαντώνται σε ακόμα μικρότερο

---

⁸⁵⁷ Βλ. ανωτ. σελ. 70.

⁸⁵⁸ Προσωπική αυτοψία. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 404.

⁸⁵⁹ Παράδειγμα αποτελούν τα παράθυρα της βόρειας όψης της Αγίας Σοφίας Λευκωσίας· βλ. Enlart, *Gothic art*, σχ. 34, σχ. 35.

⁸⁶⁰ Βλ. Rivoire-Richard, *έ.α.* 1437.

⁸⁶¹ Βλ. Enlart, *έ.α.* πίν. XLVIII.

⁸⁶² *Αυτ.* σχ. 282.

όμως βαθμό, στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της περιόδου (με εξαίρεση τα παράθυρα του Ιερού)⁸⁶³.

Συχνά ο εσωτερικός διάκοσμος των ανοιγμάτων της περιόδου αυτής έχει χαθεί και έτσι, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, αντικαταστάθηκαν από γύψινες διάτρητες πλάκες. Σύμφωνα με τον Jeffery⁸⁶⁴, τα παράθυρα του τρούλου του Καθολικού της Μονής Αντιφωνητή διατηρούσαν ακόμη τα ενετικά στρογγυλά τεμάχια γυαλιού (*rulli*) εφαρμοσμένα σε γύψινο πλαίσιο στο εσωτερικό τμήμα της τοιχοποιίας. Εξωτερικά το άνοιγμα κοσμείτο από διάτρητο γύψινο διάφραγμα, πιθανόν μεταγενέστερο.

Τα παράθυρα των ορθοδόξων ναών της περιόδου της Ενετοκρατίας περιορίζονταν, ιδιαίτερα σε μικρότερους ναούς, σε αυτά του Ιερού και του τρούλου, καθώς και σε κυκλικά (*occuli*) ή και τετράγωνα μικρά ανοίγματα με λίθινη διακόσμηση στη δυτική και ανατολική όψη επάνω από το Ιερό. Σε ορισμένα παραδείγματα γίνεται χρήση μικρού δίλοβου παραθύρου επάνω από τη δυτική όψη⁸⁶⁵. Σε μεγαλύτερες εκκλησίες τα παράθυρα είχαν απλοποιημένη μορφή με οριζόντιο ή τοξωτό υπέρθυρο από πελεκημένο πωρόλιθο με διακοσμητικά κυμάτια, τα οποία σε ορισμένες περιπτώσεις σχημάτιζαν τη χαρακτηριστική οριζόντια απόληξη, όπως το παράθυρο του Ιερού του Καθολικού της Μονής Σίντη⁸⁶⁶ και τα παράθυρα στη βόρεια πλευρά και στον τρούλο του Bedestan στη Λευκωσία⁸⁶⁷.

Από τα λίγα παραδείγματα που έχουν διασωθεί τα παράθυρα αυτά συνήθως ήταν μονόλοβα. Σε μικρότερους επαρχιακούς ναούς το πνεύμα του συντηρητισμού του λιθοξόου είναι πολύ έντονο. Σε ναούς όπως του Αγίου Ιακώβου στο Τρίκωμο (15ου–16ου αι.) τα παράθυρα κατασκευάζονται με βαθμιδωτό περιθύρωμα αντιγράφοντας βυζαντινά πρότυπα⁸⁶⁸.

---

⁸⁶³ Για παραδείγματα στην Κρήτη βλ. Δημακόπουλος, *Τα σπίτια του Ρεθύμνου*, 150-151.

⁸⁶⁴ Βλ. Jeffery, *A summary of the architectural monuments of Cyprus*, (έ.α. σημ. 629) 7.

⁸⁶⁵ Για παράδειγμα στην Αγία Μαρίνα Ποταμιού· βλ. κατωτ. σελ. 198-199.

⁸⁶⁶ Βλ. ανωτ. σελ. 72.

⁸⁶⁷ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 142, εκ. 71

⁸⁶⁸ Βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Ιακώβου Αγίου εκκλησία, Τρίκωμο”, *MKE* 6, 58-59.

Ανοίγματα παραθύρων

Σε μεγαλύτερους ναούς τα παράθυρα των μακρών πλευρών του ναού είναι δύο τύπων: α) με οριζόντιο μονολιθικό ανώφλι συχνά διακοσμημένο με γωνιαίους κιλλιβαντες από πωρόλιθο ή ασβεστόλιθο, παρόλο που η επαναχρησιμοποίηση μαρμάρινων τεμαχίων δεν είναι σπάνια⁸⁶⁹, και β) με τοξωτό υπέρθυρο. Η χρήση των κιλλιβάντων στις γωνίες των ορθογωνικών παραθύρων προκαλεί προβληματισμό ως προς την ακριβή χρονολόγησή τους· το στοιχείο αυτό σε θύρες χρονολογημένων μνημείων ανάγεται στην περίοδο της Ενετοκρατίας, παρόλο που απαντάται και σε μεταγενέστερα μνημεία, όπως στον ναό της Παναγίας Χρυσοπαντάνασσας στη Μαλούντα (1763)⁸⁷⁰. Ο τύπος αυτός απαντάται στο βόρειο παράθυρο του ναού του Αγίου Γεωργίου στην Αχέλεια (16ου και 18ου αι.)⁸⁷¹ και στα παράθυρα του νότιου τοίχου του Καθολικού της Μονής Αχειροποιήτου, τα οποία ο Enlart χρονολογεί τον 15ο αι.⁸⁷² Στον ναό της Αγίας Μαρίνας στο χωριό Ποταμιού⁸⁷³ μεγάλα παράθυρα διακοσμούν την τοιχοποιία. Επάνω από τη δυτικότερη, απλούστερη θύρα της νότιας όψης, υπάρχει ορθογώνιο άνοιγμα με λίθινο πελεκημένο κυμάτιο από πωρόλιθο και η χαρακτηριστική για την εποχή σιδεριά. Αντίθετα, μεγάλο τοξωτό παράθυρο τοποθετήθηκε επάνω από τη δεύτερη κύρια είσοδο της νότιας όψης μάλλον όταν σε μεταγενέστερη ανακαίνιση, κατασκευάστηκαν τα τριγωνικά αετωμάτων στη νότια και τη βόρεια όψη του ναού. Τοξωτά είναι και τα παράθυρα στη νότια και τη βόρεια πλευρά του Καθολικού της Μονής Αγίου Νεοφύτου⁸⁷⁴.

Μια άλλη μορφή παραθύρου της περιόδου είναι αυτή του δίλοβου ανοίγματος, η οποία παρουσιάζεται τόσο στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της περιόδου όσο και στην κοσμική. Το δίλοβο άνοιγμα χρησιμοποιείται συνήθως

---

⁸⁶⁹ Το μαρμάρινο ανώφλι του παραθύρου της βορείας όψης του ναού της Αγίας Μαρίνας στην Τερσεφάνου φαίνεται ότι αποτελεί επαναχρησιμοποίηση είτε από παλαιότερο ναό, ο οποίος προϋπήρχε εκεί, ή μεταφέρθηκε από αλλού.

⁸⁷⁰ Προσωπική αυτοψία. Για αναφορά στον ναό βλ. λήμμα “Μαλούντα”, *MKE* 9, 284.

⁸⁷¹ Προσωπική αυτοψία. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 404.

⁸⁷² Βλ. Enlart, *έ.α.* 203.

⁸⁷³ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ.402.

⁸⁷⁴ Βλ. Grishin, *Pilgrim*, εικ. 10, πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, πιν.24.

επάνω από την κύρια είσοδο⁸⁷⁵. Παράδειγμα του τύπου αυτού παρατηρείται επάνω από τη δυτική είσοδο του ναού της Αγίας Μαρίας Ποταμιού, όπου υπάρχει δίλοβο παράθυρο με τυφλό τόξο επάνω από τα δύο μικρότερα⁸⁷⁶. Ανάμεσα στα δύο ανοίγματα βρίσκεται μικρός πολυγωνικός κίονας χωρίς κιονόκρανο, κατασκευασμένος από τον ίδιο πωρόλιθο με τον οποίο είναι κατασκευασμένα τα υπέρθυρα και περιθυρώματα των εισόδων. Τα ελαφρώς οξυκόρυφα τόξα επάνω από τα δύο παράθυρα στηρίζονται στις δύο πλευρές σε ημικίονες, οι οποίοι φέρουν κιονόκρανο διακοσμημένο μόνο από την εσωτερική πλευρά. Η άκομψη αυτή κατασκευή προφανώς αντιγράφει παραδείγματα από τη δυτική αρχιτεκτονική χρησιμοποιώντας ντόπια υλικά.

Όμοιο παράδειγμα δίλοβου παραθύρου, το οποίο βρίσκεται επίσης επάνω από δυτική κύρια είσοδο, διεσώθη στην Αμμόχωστο στην, πιθανόν, λατινική εκκλησία, η οποία κατά την Τουρκοκρατία έφερε το όνομα Mustafa Pasha Tamisi ή Τέμενος/τζαμί Λαλά Μουσταφά. Εδώ το άνοιγμα επιστέφεται με δίλοβο οξυκόρυφο τόξο με οριζόντια απόληξη, το οποίο ακολουθεί το σχήμα του δίλοβου παραθύρου χωρισμένου με λεπτό κίονα στο κέντρο⁸⁷⁷.

Τρίτο παράδειγμα δίλοβου ανοίγματος στη δυτική όψη υπήρχε στον ναό της Αγίας Αικατερίνης Φυτέφκιας κοντά στο χωριό Τέρρα της Πάφου, που φράχτηκε με την προσθήκη εξωνάρθηκα στη δυτική πλευρά του ναού⁸⁷⁸.

Στο χώρο του Ιερού Βήματος φαίνεται ότι προτιμάται το τετραγωνικό άνοιγμα, ιδιαίτερα για ορισμένα αρχαιότερα μνημεία, τα οποία ανακαινίζονται την περίοδο αυτή, και στα οποία παρατηρείται μείωση των αρχικών ανοιγμάτων

---

⁸⁷⁵ Για παράδειγμα στην κοσμική αρχιτεκτονική βλ. Enlart, *έ.α.* σχ. 351. Στο Ιερό παρουσιάζεται μόνο σε ένα μνημείο, στον ναό του Τιμίου Σταυρού Παρεκκλησιάς, και αυτό πιθανόν ανάγεται στην περίοδο της Τουρκοκρατίας (προσωπική αυτοψία). Στα Ιόνια το στοιχείο αυτό παρουσιάζεται συχνότερα σε νεότερα όμως μνημεία του 18^{ου}-19^{ου} αι.· βλ. για παράδειγμα το παράθυρο του ναού του Αγίου Δημητρίου στις Μηνιές και Αγίου Σπυρίδωνος στο Κάστρο· βλ. Μοσχόπουλος, *Κεφαλονιά, Α'*, εικ. 386, εικ. 279 αντίστοιχα. Για παραδείγματα στην Κρήτη βλ. τους ναούς Παναγίας Ποταμίας στην Πεδιάδα και Καθολικό Κυράς στην Πεδιάδα στους Gallas-Wessel-Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, (έ.α. σημ. 760) εικ. 31-32.

⁸⁷⁶ Προσωπική αυτοψία. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 402.

⁸⁷⁷ Βλ. Enlart, *έ.α.* 302 και σχ. 269 για το σχέδιο της ανώνυμης αυτής εκκλησίας, την οποία ο ίδιος ανάγει στον 15ο αι.

⁸⁷⁸ Βλ. Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', 1242.

από τρία σε ένα. Το λίθινο πλαίσιο είναι συχνά κατάλληλα διαμορφωμένο με εσοχή για την υποδοχή παραθυρόφυλλων. Ορθογώνιο άνοιγμα έχουν οι αψίδες του Ιερού στα Καθολικό του Αγίου Νικολάου Ορούντας (με χαραγμένο αβαθές κυμάτιο στον περίγυρό του) (Φωτ. 103)⁸⁷⁹, Αγίας Μαρίας στην Ποταμιού (Φωτ. 105)⁸⁸⁰, Τιμίου Σταυρού Ανώγυρας⁸⁸¹, Αγίου Γεωργίου Κομάνων στα Μέσανα (Φωτ. 68)⁸⁸², Αγίου Σάββα Καρόνος (Φωτ. 104)⁸⁸³ κ.α. Στο Καθολικό της Παναγίας του Σίντη το παράθυρο του Ιερού εξωτερικά είναι τοξωτό, ενώ εσωτερικά έχει οριζόντιο ανώφλιο (Φωτ. 18)⁸⁸⁴, όπως και το παράθυρο του Ιερού του Αγίου Γεωργίου στο Ποτάμι (Φωτ. 101)⁸⁸⁵.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το παράδειγμα των ανοιγμάτων στην αψίδα του Καθολικού της Μονής Αχειροποιήτου Λάμπουσας. Από την αρχική ξυλόστεγη βασιλική διασώθηκε μόνο η αψίδα του Ιερού, η οποία ενσωματώθηκε στον νεώτερο καμαροσκέπαστον ναό⁸⁸⁶. Πιθανόν κατά τη διάρκεια επισκευών του ναού η αρχική τοιχοποιία της αψίδας καλύφθηκε από νεώτερη και τα τρία μονόλοβα ανοίγματα μειώθηκαν σε ένα ορθογωνικό με τον εντοιχισμό των δύο ακρινών. Αυτό πιθανόν έγινε τον 15ο αι., όταν τοιχογραφήθηκε το εσωτερικό της αψίδας⁸⁸⁷. Το νέο άνοιγμα που δημιουργήθηκε ήταν μεγαλύτερο σε πλάτος από τα αρχικά ανοίγματα και πλαισιωνόταν από αβαθές κυμάτιο (Φωτ. 137). Σιδεριά

---

⁸⁷⁹ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 274.

⁸⁸⁰ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 402.

⁸⁸¹ Προσωπική αυτοψία. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 164

⁸⁸² Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 279.

⁸⁸³ Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 262.

⁸⁸⁴ Βλ. ανωτ. σελ. 61.

⁸⁸⁵ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 401.

⁸⁸⁶ Βλ. Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1963*, 16-18, ARDAC 1963, 11, Stylianou, *Painted churches*, 35.

⁸⁸⁷ Το Τμήμα Αρχαιοτήτων αποκατέστησε τα τρία αρχικά τρίλοβα παράθυρα αφαιρώντας το νεώτερο μεσαιωνικό· βλ. ARDAC 1963, 11.

όμοια με αυτή του παραθύρου της αψίδας του Καθολικού της Παναγίας του Σίντη έκλεινε το άνοιγμα⁸⁸⁸.

Δεύτερο παράδειγμα αντικατάστασης του τρίλοβου ανοίγματος της αψίδας του Ιερού με ένα ορθογώνιο παρατηρείται στον βυζαντινό ναό της Παναγίας στο Τρίκωμο. Οι τοιχογραφίες του 15ου-16ου αι. καθώς και η προσθήκη κλίτους κατά την ίδια περίοδο στηρίζουν την άποψη ότι η μετατροπή στα παράθυρα έγινε την ίδια περίοδο⁸⁸⁹.

Τα δίλοβα και τα τρίλοβα ανοίγματα επανεμφανίζονται κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όπου παρατηρούνται παραδείγματα αντικατάστασης μεσαιωνικών τετραγωνισμένων ανοιγμάτων. Ένα παράδειγμα τρίλοβου παραθύρου Ιερού βρίσκεται στον ναό του Αγίου Γεωργίου Άρπερας. Παρόλο που ο ναός, σύμφωνα με επιγραφή με τη χρονολογία 1745⁸⁹⁰, ανήκει στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, το χωριό υπήρχε από τον καιρό της Ενετοκρατίας, ενώ αρχιτεκτονικά τεμάχια στον γύρω χώρο προδίδουν την ύπαρξη παλαιότερου ναού⁸⁹¹. Το άνοιγμα του Ιερού έχει σχήμα ορθογωνικό με λαξευμένο κυμάτιο στον περίγυρό του όμοιο με αυτό του Καθολικού της Μονής Αχειροποιήτου· στο εσωτερικό σχηματίζονται τρία τοξωτά ανοίγματα ίσων διαστάσεων. Στο άνω τμήμα του πλαισίου υπάρχει ανάγλυφος σταυρός (Φωτ. 138).

Το δίλοβο παράθυρο του Ιερού στον ναό του Τιμίου Σταυρού στην Παρεκκλησιά, παρόλο που διατηρεί έντονα στοιχεία από την ενετική περίοδο, όπως τον χαραγμένο διαγώνια πολυγωνικό κιονίσκο (οι χαράξεις δημιουργούν την αίσθηση σπειροειδούς λαξεύματος) και τετράγωνο κιονόκρανο με εγχάρακτες οριζόντιες γραμμές, τεχνοτροπικά μάλλον εντάσσεται στην περίοδο της Τουρκοκρατίας (Φωτ. 139). Το βαθμιδωτό άνοιγμα λαξεύεται από μονόλιθο και έχει προεξέχουσα ημικυκλική διατομή κατωφλίου. Το παράθυρο αυτό

---

⁸⁸⁸ Βλ. ανωτ. σελ. 61.

⁸⁸⁹ Για τις αρχαιολογικές έρευνες στον ναό βλ. Παπαγεωργίου, *Βυζαντινή τέχνη 1965-1966*, 47, εικ.21.

⁸⁹⁰ Βλ. Stylianos, *Painted churches*, 442.

⁸⁹¹ Βλ. Α. και J. Stylianos, 'The historic church of St George of Arpera', *ΚυπρΣπ* 36 (1972) 149-164. Το χωριό είναι σημειωμένο σε ενετικούς χάρτες· βλ. των ιδίων, *The history of the cartography of Cyprus*, Nicosia 1980, 210 σχ. 36 ενώ υπάρχει και αναφορά στον Άγιο Γεώργιο Άρπερας από το 1550-1565· βλ. Grivaud, *Villages désertés*, 218.

αντικατέστησε μάλλον παλαιότερο άνοιγμα, το οποίο μαζί με άλλα δύο φώτιζαν το εσωτερικό της πεντάπλευρης αψίδας του Ιερού. Τα δύο άλλα ανοίγματα, τα οποία έχουν διασωθεί, έχουν ορθογώνιο σχήμα με ελαφρά κεκλιμένες πλευρές, οι οποίες δημιουργούν ένα αρκετά μικρότερο εσωτερικό άνοιγμα και πλαισιώνονται με αβαθές κυμάτιο σαν περιθύρωμα. Τα τρία αρχικά ορθογωνικά ανοίγματα μάλλον ανάγονται στον 15ο-16ο αι.

Τα παράθυρα του τρούλου είναι συχνά απλά, τοξωτά και συχνά έχουν ελαφρά διαπλάτυνση προς το εξωτερικό. Συνηθίζεται η χρήση τεσσάρων ανοιγμάτων στα αντίστοιχα σημεία του ορίζοντα, παρόλο που απαντώνται και ναοί με οκτώ, όπως ο Άγιος Νικόλαος Ορούντας⁸⁹². Σε σπανιότερες περιπτώσεις τα ανοίγματα έχουν οριζόντιο υπέρθυρο, όπως ο ναός της Αγίας Κυριακής στην Πάφο⁸⁹³.

Κυκλικό παράθυρο (oculus)

Τέλος, ο κυκλικός φεγγίτης είναι στοιχείο το οποίο απαντάται στη βυζαντινή αρχιτεκτονική αλλά παράλληλα εμφανίζεται και στη δυτική ρωμανική αρχιτεκτονική ήδη από τον 11ο αι. με την ονομασία *oeil de boeuf* ή *oculus*⁸⁹⁴. Στην Κύπρο εμφανίζεται στις αρχές του 13ου αι.⁸⁹⁵ μέχρι και την περίοδο της Τουρκοκρατίας· παρόλη την ευρεία χρήση του στα γοθτικά μνημεία, η θέση του στις αρχές της περιόδου αυτής δεν είναι ακόμη συγκεκριμένη. Ενίοτε ο *oculus* μεταβάλλεται με ρόδακα (*rosa*). Παράδειγμα κυκλικού ανοίγματος έχουμε στο

---

⁸⁹² Βλ. ανωτ. ανωτ. σημ. 274.

⁸⁹³ Βλ. Σωτηρίου, *Μνημεία*, πίν. 37α.

⁸⁹⁴ Πρώιμα παραδείγματα απαντώνται στους ναούς Notre Dame la Grande Poitiers και St. Estienne de Beauvais· βλ. Enlart, *Manuel*, I, 303 και 307 σχ. 124, 309 σχ. 127, ως επίσης και στους ναούς του San Zeno στη Verona του 1023-1035 και στον Καθεδρικό ναό στη Modena του 1099· βλ. A. McLean, 'Romanesque architecture in Italy', *Romanesque: Architecture, sculpture, painting*, (έ.α. σημ. 740) 85, 87. Για την παρουσία του στη βυζαντινή αρχιτεκτονική βλ. Δ. Ι. Πάλλας, 'Περί της ζωγραφικής εις την Κωνσταντινούπολη μετά την άλωση', *ΕΕΒΣ* 42 (1975-1976) 127-129, όπου σημειώνεται η εμφάνιση του κυκλικού φεγγίτη στην παλαιοχριστιανική και την ισλαμική αρχιτεκτονική, Β. Κατσαρού, 'Παρατηρήσεις σε ορισμένες παλαιοχριστιανικές βασιλικές με φάσεις βυζαντινής περιόδου στη Δυτική Στερεά Ελλάδα' *Κληρονομιά* 13 (1981) 442 σημ. 36, D. Mouriki, *Studies in Late Byzantine Painting*, London 1995, 475. Αυτόν τον τύπο παραθύρου διαδίδουν οι Βενετοί και στην Κρήτη· βλ. Cameron, λήμμα "Crete: Venetian", (έ.α. σημ. 379) 156.

⁸⁹⁵ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 41.

βόρειο μέρος του εγκάρσιου κλίτους της Αγίας Σοφίας (12ο-13ο αι)⁸⁹⁶, στον τοίχο του μικρού νότιου παρεκκλησιού στον Καθεδρικό ναό του Αγίου Νικολάου στην Αμμόχωστο⁸⁹⁷, στη Μονή του Μπέλλα-Παΐς (13ου αι.)⁸⁹⁸, στον ανατολικό τοίχο του ναού των Πέτρου και Παύλου στην Αμμόχωστο (14ου αι.)⁸⁹⁹ (Φωτ. 140), στον δυτικό τοίχο του βόρειου παρεκκλησιού στον ναό των Αυγουστινιανών (Εμεργιέ Τζαμί), όπου υπάρχει οκταπέταλος ρόδακας⁹⁰⁰ και σε πολλά άλλα μνημεία. Από το δεύτερο ήμισυ του 14ου αι. το κυκλικό άνοιγμα παρουσιάζεται στη δυτική πλευρά του ναού, όπως στον ναό του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων (1370)⁹⁰¹, στο ναό των Νεστοριανών στην Αμμόχωστο (1360, γνωστού επίσης και ως Αγίου Γεωργίου του Ξορεινού) (Φωτ. 141)⁹⁰². Στον ναό αυτό κυκλικός φεγγίτης υπάρχει τόσο επάνω από την είσοδο του κυρίως ναού όσο και επάνω από την είσοδο των πλαϊνών κλιτών⁹⁰³. Το κυκλικό άνοιγμα επάνω από τη δυτική είσοδο του βόρειου κλίτους έχει τετράφυλλο ρόδακα και μικρότερο άνοιγμα εσωτερικά, όπως στον ναό του Αγίου Γεωργίου στο Ποτάμι. Το άνοιγμα επάνω από την είσοδο του κεντρικού κλίτους διατηρούσε τον λίθινο διαχωρισμό από έξι πέταλα, μέσα στο καθένα από τα οποία υπήρχε λίθινο διάζωμα με τέσσερα κυκλικά χωρίσματα με τεμάχια γυαλιού.

Κυκλικό άνοιγμα υπάρχει και επάνω από τη δυτική είσοδο του ναού της Αγίας Αικατερίνης στη Λευκωσία (τέλος του 14ου αι.)⁹⁰⁴ και στην ανατολική όψη του τρούλου του αρχικού ναού της Παναγίας Χρυσελεύσης στον Στρόβολο, όπου

---

⁸⁹⁶ *Αвт.* σχ. 34. Το άνοιγμα αυτό εμφράχτηκε σε κάποια περίοδο και μέσα στο στρογγυλό σχήμα κατασκευάστηκε μικρότερο οξυκόρυφο παράθυρο.

⁸⁹⁷ *Αвт.* σχ. 174.

⁸⁹⁸ *Αвт.* 120, 141, 142.

⁸⁹⁹ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 856.

⁹⁰⁰ Enlart, *έ.α.* σχ. 86.

⁹⁰¹ *Αвт.* σχ. 202, σελ. 41, 256.

⁹⁰² *Αвт.* 41. Για γενικά στοιχεία βλ. ανωτ. σημ. 260.

⁹⁰³ *Αвт.* 283, Κάσδαγλης, *Κύπρος*, εικ. 10.

⁹⁰⁴ Βλ. Enlart, *έ.α.* 41.

διασώζεται το λίθινο διάζωμα με τριγωνικά μοτίβα (Φωτ. 142)⁹⁰⁵. Ο φεγγίτης με το λίθινο διάζωμα εξακολουθεί να εμφανίζεται συχνά και την περίοδο της Ενετοκρατίας τόσο σε μνημεία στην Κύπρο όσο και σε πολλά βενετικά μνημεία της Κρήτης⁹⁰⁶. Απαντάται στα δυτικά αετώματα των ναών του Αγίου Ευλαλίου Λάμπουσας (πιθανόν 16ου αι.)⁹⁰⁷, Αγίου Γεωργίου στο Ποτάμι (16ου αι.) (Φωτ. 75)⁹⁰⁸, Αγίου Συμεών Αμμοχώστου (Φωτ. 124)⁹⁰⁹, ναού στα Κλαυδιά (Φωτ. 74)⁹¹⁰ και στα Καθολικά των Μονών του Αγίου Σάββα Καρόνος (1530 και 1742) (Φωτ. 143)⁹¹¹, Αγίου Νικολάου Ορούντας (Φωτ. 73)⁹¹², Αγίας Νάπας (Φωτ. 119), στην επέκταση του νάρθηκα στο Καθολικό της Μονής του Χριστού Αντιφωνητή (16ου αι.)⁹¹³ και στο Καθολικό της Μονής Αποστόλου Βαρνάβα⁹¹⁴, όπου

---

⁹⁰⁵ Στον μεσαιωνικό ναό πραγματοποιήθηκε ριζική ανακαίνιση από τον αρχιεπίσκοπο Κύπρου Κυπριανό το 1817· από τον αρχικό ναό διασώζεται μόνο ο τρούλος και η αψίδα του Ιερού. Ο αρχικός ναός πιθανόν χτίστηκε επί Φραγκοκρατίας, εφόσον ο Στρόβολος αποτελούσε βασιλικό φέουδο στο οποίο βρισκόταν κτισμένο εξοχικό ανάκτορο των Λουζινιανών και ήταν ιδιαίτερα αγαπητό στον βασιλιά Ερρίκο Β' (1285-1324) και τον βασιλιά Ούγο Δ' (1324-1359)· βλ. Κυπριανός, *Ιστορία χρονολογική*, 143, 149, 157, *Μαχαίρας*, § 63, για την αρχιτεκτονική του ναού βλ. Α. Papageorghiou, 'The paintings in the dome of the church of the Panagia Chryseleousa, Strovolos', *Medieval Cyprus*, 147-148.

⁹⁰⁶ Το κυκλικό παράθυρο (*oculus*) απαντάται από την αρχή της Ενετοκρατίας στην Κρήτη, όπως στον ναό του Αγίου Πέτρου στα Χανιά, όπου υπάρχει τέτοιο άνοιγμα τόσο στην ανατολική όσο και στη δυτική του όψη· βλ. Β. Kitsiki Panagopoulos, 'Some Venetian churches in Crete', *Arte Veneta* 30 (1976) 20-29.

⁹⁰⁷ Βλ. Σωτηρίου, *Μνημεία*, πιν.47α.

⁹⁰⁸ Το κυκλικό παράθυρο συναντάται τόσο στη δυτική όσο και στην ανατολική όψη. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 401.

⁹⁰⁹ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 37.

⁹¹⁰ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 591.

⁹¹¹ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 262.

⁹¹² Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 274.

⁹¹³ Βλ. Σωτηρίου, *έ.α.* πιν.59β.

⁹¹⁴ Το μεγάλο κυκλικό παράθυρο είναι τοποθετημένο στο κέντρο της δυτικής όψης του Καθολικού. Η χρονολόγησή του παραμένει άγνωστη. Ο Gunnis, *Historic Cyprus*, 224-225, χρονολογεί τον ναό στον 15^ο αι., ενώ ο Enlart, *Gothic art*, 210, τον αναφέρει ως βυζαντινό όπως και ο Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1964*, 16, του ίδιου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1967-1968*, 30-31. Σε μεταγενέστερη περίοδο το κυκλικό παράθυρο φράχτηκε, πιθανόν για λόγους στήριξης του μνημείου· βλ. Σωτηρίου, *έ.α.* εικ.8, για κάτοψη και 16β για απεικόνιση της δυτικής όψης, Grishin, *Pilgrim*, πίν.16 .

διασώζονται λίθινα διακοσμητικά στοιχεία διαφραγμάτων. Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας ο κυκλικός φεγγίτης εξακολουθεί να υπάρχει στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, όπως στους ναούς του Αγίου Γεωργίου Αχέλειας (ανωδομή 18^{ου} αι.) (Φωτ. 144)⁹¹⁵, Αγίου Κασσιανού στη Λευκωσία⁹¹⁶, Αρχαγγέλου Μοναγρίου (1740)⁹¹⁷, Σταυρού της Μίνθας στη Τσάδα (1745)⁹¹⁸, ενώ συναντάται σε μικρότερη κλίμακα και σε τζαμιά αλλά και στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική^{918α}.

Λίθινος κοσμήτης

Στο Καθολικό της Παναγίας του Σίντη λίθινος λοξότμητος κοσμήτης περιβάλλει εσωτερικά το κυλινδρικό τύμπανο σε δύο σημεία. Η πρώτη ζώνη βρίσκεται στο κάτω μέρος των παραθύρων του τρούλου και η δεύτερη στο σημείο έναρξης του ημισφαιρικού θόλου. Ο χαμηλότερος κοσμήτης είναι κατασκευασμένος από τρεις παράλληλες ημικυλινδρικές λωρίδες, ενώ ο υψηλότερος αποτελείται από μονολιθικά τεμάχια κοιλόκυρτης πελεκημένης πέτρας (Φωτ. 10). Στο άνω τμήμα ο κοσμήτης δημιουργεί μια προεξοχή μερικών εκατοστών. Επάνω από αυτόν η τοιχοποιία είναι διακοσμημένη με σειρά από κεραμικά θραύσματα, τα οποία είναι εμπεπηγμένα στο κονίαμα. Παρομοίου σχήματος ταινία δημιουργείται από το γείσο του τρούλου εξωτερικά, επάνω στο οποίο εδράζεται το κεραμίδι, το οποίο προεξέχει ελαφρώς. Στον ναό του Αγίου Ευλαλίου Λάμπουσας⁹¹⁹, καθώς και στον ναό του Τιμίου Σταυρού στην Ανόγυρα το τύμπανο διαχωρίζεται από το ημισφαίριο του τρούλου με τη χρήση

⁹¹⁵ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 404.

⁹¹⁶ Ο ναός πιθανόν χτίστηκε κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας με επαναχρησιμοποίηση δομικού υλικού από τον λατινικό ναό που προϋπήρχε και καταστράφηκε με την πολιορκία της Λευκωσίας από τους Τούρκους· βλ. Jeffery, *Monuments*, 95, Gunnis, *έ.α.* 61-62, Κύρρης, 'Πέντε κυπριακά αγιολογικά μελετήματα', (*έ.α.* σημ. 65) 98-103.

⁹¹⁷ Προσωπική αυτοψία. Για τη μονή γενικά βλ. ανωτ. σημ. 805.

⁹¹⁸ Προσωπική αυτοψία. Για τη μονή γενικά βλ. ανωτ. σημ. 798.

^{918α} Προσωπική αυτοψία. Βλ. επίσης για τα μουσουλμανικά τεμένει, έκδ. Association of Cypriot Archeologists, *Muslim places of worship in Cyprus*, Nicosia² 1991, 20 ενώ στην λαϊκή αρχιτεκτονική χρησιμοποιείται στο τρίγωνο που σχηματίζεται ανάμεσα στα τόξα και αλλού· βλ. Σίνος, *Αναδρομή στη Λαϊκή αρχιτεκτονική της Κύπρου*, (*έ.α.* σημ. 257) πιν. 147.

⁹¹⁹ Βλ. Σωτηρίου, *έ.α.* πίν. 47β.

περιμετρικού κυματιοφόρου κοσμήτη (Φωτ. 145), όμοιου με αυτόν του ναού της Παναγίας του Σίντη⁹²⁰. Ίδιος κοσμήτης υπήρχε και στον ναό της Αγίας Μαρίας στο Μαρί (τέλη 15ου -16ου αι) (Φωτ. 146)⁹²¹: εδώ βρισκόταν στη βάση του ημιθολίου του Ιερού και αποτελείτο από κυμάτιο με οδοντωτό γείσο στο κάτω τμήμα. Στο Καθολικό του Αγίου Νεοφύτου (16ου αι.) ο κοσμήτης βρίσκεται στο εσωτερικό, στο σημείο έναρξης του τυμπάνου και μιμείται τη διακόσμηση των κορινθιακού τύπου κιονοκράνων, αποτελούμενος από ταινία τυποποιημένων φύλλων ακάνθου⁹²². Πανομοιότυπος είναι και ο κοσμήτης του Καθολικού του Αγίου Μάμαντος Μόρφου⁹²³.

Απλοποιημένης μορφής κοσμήτες του Ιερού με ανάγλυφη κυματιστή τομή βρίσκονται και στον ναό του Αγίου Μάμαντος στη Σωτήρα Αμμοχώστου (Φωτ. 147)⁹²⁴. Όταν υπήρχαν τοιχογραφίες στον ναό, οι οποίες πιθανόν κάλυπταν τους κοσμήτες, ο ζωγράφος τους χρησιμοποιούσε ως ζώνη διαχωρισμού των παραστάσεων, διακοσμώντας τους με σχέδιο ακανθόφυλλων. Στον ναό του Τιμίου Σταυρού στην Παρεκκλησιά ο ζωγράφος αντιγράφει τα μοτίβα του ξυλόγλυπτου τέμπλου και χρησιμοποιεί το σχέδιο του ακανθόφυλλου σε τυποποιημένη επαναλαμβανόμενη μορφή, με σκοπό τη δημιουργία της ζωγραφικής ταινίας του κοσμήτη⁹²⁵.

Γείσο στέγης

Στο Καθολικό της Παναγίας του Σίντη η εξωτερική απόληξη της στέγασης του τρούλου κοσμείτο με πέτρινο λαξευμένο γείσο, τριγωνικής μορφής. Γείσο τέτοιου είδους δεν εμφανίζεται σε άλλα σημεία απόληξης της στέγης, όπως παρατηρείται σε άλλα μνημεία. Στον ναό του Αγίου Γεωργίου στο Ποτάμι υπάρχει παρόμοιο γείσο, αλλά με την προσθήκη και άλλων διακοσμητικών

---

⁹²⁰ Βλ. ανωτ. σελ. 71.

⁹²¹ Βλ. Gunnis, *έ.α.* 340.

⁹²² Βλ. Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', 1244.

⁹²³ *Αυτ. πίν.* 44.

⁹²⁴ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 271.

⁹²⁵ Προσωπική αυτοψία. Οι τοιχογραφίες είναι ανέκδοτες. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 430.

ταινιών στο κάτω τμήμα του, όπως οδοντωτού και δεύτερου πλατύτερου σπειροειδούς γείσου (Φωτ. 101)⁹²⁶. Διακόσμηση της σπείρας στο γείσο της οροφής εμφανίζεται και στον ναό του Σταυρού του Μισσιρικού στη Λευκωσία. Στον ναό αυτόν η σπείρα δεν δημιουργεί συνεχόμενη ταινία, αλλά εναλλάσσεται με ραβδωτή διακόσμηση (Φωτ. 81, 91)⁹²⁷. Το σχέδιο της σπείρας με μορφή διακοσμητικής ταινίας συναντάται στο τέταρτο βιβλίο του Sebastiano Serlio για την Αρχιτεκτονική, το οποίο εκδόθηκε πρώτη φορά το 1537 στη Βενετία. Δεν θα ήταν περίεργο εάν αντίγραφο του χρησιμοποιείτο από τους κύπριους λιθοξόους ή και ξυλογλύπτες.⁹²⁸ Στον ναό του Τιμίου Σταυρού στο χωριό Παρεκκλησιά (16ου αι.) στο γείσο της στέγασης παρατηρείται μια ενδιαφέρουσα παραλλαγή: αντί κυματιστού γεισώματος υπάρχει αυστηρά γεωμετρική μορφή. Συγκεκριμένα στις οριζόντιες απολήξεις της τοιχοποιίας το γείσωμα είναι τριγωνικό και εξέρχει διαγώνια από την τοιχοποιία με κλίση 45°. Στο κάτω τμήμα της σχηματίζεται λεπτότατη συνεχόμενη ταινία, ενώ στο άνω κοσμείται με ταινία από σφαιρίδια και μια οριζόντια λωρίδα. Στα κυκλικά τμήματα της καμάρας της στέγης στη βόρεια και τη νότια όψη παρατηρείται μια μικρή παραλλαγή του τύπου: το γείσωμα είναι τετραγωνικό με οριζόντιες ταινίες και στο άνω και στο κάτω τμήμα, ενώ ενδιάμεσα παρεμβάλλεται ταινία από σφαιρίδια. Μια ακόμη μικρή διαφορά υπάρχει στο γείσο του τρούλου, όπου στην ταινία του κατώτερου τμήματος λαξεύεται σχοινόμορφος διάκοσμος· φαίνεται ότι και το γείσωμα της αψίδας επρόκειτο να τύχει όμοιας λάξευσης, η οποία μάλλον δεν ολοκληρώθηκε (Φωτ. 148).

Κιονόκρανα

Από το τέλος του 13ου αι. μέχρι και τον 15ο αι. τα κιονόκρανα, τα οποία κατασκευάζονταν στη Νότια Γαλλία αλλά και στην Κύπρο, φέρουν απλό διάκοσμο και συνήθως είναι στρογγυλά ή πολυγωνικά, όπως αυτά που βρίσκονται

---

⁹²⁶ Μυριανθεύς, 'Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική', εικ. 2 όπου φαίνεται και το λιοντάρι του Αγίου Μάρκου.

⁹²⁷ Προσωπική αυτοψία. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 452.

⁹²⁸ Για το διακοσμητικό μοτίβο της σπείρας στο βιβλίο του Serlio βλ. J.S. Byrne, *Renaissance ornament prints and drawings*, New York 1981-1982, πίν. 157.

στο κεντρικό κλίτος του ναού της Αγίας Σοφίας στη Λευκωσία, στους ναούς Αγίου Νικολάου, Πέτρου και Παύλου, Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων και Αγίου Αντωνίου στην Αμμόχωστο, στο κάστρο της Λεμεσού κ.α.⁹²⁹ Τον 13-14ο αι., σε περιοχές όπως η Provence και η Languedoc, τα οκταγωνικά κιονόκρανα κοσμούνται με αβαθή γλυπτό φυτικό διάκοσμο, όμοιο με αυτόν στους κίονες της στοάς και της Τράπεζας του Μπέλλα-Παΐς⁹³⁰. Την περίοδο της Ενετοκρατίας εμφανίζονται κυλινδρικά, τετράγωνα και απλοποιημένα κορινθιακά ή σύνθετου τύπου κιονόκρανα⁹³¹. Οι κίονες, σε αντίθεση με αυτούς της περιόδου της Φραγκοκρατίας, δεν απαντώνται με τη μορφή δέσμης και είναι δυνατόν να παρουσιάζουν κυκλική ή οκταγωνική διατομή⁹³².

Ο κορινθιάζων τύπος απαντάται στο Καθολικό της Μονής του Αγίου Νεοφύτου (16ος αι.), όπου τα κλίτη χωρίζονται με τοξοστοιχίες στηριζόμενες σε κυλινδρικούς κίονες⁹³³. Η βάση του κιονοκράνου αποτελείται από μια ακόσμητη κυλινδρική ταινία, επάνω από την οποία αρχίζουν να δημιουργούνται τυποποιημένα φύλλα ακάνθου, τα οποία περιβάλλουν τον κορμό του κιονοκράνου. Επάνω από αυτή την επιπεδόγλυφη διακόσμηση η λάξευση των φύλλων ακάνθου βαθαίνει και παρουσιάζει απόληξη σε σπειροειδές κόσμημα.

Ένας δεύτερος τύπος απαντάται στον ναό της Αγίας Μαρίας στην Ποταμιού (1551)⁹³⁴, όπου τα κιονόκρανα των τοξοστοιχιών, τα οποία διαιρούν τον ναό σε τρία κλίτη, είναι κολουροκωνικά, όμοια σε τυπολογία με αυτά της

---

⁹²⁹ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 63.

⁹³⁰ *Αвт.* 62.

⁹³¹ Το ίδιο παρατηρείται και στην ενετοκρατούμενη Κρήτη (εκτός από τα Ιωνικού τύπου κιονόκρανα, τα οποία δεν εμφανίζονται καθόλου στην Κύπρο): βλ. Δημακόπουλος, *Τα σπίτια του Ρεθύμνου*, 180-182.

⁹³² Το οκταγωνικό σχήμα απαντάται και στον ελλαδικό χώρο κυρίως κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους: βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, 'Βυζαντινά μνημεία της Άνδρου', *ABME* 8 (1955-1956) 17.

⁹³³ Βλ. Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', 1244. Το πρότυπο του κορινθιακού τύπου ακολουθούν και οι Βενετοί στην Κρήτη, όπως για παράδειγμα στο Καθολικό της Μονής Αρκαδίου: βλ. Cameron, λήμμα "Crete: Venetian" (έ.α. σημ. 379) 156.

⁹³⁴ Προσωπική αυτοψία. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 402.

τοξοστοιχίας της Μονής του Αγίου Σπυρίδωνα Τρεμετουσιάς, πιθανόν του 14ου-15ου αι.⁹³⁵

Ένας τρίτος σύνθετος τύπος παρουσιάζεται στα κιονόκρανα του ναού του Αγίου Μάμαντος στη Μόρφου· η μορφή του είναι οκταγωνική με αβαθή φυτικό διάκοσμο και προσωπεία ανάμεσα στο φύλλωμα, καθώς και οκταγωνικό άβακα, στον οποίο στηρίζεται το επίθημα⁹³⁶. Τα κιονόκρανα αυτά μοιάζουν με τα σύνθετης μορφής κιονόκρανα της Βενετίας, όπως π.χ. αυτά των εξωτερικών όψεων του Παλατιού των Δόγηδων⁹³⁷.

Στο Καθολικό της Μονής Αυγασίδας αλλά και στον ναό του Bedestan στη Λευκωσία τα κιονόκρανα έχουν απλή μορφή. Στο πρώτο παράδειγμα έχουν μορφή κυλινδρική⁹³⁸ ενώ στο δεύτερο είναι τετραγωνισμένα και επάνω τους στηρίζονται τόξα διακοσμημένα με ραβδωτές λωρίδες⁹³⁹. Ένας σύνθετος τύπος με τετράγωνο και κυκλικό σχήμα παρατηρείται στη στοά του Καθολικού της Μονής του Χριστού Αντιφωνητή⁹⁴⁰.

---

⁹³⁵ Τα κιονόκρανα προέρχονται από επαναχρησιμοποίηση και πιθανόν ανάγονται στον 14ο-15ο αι· βλ. Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1967-1968*, 36-38.

⁹³⁶ Για σχέδιο των κιονοκράνων του ναού του Αγίου Μάμαντος στη Μόρφου, βλ. Enlart, *Gothic art*, 168-169 σχ. 107, 108, Boase, 'Ecclesiastical art', 182, Σωτηρίου, *Μνημεία*, πίν.44

⁹³⁷ Στα κιονόκρανα του παλατιού παρουσιάζονταν αλληγορικές μορφές· βλ. J. N. Maller, λήμμα "Venice-Doge's palace: Architecture and sculpture" *DA* 32, 218, Mc Andrew, *Venetian architecture of the Early Renaissance*, (έ.α. σημ. 368) 82-109.

⁹³⁸ Βλ. Enlart, έ.α. σχ. 283.

⁹³⁹ Οι ραβδώσεις, οι οποίες κοσμούν τα τόξα στο Bedestan καθώς και το τόξο της βόρειας κιονοστοιχίας της Αγίας Νάπας, είναι στοιχεία τα οποία εισάγουν οι Κιστερκιανοί μοναχοί στην ιταλική γοθτική αρχιτεκτονική, με αποτέλεσμα τη διάδοσή του και σε άλλες περιοχές. Στην Κύπρο πιθανόν διαδόθηκε από το Τάγμα αυτό σε λατινικά μνημεία· βλ. τα παραδείγματα στις τοξοστοιχίες μοναστηριού του Τάγματος των Κιστερκιανών στο Casamari και στον Άγιο Μαρτίνο στον Enlart, *Origines Francais de l'architecture Gothique en Italie*, (έ.α. σημ. 847) σχ. 26, 86, σχ. 25, 84, ενώ για τις ραβδωτές λωρίδες, βλ. Rivoire-Richard, 'Γοθτική τέχνη', 1447.

⁹⁴⁰ Βλ. Enlart, *Gothic Art*, σχ. 151.

Κιλλίβαντες (Φουρούσια), υδρορρόες, κάλυκες ιστών σημαίων, κτιστά προσκυνητάρια και λοιπά διακοσμητικά στοιχεία

Κιλλίβαντες (Φουρούσια). Άλλα αρχιτεκτονικά στοιχεία, τα οποία εισήχθησαν από τους Βενετούς στο νησί, είναι τα τεταρτοκυκλικά φουρούσια σε μονή ή επάλληλη μορφή, τα οποία χρησιμοποιούνται αρχικά στην αμυντική αρχιτεκτονική, αλλά γρήγορα διαδίδονται και στην εκκλησιαστική. Το μεσαιωνικό αυτό αρχιτεκτονικό χαρακτηριστικό εμφανιζόταν μόνο στην οχυρωματική αρχιτεκτονική της Γαλλίας ήδη από τον 12ο αι., για τη στήριξη μικρών τόξων σε προεξοχές κάστρων, έως και τον 14ο αι., όταν παίρνει μια καθαρά διακοσμητική μορφή⁹⁴¹. Οι βενετοί αρχιτέκτονες το προτιμούν τόσο στη Βενετία όσο και στην Κύπρο για τη στήριξη προεξεχόντων τμημάτων τοιχοποιίας, όπως μπαλκονιών ή κρεμαστών αφοδευτηρίων (παράδειγμα υπάρχει στον πύργο στον Αλαμινό)⁹⁴², αλλά και ως διακοσμητική επίστεψη σε κάστρα και αμυντικούς πύργους, όπως σε αυτόν που διασώζεται στο Κίτι⁹⁴³. Το στοιχείο αυτό εμφανίζεται στην Κύπρο τον 15ο αι. σε μνημεία, όπως το κάστρο του Αγίου Ιλαρίωνα, όπου επάνω από την κεντρική πύλη, πιθανόν ανακαινισμένη τον 15ο αι., υπήρχαν τέσσερα τέτοια φουρούσια διακοσμημένα με γυναικεία κεφαλή και άλλα αναγεννησιακά σχέδια⁹⁴⁴. Στον ναό του Αγίου Νικολάου στην Αμμόχωστο παρουσιάζονται σε επάλληλη τριπλή μορφή για τη στήριξη των τόξων επάνω από τις πύλες του ναού (Φωτ. 125)⁹⁴⁵. Στον Άγιο Γεώργιο Ξορεινό καθώς και τον ναό της Αγίας Άννης, επίσης στην Αμμόχωστο, χρησιμοποιούνται σε τριπλή μορφή κάτω από το κωδωνοστάσιο, όπου πιθανόν στήριζαν ξύλινο εξώστη⁹⁴⁶. Στον Άγιο

---

⁹⁴¹ Βλ. Enlart, *Manuel*, II, 477.

⁹⁴² Βλ. Enlart, *Gothic art*, 482, σχ. 400

⁹⁴³ Βλ. ανωτ. σημ. 76.

⁹⁴⁴ Βλ. Jeffery, *A summary of the architectural monuments*, (έ.α. σημ. 629) 14-15. Η πύλη αυτή σύμφωνα με τον Jeffery πιθανόν ανακαινίστηκε τον 15ο αι. πριν την τελική εγκατάλειψη του κάστρου και τη μερική καταστροφή του από τους Βενετούς τον 16ο αι., για αποφυγή χρήσης του από τους Τούρκους κατακτητές. Για το κάστρο βλ. και ανωτ. σημ. 76.

⁹⁴⁵ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 38.

⁹⁴⁶ Βλ. Enlart, *έ.α.*, 282, σχ. 244 και 277, σχ. 236.

Συμεών στην Αμμόχωστο στηρίζουν το προεξέχον τοξωτό υπέρθυρο (Φωτ. 124)⁹⁴⁷, ενώ σε άγνωστης ονομασίας ναό στην Αμμόχωστο⁹⁴⁸, στο Καθολικό της Μονής της Παναγίας Αμιρού⁹⁴⁹, στον ναό του Αγίου Γεωργίου στην Αυγόρου (Φωτ. 149)⁹⁵⁰ και στον ναό της Αγίας Μαρίνας στο Φρέναρος τεταρτοκυκλικό φουρούσι στηρίζει εσωτερικά τόξα της καμάρας⁹⁵¹.

Υδρορρόες. Όταν υπάρχουν υδρορρόες στο κτήριο, συνήθως ακολουθούν ένα συγκεκριμένο τύπο, ο οποίος απαντάται σχεδόν σε όλους τους ναούς της ενετικής περιόδου. Οι υδρορρόες αυτές είναι σχετικά απλές σε σχέση με τις ζωμόρφες της Φραγκοκρατίας. Η μόνη τους διακόσμηση είναι εγχάρακτες ραβδώσεις κατά μήκος της αύλακας, ενώ το ορθογωνικό σχήμα τους πλαταίνει ανεπαίσθητα, καθώς αγγίζει το σημείο ένωσής τους με την τοιχοποιία. Τέτοιου τύπου υδρορρόες με εγχάρακτη διακόσμηση απαντώνται στους ναούς της περιόδου της Ενετοκρατίας, όπως στον Σταυρό του Μισσιρικού (Φωτ. 81)⁹⁵², στον Άγιου Γεώργιο στο Ποτάμι (Φωτ. 101)⁹⁵³, στην Παναγία Κάτω Κουτραφά⁹⁵⁴, στον ναό της Μεταμορφώσεως στη Σωτήρα (στην ανατολική όψη)

---

⁹⁴⁷ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 37.

⁹⁴⁸ O Enlart, *έ.α.* 298-299, τον αριθμεί ως δέκατο όγδοο στο σχέδιό του για την Αμμόχωστο.

⁹⁴⁹ Όπως και σε πολλούς άλλους ναούς της περιόδου το Καθολικό της Μονής της Παναγίας της Αμιρού, το οποίο πιθανόν χτίστηκε επί Φραγκοκρατίας ή Ενετοκρατίας, ανακαινίστηκε το 1776 από τον τότε ηγούμενο Ιάκωβο. Τα γύρω κτήματα ανήκαν στο Τάγμα των Ναϊτών και σε σημείωμα του μητροπολίτη Κιτίου Ιωαννίκιου η μονή ονομαζόταν Βασιλική. Σήμερα τα μοναστηριακά κτίσματα έχουν χαθεί. Η εικόνα του Προδρόμου που βρίσκεται στον τέμπλο είναι η αρχαιότερη και φέρει αφιερωματική επιγραφή με χρονολογία 1568. Τεμάχια από παλαιότερες πύλες βρίσκονται διασκορπισμένα στον αυλόγυρο του ναού, ενώ τεμάχια από το παλαιότερο κτήριο βρίσκονται ακόμη εντοιχισμένα στην τοιχοποιία. Ένα από αυτά είναι το διπλό τεταρτοκυκλικό φουρούσι το οποίο στήριζε τόξο της καμάρας του ναού. Όπως και σε άλλους ναούς, οι οποίοι ανακαινίστηκαν τον 18ο αι., η οροφή και, εν μέρει, η ανωδομή ανοικοδομήθηκε από το σημείο των αρχικών κυλιβάντων. Παρόμοιες ανακαινίσεις έγιναν και στο Καθολικό του Αγίου Νικολάου των Γάτων, στον Άγιο Γεώργιο Αχέλειας, στον Άγιο Σάββα της Καρόνος κ.α. για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 400.

⁹⁵⁰ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 272.

⁹⁵¹ Προσωπική αυτοψία. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 406.

⁹⁵² Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 452.

⁹⁵³ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 401.

⁹⁵⁴ Παρόλο που ο ναός πιθανόν συντηρήθηκε τον 18^ο αι. οι υδρορρόες ανάγονται στην

(Φωτ. 150)⁹⁵⁵, στο Καθολικό της Μονής Αυγασίδας⁹⁵⁶, στη Μονή Αγίας Νάπας (Φωτ. 151)⁹⁵⁷, κ.α. Όμοια κατασκευή της επιφάνειας για σκοπούς διακόσμησης παρουσιάζει και το λαξευμένο σε λίθο *χωνευτήριο* στο Ιερό του ναού Ιωακείμ και Άννης στο χωριό Καλιάνα (Φωτ. 152). Ο ναός, ο οποίος πιθανόν κτίστηκε την περίοδο της Ενετοκρατίας, έχει υποστεί αρκετές φθορές⁹⁵⁸.

Οι κάλυκες των ιστών σημαίων. Πρόκειται για κοινό χαρακτηριστικό των δυτικών κυρίως προσόψεων ναών από τον 14ο-16ο αι. Σύμφωνα με τον Enlart⁹⁵⁹, το στοιχείο αυτό διαδόθηκε στο νησί από τους αρχιτέκτονες του γοθικού ρυθμού, παρόλο που αργότερα κατασκευάζεται και από Βενετούς⁹⁶⁰. Αποτελείται συνήθως από δύο μέρη: τη βάση στην οποία στηρίζεται το κάτω τμήμα του ιστού και το άνω κυλινδρικό τεμάχιο μέσα από το οποίο διαπερνάται ο ιστός για στήριξη. Σε μερικές περιπτώσεις οι κάλυκες αποτελούσαν διακοσμητικό στοιχείο, εφόσον τοποθετούντο είτε για την πλαισίωση του κωδωνοστασίου, όπως συμβαίνει στο 'Τζαμί του βυρσοδέψη' (*Tanner's mosque*) (Φωτ. 86)⁹⁶¹ και στο Καθολικό της Παναγίας Αχειροποιήτου (και τα δύο πιθανόν προσθήκες του 16ου αι.), είτε επάνω σε αυτό, όπως στο παρεκκλήσι στα Πυργά⁹⁶². Μερικές φορές τοποθετούντο επάνω από το κυκλικό παράθυρο της δυτικής όψης, όπως σε ναό

πρώτη οικοδομική φάση της περιόδου Φραγκοκρατίας-Ενετοκρατίας. Βλ. Μυριανθεύς, 'Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική', εικ. 5. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 413.

⁹⁵⁵ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 448.

⁹⁵⁶ Σε φωτογραφία του Πορφύριου Δίκαιου, όπου απεικονίζεται το Καθολικό από τα βορειοανατολικά, διαφαίνεται η προεξέχουσα υδρορροή από πωρόλιθο με εγχάρακτες ραβδώσεις· βλ. Ν. Στυλιανού, *Ψηφίδες στον Χρόνο. Φωτογραφίες του Πορφύριου Δίκαιου*, Λευκωσία: Υπουργείο Παιδείας και πολιτισμού, χ.χρ., εικ.19

⁹⁵⁷ Προσωπική αυτοψία. Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 323.

⁹⁵⁸ Για τον ναό βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 243, Παπαγεωργίου, 'Ξυλόστεγοι', 410-416, Stylianou, *Painted churches*, 107-109, Μυριανθεύς, 'Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική', 81.

⁹⁵⁹ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 44-45.

⁹⁶⁰ Οι κάλυκες ιστών σημαίων χρησιμοποιούνται και σε κτήρια της ιταλικής Αναγέννησης· βλ. Enlart, *έ.α.* 45 σημ.17.

⁹⁶¹ Βλ. Enlart, *έ.α.* σχ. 264.

⁹⁶² *Αвт.* σχ. 292.

στην Αμμόχωστο⁹⁶³ και τον ναό στα Κλαυδιά (Φωτ. 74)⁹⁶⁴, ή πλαισίωσαν πύλες, όπως στη βόρεια είσοδο της Μονής της Αγίας Νάπας(Φωτ. 76)⁹⁶⁵ και την είσοδο του ναού της Αγίας Αικατερίνης της Φυτέφκιας, η οποία βρίσκεται ανάμεσα στα χωριά Ακουρδάλια και Κρήτου Τέρρα (Φωτ. 153)⁹⁶⁶. Στον ναό της Αγίας Άννης στην Αμμόχωστο τοποθετούντο επάνω από τις αντηρίδες στον νότιο και τον βόρειο τοίχο του ναού⁹⁶⁷. Σε ένα ασυνήθιστο μνημείο, στον ναό του Τιμίου Σταυρού στο χωριό Παρεκκλησιά της επαρχίας Λεμεσού, παρατηρούνται τρία τουλάχιστον διαφορετικά παραδείγματα καλύκων ιστών από διαφορετικές περιόδους (Φωτ. 148)⁹⁶⁸: α) στο κυκλικό τύμπανο του τρούλου, επάνω από κάθε παράθυρο, βρίσκονταν κάλυκες για την τοποθέτηση ιστών σημαίων, οι οποίοι είχαν απλή μορφή ορθογώνιας βάσης και ορθογώνιου στηρίγματος με οπή για τον ιστό, β) επάνω από το νότιο παράθυρο του τρούλου, το οποίο έχει τοξωτή απόληξη, σε αντίθεση με το ορθογωνικό άνοιγμα της ανατολικής όψης, σώζεται μόνο ημικυκλικός κάλυκας με οπή στο κέντρο, γ) σε δύο σημεία της τοιχοποιίας βρίσκονται εντοιχισμένες γλυπτές μορφές χειρών, η μία από τις οποίες κρατά λίθινο τεμάχιο ιστού· παραμένει άγνωστο εάν αυτό διαμορφωνόταν σε κάλυκα για ιστό ή αποτελούσε απλώς διακοσμητικό στοιχείο.

Στη νότια όψη του ναού του Αγίου Γεωργίου στην Αυγόρου⁹⁶⁹ υπάρχει καλυμμένη στοά με εντοιχισμένους κάλυκες ιστών σημαίων στα δύο της άκρα. Η χρονολόγηση της προσθήκης αυτής είναι άγνωστη. Κάλυκες ιστών υπάρχουν και στο Άγιο Μάμαντα Δαλίου (16ου αι.)⁹⁷⁰, στον ναό των Νεστοριανών στην Αμμόχωστο (δεξιά και αριστερά της δυτικής πύλης και στη βόρεια τοιχοποιία του

---

⁹⁶³ Για την ανώνυμη εκκλησία στην Αμμόχωστο βλ. *αυτ.* 299 σχ. 265.

⁹⁶⁴ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 591.

⁹⁶⁵ Βλ. Enlart, *έ.α.* 478 σχ. 396, Μιτσιδής, *Αγία Νάπα*, 14.

⁹⁶⁶ Ο κάλυκας φαίνεται να είναι καθαρά προσθήκη μάλλον της περιόδου της Ενετοκρατίας, όταν δημιουργήθηκε και ο εξωνάρθηκας. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 471.

⁹⁶⁷ Βλ. Enlart, *έ.α.* 276.

⁹⁶⁸ Προσωπική αυτοψία. Για το μνημείο βλ. ανωτ. σημ. 430.

⁹⁶⁹ Βλ. ανωτ. σημ. 676.

⁹⁷⁰ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 45.

μεσαίου κλίτους επάνω από το παράθυρο)⁹⁷¹ και στο Καθολικό του Αγίου Νικολάου Ορούντας (στη δυτική πλευρά του τρούλου) (Φωτ. 73)⁹⁷².

Το συμπέρασμα που εξάγεται με βάση τα παραδείγματα είναι ότι αυτή την περίοδο απαντώνται δύο βασικοί τύποι καλύκων των ιστών των σημαιοών: ο πρώτος έχει βάση ανεστραμμένης κωνικής πυραμίδας με τη χαρακτηριστική σφαίρα στο κάτω τμήμα και κυλινδρικό άνω τεμάχιο, ενώ ο δεύτερος αποτελείται από δύο ορθογωνικά τεμάχια τα οποία προεξέχουν της τοιχοποιίας με διαμπερή οπή για τον ιστό στο ψηλότερο από τα δύο. Τον πρώτο τύπο ακολουθούν τα μνημεία της Αγίας Νάπας, Αυγόρου, ναού Νεστοριανών και ‘Τζαμιού του βυρσοδέψη’ (*Tanner’s mosque*) στην Αμμόχωστο, ενώ ο δεύτερος παρατηρείται στο Καθολικό της Αχειροποιήτου λάμπουσας, το Παρεκκλήσι στα Πυργά, την Αγία Άννα Αμμοχώστου, τον Τίμιο Σταυρό Παρεκκλησιάς και τον ανώνυμο ναό στην Αμμόχωστο⁹⁷³.

Κτιστά προσκυνητάρια. Από τον 16ο αι. αρχίζουν να κατασκευάζονται κτιστά εικονοστάσια για τη τοποθέτηση εικόνας στους εξωτερικούς τοίχους της εκκλησίας, στοιχείο το οποίο συνεχίζει να εμφανίζεται και σε όλη την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Στη νότια όψη του ναού της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο χωριό Σωτήρα, δυτικά της κύριας εισόδου, υπάρχει κτιστό εικονοστάσι. Τα τυπολογικά στοιχεία της κατασκευής, το τριγωνικό αέτωμα, το οποίο στηρίζεται σε αναγεννησιακού τύπου κιλλίβαντες, και το ανάγλυφο στεφάνι από λεπτό φύλλωμα στο τρίγωνο του αετώματος φαίνονται ότι είναι σύγχρονα με την επιτάφια επιγραφή που βρίσκεται επάνω από τη νότια είσοδο και χρονολογείται στο έτος 1557⁹⁷⁴. Ένα δεύτερο παράδειγμα υπάρχει έξω από την Εγκλείστρα του Αγίου Νεοφύτου, όπου βρίσκονται δύο αβαθή κουφώματα, το νοτιότερο από τα

---

⁹⁷¹ *Αвт.* 282, σχ. 244. Για γενικά στοιχεία βλ. *ανωτ.* σημ. 260.

⁹⁷² Για τον ναό βλ. *ανωτ.* σημ. 274.

⁹⁷³ Βλ. *Enlart, έ.α.* σχ. 265.

⁹⁷⁴ Η επιγραφή από γυψομάρμαρο, η οποία φέρει επίσης αναγεννησιακά διακοσμητικά στοιχεία, αναφέρεται στον θάνατο κάποιας Κονταρίνας Δακήλα, συζύγου “Κιρού του υιού Πλακοτού”. Αν και η σχέση της με τον ναό δεν διευκρινίζεται, δεν είναι απίθανο η ταφή της να έγινε στις κόγχες του εσωτερικού του ναού και να ακολούθησαν ανακαινιστικά έργα και νέος ζωγραφικός διάκοσμος του ναού στη μνήμη της· βλ. *ανωτ.* σημ. 711.

οποία διαγράφεται με μισοκατεστραμμένο τυφλό λίθινο τόξο σε σχηματισμό ζιγκ-ζαγκ. Πιστεύεται ότι οι κόγχες αυτές χρησίμευαν ως προσκυνητάρια για την τοποθέτηση εικόνων⁹⁷⁵.

Διακοσμητικοί κιονίσκοι στις γωνίες των κτηρίων. Η χρήση κίωνων στις γωνίες των κτηρίων, συνήθως με σχοινόσχημη διακόσμηση, παρουσιάζεται τόσο στην εκκλησιαστική όσο και στην κοσμική αρχιτεκτονική από τον 14ο αι. Παραδείγματα υπάρχουν στο Παλάτι των Δόγηδων, στο Ca d' Oro, Ca Contarini-Fassan, Palazzo Giovanelli στο S. Fosca κ.α.⁹⁷⁶. Στην Κύπρο το στοιχείο αυτό παρουσιάζεται στη Μονή της Αγίας Νάπας, τόσο στο Καθολικό όσο και στα προσκτίσματα της περιόδου (Φωτ.78)⁹⁷⁷, στη Μονή του Αγίου Γεωργίου Ρηγάτη κοντά στο χωριό Φιλιά (Φωτ. 77)⁹⁷⁸, στη Μονή των Αυγουστινιανών (Τζαμί Εμεργιέ) στη Λευκωσία (Φωτ. 79)⁹⁷⁹, στη βορειοδυτική γωνία του ναού της Παναγίας Χρυσοδηγήτριας (Bedestan) στη Λευκωσία⁹⁸⁰, στην ενετική επέκταση του εξωνάρθηκα στη Μονή Αχειροποιήτου Λάμπουσας (Φωτ. 80)⁹⁸¹, και στον ναό του Σταυρού του Μισσιρικού (Φωτ. 81)⁹⁸².

Μαρμάρια στηθάρια. Η χρήση στρογγυλών πολύχρωμων μαρμάρινων στηθαρίων ως διακοσμητικών στοιχείων στις κύριες όψεις των παλατιών (Ca Dario⁹⁸³, Palazzo Manzoni-Angaran⁹⁸⁴ κ.α.) αλλά και ναών, όπως η Santa Maria

---

⁹⁷⁵ Βλ. Mango- Hawkins, 'St Neophytos', 132.

⁹⁷⁶ Βλ. Lieberman, *Renaissance architecture*, 23-24, Howard, 'Civic and Religious architecture in Gothic Venice', (έ.α. σημ. 366) 126, 137-139. Το στοιχείο αυτό διαδίδεται και στην Κρήτη· βλ. Δημακόπουλος, *Τα σπίτια του Ρεθύμνου*, 212.

⁹⁷⁷ Ο Enlart, έ.α. 480.

⁹⁷⁸ Βλ. ανωτ. σημ. 263.

⁹⁷⁹ Βλ. Enlart, έ.α 146.

⁹⁸⁰ Το στοιχείο αυτό παρουσιάζεται σε αντηρίδα στη βορειοδυτική γωνία του κτηρίου και πιθανόν αποτελεί ενετική προσθήκη· βλ. *αυτ.* εικ. 71.

⁹⁸¹ Για γενική βιβλιογραφία σχετικά με τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 84.

⁹⁸² Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 452.

⁹⁸³ Βλ. Lieberman, *Renaissance Architecture*, πιν.16, Howard, *Venice and the East*, (έ.α.

dei Miracoli (1481-89)⁹⁸⁵, πιθανόν αποτελεί ανατολική επίδραση, βυζαντινής αλλά και ισλαμικής αρχιτεκτονικής (Κάιρο και Χαλέπι)⁹⁸⁶. Αυτό το καθαρά ενετικό στοιχείο παρουσιάζεται μόνο σε ένα γνωστό μνημείο στην Κύπρο, ίσως εξαιτίας της έλλειψης έγχρωμου μαρμάρου, τόσο άφθονου στη Βόρεια Ιταλία. Στο παράδειγμα αυτό το μέταλλο σχηματίζεται με πωρόλιθο, όπως και το υπόλοιπο περιθύρωμα του οποίου αποτελεί τμήμα, στη λεγόμενη “Πύλη της θάλασσας” στα τείχη της Αμμοχώστου⁹⁸⁷. Το πιο παρεμφερές παράδειγμα στα εκκλησιαστικά μνημεία, το οποίο θα μπορούσε να αποτελέσει παράλληλο, είναι η χρήση πινακίων στις εκκλησίες, βυζαντινό στοιχείο το οποίο επανεμφανίζεται την περίοδο αυτή (πρβλ. ναό Τιμίου Σταυρού Παρεκκλησιάς) (Φωτ. 82) και χρησιμοποιείται κατά την ίδια περίοδο και στα ελληνικά νησιά⁹⁸⁸.

3.3.2 Ξύλινη διακόσμηση

Θυρόφυλλα

Παρόλο που λιγοστά παραδείγματα από ξύλινα θυρόφυλλα και σκάμνους έχουν διασωθεί, μπορεί να καθοριστεί μια γενική τάση στη ξυλογλυπτική αυτή τέχνη. Τα ξύλινα θυρόφυλλα χωρίς υαλοπίνακες ήταν σύνηθες στοιχείο της μεσαιωνικής αρχιτεκτονικής τόσο στην κοσμική όσο και στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική (π.χ. στην κρύπτη της Μονής του Αποστόλου Ανδρέα και στο παράθυρο της αψίδας της Μονής της Παναγίας της Στάζουσας κοντά στα

σημ. 370) 153-154, G. Romanelli, ‘Architecture between Humanism and Reinassance’, *Venice: Art and architecture*, I, εκδ. G. Romanelli, Cologne 1997, 213.

⁹⁸⁴ Βλ. Lieberman, *Renaissance Architecture*, πίν. 65.

⁹⁸⁵ *Αυτ.* πίν. 12, Romanelli, ‘Architecture between Humanism and Reinassance’, έ.α. 212, 214.

⁹⁸⁶ Βλ. Mc Andrew, *Venetian Architecture of the Early Renaissance*, (έ.α. σημ. 368) 215.

⁹⁸⁷ Βλ. Μαραγκού, *Τα λιμάνια της Κύπρου*, (έ.α. σημ. 76) 110, Arbel, ‘Κύπρος: Επαρχία της βενετικής Δημοκρατίας’, (έ.α. σημ. 387) 164.

⁹⁸⁸ Βλ. Ροντογιάννης, *Λευκάδα, 5*, όπου χρησιμοποιούνται φαγεντιανά πινάκια ως εξωτερική διακόσμηση του ναού, και ομοίως στον ναό της Παναγίας Ελεούσας Κιθαρίδας· βλ. Gallas-Wessel-Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, (έ.α. σημ. 760) εικ. 314. Βλ. γενικότερα για τα διακοσμητικά πινάκια, Γ. Νικολακοπούλου, *Εντοιχισμένα κεραμικά στις όψεις των μεσαιωνικών και επί Τουρκοκρατίας εκκλησιών μας*, Αθήνα 1978.

Πυργά)⁹⁸⁹. Τα παλαιότερα γνωστά θυρόφυλλα τα οποία έχουν διασωθεί, είναι αυτά του ναού της Παναγίας Φορβιώτισσας Ασίνου του 12^{ου} αι. (πιθανόν σύγχρονα του ναού)⁹⁹⁰. Η επιφάνεια του ξύλου φέρει διάκοσμο βυζαντινού δικτυωτού πλέγματος από συνεχόμενους κύκλους που περικλείουν διάφορους τύπους ροδάκων. Όμοια διακόσμηση έχουν και τα θυρόφυλλα της εισόδου του ναού της Παναγίας Μουτουλλά (1280) τα οποία είναι, μάλλον, σύγχρονα του ναού⁹⁹¹. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα το βυζαντινό δίκτυο σχηματίζεται από μεγάλα τετράφυλλα και μικρότερα πολυγωνικά σχήματα ενδιάμεσα τους· τα τετράφυλλα σχήματα περικλείουν σταυρόσχημους ρόδακες ενώ τα μικρότερα πολυγωνικά, απλούς πολύφυλλους ρόδακες. Το σχήμα είναι πιο απλό και λιγότερο γεωμετρικό από αυτό του Καθολικού των Φορβίων. Πιθανόν βυζαντινά παραθυρόφυλλα είναι αυτά του Καθολικού της Μονής της Παναγίας Τρικουκκιώτισσας κοντά στον Πρόδρομο⁹⁹². είναι σχεδόν πανομοιότυπα με τα ξυλόγλυπτα θυρόφυλλα της Παναγίας Φορβιώτισσας και πιθανόν πρόκειται για τα αρχικά θυρόφυλλα του Καθολικού. Αυτό ενισχύει την άποψη ότι τουλάχιστον το αρχικό Καθολικό της Τρικουκκιάς ήταν κτίσμα της βυζαντινής περιόδου⁹⁹³.

Στο λεγόμενο λατινικό παρεκκλήσι του Καθολικού του Αγίου Ιωάννη Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη βρίσκονται μεταγενέστερα θυρόφυλλα, τα οποία, σύμφωνα με τους Στυλιανού⁹⁹⁴, χρονολογούνται περίπου στα 1500. Η διακόσμηση αποτελείται από πολύφυλλους ρόδακες με μικρότερους στο κέντρο

---

⁹⁸⁹ Βλ. Enlart, *έ.α.* 380.

⁹⁹⁰ Βλ. Σωτηρίου, *Μνημεία*, πίν.142, Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', 1369, εικ. 174.

⁹⁹¹ Βλ. Σωτηρίου, *έ.α.* πίν. 143β.

⁹⁹² Παρόλο που είναι άγνωστο πότε ιδρύθηκε, πολλοί συγγραφείς υποστηρίζουν ότι πιθανόν ανάγεται στη βυζαντινή περίοδο, εφόσον η λατρευτική εικόνα της Παναγίας πιθανόν να είναι βυζαντινή αφού μάλιστα η παράδοση την συγκαταλέγει σε εκείνες του Αποστόλου Λουκά· βλ. Χάκκεττ, *Ιστορία*, Β', 324-325. Σύμφωνα με επιγραφή που διασώζεται στο Καθολικό, πιθανόν αυτό ανακαινίστηκε το 1761, αλλά παρήκμασε τον 19ο αι.· βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 447.

⁹⁹³ Βλ. Κοκκινόφτας, *Χωριά και Μοναστήρια της Μαραθάσσας*, (έ.α. σημ. 118) 183-185. Για βυζαντινά θυρόφυλλα βλ. C. Th. Bouras, M. M. Mango, A. Cutler, λήμμα "Doors", *ODB* 1, 650, Κατάλογος: *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 1984, λήμματα 140, 146, για παράδειγμα υστεροβυζαντινής ξύλινης θύρας βλ. G. Véléniis, 'L'église Panagia Olympiotissa et la chapelle de Pammacaristos', *Zograf* 27 (1998-1999) 109.

⁹⁹⁴ Βλ. Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', 1368 και για φωτογραφία Σωτηρίου, *έ.α.* πίν.143α.

και αραβουργήματα στο κάτω τμήμα, τα οποία περικλείουν ρόδακες. Σχεδόν πανομοιότυπα με αυτά είναι τα θυρόφυλλα της εκκλησίας του Αρχαγγέλου Πεδουλά, τα οποία, σύμφωνα με τον Στυλιανού⁹⁹⁵, μεταφέρθηκαν εκεί από τον ναό του Αγίου Γεωργίου στον Πεδουλά. Ξυλόγλυπτα θυρόφυλλα των ναών Αγίου Βαρνάβα και Ιλαρίωνα Περιστερώνας έχουν δημοσιευτεί από τον Σωτηρίου⁹⁹⁶. Κοσμούνται από ανάγλυφο διάκοσμο, ο οποίος αντιγράφει μεταλλικό μεσαιωνικό πλέγμα με καρφιά. Τα θυρόφυλλα αυτά μάλλον ανάγονται στη μεσαιωνική περίοδο. Δυστυχώς τα αρχικά θυρόφυλλα από το Καθολικό της Παναγίας του Σίντη δεν έχουν διασωθεί. Εκείνα που υπήρχαν στον ναό πριν από τις εργασίες συντήρησης μάλλον ανήκουν στον 18ο η 19ο αι.· ήταν απλά, με εγχάρακτη αβαθή διακόσμηση, κατασκευασμένα από πλατιά τεμάχια σανίδων και ζυγούς στο πίσω τμήμα. Μέσα σε μικρό βαθύλωμα στο λίθινο ανώφλι και το κατώφλι στηριζόταν η ξύλινη προεξοχή των άνω και κάτω άκρων των θυροφύλλων, ώστε να μπορούν να περιστρέφονται. Το παράθυρο του Ιερού⁹⁹⁷ έκλεινε με όμοια ξύλινα φύλλα· υπήρχε ξύλινος μηχανισμός και ήταν διακοσμημένα με ανάγλυφα σταμπωτά, μικροσκοπικά ανθάκια. Ο πήγης (κατεβάτης) ήταν επίσης διακοσμημένος με ανάγλυφη σχοινόμορφη διακόσμηση.

Στασίδια (σκάμνοι) και άλλες ξυλόγλυπτες κατασκευές

Στο μικρό Καθολικό της εξαφανισμένης πλέον Μονής του Σταυρού του Αγιασμάτι στην Πλατανιστάσα (1494) βρίσκονται στασίδια με ξυλόγλυπτη διακόσμηση, η οποία ακολουθεί το πρότυπο των θυροφύλλων του ναού της Παναγίας Φορβιώτισσας Ασίνου (12ος αι.)⁹⁹⁸. Οι πλευρές καταλήγουν σε πολυγωνικό στύλο με ανάλογη επίστεψη. Αυτού του τύπου στύλοι υπάρχουν και στο τέμπλο του βυζαντινού ναού του Αγίου Ηρακλειδίου της Μονής Λαμπαδιστή

---

⁹⁹⁵ Σύμφωνα με τους Στυλιανού, *έ.α.* 1368, το 1950 τα θυρόφυλλα αυτά μεταφέρθηκαν από τον ναό του Αγίου Γεωργίου Πεδουλά στην εξωτερική είσοδο του ναού του Αρχαγγέλου στον ίδιο χωριό· βλ. *ARDAC* 1950, 9 και *ARDAC* 1977, εικ. 1, 2. Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', 1368. Για φωτογραφία βλ. Κάσδαγλης, *Κύπρος*, εικ.71.

⁹⁹⁶ Βλ. Σωτηρίου, *έ.α.* πίν.144β, Α. και Ι. Στυλιανού, *Περιστερώνα (Μόρφου)*, Λευκωσία² 1974, 9 και εικ. 2.

⁹⁹⁷ Βλ. ανωτ. σελ. 75.

⁹⁹⁸ Βλ. Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', 1369, εικ. 174.

στον Καλοπαναγιώτη. Οι Στυλιανού χρονολογούν τα στασίδια στην ίδια περίοδο με τον ναό, δηλαδή περίπου το 1500⁹⁹⁹. Στασίδια της ίδιας περιόδου, όπως αυτά στον ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Πεδουλά (1474) και στην Παναγία Χρυσοκουρδαλιώτισσα (16ο αι.), έχουν απλοποιημένη και αδιακόσμητη επιφάνεια. Μόνο τα πλαϊνά ερεισίχειρα καταλήγουν σε σχηματοποιημένες μορφές ζώων με λαϊκό ύφος, τα οποία φαίνεται ότι ακολουθούν ως πρότυπο δυτικά μοτίβα¹⁰⁰⁰. Σε στασίδια τα οποία βρίσκονταν στη Μονή Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη τα ερεισίχειρα επίσης φέρουν απλοποιημένη, επίπεδη, φυτική, διάτρητη διακόσμηση ενώ τρίτο τεμάχιο το οποίο ενώθηκε με τα άλλα σε μεταγενέστερη περίοδο, φέρει ανάγλυφη και διάτρητη διακόσμηση τυποποιημένων φύλλων ακάνθου¹⁰⁰¹. Σε παλαιότερη φωτογραφία, η οποία απεικονίζει το εσωτερικό του ναού της Παναγίας του Σίντη, φαίνονται ξυλόγλυπτα πλαϊνά στασιδιών (Φωτ. 29) τα οποία δεν διασώζονται, οπότε η ακριβής μελέτη της κατασκευής και διακόσμησής τους καθίσταται δύσκολη· παρ' όλα όμως τα προβλήματα μπορεί από τη φωτογραφία να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι ανήκουν στον φλογόμορφο ρυθμό της ιταλικής Αναγέννησης. Τα ερεισίχειρα, τα οποία στα παραπάνω παραδείγματα καταλήγουν σε σχηματοποιημένη μορφή ζώου, στο συγκεκριμένο παράδειγμα καταλήγουν σε ανεμιζόμενα φύλλα ακάνθου, παρόμοια με αυτά που κοσμούν τα βημόθυρα του τέμπλου¹⁰⁰².

Στον ναό των Αγίων Αναργύρων στο Φοινί είχε διασωθεί ξυλόγλυπτο κηροπήγιο, το οποίο ο Gunnis χρονολογεί στην ενετική περίοδο¹⁰⁰³. Αποτελείτο από έναν κορμό, του οποίου ο διάκοσμος παραλλάσσεται μεταξύ σχοινόμορφου κοσμήματος και ορθογώνιων κόμβων, στην κάθε πλευρά των οποίων υπάρχει ανάγλυφος ρόδακας. Η σταυρόσχημη βαριά βάση είναι μάλλον μεταγενέστερη αντικατάσταση της παλαιάς, η οποία πιθανόν είχε υποστεί φθορές (Φωτ. 154). Ένα άλλο παράδειγμα ξυλόγλυπτου κηροπηγίου υπήρχε στον ναό του Αγίου

---

⁹⁹⁹ *Αвт.* 1368.

¹⁰⁰⁰ *Αвт.* 1368, εικ.175, 176.

¹⁰⁰¹ Βλ. X. Χατζηχριστοδούλου, 'Κατάλογος εκθεμάτων', *Μητρόπολις Μόρφου*, 422-423.

¹⁰⁰² Βλ. ανωτ. σελ. 74.

¹⁰⁰³ Βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 384.

Ιωάννου Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη. Το βαθιά χαραγμένο κόσμημα μάλλον ακολουθεί το πρότυπο των ξυλόγλυπτων τέμπλων της περιόδου¹⁰⁰⁴.

Ενδιαφέρον παράδειγμα της πλούσιας παράδοσης της ξυλογλυπτικής της περιόδου παρουσιάζει και το ξυλόγλυπτο, επιχρυσωμένο αναλόγιο ανάγνωσης του ναού της Παναγίας Ελεούσας Γαλάτας με φυτικό διάκοσμο και ελικοειδείς απολήξεις¹⁰⁰⁵.

Οι ξυλόγλυπτοι κιλίβαντες, οι οποίοι στήριζαν μια εσωτερική προεξοχή ή μια βαριά ξύλινη δοκό ή κάποιο εκκλησιαστικό έπιπλο, όπως άμβωνα, είναι σπάνιοι λόγω της ευάλωτης φύσης του υλικού. Παραδείγματα σώζονται στον ναό της Παναγίας Χρυσοδηγήτριας (Bedestan)¹⁰⁰⁶ αλλά και στα μοναστηριακά κτίσματα της Μονής Αγίας Νάπας (Φωτ. 155)¹⁰⁰⁷. Οι κιλίβαντες αυτοί διακοσμούνται όπως και οι αντίστοιχοι λίθινοι με ελισσόμενους βλαστούς και άλλο φυτικό διάκοσμο.

Το τέμπλο

Τα εκκλησιαστικά τέμπλα αρχικά, κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, ήταν μαρμάρινα· αργότερα εμφανίστηκε ο τύπος των ζωγραφισμένων (συνήθως ξύλινων) και τέλος αυτός των ξυλόγλυπτων της περιόδου της Ενετοκρατίας, ο οποίος επικράτησε έως σήμερα.

Στην Κύπρο δεν διασώθηκαν *in situ* ολοκληρωμένα παραδείγματα μαρμάρινων τέμπλων ή κτιστών διαφραγμάτων στη θέση των τέμπλων, ανάλογων με αυτά που απαντώνται στον ελλαδικό χώρο¹⁰⁰⁸. Έχουν διασωθεί μόνο

---

¹⁰⁰⁴ Οι Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη, εικ. 226, το χρονολογούν μεταξύ των ετών 1513-1520· βλ. επίσης Χατζηχριστοδούλου, *έ.α.* 412-413.

¹⁰⁰⁵ Βλ. Στυλιανού, *έ.α.* εικ. 208.

¹⁰⁰⁶ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 142.

¹⁰⁰⁷ Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 323.

¹⁰⁰⁸ Γενικά για τα βυζαντινά τέμπλα βλ. L. Th. Bouras, λήμμα "Templon" *ODB* 3, 2023-2024 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία)· D.I.Pallas, 'Sur le probleme de l'evolution du templon en iconostase', *Actes du XVe Congrès International d' Etudes Byzantines, Athènes-Septembre 1976*, Athènes 1979, 367-371. Για την Κύπρο πρβλ. ο αυτός, 'L'ordonnance originale des objets culturels du monastere de Hagios Neophytos', *B' Κυπριολογικό Συνέδριο*, 529-537. Για λίθινα ή μαρμάρινα τέμπλα της περιόδου που εξετάζουμε στον ελλαδικό χώρο βλ. παραδείγματα στην ενετοκρατούμενη Κρήτη, στον ναό του Αγίου Γεωργίου στην Αγία Τριάδα Πυργιώτισσας και στον Γεώργιο κοντά στη Βουτουφού Μπελβεντέρε, όπου το

θραύσματα παλαιοχριστιανικών τέμπλων, στα οποία ο φυτικός διάκοσμος διαφοροποιείται τεχνοτροπικά μέσα στους αιώνες. Τεμάχιο παλαιοχριστιανικού τέμπλου βρέθηκε κατά την ανασκαφή της Βασιλικής Ασωμάτων Αφέντρικας στο Ριζοκάρπασσο, και είναι διακοσμημένο με επιπεδόγλυφη περιπλοκάδα¹⁰⁰⁹. Άλλα θραύσματα βρέθηκαν στη Βασιλική Αγίας Βαρβάρας Αμαθούντας (τεμάχιο μαρμάρινου τέμπλου με Χριστόγραμμα)¹⁰¹⁰, στο τέμπλο του Καθολικού της Μονής Αχειροποιήτου κάτω από την εικόνα του Χριστού (Φωτ. 156)¹⁰¹¹, στη Μονή Ιερέων¹⁰¹², στη Βασιλική Καμπανόπετρας¹⁰¹³ κ.α.

Το παλαιότερο βυζαντινό τέμπλο είναι αυτό της Εγκλείστρας του Αγίου Νεοφύτου (τέλη του 12ου αι.). Αποτελείται από τέσσερις ξύλινους στυλίσκους που φέρουν μια επίσης ξύλινη δοκό ως επιστύλιο. Τα θωράκια είναι λίθινες πλάκες με ζωγραφιστό διάκοσμο¹⁰¹⁴. Χρονολογικά ακολουθούν τα λείψανα που

τέμπλο είναι κτιστό, ενώ στον Άγ. Ιωάννη τον Ευαγγελιστή στις Μαργαρίτες Ρεθύμνου και στον Άγιο Δημήτριο στο Καταλιόνε στη Σητεία όπου το τέμπλο είναι πέτρινο: Gerola, *Βενετικά μνημεία*, εικ. 387, 348 σημ. 603, 348 σημ. 604 αντίστοιχα και γενικά Α. Γουλάκη-Βουτηρά-Γ. Καραδέδος, Γ. Λάββας, *Η εκκλησιαστική μαρμαρογλυπτική στις Κυκλάδες από τον 16^ο ως τον 20^ο αιώνα*, Αθήνα 1996. Για τα ξυλόγλυπτα τέμπλα της Κρήτης βλ. Μ. Καζανάκη, 'Εκκλησιαστική ξυλόγλυπτική στο Χάνδακα το 17^ο αιώνα. Νοταριακά έγγραφα (1606-1642)', *Θησαυρίσματα* 11 (1974) 251-283, Μ. Chatzidakis, 'L' évolution de l' icone aux 11e -13e siècles et la transformation du templon', *Actes du XVe Congrès International d' Etudes Byzantines, Athènes-Septembre 1976*, Athènes 1979, 333-367. Κτιστά τέμπλα είναι συνήθη και στην Παληαχώρα της Αίγινας· βλ. Μουτσόπουλος, *Η Παληαχώρα της Αίγινας*, (έ.α. σημ. 393) 183. Στη Ζάκυνθο υπάρχουν δύο τουλάχιστον παραδείγματα λίθινων λαξευτών τέμπλων στην Παναγία Σκορπιώτισσα και στον Άγ. Θεοδόσιο στις Βολίμες, παράλο που στην πλειοψηφία τους τα τέμπλα είναι ξύλινα· βλ. Ζήβας, *Αρχιτεκτονική Ζακύνθου*, 122-130· για την Κέρκυρα πρβλ. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, *Αρχιτεκτονική Κέρκυρας*, 254 εξ. σποραδικά, Triantaphyllopoulos, *Wandmalerei*, I, σποραδικά· στη Λευκάδα το τέμπλο σε μικρά παρεκκλήσια και ναούς μερικές φορές είναι κτιστό· βλ. Ροντογιάννης, *Λευκάδα*, 15· για τα κτιστά παραδείγματα στην Κεφαλονιά βλ. Μοσχόπουλος, 'Για την εκκλησιαστική τέχνη στην Κεφαλονιά', *Κεφαλονιά*, Γ', εικ. 71, 220, 227-230, 232.

¹⁰⁰⁹ Βλ. Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1964*, 13.

¹⁰¹⁰ Βλ. ARDAC 1975, 36.

¹⁰¹¹ Για γενική βιβλιογραφία σχετικά με τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 84.

¹⁰¹² Βλ. Σωτηρίου, *Μνημεία*, πίν. 137α.

¹⁰¹³ Βλ. Roux, *Salamine de Chypre XV: La Basilique de la Campanopétra*, (έ.α.σημ. 39) 270-274.

¹⁰¹⁴ Βλ. Mango-Hawkins, 'St. Neophytos', 160-162, D. I. Pallas, 'L'ordonnance originale des objets culturels du monastere de Hagios Neophytos', *Β' Κυπριολογικό Συνέδριο*, 529-221

βρέθηκαν στον ναό του Αγίου Ηρακλειδίου στο Καθολικό της Μονής Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη (13^{ος}-14^{ος} αι.)¹⁰¹⁵, τα τέμπλα των ναών Αγίου Μάμα στον Λουβαρά (1455)¹⁰¹⁶ και Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Πεδουλά (1475)¹⁰¹⁷ καθώς και τα δύο τέμπλα του Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι στην Πλατανιστάσα (1494)¹⁰¹⁸, τα οποία αποτελούνται από πολυγωνικούς στύλους με γραπτή διακόσμηση, οι οποίοι στηρίζουν κοσμήτη με γλυπτό κυματιστό διάκοσμο· οι κιονίσκοι του αρχικού τέμπλου καλύπτονται από μεταγενέστερο επίχρυσο τέμπλο περίπου του 1673. Ανάλογο παράδειγμα αποτελεί και το αρχικό ξύλινο τέμπλο του Σωτήρος Παλαιχωρίου του 16ου αι., το οποίο είναι καλυμμένο από μεταγενέστερο ξυλόγλυπτο του 1702¹⁰¹⁹. Τα ξυλόγλυπτα επιχρυσωμένα τέμπλα εμφανίζονται γύρω στο 1500· αυτά με τον γραπτό διάκοσμο εξακολουθούν να εμφανίζονται και τον 16ο αι. (π.χ. το 1520 στην Παναγία Θεοτόκου Κακοπετριάς)¹⁰²⁰.

Κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας τα εικονοστάσια αρχίζουν να παίρνουν τη ξυλόγλυπτη επιχρυσωμένη μορφή, η οποία επικρατεί έως σήμερα. Η νέα τεχνική με τον πλούσιο διάκοσμο γίνεται τμήμα της καλλιτεχνικής παράδοσης του νησιού, ενώ τα νεώτερα τέμπλα αρχίζουν να αντικαθιστούν παλαιότερα, όπως συνέβηκε στους ναούς της Παναγίας Μουτουλλά (1280), Παναγίας του Άρακα στα Λαγουδερά (12ο αι.), Βαρνάβα και Ιλαρίωνος Περιστερώνας (12ου αι.), Αγίου Ιωάννου Λαμπαδιστή Καλοπαναγιώτη (12ου αι.) κ.α.

537.

¹⁰¹⁵ Βλ. Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', 1363-1364.

¹⁰¹⁶ *Αвт.* 1365.

¹⁰¹⁷ Βλ. Σωτηρίου, *Μνημεία*, πίν. 147β, 148, Στυλιανού, *έ.α.* 1365-1366, εικ.161, Jeffery, *Monuments*, 289. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 486.

¹⁰¹⁸ Βλ. Στυλιανού, *έ.α.* 1366-1367.

¹⁰¹⁹ *Αвт.* 1367.

¹⁰²⁰ *Αвт.* 1367.

Διάταξη εικόνων / Θωράκια. Η διάταξη των εικόνων στο τέμπλο ακολουθεί τη γνωστή καθιερωμένη μορφή: Οι δεσποτικές εικόνες τοποθετούνται επάνω από τα ξύλινα θωράκια του κάτω τμήματος του τέμπλου, τα οποία συνήθως φέρουν ζωγραφιστό διάκοσμο. Επάνω από αυτές συνήθως τοποθετούνταν οι εικόνες του Δωδεκαόρτου, επιστεφόμενες με τοξοστοιχία αχιβαδοειδούς μορφής και επάνω από αυτές οι εικόνες της Μεγάλης Δέησης, με επιστέγασμα ξυλόγλυπτη ζώνη από ανεμιζόμενα ακανθόφυλλα. Στην κορυφή, στερεωμένα στον τελευταίο οριζόντιο κοσμήτη, τοποθετούνται τα λεγόμενα *λυπηρά*: ο Εσταυρωμένος, η Θεοτόκος και ο Ιωάννης. Οι λεπτομέρειες στην επιμέρους διάταξη των εικόνων είναι δυνατόν να διαφέρουν (λ.χ. θέση των δεσποτικών εικόνων, τη διάταξη εικόνων και της επίστεψης του τέμπλου στα πλάγια κλίτη κλπ.). Τα θωράκια συνήθως αποτελούντο από σανίδες, οι οποίες συχνά έφεραν ζωγραφικό διάκοσμο, ο οποίος ακολουθεί το πρότυπο των υφαντών της Βενετίας¹⁰²¹. είναι δυνατόν, επίσης, να φέρουν επιχρυσωμένη ξυλόγλυπτη διακόσμηση ανάλογη με αυτήν του υπόλοιπου τέμπλου¹⁰²². Στην Παναγία του Κάμπου στη Χοιροκοιτία βρίσκεται στερεωμένο μεταξύ του τελευταίου νότιου κιονίσκου του τέμπλου και της τοιχοποιίας ένα τετράγωνο τεμάχιο, το οποίο πιθανόν προέρχεται από βάση ξυλόγλυπτου τέμπλου. Η ανάγλυφη διακόσμηση, η οποία αποτελείται από ένα κεντρικό κύκλο στεφανωμένο από μικρότερους ρόδακες και άνθη με φύλλα, είναι επιχρυσωμένη και προεξέχει του επιχρωματισμένου κυανού *κάμπου*. Ένα αλυσιδωτό και ένα οδοντωτό γείσο περιβάλλουν το τετράγωνο σχήμα (Φωτ. 110)¹⁰²³. Στο Καθολικό της Μονής Αχειροποιήτου το τέμπλο αποτελείται από συναρμολογημένα τεμάχια διαφόρων περιόδων. Μέλη του παλαιοχριστιανικού μαρμάρινου τέμπλου με κίονες και

---

¹⁰²¹ *Αυτ.* 1376.

¹⁰²² Στα κρητικά παραδείγματα του 15^{ου} αι. τα θωράκια της βάσης αποτελούντο από απλά σανιδώματα, στοιχείο το οποίο εξακολουθεί να εμφανίζεται και κατά τον 17^ο αι. στα τέμπλα της Πάτμου, τα οποία μένουν αδιακόσμητα ή φέρουν γραπτό διάκοσμο· βλ. Ε. Τσαπαρλής, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα Ηπείρου 17^{ου}-ά ημίσεως 18^{ου} αι-πρότυπα ξυλόγλυπτα*, Αθήνα 1980, 19, 22.

¹⁰²³ Άλλα δύο επιχρυσωμένα τεμάχια από τα επιστύλια του ξυλόγλυπτου τέμπλου βρίσκονται στερεωμένα στους κιονίσκους του τέμπλου. Τα τεμάχια αυτά φαίνεται ότι ανήκουν σε άλλη εκκλησία μεγαλύτερων διαστάσεων και πιθανόν μεταφέρθηκαν εκεί για προστασία. Τα τεμάχια αυτά είναι αδημοσίευτα.

κορινθιακά κιονόκρανα συνδυάζονται με νεώτερα μέλη ξυλόγλυπτου επιχρυσωμένου τέμπλου, μάλλον σύγχρονου της επέκτασης του ναού του 15ου-16ου αι.¹⁰²⁴. το ξύλινο θωράκιο φέρει ζωγραφισμένο στο κέντρο ένα τετράγωνο με ρομβοειδή διάκοσμο, και περιβάλλεται από ζωγραφισμένο διάκοσμο, ο οποίος ακολουθεί το πρότυπο του επιχρυσωμένου ξυλόγλυπτου διακόσμου του κοσμήτη με τις ελισσόμενες κληματίδες (Φωτ. 156).

Τα μαρμάρινα θωράκια στο τέμπλο του Καθολικού της Μονής Αγίου Μάμαντος Μόρφου αποτελούν έναν ενδιαφέροντα συνδυασμό γλυπτού και ζωγραφιστού διακόσμου. Πλαισιώνονται από πλούσιο γλυπτό φυτικό διάκοσμο, ο οποίος πιθανόν ήταν επιχρυσωμένος, ενώ στο κέντρο υπάρχουν ζωγραφισμένα σε χρυσό χρωματισμό ενετικά οικόσημα (Φωτ. 157)¹⁰²⁵.

Επιστύλια. Ανάμεσα στις ζώνες των εικονισμάτων βρίσκονται τα επιστύλια, τα οποία αρχικά είχαν μορφή αχιβαδοειδούς ζώνης, όπως στην Αγία Παρασκευή στη Γαλάτα (περίπου 1500)¹⁰²⁶. Αργότερα, το Δωδεκάορτο επιστεφόταν με ζώνη από φύλλα κυματιζόμενης άκανθας, όπως στο τέμπλο του Αγίου Ιωάννη Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη, που πιθανόν κατασκευάστηκε γύρω στο 1513-1520¹⁰²⁷. Κατά τα μέσα του 16ου αι. έχει καθιερωθεί ο αριθμός των τριών επιστυλίων, ιδιαίτερα στους μεγάλους ναούς, με το πρώτο χαμηλότερο επιστύλιο διακοσμημένο με ελισσόμενες κληματίδες, το δεύτερο με τοξοστοιχία μορφής αχιβάδος και το τρίτο στην κορυφή με ανεμιζόμενα ακανθόφυλλα. Τέτοιου είδους επιστύλια απαντώνται στο τέμπλο του Αγίου Σάββα της Καρόνος (1533) (Φωτ. 158)¹⁰²⁸, στο Καθολικό του Αγίου Νεοφύτου (1544)¹⁰²⁹, στην Παναγία Καθολική στο Πελένδρι (μέσα του 16ου αι.)¹⁰³⁰, στην Παναγία

---

¹⁰²⁴ Βλ. Francis, *Churches*, 17.

¹⁰²⁵ Βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 349, X. Κούρρης, 'Άγιος Μάμας ο μεγάλος άγιος της Μόρφου', *Μητρόπολις Μόρφου*, 235.

¹⁰²⁶ Βλ. Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', 1378, εικ.182-183.

¹⁰²⁷ *Αвт.* 1385, εικ. 216-217, 244, 245.

¹⁰²⁸ Προσωπική αυτοψία. Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 262.

¹⁰²⁹ Βλ. Στυλιανού, *έ.α.* 1387.

¹⁰³⁰ *Αвт.* 1391.

Χρυσοκουρδαλιώτισσα (τρίτο τέταρτο του 16ου αι.)¹⁰³¹ και στην Παναγία του Σίντη (Φωτ. 30, 31, 32)¹⁰³². Αναλυτικότερα, το τέμπλο του Καθολικού του Αγίου Νεοφύτου στο πρώτο επιστύλιο παρουσιάζει ελισσόμενες κληματίδες να βγαίνουν από κεντρική τρίφυλλη άκανθο, με αντίθετη κατεύθυνση δημιουργώντας μια αντίρροπη κίνηση, και να καταλήγουν σε σταφύλια και κυρτά κουκουνάρια.¹⁰³³ Παρόμοια σύνθεση με τα πουλιά να ραμφίζουν τα τσαμπιά από σταφύλι παρουσιάζει και το επιστύλιο των δεσποτικών εικόνων του Σίντη, με βασική διαφορά τη χρήση της μορφής των τυποποιημένων δελφινιών στο κέντρο του επιστυλίου στον Σίντη. Το δεύτερο επιστύλιο στον Άγιο Νεόφυτο¹⁰³⁴ παρουσιάζει σχεδόν πανομοιότυπη μορφή με αυτό στον Σίντη, παρόλο που δεν παρουσιάζεται στο πρώτο παράδειγμα η εναλλαγή των χρωμάτων στα σχηματικά τρίγωνα τα οποία δημιουργούνται ανάμεσα στις αχιβάδες. Το τελευταίο επιστύλιο είναι επίσης σχεδόν πανομοιότυπο με αυτό του Σίντη (Φωτ. 32). Στην Παναγία Καθολική Πελενδρίου το πρώτο επιστύλιο παρουσιάζει πολλά κοινά στοιχεία με αυτό της Παναγίας του Σίντη, όπως τις μορφές των τυποποιημένων δελφινιών στο κέντρο και τη συνέχισή τους με τις όμοιες κληματίδες με σταφύλια και πουλιά¹⁰³⁵. Η τοξοστοιχία των οστρακόμορφων αχιβάδων είναι κοινό στοιχείο σε όλα τα τέμπλα αλλά στο συγκεκριμένο παράδειγμα το τριγωνικό κενό ανάμεσα στα αετώματα συμπληρώνεται με κάπως ισχνότερη μορφή τρίφυλλων ακανθόφυλλων¹⁰³⁶. Το επιστύλιο της Δέησης έχει κοινά χαρακτηριστικά τόσο με αυτό του Σίντη¹⁰³⁷ όσο και αυτό του Αγίου Νεοφύτου κ.α.

Στον ναό της Παναγίας Χρυσοκουρδαλιώτισσας απαντώνται τα πιο παρεμφερή ως προς τον διάκοσμο επιστύλια με αυτά του Σίντη. Όπως και στο τέμπλο της Παναγίας Καθολικής, έτσι και σε αυτά εμφανίζεται η τυποποιημένη

---

¹⁰³¹ *Αвт.* 1394.

¹⁰³² *Βλ.* ανωτ. σελ. 72-74.

¹⁰³³ *Στυλιανού, έ.α.* εικ. 227.

¹⁰³⁴ *Αвт.* εικ. 227, 232.

¹⁰³⁵ *Βλ.* *Στυλιανού, έ.α.* εικ. 240.

¹⁰³⁶ *Αвт.* εικ. 242, 241.

¹⁰³⁷ *Βλ.* ανωτ. σελ. 74.

μορφή των δελφινιών στο κέντρο του πρώτου επιστυλίου¹⁰³⁸. Η μορφή των ακανθόφυλλων ανάμεσα στα τριγωνικά αετώματα στο δεύτερο επιστύλιο¹⁰³⁹ είναι πανομοιότυπη με αυτή του Σίντη, όπως και το τελευταίο επιστύλιο της Δέησης. Τα επιστύλια της Παναγίας του Σίντη από τεχνοτροπική άποψη, σύμφωνα και με τα παραπάνω παραδείγματα, υποδηλώνουν ως πιθανή περίοδο κατασκευής τους τον 16ο αι.¹⁰⁴⁰

Βημόθυρα. Τα βημόθυρα αυτής της περιόδου ήσαν, όπως και τα παλαιότερα, ξυλόγλυπτα με ζωγραφικό διάκοσμο. Αρχικά η μορφή τους ήταν απλούστερη με λιτή βυζαντινή τοξοειδή απόληξη¹⁰⁴¹, ενώ αργότερα, περίπου το δεύτερο ήμισυ του 16ου αι. η ξυλογλυπτική τους διακόσμηση ακολουθεί τις τάσεις της αναγεννησιακής τέχνης με γοθθικίζοντα στοιχεία οξυκόρυφων επιστέψεων, ανεμιζόμενων φύλλων στο άνω τμήμα και τοξοστοιχίες με οξυκόρυφα αετώματα.

Τα δύο βημόθυρα που υπάρχουν στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής στη Γαλάτα χρονολογούνται το έτος 1500, και έχουν γοθθική απόληξη με διπλή κύρτωση πλαισιωμένη από ελεύθερο ελικωτό φυτικό διάκοσμο¹⁰⁴². Οι βλαστοί, παρόλο που είναι ανεξάρτητοι από το υπόλοιπο ξυλόγλυπτο, φανερώνουν μια συγκρατημένη, απλοϊκή τεχνοτροπία. Αντίθετα, βημόθυρο το οποίο φυλάσσεται στον ναό Αγίων Βαρνάβα και Ιλαρίωνα στην Περιστερώνα (Μόρφου) και χρονολογείται στις αρχές του 16ου αι. υποδεικνύει την εξέλιξη του τμήματος αυτού των ξυλόγλυπτων τέμπλων κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας¹⁰⁴³. Τα

---

¹⁰³⁸ Βλ. Στυλιανού, *έ.α.* εικ. 247, 248.

¹⁰³⁹ *Αυτ.* εικ. 247, 251, 252, 253.

¹⁰⁴⁰ Εφόσον συγκριτικά μοιάζουν με αυτά της Χρυσοκουρδαλιώτισσας του τρίτου τετάρτου του 16^{ου} αι., τότε πιθανόν του Σίντη ανάγονται στα τέλη του αιώνα αυτού· πρβλ. και Στυλιανού, 'Σίντη', 40, Ι. Δ. Βαραλής, 'Σχόλιο σε μικρογραφία του κώδικα αρ. 11 στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων', *RDAC* 1998, 236 σημ. 13 ο οποίος το τοποθετεί χρονολογικά στον 16^ο αι.

¹⁰⁴¹ Τοξωτή απόληξη παρουσιάζεται στα βημόθυρα των αρχών του 16^{ου} αι., στον ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο χωριό Χόλη· βλ. Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', 1376, εικ. 180. Παλαιότερα παραδείγματα δεν φαίνεται να έχουν επιβιώσει (για παράδειγμα στο τέμπλο του ναού Μουτουλλά).

¹⁰⁴² Βλ. Στυλιανού, *έ.α.* 1377-1378, εικ. 216, 217.

¹⁰⁴³ Το βημόθυρο αυτό πιθανόν μεταφέρθηκε εκεί από άλλο παρεκκλήσι το οποίο

ελικοειδή ακανθόφυλλα που πλαισιώνουν το άνω τμήμα των βημοθύρων αναδεικνύουν μια νέα ευκαμψία και κίνηση, με πλήρη ανεξαρτησία από το παλαιότερο γοτθικό πλαίσιο τους, σε αντίθεση με την στατικότητα που παρατηρείτο στα διακοσμητικά φύλλα λίγα χρόνια πιο πριν.

Κατά τα μέσα και το τρίτο τέταρτο του 16ου αι. η απόληξη των βημοθύρων παίρνει πιο οξυκόρυφη μορφή και τα φύλλα στον περίγυρο, σε μερικές περιπτώσεις, ελευθερώνονται αποκτώντας το καθένα δική του μορφή, όπως συμβαίνει στα τέμπλα των ναών Αγίου Σάββα της Καρόνος (πιθανόν το 1533) με την ανοικοδόμηση του ναού¹⁰⁴⁴, της Παναγίας Καθολικής στο Πελένδρι (μέσα του 16ου αι.)¹⁰⁴⁵, της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Κούρδαλι (τρίτο τέταρτο του 16ου αι.)¹⁰⁴⁶ και της Παναγίας του Σίντη (τέλη του 16ου αι.). Η ζώνη του κάτω τμήματος σε όλες τις περιπτώσεις χωρίζεται σε διπλή τοξοστοιχία κάτω από οξυκόρυφο αέτωμα· στην περίπτωση του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Κούρδαλι κάτω από το αέτωμα βρίσκεται οστρακόμορφη αχιβάδα. Δυστυχώς η καταστροφή της εικονογράφησης των βημοθύρων του ναού της Παναγίας του Σίντη δεν επιτρέπει τη χρονολόγησή τους με βάση τον ζωγραφικό διάκοσμό της.

Υπέρθυρα. Τα περισσότερα υπέρθυρα των ξυλόγλυπτων τέμπλων, τόσο στην Κύπρο όσο και στα Δωδεκάνησα, σχηματίζουν ημικυκλικό τόξο το οποίο ακολουθεί μεν τη βυζαντινή παράδοση, αλλά, συγχρόνως δέχεται, ως προς τη διακόσμηση, την επίδραση των δυτικών ρυθμών. Στην αρχή το υπέρθυρο διακοσμείται με ταινία από μικρές σφαίρες, ενώ αργότερα η διακόσμηση γίνεται τρισδιάστατη και παίρνει τη μορφή διάτρητου κοσμήματος με εντόνως γοτθικά σχέδια, τα οποία μοιάζουν με κροσσωτή διακόσμηση υφασμάτων. Η κροσσωτή

κατεδαφίστηκε· βλ. Στυλιανού, *έ.α.* 1383, 1376, οι ίδιοι, *Περιστερώνα (Μόρφου)*, (έ.α. σημ. 996) 9 και εικ. 5, Γ. Φιλοθέου, 'Κατάλογος εκθεμάτων', *Μητρόπολις Μόρφου*, 406-407. Ο Francis, *Churches*, 16 το 1949 ίσως έχοντας δει τα βημόθυρα αυτά, περιγράφει το τέμπλο της εκκλησίας των Αγίων Βαρνάβα και Ιλαρίωνος, ως ενετικό με χρονολογία 1549. Για περιγραφή της τεχντροπίας των κυπριακών βημοθύρων βλ. Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου: Ζητήματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα 1977, 88 εξ. και πιν. 98, αρ. 38, Βαραλής, *έ.α.* 236-238.

¹⁰⁴⁴ Βλ. Κυριαζής, *Μοναστήρια*, 97. Ο ναός ανοικοδομήθηκε το 1533 και ανακαινίστηκε το 1742 σύμφωνα με επιγραφή στο υπέρθυρο της δυτικής εισόδου του ναού, αλλά το τέμπλο, τεχνοτροπικά, ανήκει στην πρώτη ανοικοδόμηση, του 1533 (ανωτ. σημ. 262).

¹⁰⁴⁵ Βλ. Στυλιανού, *έ.α.* εικ. 238.

¹⁰⁴⁶ *Αυτ.* εικ. 249.

διακόσμηση του υπερθύρου είναι καθαρά δυτικό διακοσμητικό στοιχείο, το οποίο απαντάται στην Κρήτη (π.χ. στο τέμπλο του Αγίου Νικήτα στα Λούκια Μονοφατσίου)¹⁰⁴⁷ αλλά και στην Κύπρο, π.χ. στο τέμπλο της Παναγίας Αμασγού στο Μονάγρι¹⁰⁴⁸, στον Άγιο Ευστάθιο στο Κολόσσι (15ου αι.)¹⁰⁴⁹, στον ναό της Παναγίας Χρυσοκουρδαλιώτισσας στο Κούρδαλι (τρίτο τέταρτο του 16ου αι.)¹⁰⁵⁰, στο Καθολικό της Μονής Αγίου Μάμαντος Μόρφου (Φωτ. 157)¹⁰⁵¹, και Μονής Αχειροποιήτου (Φωτ. 156)¹⁰⁵², Μονής Παναγίας Αρεδιού (τέμπλο του 17ου αι.) (Φωτ. 159)¹⁰⁵³, Μονής Αγίου Σάββα Καρόνος (Φωτ. 158) και ναού Παναγίας Χρυσελεύσας στην Έμπα (τέμπλο του 18ου αι.)¹⁰⁵⁴. Αργότερα στην Κύπρο παρατηρείται ιδιαίτερη προτίμηση στο τρίλοβο υπέρθυρο. Ο τρίλοβος σχηματισμός εμφανίζεται και ως διάκοσμος στις δεσποτικές εικόνες, όπως και ο υστερογοθτικός και ο ενετικός δίλοβος στα Δωδεκάνησα¹⁰⁵⁵.

Μοτίβα. Ο περιορισμένος χώρος του νησιού, μέσα στον οποίο κινούνται τα ξυλογλυπτικά συνεργεία, συνετέλεσε επίσης στη διάδοση διακοσμητικών στοιχείων από τόπο σε τόπο και από αιώνα σε αιώνα. Το συχνό διακοσμητικό θέμα των αγγείων ή ανθοδοχείων από τα οποία αναδύονται κλαδιά, παρατηρείται από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, ενώ αργότερα διαδίδεται και ανάμεσα στους τεχνίτες της Δύσης¹⁰⁵⁶, οι οποίοι ακολουθούν το πρότυπό του τόσο στη

¹⁰⁴⁷ Βλ. Gerola, *Monumenti Veneti*, II, εικ. 389-390.

¹⁰⁴⁸ Το τέμπλο χρονολογείται στον 17^ο αι.· βλ. *ARDAC* 1986, 21. Για τη μονή γενικά βλ. σημ. 419.

¹⁰⁴⁹ Βλ. Σωτηρίου, *έ.α.* πίν. 42β.

¹⁰⁵⁰ Βλ. Στυλιανού, *έ.α.* εικ. 250.

¹⁰⁵¹ Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 68.

¹⁰⁵² Το ημικυκλικό υπέρθυρο στεφανώνεται από γοθτικό οξυκόρυφο τριγωνικό αέτωμα.

¹⁰⁵³ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 449.

¹⁰⁵⁴ Βλ. Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', εικ. 256-257.

¹⁰⁵⁵ Βλ. Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Δωδεκανήσου μέχρι το 1700*, (έ.α. σημ. 291) 137

¹⁰⁵⁶ Αρχιτέκτονες και ξυλογλύπτες της Αναγέννησης συχνά επισκέπτονταν και μελετούσαν τα αρχαία μνημεία της Ρώμης από τα οποία δανείζονταν συχνά διακοσμητικά στοιχεία, κ.α. Βλ. J.S. Byrne, *Renaissance ornament prints and drawings*, (έ.α. σημ. 928) 116.

ξυλογλυπτική όσο και στην αρχιτεκτονική διακόσμηση¹⁰⁵⁷. Με την κατάληψη χώρων της Ανατολής από Λατίνους, ο τύπος αυτός επανεισάγεται στον αρχικό χώρο, όπως για παράδειγμα στην Κρήτη και την Κύπρο, απ' όπου διαδίδεται και σε άλλους χώρους του ελλαδικού κόσμου. Το παλαιότερο παράδειγμα εμφάνισής του στον ελλαδικό χώρο παρατηρείται σε ξυλόγλυπτο τέμπλο στον Άγιο Φανούριο Βαλσαμονέρου της Κρήτης· από την περιοχή αυτή η τεχνοτροπία πιθανόν διαδόθηκε και στα Δωδεκάνησα¹⁰⁵⁸. Στην Κύπρο απαντάται στους κιονίσκους των τέμπλων του Αγίου Σωζόμενου Γαλάτας, υπό μορφή στάμνας (16ος αι.), της Παναγίας Ελεούσας Γαλάτας (1502), του Καθολικού της Μονής Αγίου Νεοφύτου (1544) κ.α.¹⁰⁵⁹

Ένα άλλο μοτίβο, το οποίο επικράτησε από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια είναι αυτό του στρεπτού κίονα¹⁰⁶⁰. Στα ξυλόγλυπτα τέμπλα εμφανίζεται κυρίως στον πήχη του βημοθύρου ή ως διαχωριστικό στο πλαίσιο των εικόνων του τέμπλου ή στο επιστύλιο για να διαχωρίζει οριζόντια τις εικόνες, ενώ σπανιότερα εμφανίζεται ανάμεσα στις δεσποτικές εικόνες και στα θωράκια του τέμπλου (κυρίως στον ελλαδικό χώρο). Μπορεί ακόμη να αποτελεί τμήμα της γραπτής διακόσμησης του τέμπλου¹⁰⁶¹, παρόλο που στα περισσότερα παραδείγματα αποτελεί τμήμα του γλυπτού διακόσμου. Στα Δωδεκάνησα εμφανίζεται στα τέμπλα του 15ου-16ου αι., όπως στην Αγία Τριάδα της Ελεημονήτριας στην Πάτμο, στη Ζωοδόχο Πηγή, στους Αγίους Απόστολους του Νικηφόρου στην Πάτμο και στον Άγιο Φιλήμονα Ρόδου¹⁰⁶². Κατά τον 18ο αι. εμφανίζεται ευρύτατα ως αποτέλεσμα της διείσδυσης του μπαρόκ¹⁰⁶³ όπως και στις

---

¹⁰⁵⁷ Βλ. Τσαπαρλής, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα Ηπείρου*, (έ.α. σημ. 1022) 108, Speltz, *Ornament*, πιν. 60 σχ. 1, 4, *Byznc*, έ.α 51-59.

¹⁰⁵⁸ Βλ. Κουτελάκης, έ.α. 133.

¹⁰⁵⁹ Βλ. Στυλιανού, έ.α. εικ. 192, εικ. 213, εικ. 228.

¹⁰⁶⁰ Βλ. Speltz, έ.α. πιν.67 σχ. 1.

¹⁰⁶¹ Βλ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου: Ζητήματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, έ.α. 35.

¹⁰⁶² Βλ. Κουτελάκης, έ.α. 134-135.

¹⁰⁶³ Παράδειγμα αποτελεί ο κίονας του τέμπλου του Καθολικού της Μονής Αγίας Παρασκευής Ταφίου· βλ. Μοσχόπουλος, *Κεφαλονιά, Β'*, εικ. 221, 223 καθώς και τους στρεπτούς κίονες στο τέμπλο της κατεστραμμένης Νέας Μητρόπολης Ζακύνθου, βλ. Ν.Α.

τουρκοκρατούμενες περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας (με έναν συνδυασμό του τύπου αυτού με το λεγόμενο Τουρκομπαρόκ των Βαλκανίων)¹⁰⁶⁴. Στην Κύπρο παρατηρείται ακόμη ευρύτερη διάδοσή του, στα ίδια σημεία του τέμπλου όπως και στην Ελλάδα: απαντάται στα βημόθυρα του ναού του Αρχαγγέλου στη Χόλη (16ου αι.), στην Αγία Παρασκευή Γαλάτας (1500), στον Άγιο Ιωάννη Λαμπαδιστή Καλοπαναγιώτη (1513-1520), στον Άγιο Μάμα Μόρφου και, ως διαχωριστικό των εικόνων του δωδεκαόρτου, στο τέμπλο του Αγίου Σωζόμενου Γαλάτας (1513) κ.α.¹⁰⁶⁵. Στο Καθολικό της Παναγίας του Σίντη παρατηρείται στους κιονίσκους των βημοθύρων που διαχωρίζουν τις εικόνες των αγίων (Φωτ. 29).

Η πιο συνήθης διακόσμηση είναι αυτή των σαρκωδών ακανθόφυλλων, της κληματίδας, της άκανθας και της αχιβάδας, στοιχείων κοινών από την παλαιοχριστιανική περίοδο.¹⁰⁶⁶ Τα θέματα των ακανθόφυλλων και των αχιβάδων απαντώνται τόσο στη ξυλογλυπτική όσο και στην εικονογραφία και την αρχιτεκτονική λιθογλυπτική, υποδεικνύοντας την αλληλεπίδραση αλλά και την αλληλεξάρτηση των μοτίβων μεταξύ των τριών τεχνικών¹⁰⁶⁷. Η χρήση του μοτίβου της αχιβάδας και της ακάνθου απαντάται σε όλα σχεδόν τα τέμπλα της

Βαρβιάνη, *Η Ζάκυνθος*, Αθήναι 1977, 79.

¹⁰⁶⁴ Βλ. Τσαπαρλής, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα Ηπείρου*, έ.α. 113-114.

¹⁰⁶⁵ Βλ. Στυλιανού, έ.α. εικ. 192 και εικ. 180, 185, 190, 220.

¹⁰⁶⁶ Βλ. λ.χ. για τη μορφή της κληματίδος με τα παρεμβαλλόμενα πτηνά που απαντάται ήδη στον θρόνο του Μαξιμιανού της Ραβέννας του 6ου αι. Κ. Δ. Καλοκύρης, 'Εξέχοντα μεταβυζαντινά τέμπλα του Αγίου Όρους', *Μελετήματα χριστιανικής ορθοδόξου αρχαιολογίας και τέχνης*, Θεσσαλονίκη 1980, 179, Speltz, έ.α. πιν. 58 σχ. 1, 2, πίν. 65 σχ. 1, 4, πίν. 66 σχ. 11.

¹⁰⁶⁷ Τη μορφή των ανεμιζόμενων ακανθόφυλλων χρησιμοποιούν και οι αγιογράφοι της περιόδου στη διακόσμηση εικόνων. Χρήση του διακοσμητικού αυτού στοιχείου βλέπουμε στο φωτοστέφανο του Χριστού στο Λουβαρά από τον αγιογράφο Φ. Γουλ όπως επίσης και στο φωτοστέφανο απεικόνισης της Παναγίας Αντιοχείτισσας στο Κοιλάνι τέλους του 15ου αρχών του 16ου αι. βλ. S. Sophocleous, *Icons of Cyprus 7th-20th c.*, Nicosia 1994, 172 σχ. 41 και 175 σχ. 42 αντίστοιχα. Ακανθόφυλλα στη λιθογλυπτική παρουσιάζονται στον ναό της Αγίας Μαρίας στην Ποταμιού (1551). Παρουσιάζονται στο οξυκόρυφο τοξωτό υπέρθυρο της νότιας εισόδου του ναού σε μορφή ακριβώς όμοια με αυτή, την οποία θα παρουσίαζε ξυλόγλυπτο τέμπλο της περιόδου. Επίσης σε πιο τυποποιημένη άκαμπτη μορφή χρησιμοποιούνται για να δημιουργήσουν πλαίσιο γύρω από τετράγωνο κούφωμα επάνω από τη δυτική θύρα του ναού του Τιμίου Σταυρού στην Παρεκκλησιά εφόσον ο ναός επεκτάθηκε αργότερα προς τα δυτικά, η δυτική όψη μάλλον ανήκει στην περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Λατινοκρατίας στην Κύπρο. Ενδιαφέρον, ωστόσο, παρουσιάζει το γεγονός ότι στα Δωδεκάνησα ο ρόλος τους ως πλαισίων των αποστολικών εικόνων του επιστυλίου με τους διαχωριστικούς κιονίσκους είναι σπανιότερος, ενώ εμφανίζονται αρκετά αργότερα, στα τέλη του 17ου αι., ως επίστεψη των εικόνων του επιστυλίου¹⁰⁶⁸, ενώ στην Κύπρο είναι ήδη διαδεδομένα από τις αρχές του 16ου αι.· παραδείγματα της περιόδου αυτής απαντώνται στον Άγιο Νεόφυτο¹⁰⁶⁹, στην Παναγία Καθολική Πελενδρίου¹⁰⁷⁰, στον Άγιο Μάμα Μόρφου (Φωτ. 157)¹⁰⁷¹ κ.α.

Τα λυρόσχημα φύλλα είναι επίσης βυζαντινό μοτίβο¹⁰⁷², το οποίο, σε μεταγενέστερη περίοδο, δανείζονται οι τεχνίτες της Δύσης¹⁰⁷³ και το διαδίδουν στις περιοχές κατοχής τους, όπως στην Κρήτη και στην Κύπρο¹⁰⁷⁴. Ο τύπος αυτός εμφανίζεται ως διακοσμητικό στοιχείο ακόμη και στην ύφανση και την ασημοχοΐα.

Άλλες μορφές, οι οποίες παρατηρούνται σε μικρότερο βαθμό στα ξυλόγλυπτα τέμπλα, είναι ο δικέφαλος αετός και το λιοντάρι (π.χ. στην Παναγία Ποδίθου ή Ποδύθου Γαλάτας του 1502¹⁰⁷⁵), ο δράκος, τα δύο δελφίνια, καθώς και μικρές μορφές ποντικών και πουλιών στα τσαμπιά από σταφύλι¹⁰⁷⁶. Οι δύο πρώτες μορφές εμφανίζονται εκτεταμένα σε γραπτά τέμπλα, όπως αυτό του ναού του Αγίου Ηρακλειδίου της Μονής του Λαμπαδιστού¹⁰⁷⁷ και του ναού του

¹⁰⁶⁸ Βλ. Κουτελάκης, *έ.α.* 153, Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάμμου: Ζητήματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, *έ.α.* 35.

¹⁰⁶⁹ Βλ. Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', *εικ.* 230.

¹⁰⁷⁰ *Αυτ.* *εικ.* 242.

¹⁰⁷¹ Για τη μονή βλ. *ανωτ.* *σημ.* 68.

¹⁰⁷² Βλ. Τσαπαρλής, *έ.α.* 103, Speltz, *έ.α.* πίν. 68 *σχ.* 8.

¹⁰⁷³ Βλ. Τσαπαρλής, *έ.α.* 106.

¹⁰⁷⁴ Η διακόσμηση αυτή απαντάται στον ναό της Παναγίας Θεοτόκου (ή Αρχαγγέλου) στη Γαλάτα 1514 και στο Καθολικό της Μονής του Αγίου Νεοφύτου Πάφου 1544· βλ. Στυλιανού, *έ.α.* *εικ.* 211-213 και 228.

¹⁰⁷⁵ βλ. Στυλιανού, *έ.α.* 1381.

¹⁰⁷⁶ Βλ. *ανωτ.* *σελ.* 73 και *σημ.* 290.

¹⁰⁷⁷ Βλ. Στυλιανού, *έ.α.* *εικ.* 156.

Αρχαγγέλου Μιχαήλ Πεδουλά¹⁰⁷⁸, ενώ ο δράκος και τα δελφίνια συνήθως μόνο στο κέντρο των επιστυλίων, όπου παρατάσσονται σε ζεύγη το ένα έναντι του άλλου ενώ οι ουρές τους μετασχηματίζονται σε ελισσόμενες κληματίδες. Στο τέμπλο του Καθολικού του Αγίου Μάμαντος Μόρφου δύο πτερωτοί δράκοι στραμμένοι κατά μέτωπον κοσμούν το κέντρο του επιστυλίου επάνω από τα βημόθυρα, ενώ οι ουρές τους μεταμορφώνονται σε ακανθόφυλλα (Φωτ. 157). Στο τέμπλο της Παναγίας του Σίντη εμφανίζεται η τυποποιημένη μορφή δελφινιών, των οποίων η ουρά μεταμορφώνεται σε ελισσόμενες κληματίδες (Φωτ. 30).

Από τα κυπριακά τέμπλα, σε αντίθεση με τα επτανησιακά, απουσιάζει η μορφή κατά την οποία η επίστεψη φράζει εντελώς τον χώρο του Ιερού κλείνοντας επάνω στην καμάρα του ναού¹⁰⁷⁹. Απουσιάζουν ακόμη ορθογώνια φράγματα με τα γεωμετρικά σχήματα, τα οποία τοποθετούνται στο άνω τμήμα του τέμπλου και βοηθούν στον εξαερισμό και τον φωτισμό του Ιερού· και τα δύο αυτά χαρακτηριστικά εμφανίζονται σε μεγάλο βαθμό μόνο στα Δωδεκάνησα¹⁰⁸⁰.

Δεν υπάρχουν μέχρι στιγμής ιστορικές μαρτυρίες για τον χρόνο αρχικής εισαγωγής της παράδοσης των επιχρυσωμένων τέμπλων στο νησί· θα πρέπει, όμως, να υποθεθεί ότι βενετοί έμποροι εισήγαγαν τόσο την τεχνική της επιχρυσώσης όσο και βιβλία με δυτικές χαλκογραφίες ή σχέδια, το πρότυπο των οποίων ακολούθησαν κύπριοι ξυλογλύπτες. Στα Επτάνησα υπάρχουν μαρτυρίες ότι από τον 17ο αι. αγοράζονταν και μεταφέρονταν από τη Βενετία εκκλησιαστικά σκεύη, έπιπλα, βημόθυρα αλλά και ολόκληρα διάστυλα τέμπλων, τα οποία επηρέασαν τη ντόπια τεχνική¹⁰⁸¹. Έλληνες και ιταλοί ξυλογλύπτες και

---

¹⁰⁷⁸ *Αвт.* εικ.163.

¹⁰⁷⁹ Βλ. Ζήβας, *Αρχιτεκτονική Ζακύνθου*, 122-130, Ροντογιάννης, *Λευκάδα*, 211-212. Για την Κεφαλονιά βλ. το τέμπλο του ναού της Παναγίας Ρακατζή, έργο του 19^{ου} αι. και το τέμπλο στον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στα Καλλιγάτα (1804): Μοσχόπουλος, *Κεφαλονιά*, Α', εικ. 119, εικ. 337, Κονόμος, *Η χριστιανική τέχνη στην Κεφαλονιά*, (έ.α. σημ. 544) εικ. 75 (ναός Παναγίας στα Ντομάτα του 1839), εικ. 76 (ναός Θεοτόκου στα Καλλιγάτα του 1804), εικ. 85 (ναός Αγίας Μαρίας Σουλάρων του 18^{ου} αι.), εικ. 86 (ναός Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου Κοντογενάδας) κ.α.

¹⁰⁸⁰ Βλ. Κουτελάκης, *έ.α.* 149,151. Ευλόγλυπτα τέμπλα των οποίων η επίστεψη φθάνει μέχρι την οροφή και παίρνει τον σχηματισμό της βρίσκουμε και στην Κεφαλονιά στους ναούς Παναγίας Ρακατζή (18ου αι), Κοιμήσεως της Θεοτόκου στα Καλλιγάτα (1804), Παναγίας στα Ντομάτα (1839) κ.α.: βλ. Κονόμος, *έ.α.* εικ. 75, 76, 81.

¹⁰⁸¹ Βλ. Γ. Ν. Μοσχόπουλος, 'Ανέκδοτα στοιχεία για την εκκλησιαστική τέχνη στην Κεφαλονιά (17ος-19ος αι.)', *ΚεφαλλΧρ* 2 (1977) 219. Η Μ. Καζανάκη, 'Εκκλησιαστική

χρυσωτές πιθανόν ήρθαν στην Κύπρο στις αρχές της Ενετοκρατίας και δημιούργησαν εργαστήρια ή δίδαξαν στους ντόπιους τεχνίτες την τέχνη του χρυσωτή. Τα διακοσμητικά μοτίβα διαδίδονταν μέσω εκκλησιαστικών εντύπων και βιβλίων με χαλκογραφίες από τη Βενετία, τη Φλωρεντία, τη Ρώμη, τη Φλάνδρα και άλλα ευρωπαϊκά καλλιτεχνικά κέντρα¹⁰⁸². Η εξέλιξη της τεχνοτροπικής κατασκευής τους είναι πράγματι ταχεία, όπως υποδεικνύει μια σύγκριση των τέμπλων της Αγίας Παρασκευής Γαλάτας (1500)¹⁰⁸³ ή της Παναγίας Ποδίου Γαλάτας (1502)¹⁰⁸⁴ με αυτά του Καθολικού του Αγίου Νεοφύτου (1544)¹⁰⁸⁵ ή της Παναγίας του Σίντη¹⁰⁸⁶.

Είναι προφανές ότι διάφοροι τεχνίτες ταξίδευαν από τόπο σε τόπο και εκτελούσαν τόσο τον γλυπτό λίθινο διάκοσμο όσο και αυτόν των ξυλόγλυπτων τέμπλων. Στο Καθολικό της Παναγίας του Σίντη η ομοιότητα της διακόσμησης του επιστυλίου του τέμπλου και του διακόσμου των κιλλιβάντων της δυτικής εισόδου, καθώς και η ομοιότητα μεταξύ των χαραγμένων στο νεώτερο τμήμα του

ξυλόγλυπτική στο Χάνδακα το 17^ο αιώνα. Νοταριακά έγγραφα (1606-1642)', *Θησαυρίσματα* (1974) 256, αναφέρει ότι σχέδια για τα ξυλόγλυπτα τέμπλα έφθαναν από τη Βενετία. Με μία εξέταση των ενετικών λατινικών εκκλησιών, παρατηρείται ότι ο ίδιος διάκοσμος ξυλόγλυπτων τέμπλων εμφανίζεται και στα εκκλησιαστικά έπιπλά τους, όπως για παράδειγμα τα καθίσματα της χορωδίας των ψαλτών. Για τα εκκλησιαστικά αυτά έπιπλα βλ. Mc Andrew, *Venetian Architecture of the Early Renaissance*, (έ.α. σημ. 368) 58. Τα καθίσματα στον ναό του St. Giovanni in Bragora είναι διακοσμημένα με λεπτό ανάγλυφο φυτικό διάκοσμο ελισσόμενων βλαστών που αναδύονται από αγγεία, όμοιο με αυτόν που απαντάται σε πολλά τέμπλα της ενετικής περιόδου στην Κύπρο.

¹⁰⁸² Παρόλο που δεν υπάρχουν μαρτυρίες για την εισαγωγή τέτοιων βιβλίων στην Κύπρο υπάρχουν αρκετά παραδείγματα στον ελλαδικό χώρο. Τα δυτικά πρότυπα πολλές φορές επηρέαζαν και το τελικό αποτέλεσμα. Για την επίδραση των δυτικών και φλαμανδικών χαλκογραφιών επί της βυζαντινής τέχνης στον ελλαδικό χώρο τον 16^ο –18^ο αι. βλ. Ι. Κ. Ρηγόπουλος, *Ο αγιογράφος Θεόδωρος Πουλάκης και η φλαμανδική χαλκογραφία*, Αθήνα 1979, 132-134, 179-200, ο αυτός, *Φλαμανδικές επιδράσεις στη μεταβυζαντινή ζωγραφική. Προβλήματα πολιτιστικού Συγκρητισμού*, Α', Αθήνα 1998. Για εικονογραφικούς οδηγούς στη μεταβυζαντινή περίοδο βλ. Μ. Βασιλάκη, *Από τους εικονογραφικούς οδηγούς στα σχέδια εργασίας των μεταβυζαντινών ζωγράφων: Το τεχνολογικό υπόβαθρο της βυζαντινής εικονογραφίας*, Αθήνα 1995.

¹⁰⁸³ Βλ. Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', εικ.184-185.

¹⁰⁸⁴ *Αυτ.* εικ.194-195.

¹⁰⁸⁵ *Αυτ.* εικ. 227.

¹⁰⁸⁶ Βλ. ανωτ. σελ. 72-74.

τέμπλου ροδάκων και στους θολίτες του τόξου της βόρειας εισόδου υποστηρίζουν την άποψη αυτή.

3.4. Μεταγενέστερες επεμβάσεις

Ένα άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο της περιόδου που εξετάζουμε είναι οι συχνές προσθήκες και ανακαινίσεις, οι οποίες γίνονταν στα μοναστικά κτίσματα και τα Καθολικά τόσο για λόγους συντήρησής όσο και με τη μορφή δωρεάς στη μονή, αποτέλεσμα της οποίας είναι αρκετές φορές να εξασφαλίζεται και χώρος ταφής του δωρητή εντός του Καθολικού. Σε αντίθεση με την περίοδο της Φραγκοκρατίας που χτίζονταν νέοι λατινικοί ναοί, κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας γίνεται συχνότερα χρήση υφιστάμενων ορθοδόξων κτισμάτων με απλές επεκτάσεις και συντηρήσεις, όπως προσθήκες ναρθήκων, κλιτών, παρεκκλησιών ή στοών ή ακόμη και ανοικοδόμηση των μοναστηριακών συγκροτημάτων. Δίκλιτοι ναοί για τα δύο δόγματα υπάρχουν και σε μνημεία στην Κρήτη, στις Κυκλάδες κ.α.¹⁰⁸⁷. Όπως και στην Κύπρο έτσι και στη Χίο ή αλλού, βυζαντινοί ναοί συχνά χρησιμοποιούντο από τους Βενετούς για τις θρησκευτικές τους λειτουργικές ανάγκες¹⁰⁸⁸.

3.4.1 Προσθήκες κλίτους / παρεκκλησίου

Προσθήκες κλιτών σε ορθόδοξους ναούς ώστε να μπορούν να χρησιμοποιούνται και ως λατινικά παρεκκλήσια σημειώνονται από τον καιρό της Φραγκοκρατίας στο νησί, ενώ στην ύπαιθρο οι Φράγκοι οικοδομούν, ως επί το πλείστον, αντί για ναούς παρεκκλήσια προσαρτημένα σε ναούς βυζαντινού

---

¹⁰⁸⁷ Στην ενετοκρατούμενη Κρήτη τον 17ο αι., το Καθολικό του Φραγκισκανικού μοναστηριού του Σωτήρος στην Ιεράπετρα αποτελείτο από δύο κλίτη: το κύριο κλίτος προοριζόταν για τους Ορθοδόξους ενώ το μικρότερο για τους Λατίνους· βλ. Gerola, *Βενετικά μνημεία*, 155, Δημητροκάλλης, *Οι δίκωγοι χριστιανικοί ναοί*, (έ.α. σημ. 110) 162-163, 173, 378 για παραδείγματα τα οποία πιθανόν αποτέλεσαν ναούς μικτής λατρείας, Βασιλειάδης, *Αι επιπεδόστεγοι μεταβυζαντινά βασιλικά των Κυκλάδων*, (έ.α. σημ. 110) 10, 109, 201-213 για αναφορές σε μικτή λατρεία και 214-216 για επιβίωση του εθίμου της κοινής λατρείας.

¹⁰⁸⁸ Βλ. Α. Κ. Σάρου, 'Περί μεικτών ναών ορθοδόξων και Καθολικών εν Χίω', *ΕΕΒΣ* 19 (1949) 194-208. Στα Επτάνησα, παραδόξως, σπανιότατα εμφανίζονται δίκλιτοι ναοί, αν και είναι εξακριβωμένη η χρήση κοινών ναών και για τα δύο δόγματα· βλ. Triantaphyllopoulos, *Wandmalerei*, 58.

ρυθμού που υπήρχαν ήδη από τον 13^ο αι.¹⁰⁸⁹. Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετασθούν μόνο οι προσθήκες, οι οποίες πιθανόν ανάγονται στην περίοδο της Ενετοκρατίας. Τα πρόσθετα κλίτη ίσως να οικοδομήθηκαν για την κάλυψη αναγκών του αυξανόμενου αριθμού πιστών, εφόσον φαίνεται ότι προσηλυτίστηκαν πολλοί Λατίνοι στην Ορθοδοξία αυτή την περίοδο, γεγονός το οποίο ανησύχησε τον πάπα Νικόλαο Ε΄ (1447-1455)¹⁰⁹⁰.

Ωστόσο, χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή στον χαρακτηρισμό ‘λατινικά’ για τα παρεκκλήσια τα οποία προσετέθησαν σε ναούς την περίοδο αυτή. Μερικά από

---

¹⁰⁸⁹ Βλ. Rivoire-Richard, ‘Γοτθική τέχνη’, 1415. Λατινικά παρεκκλήσια λειτουργούσαν ασφαλώς στους ακόλουθους ναούς και Καθολικά: α) στην Παναγία Αγγελόκτιστη στον Κίτι, όπου βρίσκεται επιτύμβια πλάκα της Simone, συζύγου του Renier de Gibelet, η οποία πέθανε το 1302, χρονολογία κατά την οποία πιθανόν χτίστηκε και το παρεκκλήσι· βλ. Jeffery, *Monuments*, 186, Boase, ‘Ecclesiastical art’, 183, Rivoire-Richard, ‘Γοτθική τέχνη’, 1427 β) στη Μονή της Αγίας Νάπας· αναφορές περιηγητών αναφέρουν το δεύτερο λατινικό κλίτος· βλ. Κύρρης, ‘Η Μονή Αγίας Νάπας ιδίως επί Τουρκοκρατίας’ (έ.α σημ. 323) 238-240, Μιτσίδης, *Αγία Νάπα*, 7 σημ. 17 γ) στη Μονή Αγίου Αναστασίου Περιστερώνας, όπου βρισκόταν προσκολλημένο λατινικό παρεκκλήσι στεγασμένο με σταυροθόλιο· βλ. Ι Συκουτρής, ‘Μοναστήρια εν Κύπρω-Άγιος Αναστάσιος’, *ΚυπρΧρ* 2 (1924) 254-279, Κ.Π. Κύρρης, ‘Κυπριακά αγιολογικά και μοναστηριακά μελετήματα’, *ΚυπρΣπ* 27 (1963) 188. δ) στη Μονή Αψινθιώτισσας· βλ. Κύρρης, ‘Κυπριακά αγιολογικά και μοναστηριακά μελετήματα’, έ.α. 218-221. ε) Λατινικό κλίτος πιθανόν υπήρχε και στον ναό του Τιμίου Σταυρού στην Τόχνη, εφόσον υπάρχουν ίχνη δεύτερου κλίτους το οποίο πιθανόν χρησιμοποιείτο από τον λατινικό πληθυσμό, ιδιαίτερα μετά την αποκάλυψη και εξακρίβωση της αυθεντικότητας του θαυματουργού Σταυρού με το Τιμιο Ξύλο, ο οποίος είχε κλαπεί από την Τόχνη το 1318· βλ. *Μαχαιράς*, §§ 67-76, Enlart, *Gothic art*, 337-340, Rivoire-Richard, ‘Γοτθική τέχνη’, 1427. στ) στον ναό της Αγίας Μαρίνας Γιαλούσας, ο οποίος χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 12ου αι. με προσθήκη παρεκκλησιού τον 14ο ή 15ο αι. Τόσο το παρεκκλήσι όσο και ο κοινός νάρθηκας καταστράφηκαν πιθανόν μετά την κατοχή της Κύπρου από τους Τούρκους το 1571· βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Μαρίνας Αγίας εκκλησία Γιαλούσα”, *ΜΚΕ* 9, 319 ζ) Παρόλο που δεν διασώζεται, δεν αποκλείεται η ύπαρξη λατινικού παρεκκλησιού και στο Καθολικό της Μονής του Σταυροβουνίου, εφόσον, σύμφωνα με τον περιηγητή Felix Faber (Fabri), το έτος 1483 τελείτο στο Καθολικό της μονής τόσο ορθόδοξη όσο και λατινική λειτουργία από τον ίδιο ιερωμένο· βλ. Hill, *A History*, III, 1097, Παπαδόπουλλος, ‘Εκκλησία Κύπρου’, 659 η) στον Άγιο Συμεών, Αμμοχώστου· βλ. Κύρρης, *Ιστορία μέσης εκπαίδευσως Αμμοχώστου*, 16. θ) στο χωριό του Αγίου Νικολάου Πάφου υπήρχε δίκλιτος ναός του οποίου το λατινικό παρεκκλήσι κατεδαφίστηκε στις αρχές του 20ου αι. Ο ναός σύμφωνα με τις λατρευτικές εικόνες και τις τοιχογραφίες που βρίσκονταν σε αυτόν, λειτουργούσε τον 16ο αι· βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 203 και Jeffery, *Monuments*, 392. ι) στον ναό του Αγίου Φίλωνος στα Αγρίδια Ριζοκαρπάσου υπήρχε παρεκκλήσι το οποίο προσετέθη την περίοδο της Φραγκοκρατίας με πιθανόν μεταγενέστερη προσθήκη ανοιχτού νάρθηκα· βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Φίλωνος Αγίου εκκλησία, Αγρίδια Ριζοκαρπάσου”, *ΜΚΕ* 13, 253.

¹⁰⁹⁰ Ο πάπας Νικόλαος Ε΄, όταν αντελήφθη ότι η γειννίαση των δύο δογμάτων επηρέαζε περισσότερο τους Λατίνους, επεχείρησε να ανατρέψει την ενωτική πολιτική των δύο εκκλησιών, η οποία ακολουθείτο μετά τη σύνοδο της Φλωρεντίας· βλ. Παπαδόπουλλος, ‘Εκκλησία Κύπρου’, 661, Χάκκεττ, *Ιστορία*, Α΄, 200-201.

αυτά τα κλίτη πιθανόν αποτελούσαν αφιερώσεις πλούσιων ορθόδοξων ευγενών, ενώ ένας μικρός αριθμός θα πρέπει να χτίστηκε για να εξυπηρετεί τον λατινικό πληθυσμό, εφόσον, μετά την παπική βούλα του 1521, απαγορευόταν αυστηρά η τέλεση λειτουργίας από τον λατινικό κλήρο στον ίδιο χώρο με τους Ορθοδόξους¹⁰⁹¹. Στη Βενετία, αλλά και στις αποικίες της αυτήν την περίοδο, δεν είναι ασυνήθιστη η προσθήκη παρεκκλησιού σε παλαιότερο ναό χωρίς να γίνεται προσπάθεια μίμησης της διακόσμησης του κυρίως ναού. Γνωστές πλούσιες οικογένειες όπως οι Κορνάρο, χρηματοδότησαν την προσθήκη ταφικού παρεκκλησιού, παράδειγμα το οποίο πιθανόν ακολούθησαν ενετικές οικογένειες και στην Κύπρο¹⁰⁹².

Στη Μονή της Παναγίας Αυγασίδας κοντά στο χωριό Μηλιά Αμμοχώστου, το Καθολικό (πιθανόν του 14ου αι.) ήταν, σύμφωνα με τον Παπαγεωργίου, του τύπου του μονόκλιτου τρουλαίου¹⁰⁹³. Τον 15ο αι., σύμφωνα με τον ίδιο, προσετέθη το βόρειο κλίτος με στέγαση σταυροθολίων. Σύμφωνα με μαρτυρία του Enlart, η αγίδα του Ιερού του βόρειου κλίτους δεν χρησιμοποιείτο από τους Ορθοδόξους, γεγονός που οδηγεί στην υπόθεση ότι ήταν λατινικό. Ο ίδιος αναφέρει και την ύπαρξη τάφου στον ναό, αλλά δεν προσδιορίζει τον χώρο στον οποίο βρισκόταν. Η επιτύμβια πλάκα έφερε αναγεννησιακού τύπου ανάγλυφο ομοίωμα κάποιου ευγενή με ελληνική επιγραφή, καθώς και τη χρονολογία: 1483 μ.Χ. Ο νεκρός πιθανόν ήταν ο κτήτορας του βόρειου κλίτους του ναού. Παραμένει έτσι το ερώτημα, κατά πόσο το βόρειο κλίτος ήταν απλώς ταφικό παρεκκλήσι ή χρησίμευε για τη λατινική λατρεία. Οι αντηρίδες στον δυτικό και τον βόρειο τοίχο μάλλον προσετέθησαν τον 16ο αι., ως στήριξη της

---

¹⁰⁹¹ Βλ. Παπαδόπουλλος, *έ.α.* 654, Χάκκεττ, *έ.α.* 228-229.

¹⁰⁹² Το ταφικό παρεκκλήσι της οικογένειας Κορνάρο προσαρτήθηκε στην εκκλησία των Αγίων Αποστόλων στη Βενετία: βλ. Leiberman, *Renaissance Architecture*, 20-21, ενώ στην Κεφαλονιά παρουσιάζονται οι πατρωνυμικοί ναοί (*Juris capelle* ή *patronatus privati*) κτισμένοι από πλούσιους γεωκλήμονες: βλ. Ν. Γ. Μοσχόπουλος, 'Εισαγωγικά', *Κεφαλονιά*, Α', 16.

¹⁰⁹³ Δυστυχώς η μονή κατεδαφίστηκε μετά το 1974 από τα τουρκικά στρατεύματα, και έτσι περαιτέρω μελέτη του μνημείου είναι πια αδύνατη. Η μονή λειτουργούσε την περίοδο της Ενετοκρατίας, εφόσον αναφέρεται σε ενετικό έγγραφο ως μοναστήρι: βλ. Κυριαζής, 'Excerpta Cypria. Η Κύπρος υπό τους Λουζινιανούς', (έ.α σημ. 191) 50.

τοιχοποιίας, λόγω των φθορών που πιθανόν υπέστη το κτίσμα εξαιτίας των πολλαπλών σεισμών αυτής της περιόδου¹⁰⁹⁴.

Καμαροσκέπαστο κλίτος προσετέθη και στο νότιο τμήμα του ναού του Τιμίου Σταυρού στο Πελένδρι τον 16ο αι. Ο αρχικός ναός, ο οποίος είναι του ίδιου τύπου με την Παναγία του Άρακα στα Λαγουδερά, αρχικά επεκτάθηκε στη βόρεια πλευρά με την προσθήκη κλίτους, το οποίο χρονολογούν οι τοιχογραφίες του στον 14ο αι.¹⁰⁹⁵ Το νότιο κλίτος οικοδομήθηκε αργότερα, πιθανόν τον 16^ο αι. είτε για την κάλυψη των αναγκών αναφορικά με τον χώρο των πιστών είτε έπειτα από δωρεά πλουσίων ευγενών¹⁰⁹⁶. Η χρήση του ως λατινικού παρεκκλησιού δεν φαίνεται πιθανή.

Στη βόρεια πλευρά του βυζαντινού ναού της Παναγίας στο Τρίκωμο προσετέθη επίσης καμαροσκέπαστο κλίτος, μάλλον προς το τέλος του 15ου αι. όπως μαρτυρούν τα λίγα μορφολογικά στοιχεία και η εικονογράφησή του, η οποία ανάγεται στον 15ο και 16ο αι.¹⁰⁹⁷

Στα τέλη του 15ου αι. προσετέθη το λεγόμενο “λατινικό” παρεκκλήσι στη βόρεια πλευρά του Καθολικού του Αγίου Ιωάννη Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη. Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησιού χρονολογούνται περίπου το 1500 και συγκροτούν την πιο ολοκληρωμένη σειρά ιταλοβυζαντινών τοιχογραφιών στο νησί¹⁰⁹⁸. Η Frigerio-Zeniou υποστηρίζει την άποψη ότι το παρεκκλήσι χρησιμοποιείτο και ως χώρος για ταφικές τελετουργίες¹⁰⁹⁹, αλλά το εικονογραφικό του πρόγραμμα μάλλον αποδεικνύει ότι ήταν παρεκκλήσι, πιθανόν

---

¹⁰⁹⁴ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 314-316, Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1967-1968*, 75-78.

¹⁰⁹⁵ Βλ. Stylianos, ‘Donors’, 107-109 όπου δίδεται η αρχική χρονολόγηση στον 15^ο αι., η οποία αργότερα αναιρείται από τους ίδιους, *Painted churches*, 223 και των ιδίων, ‘Βυζαντινή τέχνη’, 1233.

¹⁰⁹⁶ Βλ. Stylianos, *Painted churches*, 223, 232.

¹⁰⁹⁷ Βλ. Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1965-1966*, 46-49, Stylianos, *έ.α.* 486-491.

¹⁰⁹⁸ Βλ. Stylianos, *έ.α.* 312-320, των ιδίων, ‘Donors’, 109-110.

¹⁰⁹⁹ Βλ. Frigerio-Zeniou, *L’art “Italobyzantine” à Chypre*, (έ.α. σημ. 122) 203, που χρονολογεί όμως στα μέσα του 16^{ου} αι.

κτισμένο από λατίνο ευγενή ο οποίος ασπάστηκε την Ορθοδοξία ή ζεύγος δωρητών που ο καθένας είχε το δικό του δόγμα¹¹⁰⁰.

Στο Καθολικό της Μονής του Αρχαγγέλου στη Λακατάμια, πιθανόν κτίσμα του 15ου αι., προσετέθη αργότερα το βόρειο κλίτος με σταυροθόλια εσωτερικά και καμαρωτή οροφή εξωτερικά. Η νέα αυτή προσθήκη είναι πιθανόν να ανήκει στο δεύτερο ήμισυ του 16ου αι., παρόλο που υπέστη βλάβες από τους σεισμούς του 1718 και 1755 και μάλλον τότε ανοικοδομήθηκε¹¹⁰¹.

Στην ανασκαφή της Du Plat Taylor, στον ονομαζόμενο “ναό των επάλξεων” (*Church of the Ramparts*), ανασκάφηκε ο κύριος ναός με παρεκκλήσι στη βόρεια πλευρά του, που πιθανόν αποτελούσε προσθήκη λατινικού ταφικού παρεκκλησιού¹¹⁰². Προσθήκες έγιναν και στον ναό των Νεστοριανών¹¹⁰³. Στον ναό του Αγίου Γεωργίου στο Καπούτι επαρχίας Μόρφου προσετέθη βόρειο κλίτος, πιθανόν τον 16^ο αι., όταν ζωγραφίστηκε και ο ναός¹¹⁰⁴.

Πιθανά ταφικά παρεκκλήσια προσετέθησαν στους ναούς της Αγίας Παρασκευής Γαλάτας και Αγίου Κυριακού στην Ευρύχου¹¹⁰⁵. εφόσον, όμως, και οι δύο ναοί ανήκουν στον 16^ο αι. οι προσθήκες πιθανόν έγιναν επί Τουρκοκρατίας.

Λατινικά κλίτη ή παρεκκλήσια είχαν προστεθεί σε αρκετούς ορθόδοξους ναούς, αλλά αυτά κατεδαφίστηκαν σε ορισμένες περιπτώσεις από τους Έλληνες μετά το 1571¹¹⁰⁶. Παραδείγματα τα οποία είναι γνωστά μόνο από την ύπαρξη

---

¹¹⁰⁰ E. Constantinides, ‘Monumental painting in Cyprus during the Venetian period, 1489-1570’, (έ.α. σημ. 122) 278 υποστηρίζει την άποψη ότι επρόκειτο για λατίνο ο οποίος ασπάστηκε την ορθοδοξία. Η απουσία όμως στοιχείων όπως αψίδας στο εξωτερικό, και τέμπλου, καθώς και η παρουσία του πάπα στον εικονογραφικό διάκοσμο, αποτελούν ένδειξη συνύπαρξης των δύο δογμάτων.

¹¹⁰¹ Βλ. ανωτ. σημ. 273.

¹¹⁰² Η ανασκαφή και η ακριβής τοποθεσία κτίσεώς της έχουν χαθεί, οπότε καθίσταται αδύνατη η εξέταση των ερειπίων. Την μόνη ένδειξη για την τοποθεσία του ναού έχουμε από το όνομα, που μαρτυρεί ότι βρισκόταν πολύ κοντά στο τείχος της Λευκωσίας· βλ. ανωτ. σημ. 657.

¹¹⁰³ Βλ. Rivoire-Richard, ‘Γοτθική τέχνη’, 1427. Για γενικά στοιχεία βλ. ανωτ. σημ. 260.

¹¹⁰⁴ Βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Γεωργίου Αγίου εκκλησία, Καπούτι”, *ΜΚΕ* 4, 51.

¹¹⁰⁵ Βλ. Μυριανθεύς, ‘Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική’, 78.

¹¹⁰⁶ Τέτοια παραδείγματα υπάρχουν επίσης και στην Ελλάδα λ.χ. στα Ιόνια νησιά· βλ. 238

θεμελίων ή από πηγές είναι τα ακόλουθα: 1. Στον Άγιο Γεώργιο τον Σπόρο στο χωριό Φρέναρος φαίνεται ότι υπήρχε προσθήκη λατινικού κλίτους, το οποίο κατεδαφίστηκε αμέσως μετά το 1571 από τους Έλληνες¹¹⁰⁷ 2. Λατινικό κλίτος πιθανόν υπήρχε και στον ναό του Σταυρού στην Τόχνη¹¹⁰⁸ 3. Στον ναό της Αγίας Μαρίνας Γιαλούσας το λατινικό παρεκκλήσι και ο κοινός νάρθηκας κατεδαφίστηκαν¹¹⁰⁹ 4. Στο Καθολικό της Παναγίας Αμασγού στο Μονάγρι πιθανόν είχε χτιστεί νότιο κλίτος κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας στο νησί, αλλά παραμένει άγνωστο εάν αυτό εξυπηρετούσε τον λατινικό πληθυσμό ή εάν κτίστηκε λόγω ανάγκης επέκτασης του ναού· αργότερα κατεδαφίστηκε και μέχρι πρόσφατα διακρίνονταν τα ίχνη των θεμελίων του νοτίου κλίτους, ενώ τα παράθυρα της νότιας όψης είχαν εντοιχιστεί και είχε ανοιχτεί πόρτα προς τον ναό. Οι οικοδομικές αυτές εργασίες, σύμφωνα με τις τοιχογραφίες που τις καλύπτουν, μπορούν να χρονολογηθούν στον 16ο αι., δίδοντας έτσι και την πιθανή περίοδο οικοδόμησης του κλίτους¹¹¹⁰.

Στην περιοχή Βρυσούλες, διοικητική περιοχή του χωριού Αχερίτου, βρίσκεται μεσαιωνικός ναός αφιερωμένος στον Άγιο Γεώργιο. Ο ναός, μονόκλιτος τρουλαίος, πιθανόν ανήκει στον 13ο αι.¹¹¹¹ Σε νεώτερη χρονολογική περίοδο προσετέθη το νότιο κλίτος και ο εξωνάρθηκας, των οποίων μόνο τα θεμέλια και η βάση της καμάρας είναι σήμερα εμφανή. Το νότιο κλίτος κατέληγε σε αψίδα στην ανατολική πλευρά και στεγαζόταν με καμάρα και τόξο. Ο ένας από τους κιλλίβαντες, σε σχήμα ανεστραμμένης πυραμίδας, ο οποίος υποβάσταζε παλαιότερη κατασκευή τόξου της στέγης του ναού, υπάρχει ακόμη στον νότιο τοίχο. Δεύτερο τόξο, η βάση του οποίου υπάρχει ακόμη στη νοτιοδυτική γωνία

Triantaphyllopoulos, *Wandmalerei*, 58.

¹¹⁰⁷ Βλ. Κύρρης, *Ιστορία Μέσης Εκπαιδύσεως Αμμοχώστου*, 16 σημ. 84. Σε έγγραφο του 15ου αι. αναφέρεται το φέουδο του Αγίου Γεωργίου του Σπόρου ως ιδιοκτησία του Galeazzo de Villaraut· βλ. F. Boustron, *Chronique de L'île de Chypre*, εκδ. M. R. de Mas Latrie, Paris 1876, 418.

¹¹⁰⁸ Στη νότια πλευρά του κατεστραμμένου ναού στον χωριό Τόχνη υπάρχουν ίχνη δεύτερου κλίτους· βλ. ανωτ. σημ. 1090.

¹¹⁰⁹ Βλ. ανωτ. σημ. 1090.

¹¹¹⁰ Βλ. Boyd, 'The church of the Panagia Amasgou', (έ.α. σημ. 419) 277-349.

¹¹¹¹ Βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 153-154.

του τοίχου του ναού, κάλυπτε την απόσταση μεταξύ του δυτικού τοίχου και του νάρθηκα. Με την κατεδάφιση του εξωνάρθηκα και του νοτίου κλίτους το τόξο το οποίο συνέδεε τα δύο κλίτη και η είσοδος που ενοποιούσε τα δύο Ιερά ενεφράγησαν. Η κατεδάφιση πιθανόν υποδηλώνει την ύπαρξη λατινικού παρεκκλησιού, το οποίο δεν ήταν πλέον αποδεκτό από τον ελληνικό πληθυσμό κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όπως συνέβη και στο παράδειγμα του Αγίου Γεωργίου του Σπόρου στο γειτονικό χωριό Φρέναρος. Παρεκκλήσι, η χρονολόγηση του οποίου δεν έχει καταστεί δυνατή, υπήρχε και στο Καθολικό της Μονής Τροοδίτισσας, μέχρι το 1965 που κατεδαφίστηκε¹¹¹².

Τέλος, σύμφωνα με το σχέδιο του Barsky, στο παλαιό Καθολικό της Μονής του Αγίου Γεωργίου Ρηγάτη κοντά στο χωριό Φιλιά, το οποίο πιθανόν οικοδομήθηκε επί Ενετοκρατίας¹¹¹³, φαίνεται ότι προσετέθη βόρειο κλίτος, το οποίο έφερε κωδωνοστάσιο και μεγάλο κυκλικό φεγγίτη¹¹¹⁴. Το Καθολικό, το οποίο ήταν του τύπου του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, μάλλον προϋπήρχε, αν και ο Barsky το θεωρεί ως το νεώτερο τμήμα, εφόσον το βόρειο παρεκκλήσι ήταν μισοκατεστραμμένο, γεγονός που καθιστά πιθανή τη θεωρία ότι ήταν λατινικό και εγκαταλείφθηκε επί Τουρκοκρατίας¹¹¹⁵.

Όταν παρουσιάζονται δίκλιτοι ναοί, πρέπει με πολλή προσοχή να καθοριστεί η χρήση του δεύτερου κλίτους, εάν μάλιστα τούτο αποτελούσε μεταγενέστερη προσθήκη.

3.4.2 Προσθήκες νάρθηκα ή και στοάς

Νάρθηκας και στοά οικοδομήθηκαν γύρω από το βυζαντινό Καθολικό της Μονής του Χριστού του Αντιφωνητή, από τη προμάμμη του πατρός Στέφανου Λουζινιάν, στα τέλος του 15ου - αρχές του 16ου αι.¹¹¹⁶ Στον ναό προσετέθη αρχικά ο γοθτικός νάρθηκας (15ο αι.) και έπειτα η εξωτερική στοά (16ο αι.). Ο

¹¹¹² Βλ. Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1965-1966*, 59-60. Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 511.

¹¹¹³ Βλ. ανωτ. σημ. 263.

¹¹¹⁴ Βλ. Grishin, *Pilgrim*, πίν.9.

¹¹¹⁵ *Αвт.* σελ. 37- 38.

¹¹¹⁶ Βλ. ανωτ. σημ. 629.

νάρθηκας έχει θολωτή στέγαση και επικοινωνεί με το ναό μέσω τριών οξυκόρυφων τόξων, τα οποία στηρίζονται σε πεσσούς με διακόσμηση ταινίας μικρών σφαιριδίων στις γωνίες. Η στοά στη νότια πλευρά του ναού ήταν κτισμένη από κιτρινωπό ασβεστόλιθο, στερεά οικοδομημένη, με επίπεδη ξύλινη στέγη καλυμμένη με χώμα. Έχει επτά τόξα στη νότια πλευρά και από ένα στην ανατολική και τη δυτική πλευρά. Τα τόξα στη νότια πλευρά στηρίζονται σε κίονες, οι οποίοι παλαιότερα ενώνονταν μεταξύ τους με λίθινο κιγκλίδωμα. Τα κιονόκρανα είναι απλά κυλινδρικού σχήματος, το οποίο πλαταίνει προς τα άνω με μια ελαφριά κοιλότητα. Επάνω τους στηρίζεται το τετραγωνικό επίθημα. Το κάτω τμήμα των βάσεων των κίωνων είναι πολυγωνικό, διακοσμημένο με κυμάτια, τα οποία στηρίζονται σε μικρές ανεστραμμένες πυραμίδες με την τυπική σφαίρα στην άκρη¹¹¹⁷.

Παρόμοιες προσθήκες της περιόδου της Ενετοκρατίας έγιναν και στο Καθολικό της Μονής της Αχειροποιήτου στη Λάμπουσα. Η βυζαντινή αυτή μονή, μαζί με άλλα βυζαντινά ορθόδοξα μοναστήρια, όπως για παράδειγμα την Παναγία Αψινθιώτισσα κοντά στο Συγχαρί, φαίνεται ότι εξακολούθησε να έχει την ίδια φήμη και κατά την περίοδο της ύστερης Φραγκοκρατίας και της Ενετοκρατίας, εφόσον ο Γεώργιος Βουστρώνιος αναφέρει τις δύο μονές ως μεγάλα προσκυνήματα¹¹¹⁸. Στο Καθολικό της Μονής Αχειροποιήτου, όπως και στη Μονή του Χριστού Αντιφωνητή, οικοδομήθηκε εξωνάρθηκας στα τέλη του 15ου αι., ο οποίος καλύπτεται με γοθικά σταυροθόλια και ημικυλινδρική καμάρα, καθώς και ανοιχτή στοά στα δυτικά του ναού (Φωτ. 80)¹¹¹⁹. Οι νευρώσεις των σταυροθολίων του νάρθηκα καθώς και οι καμάρες, οι οποίες τον χωρίζουν σε τρία μέρη, στηρίζονταν επάνω σε κιλλίβαντες με σχήμα

---

¹¹¹⁷ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 206-208. Για φωτογραφία του ναού βλ. Σωτηρίου, *έ.α.* πίν.59 και πίν. 24.

¹¹¹⁸ Η Αικατερίνη Κορνάρο επισκέφθηκε για προσκύνημα τη Μονή της Παναγίας Αψινθιώτισσας ένα χρόνο πριν την απομάκρυνσή της από το νησί και την επίσημη έναρξη της περιόδου της Ενετοκρατίας· βλ. Βουστρώνιος, *Διήγησις Κρόνικας Κύπρου*, (έ.α. σημ. 84) 166-167.

¹¹¹⁹ Τάφος ο οποίος υπήρχε μέσα στον ναό και σύμφωνα με τον Enlart, *έ.α.* 202-205, πιθανόν ανήκε στον Alexander Flatro, ο οποίος απεβίωσε το 1563, συνηγορεί στην άποψη ότι οι προσθήκες ανάγονται στον 16ο αι· βλ. επίσης Boase, 'Ecclesiastical art', 183.

ανεστραμμένων πυραμίδων¹¹²⁰. Η είσοδος που οδηγεί από τη στοά στον εξωνάρθηκα έχει έντονα αναγεννησιακά στοιχεία με φυτικό διάκοσμο, όμοια με αυτά που απαντώνται στον ναό του Αγίου Μάμαντος Μόρφου (16ο αι.) και στην είσοδο του ναού του Αγίου Γεωργίου των Λατίνων στη Λευκωσία (πιθανόν του τέλους του 15ου αι.)¹¹²¹.

Ένα άλλο ενδιαφέρον παράδειγμα, το οποίο δεν έχει χρονολογηθεί με ακρίβεια, είναι η προσθήκη νάρθηκα στον ναό του Αγίου Γεωργίου Χορτακιώτη στη Σωτήρα Αμμοχώστου¹¹²². Ο ναός ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο και πιθανόν ανάγεται στον 12ο αι. Ο νάρθηκας, ο οποίος προσετέθη αργότερα, μιμείται τυπολογικά τον ναό, αλλά εξωτερικά παρουσιάζει τριγωνικά αντί ημικυκλικά αετώματα, τα οποία μάλλον τον κατατάσσουν στην περίοδο της Λατινοκρατίας¹¹²³.

Σε αρκετά μνημεία της περιόδου υπάρχουν ενδείξεις κατασκευής εξωνάρθηκα ή ξύλινης στοάς, η οποία στηρίζεται σε λίθινα τόξα, και είτε δεν διασώζεται είτε δεν συμπληρώθηκε ποτέ, αφήνοντας μόνο τους αρχικούς λίθους του τόξου να προεξέχουν από την τοιχοποιία. Στο Καθολικό του Αγίου Νεοφύτου (16ου αι.) (Φωτ.115), στη δυτική όψη, είναι ορατοί οι λαξευμένοι λίθοι, οι οποίοι σχημάτιζαν βάση τόξου με κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Οι θολίτες αυτοί φαίνεται ότι αποτελούσαν στήριξη εξωτερικής στοάς ή εξωνάρθηκα. Είναι άγνωστο εάν αποτελούσαν προσθήκη, η οποία δεν πρόλαβε να υλοποιηθεί, διότι, όπως αναφέρει ο Barsky, ο ναός έμεινε ημιτελής λόγω της κατάληψης του νησιού από τους Τούρκους,¹¹²⁴ ή εάν ο εξωνάρθηκας

---

¹¹²⁰ Όμοιοι κιλλίβαντες υπάρχουν στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου Αχέλειας, η οποία ανακαινίστηκε τον 18ο αι. Αυτοί μάλλον αποτελούν απομεινάρια της αρχικής στέγασης του 16ου αι. Επίσης κιλλίβαντες του ίδιου τύπου παρουσιάζονται στον νάρθηκα του Καθολικού του Αγίου Νεοφύτου, ο οποίος πιθανόν αρχικά ήταν στεγασμένος με σταυροθόλια. Αργότερα η στέγη του ανακατασκευάστηκε, ώστε να ενοποιηθεί με τον υπόλοιπο ναό.

¹¹²¹ Βλ. Enlart, *έ.α.* 158-160, σχ. 99.

¹¹²² Βλ. ανωτ. σημ. 470.

¹¹²³ Τα έντονα αμφικλινή οξυκόρυφα αετώματα είναι χαρακτηριστικά ναών της περιόδου. βλ. ανωτ. σελ. 157.

¹¹²⁴ Βλ. Grishin, *Pilgrim*, 53-55, πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, 71-73. Επίσης και ο αρχικός νάρθηκας του Καθολικού φαίνεται ότι ήταν προσθήκη, η οποία αργότερα ενσωματώθηκε στον κυρίως ναό.

κατεδαφίστηκε κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Στον ναό του Αγίου Γεωργίου στην Αχέλεια υπάρχουν επίσης ενδείξεις ότι ο ναός είχε καλυμμένη στοά στη δυτική του όψη, και δεν μπορεί να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο ότι, και σε αυτή την περίπτωση, ο εξωνάρθηκας του ναού του 16ου αι. έμεινε ημιτελής με την κατοχή του νησιού από τους Τούρκους το 1571 ή καταστράφηκε. Όπως και στο Καθολικό του Αγίου Νεοφύτου, έτσι και εδώ υπάρχουν ακόμη ενσωματωμένα στην τοιχοποιία τα εκατέρωθεν της δυτικής πύλης υφανίδια του προστώου, τα οποία σχημάτιζαν το βόρειο και το νότιο τμήμα της στοάς. Παραμένει άγνωστος ο τρόπος στήριξης στη δυτική πλευρά. Η τοιχοποιία στα δύο τελευταία παραδείγματα δεν παρουσιάζει ίχνη οπών για τα ξύλινα δοκάρια, εφόσον, κρίνοντας από τα ίχνη παλαιότερων στηριγμάτων τόξων στο εσωτερικό, και στις δύο περιπτώσεις ανοικοδομήθηκε η ανωδομή του ναού. Τα ίδια ίχνη ημιτελούς στοάς φέρει και το Καθολικό της Μονής του Αγίου Μάμαντος Μόρφου, θέτοντας ερωτήματα ανάλογα με των τελευταίων δύο μνημείων¹¹²⁵.

Παρόμοιο παράδειγμα, το οποίο δημιουργεί τα ίδια ερωτήματα, είναι ο ναός του Αγίου Γεωργίου Τερατσιώτη στην Αυγόρου¹¹²⁶. Όπως και στα παραπάνω και αυτό το Καθολικό έχει ενσωματωμένους θολίτες στη νότια και τη βόρεια όψη, οι οποίοι δημιουργούσαν τόξα κάθετα προς τον ναό τα οποία στήριζαν στοά. Μικρή εσοχή στην τοιχοποιία επάνω από το ύψος των εισόδων ορίζει τη θέση, όπου στηρίζονταν τα ξύλινα δοκάρια της στοάς, η οποία, σε αυτή την περίπτωση, πιθανόν κάλυπτε τις τρεις πλευρές του ναού. Παραμένει όμως και εδώ άγνωστη η μορφή στήριξης της στοάς, ενδεχομένως, όμως, ήταν πασσαλοστήρικτη¹¹²⁷.

Άλλο παράδειγμα ναού στον οποίο διασώζονται οι βάσεις τόξων, τα οποία δημιουργούσαν δυτική στεγασμένη στοά, είναι του Αγίου Μάμαντος στη Σωτήρα. Ερωτηματικά προκαλεί η ύπαρξη δεύτερου υφανιδίου από τόξο κάθετο προς τον ναό, στην ανατολική πλευρά της βόρειας και της νότιας όψης, εφόσον απουσιάζει

---

¹¹²⁵ Βλ. Enlart, *έ.α.* 166.

¹¹²⁶ Βλ. ανωτ. σημ. 272.

¹¹²⁷ Βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 86-87.

το αντίστοιχο τόξο στη δυτική πλευρά των όψεων αυτών που θα δημιουργούσε στοά στις τρεις πλευρές¹¹²⁸.

Στα παραπάνω παραδείγματα υπάρχει το πρόβλημα χρονολόγησης των στοών. Ήταν σύγχρονες με τον ναό και καταστράφηκαν με την πάροδο του χρόνου, ή αποτελούσαν προσθήκες οι οποίες είτε παρέμειναν ατελείς είτε καταστράφηκαν αργότερα;

Η πασσαλοστήρικτη ξύλινη στοά είναι ένα ακόμη στοιχείο, το οποίο απαντάται σε μεγάλο βαθμό σε μικρούς ναούς αυτή την περίοδο. Γενικά, αντίθετα με τα παραπάνω παραδείγματα, δεν υπάρχουν ενδείξεις για λίθινα τόξα, ενώ η κατασκευή φαίνεται ότι ήταν εξ ολοκλήρου ξύλινη. Δοκάρια στηρίζονταν εντός της τοιχοποιίας του ναού και δημιουργούσαν μονόριχτη στέγαση καλυμμένη με κεραμίδια, η οποία στηριζόταν σε ξύλινους πασσάλους. Σε ξυλόστεγες εκκλησίες της περιόδου συχνά η στέγη εκτεινόταν πέρα από την τοιχοποιία, ώστε να δημιουργήσει καλυμμένο πασσαλοστήρικτο εξωτερικό χώρο. Δύο πρώιμα παραδείγματα πασσαλοστήρικτης στοάς και στις τρεις πλευρές (εκτός της ανατολικής) βρίσκονται στις διπλές εκκλησίες των Ναϊτών και Ιωαννιτών Ιπποτών στην Αμμόχωστο (13^{ου}-14^{ου} αι.)¹¹²⁹, στον ναό της Αγίας Άννας στην Αμμόχωστο (14ου αι.)¹¹³⁰ και στο λατινικό παρεκκλήσι στα Πυργά (15ου αι.)¹¹³¹. Η στοά που καταλαμβάνει τις τρεις πλευρές απαντάται στον ναό των Αγίων Αναργύρων στο Φοινί¹¹³², στο Καθολικό της Μονής Τρικουκκιάς στον Πρόδρομο¹¹³³, ενώ στο Καθολικό του Σταυρού Αγιασμάτι περιβάλλει το ναό και από τις τέσσερις πλευρές¹¹³⁴.

---

¹¹²⁸ Βλ. Σωτηρίου, *Μνημεία*, πιν.46α.

¹¹²⁹ Βλ. Enlart, *έ.α.* 292, 293.

¹¹³⁰ Στα δυτικά υπήρχε στήριξη με τόξα, ενώ στις άλλες δύο πλευρές η κατασκευή ήταν μάλλον όλη ξύλινη.

¹¹³¹ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 327.

¹¹³² Βλ. ανωτ. σημ. 118.

¹¹³³ Βλ. Grishin, *Pilgrim*, 69, πίν. 13.

¹¹³⁴ Βλ. Παπαγεωργίου, 'Ξυλόστεγοι', 376 και ανωτ. σημ. 129

Στον Άγιο Νικόλαο Ορούντας στη δυτική (Φωτ. 73) και βόρεια όψη (Φωτ. 93) του Καθολικού υπήρχε πασσαλοστήρικτη στοά. Η στοά στη δυτική όψη ανακατασκευάστηκε πρόσφατα από το Τμήμα Αρχαιοτήτων, σύμφωνα με τα στοιχεία που είχαν εντοπιστηκαν¹¹³⁵. Όμοια στοά φαίνεται να υπήρχε και στον ναό του Αγίου Ανδρονίκου στο Λιοπέτρι (15ου-16ου αι.)¹¹³⁶, παρόλο που διασώζονται μόνο οι οπές που φιλοξενούσαν τις ξύλινες δοκίδες στη δυτική του όψη (Φωτ. 160). Στεγασμένη φαίνεται ότι υπήρξε και η νότια όψη του Καθολικού του Τιμίου Σταυρού στην Ανώγυρα (πιθανόν 15-16ου αι.) (Φωτ. 98)¹¹³⁷, εφόσον και εδώ υπάρχουν οι οπές ξυλόστεγης κατασκευής. Στον ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (15ου-16ου αι.) στο χωριό Σωτήρα της επαρχίας Αμμοχώστου¹¹³⁸ όπως και στον ναό του Αγίου Μάμαντος (Φωτ. 123)¹¹³⁹ στο ίδιο χωριό, επίσης διασώζονται ίχνη ξύλινης στοάς στη νότια όψη, ενώ στον ναό της Παναγίας στο Αρεδιού (14^{ου} αι. με επεκτάσεις τον 16^{ου} αι.) η στοά στη νότια πλευρά έχει αποκατασταθεί πρόσφατα¹¹⁴⁰. Ομοίως στη βόρεια όψη του Καθολικού της Μονής Αυγασίδας ήσαν εμφανείς οι οπές πασσαλοστήρικτης στοάς¹¹⁴¹. Καλυμμένη στοά στη βόρεια πλευρά υπήρχε επίσης στον ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο χωριό Χόλη της Πάφου. Ο ναός σύμφωνα με τις τοιχογραφίες του εσωτερικού χρονολογείται, μάλλον, στα τέλη του 15ου-αρχές 16ου αι.¹¹⁴².

Σε λατινικά κτίσματα σκέπαστρο φαίνεται ότι υπήρχε στη βόρεια όψη του σημερινού Τεμένους Μουσταφά Πασά στην Αμμόχωστο¹¹⁴³, στη δυτική όψη του

---

¹¹³⁵ Για τη συντήρηση του Καθολικού βλ. ανωτ. σημ. 274.

¹¹³⁶ Για τον ναό βλ. σημ. 445.

¹¹³⁷ Προσωπική αυτοψία. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 164.

¹¹³⁸ Προσωπική αυτοψία. Οι οπές βρίσκονται πάνω από την είσοδο του ναού, κάτω από τη νεώτερη τοξοστοιχία. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 448.

¹¹³⁹ Στον ναό του Αγίου Μάμαντος η ξύλινη στοά, τουλάχιστον από τα δυτικά, στηριζόταν σε λίθινα τόξα. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 271.

¹¹⁴⁰ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 449.

¹¹⁴¹ Αυτό φαίνεται και από το σχέδιο του Enlart, *έ.α.* 314 σχ. 282.

¹¹⁴² Βλ. Stylianou, *Painted churches*, 419-421, Παπαγεωργίου, *Μητρόπολις Πάφου*, 81.

¹¹⁴³ Βλ. Enlart, *έ.α.* 303 εικ. 269.

ναού της Παναγίας των Καρμελιτών (S. Marie de Carmine) Αμμοχώστου¹¹⁴⁴, στον ναό της Αγίας Άννας Αμμοχώστου¹¹⁴⁵, στο λατινικό παρεκκλήσι στα Πυργά¹¹⁴⁶ κ.α. Οι στοές αυτές δεν φαίνεται να έχουν συγκεκριμένο προσανατολισμό, αλλά ούτε και συγκεκριμένη θέση σε σχέση με το υπόλοιπο μοναστηριακό συγκρότημα· μάλλον χτίστηκαν για προστασία και ανάδειξη της κυρίας εισόδου.

Μια άλλη ιδιομορφία η οποία εμφανίζεται σε εκκλησιαστικά μνημεία την περίοδο της Ενετοκρατίας είναι η προσθήκη υπερυψωμένου νάρθηκα¹¹⁴⁷. Δυστυχώς πολύ λίγα παραδείγματα διασώζονται και η χρονολόγησή τους δεν μπορεί να εξακριβωθεί με ακρίβεια. Επίσης άγνωστη παραμένει η χρήση του ψηλού αυτού χώρου, εφόσον δεν έχουν διασωθεί ίχνη κατασκευής γυναικωνίτη όπως παρουσιάζεται στα Επτάνησα¹¹⁴⁸. Το παλαιότερο γνωστό παράδειγμα ίσως είναι αυτό του ναού του Αρχαγγέλου στη Χόλη (τέλη 15ου-αρχές 16ου αι.). Ο νάρθηκας πιθανόν είναι παλαιότερο κτίσμα το οποίο αργότερα ανυψώθηκε και καλύφτηκε με οξυκόρυφη καμάρα. Σύμφωνα με τον Gunnis το κάτω τμήμα του νάρθηκα αποτελούσε τη βάση μεσαιωνικού πύργου, γεγονός που επεβίωσε και στη ντόπια παράδοση¹¹⁴⁹.

Ένα δεύτερο παράδειγμα ναού, ο οποίος διασώζει την ιδιομορφία αυτή, είναι ο ναός της Αγίας Μαρίας Τερσεφάνου, κτίσμα το οποίο παρουσιάζει πολλές και δύσκολες ως προς τη χρονολόγησή τους οικοδομικές φάσεις. Όπως και στον ναό του Αρχαγγέλου στη Χόλη, έτσι και εδώ, ο νάρθηκας είναι

---

¹¹⁴⁴ *Αвт.* εικ. 223

¹¹⁴⁵ *Αвт.* 276, εικ. 236.

¹¹⁴⁶ *Αвт.* 327.

¹¹⁴⁷ Στην Κρήτη υπάρχει ένα ίδιο παράδειγμα στον ναό του Αγίου Θεοδώρου του Τριχίνα μεταξύ των προμαχόνων του Αγίου Νικολάου και Αγίου Παύλου στα τείχη του Ρεθύμνου. Ο ναός πιθανόν ανοικοδομήθηκε το 1899· βλ. Στεριώτου, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646). Συμβολή στη φρουριακή αρχιτεκτονική του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα*, (έ.α. σημ. 379) 534-535.

¹¹⁴⁸ Βλ. Μπούρας, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, (έ.α. σημ. 378) 241.

¹¹⁴⁹ Βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 269, Stylianou, 'The painted church of the archangel Michael Kholi, Paphos', (έ.α. σημ. 411) 31. Για τον ναό γενικά βλ. ανωτ. σημ. 411.

υπερυψωμένος, αλλά είναι δύσκολο να αντιληφθεί κανείς, εάν αποτελεί προσθήκη ή ανήκει στο αρχικό κτίσμα. Παρόλο που ο Gunnis τοποθετεί χρονολογικά τον ναό στον 17ο αι.¹¹⁵⁰, πρόσφατες εργασίες συντήρησης αποκάλυψαν λιθοδομή, στην οποία διακρίνονται πολλαπλές φάσεις που τοποθετούν το αρχικό κτίσμα σε παλαιότερη περίοδο. Οικόσημο εντοιχισμένο στην οικοδομή μάλλον βοηθά ώστε να χρονολογηθεί το κτίσμα στο δεύτερο ήμισυ του 15ου αι., παρόλο που έχει υποστεί πολλές τροποποιήσεις και προεκτάσεις, όπως μαρτυρούν τα πολλαπλά *spolia* τα οποία βρίσκονται εντοιχισμένα στην τοιχοποιία ή είναι σκορπισμένα στον περίγυρο της αυλής¹¹⁵¹.

Ενδιαφέρον παράδειγμα παρουσιάζει και η προσθήκη εξωνάρθηκα στην τρίκλιτη βασιλική της Αγίας Αικατερίνης της Φυτέφκιας (πιθανόν του 15ου αι.), η οποία βρίσκεται ανάμεσα στα χωριά Ακουρδάλια και Κρήτου Τέρρα στην επαρχία της Πάφου¹¹⁵². Ο εξωνάρθηκας χτίστηκε λίγα χρόνια αργότερα από τον κύριο ναό, στα δυτικά του, πιθανόν τον 16ο αι., και καλύπτεται με τρία φουρνικά, τα οποία αντιστοιχούν στα τρία ανοιχτά οξυκόρυφα τόξα της δυτικής όψης. Στη δυτική όψη τα τόξα αυτά έχουν φραχθεί σε ύψος περίπου 1,20 μ. με τοιχοποιία· η είσοδος προς τον εξωνάρθηκα βρίσκεται στη βόρεια πλευρά¹¹⁵³.

Ο μονόκλιτος ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Φρέναρος είναι ένα ενδιαφέρον παράδειγμα βυζαντινού ναού με προσθήκες διαφόρων περιόδων. Ο ναός, σύμφωνα με τον Παπαγεωργίου, πιθανόν χρονολογείται στον 12ο αι.¹¹⁵⁴, ενώ ο νάρθηκας αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη και το πρόπυλο ακόμη νεώτερη πιθανόν της περιόδου της Φραγκοκρατίας / Ενετοκρατίας. Το 1883

---

¹¹⁵⁰ Βλ. Gunnis, *έ.α.* 437-438.

¹¹⁵¹ Το χωριό Τερσεφάνου παραχωρήθηκε στον ενετικής καταγωγής Πέτρο Ποδοκάταρο (Petro Podocataro) από τον βασιλιά Ιάκωβο Β΄ το 1464-1468. Στην οικογένεια αυτή ανήκει και το οικόσημο το οποίο είναι κτισμένο επάνω από παράθυρο του ναού και για το οποίο ο Gunnis υποθέτει ότι μεταφέρθηκε από άλλον λατινικό ναό της περιοχής, ο οποίος καταστράφηκε. Για τη μαρτυρία σε έγγραφο της περιόδου της Ενετοκρατίας βλ. Αριστείδου, *Ανέκδοτα έγγραφα*, Β΄, 25.

¹¹⁵² Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 471.

¹¹⁵³ Για απεικόνιση του ναού με τον εξωνάρθηκα βλ. Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', 1242, πίν. 8 εικ. 11, πίν 9 εικ. 12, όπου χρονολογεί τον ναό στον 15^ο αι. και τον νάρθηκα στον 16^ο αι.

¹¹⁵⁴ Βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα "Αρχαγγέλου εκκλησία, Φρέναρος", *ΜΚΕ* 2, 340-341.

ανοίχτηκε η βόρεια θύρα του ναού καθώς και παράθυρο στον ίδιο τοίχο· πιθανόν τότε φράχτηκαν τα τόξα, τα οποία στήριζαν το πρόπυλο και τον τρουλίσκο. Στον εξωτερικό βόρειο τοίχο υπάρχει εντοιχισμένο λίθινο τεμάχιο με ενετικό οικόσημο, δυσδιάκριτο, το οποίο, σύμφωνα με τον Gunnis, πιθανόν προήλθε από επιτύμβια πλάκα. Στο εσωτερικό του ναού αφιερωματική εικόνα της Παναγίας με απεικόνιση των δωρητών φέρει τη χρονολογία 1550¹¹⁵⁵. Ο Βενετός αυτός ευγενής, του οποίου ο τάφος μάλλον βρισκόταν στο εσωτερικό του ναού, πιθανόν ήταν και ο δωρητής της προσθήκης του προπύλου. Όμοιο δικιόνιο προστώων με τρουλίσκο υπάρχει και στη νότια όψη του ναού της Παναγίας Κανακαριάς στη Λιθράγκωμη¹¹⁵⁶. Οι τρουλίσκοι, ή φουρνικά, στον νάρθηκα του ναού της Αγίας Αικατερίνης κοντά στην Κρήτου Τέρρα¹¹⁵⁷, παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες με τα προαναφερθέντα πρόπυλα με τα οποία πιθανόν είναι και σύγχρονα¹¹⁵⁸.

3.4.3 Επεκτάσεις / αποκαταστάσεις ναών

Παρόλο που οι Βενετοί δεν έκτισαν πολλά θρησκευτικά κτήρια την περίοδο της κυριαρχίας τους στο νησί, στο ίδιο χρονικό διάστημα επισκευάζονται πολλά Καθολικά αλλά και ναοί.

Στο Καθολικό της Μονής Αψινθιωτίσσας κοντά στο Συγχαρί, ο νάρθηκας υπέστη μερική αποκατάσταση, πιθανόν τον 15ο αι. Η στέγαση του γίνεται με τεταρτοσφαίρια, επάνω από τις ημικυκλικές αψίδες στη νότια και βόρεια πλευρά του νάρθηκα, και με γοτθικό σταυροθόλιο στο κέντρο. Τον 16ο αι. πιθανόν προσετέθησαν τα διαμερίσματα από πελεκημένο πωρόλιθο εκατέρωθεν του προπύλου, το οποίο αποτελούσε την είσοδο από τα δυτικά¹¹⁵⁹.

---

¹¹⁵⁵ Βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 385-387.

¹¹⁵⁶ Βλ. Megaw-Hawkins, 'Kanakaria', 11 εικ. 1, 4, 5.

¹¹⁵⁷ Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 471.

¹¹⁵⁸ Βλ. ανωτ. σημ. 1153.

¹¹⁵⁹ Βλ. Παπαγεωργίου, 'Η Μονή Αψινθιωτίσσης', (έ.α. σημ. 84) 75. Για τη μονή βλ. Κύρρης, 'Κυπριακά αγιολογικά και μοναστηριακά μελετήματα', (έ.α. σημ. 65) 217-222, Enlart, *Gothic art*, 202-205, Gunnis, έ.α. 434.

Το Καθολικό της Παναγίας Κανακαριάς εικονογραφήθηκε άλλη μια φορά κατά τον 16ο αι.¹¹⁶⁰ και, πιθανόν, την ίδια περίοδο έτυχε μικρών συντηρήσεων, όπως κατασκευής ενισχυτικών αντηρίδων στο νότιο πρόπυλο και ανακατασκευής του θόλου του ναού¹¹⁶¹.

Στον ναό της Παναγίας Χρυσελευούσης στο Αρεδιού η δυτική πλευρά κατεδαφίστηκε ώστε να επεκταθεί ο ναός προς τα δυτικά¹¹⁶². Η προσθήκη φαίνεται ότι δεν περιορίστηκε μόνο στο εσωτερικό του ναού αλλά παράλληλα κατασκευάστηκε και ξυλόστεγη στοά στη νότια πλευρά, η οποία καταλήγει σε τοιχοποιία στο δυτικό άκρο. Ο τοίχος της προσθήκης παρουσιάζει απόκλιση από τον κάθετο (*contra scarpa*), καθώς και αντηρίδα, με επικλινή απόληξη στη νότια τοιχοποιία. Ο τρούλος του ναού είναι οκταγωνικός και πιθανόν ανήκει στην περίοδο ανακαίνισης του ναού, εφόσον είναι στοιχείο που απαντάται κατεξοχήν σε ναούς του 15ου αι-16ου αι.¹¹⁶³. Στο εσωτερικό υπάρχουν τοιχογραφίες του 14ου αι.¹¹⁶⁴, οι οποίες πιθανόν κατασκευάστηκαν με το αρχικό κτίσμα.

Στην Παναγία του Κάμπου στη Χοιροκοιτία ο αρχικός ναΐσκος του 12ου αι. φαίνεται ότι επεκτάθηκε προς τα δυτικά, ενώ στο εσωτερικό η τεχνοτροπία των τοιχογραφιών και η δυτική θύρα του ναού με την εκφυλισμένη γοτθική λεπτομέρεια ανήκουν, μάλλον, στον 16ο αι.¹¹⁶⁵

Εκτός από την προσθήκη αντηρίδων μια άλλη μορφή στήριξης αποτελεί η επικλινή πρόσθετη εκτεταμένη τοιχοποιία (*contra scarpa*), η οποία χρησιμοποιείται ως ενίσχυση μεγάλου τεμαχίου τοιχοποιίας. Η ίδια επικλινή ενίσχυση, η οποία χρησιμοποιήθηκε από τους Βενετούς στην ενίσχυση

---

¹¹⁶⁰ Βλ. Stylianos, *Painted churches*, 47, Megaw-Hawkins, 'Kanakaria', 11 εικ. 1.

¹¹⁶¹ Βλ. Παπαγεωργίου, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή τέχνη*, 17-19, του ιδίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1965-66*, 29-32, Megaw-Hawkins, *έ.α.* 35-36.

¹¹⁶² Βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα "Παναγίας Εκκλησία Αρεδιού", *MKE* 11, 55.

¹¹⁶³ Βλ. ανωτ. σελ. 130-132.

¹¹⁶⁴ Βλ. Παπαγεωργίου, *έ.α.* 55.

¹¹⁶⁵ Η απεικόνιση του Αγίου Γεωργίου έφιππου στο εσωτερικό του ναού, σύμφωνα με επιγραφή του 1509, ανήκει στον ζωγράφο Συμεών· βλ. Α. Παπαγεωργίου, 'Κύπριοι ζωγράφοι του 15ου -16ου αι.', (*έ.α.* σημ. 321) 205.

παλαιότερων οχυρώσεων στην Ελλάδα¹¹⁶⁶, στην Κύπρο στο κάστρο Λεμεσού¹¹⁶⁷ και στα νέα τείχη της Λευκωσίας και της Αμμοχώστου¹¹⁶⁸, χρησιμοποιήθηκε και σε εκκλησιαστικά κτήρια, όχι μόνο στην Κύπρο αλλά και στην ενετοκρατούμενη Κρήτη¹¹⁶⁹ και Πάτμο¹¹⁷⁰. Η εμφάνιση του στοιχείου αυτού σε ναούς απόμακρων χωριών του νησιού μπορεί να εξηγηθεί, εφόσον οι φραγκομάτοι ηλικίας μεταξύ 15 και 60, από την έναρξη της ενετικής κυριαρχίας, ήταν υποχρεωμένοι να εργάζονται δέκα μέρες τον χρόνο στις οχυρώσεις της Αμμοχώστου και της Κερύνειας, με αποτέλεσμα τη διάδοση του στοιχείου αυτού ακόμη και στα πιο απόμακρα μέρη της Κύπρου¹¹⁷¹. Το πιο σημαντικό παράδειγμα αποτελεί η ενίσχυση της τοιχοποιίας του καθεδρικού λατινικού ναού της Αγίας Σοφίας στη Λευκωσία, ο οποίος ενισχύθηκε από τους Βενετούς κατόπι φθορών που υπέστη από σεισμό. Η ασπίδα του Ιερού ενισχύθηκε με επικλινή τοιχοποιία το 1491, η οποία στο άνω τμήμα έφερε ταινία διακοσμημένη με κοσμήματα αναγεννησιακού ρυθμού¹¹⁷². Του ίδιου τύπου ενίσχυση φαίνεται ότι δημιουργήθηκε κατά την

---

¹¹⁶⁶ Βλ. Μπούρας, 'Βενετική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα', (έ.α. σημ. 76) 81-82.

¹¹⁶⁷ Το κάστρο της Λεμεσού, κτισμένο και ανακαινισμένο σε τρεις διαφορετικές χρονικές περιόδους, παρουσιάζει επένδυση στην τοιχοποιία, η οποία κατασκευάστηκε από Βενετούς· βλ. Perbellini, 'Le fortificazioni del regno di Cipro', (έ.α. σημ. 76) 207.

¹¹⁶⁸ Βλ. ανωτ. σημ. 76.

¹¹⁶⁹ Η εκκλησία των Αγίων Δέκα στον ομώνυμο χωριό της Κρήτης έχει πλατιές αντηρίδες, οι οποίες αντιγράφουν την *contrascarpa*, κατασκευή ενετικών οχυρώσεων· βλ. Gerola, *Monumenti veneti*, II, 187, σελ. 128. Εμφανίζεται επίσης στην κοσμική αρχιτεκτονική· βλ. Δημακόπουλος, *Τα σπίτια του Ρεθύμνου*, 213-214. Το στοιχείο αυτό απαντάται στις δύο μεγαλονήσους όπου οι Βενετοί κατασκεύασαν νέα οχυρωματικά έργα με τη βοήθεια του ντόπιου πληθυσμού, ο οποίος ενσωμάτωσε τον τύπο αυτόν στη δική του αρχιτεκτονική παράδοση. Δεν παρουσιάζονται τέτοιες μορφές στα Ιόνια ίσως λόγω των συχνών σεισμών οι οποίοι κατέστρεψαν τα παλαιότερα μνημεία.

¹¹⁷⁰ Το 1601 κτίστηκε η ανατολική σκάρπα για τη στερέωση των τοίχων της Μονής του Αγίου Ιωάννη. Βλ. Κομίνης, *Οι θησαυροί της Πάτμου*, (έ.α. σημ. 613) 41, εικ. 4, 5.

¹¹⁷¹ Βλ. Arbel, 'Η Κύπρος υπό Ενετική κυριαρχία', (έ.α. σημ. 75) 517, Hill, *A History*, III, 804. Για τον θεσμό των *αγγαρειών* στην Κρήτη βλ. Στεριώτου, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646). Συμβολή στη φρουριακή αρχιτεκτονική του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα*, (έ.α. σημ. 379) 171-173, Δημακόπουλος, 'Η πύλη του Ιησού των βενετσιάνικων οχυρώσεων του Χάνδακα', (έ.α. σημ. 379) 176 σημ. 13. Σύμφωνα με τον ίδιο, *Τα σπίτια του Ρεθύμνου*, 214, το στοιχείο αυτό διαδόθηκε στην Κρήτη πολύ πριν τις οχυρώσεις μέσω των "*inzeegneri* και των *proti*" (μαστόρων και αρχιμαστόρων) αλλά το ίδιο δεν συμβαίνει και στην Κύπρο.

¹¹⁷² Για την καταστροφή βλ. Boase, 'Ecclesiastical art', 169. Για την κατασκευή βλ. Enlart, *Gothic art*, 95.

περίοδο της Ενετοκρατίας και στο Καθολικό της εξαφανισμένης πλέον Μονής της Παναγίας Χρυσαιλιώτισσας στη Λευκωσία¹¹⁷³. Σύμφωνα με την παράδοση το μοναστήρι χτίστηκε από την Ελένη Παλαιολογίνα το 1450, πιθανόν γύρω από παλαιότερο βυζαντινό ναό¹¹⁷⁴ και ανακαινίστηκε τον 16ο αι., όπως φαίνεται από εντοιχισμένο αναγεννησιακό μαρμάρινο οικόσημο επάνω από το παράθυρο της βόρειας όψης του ναού. Η ίδια όψη ενισχύθηκε με επικλινή τοιχοποιία, ενώ πιθανόν την ίδια περίοδο εντοιχίστηκαν και οι παλαιές ημικυκλικές αψίδες του Ιερού μέσα σε νέο πολυγωνικό μανδύα (Φωτ. 161). Στο μισογκρεμισμένο μεσαιωνικό εκκλησάκι της Αγίας Μαρίας στο Μαρί Λεμεσού¹¹⁷⁵, ολόκληρη η βόρεια όψη του ναού αποτελείται από επικλινή τοιχοποιία (Φωτ. 162), όμοια με την ενετική προσθήκη του κάστρου της Κερύνειας¹¹⁷⁶. Επίσης, με επικλινή τοιχοποιία ενισχύθηκε ολόκληρη η δυτική όψη του Καθολικού της εξαφανισμένης πια Μονής της Παναγίας Χρυσολάκουρνας στο χωριό Στενή (Φωτ. 163)¹¹⁷⁷, η ανατολική όψη του ναού των Αγίων Βαρνάβα και Ιλαρίωνα στο χωριό Περιστερώνα¹¹⁷⁸ και το Ιερό του ερειπωμένου σήμερα ναού του Αγίου Επιφανίου στο χωριό Λετύμπου¹¹⁷⁹. Η προσθήκη επικλινούς τοιχοποιίας είχε στόχο την ενδυνάμωση της ήδη υπάρχουσας τοιχοποιίας, η οποία πιθανόν είχε υποστεί φθορές από τους σεισμούς που συχνά έπλητταν την Κύπρο¹¹⁸⁰. Επισκευές έγιναν και στον ναό του Αγίου Λαζάρου στη Λάρνακα· στο συγκεκριμένο παράδειγμα η τοιχοποιία, η οποία είχε υποστεί αρκετή φθορά και ίσως κινδύνευε

¹¹⁷³ Βλ. Gunnis, *Historic Cyprus*, 64-65, ARDAC 1978, 13, Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', 1241.

¹¹⁷⁴ Για κάτοψη του ναού βλ. Σωτηρίου, *Μνημεία*, εικ.18 και πίν.125.

¹¹⁷⁵ Βλ. ανωτ. σημ. 921.

¹¹⁷⁶ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 416-428, πίν. L. Για το κάστρο βλ. επίσης ανωτ. σημ. 76.

¹¹⁷⁷ Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 677.

¹¹⁷⁸ Στον ναό της Περιστερώνας η επικλινή τοιχοποιία αφαιρέθηκε πρόσφατα, αλλά η προσθήκη αυτή διαφαίνεται σε υδατογραφία της περιόδου της Τουρκοκρατίας, του Edmond Duthoit· βλ. P. K. Σεβέρη-L. Bonato, *Στο ωραιότερο μονοπάτι του κόσμου, ο Edmond Duthoit και η Κύπρος*, Λευκωσία 1999, σχ. 19.

¹¹⁷⁹ Προσωπική αυτοψία. Οι τοιχογραφίες στην αψίδα της ερειπωμένης εκκλησίας μάλλον ανήκουν στο δεύτερο ήμισυ του 15ο αι.· βλ. Παπαγεωργίου, *Μητρόπολις Πάφου*, 94.

¹¹⁸⁰ Βλ. ανωτ. σημ. 377.

να καταστραφεί ολοκληρωτικά, έτυχε πολλαπλών επεμβάσεων κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας, οι οποίες άλλαξαν δραστικά τις όψεις. Μάλλον για στατικούς λόγους φράχτηκαν τα παράθυρα, με αποτέλεσμα ο περιηγητής Seigneur de Villamont να αναφέρει ότι ο ναός φωτιζόταν μόνο από τα ανοίγματα των θυρών¹¹⁸¹.

3.5. Προσκτίσματα

3.5.1 Είδη και τυπολογία προσκτισμάτων

Όπως και στην Κύπρο έτσι και σε άλλα ενετοκρατούμενα νησιά η τυπολογία των μοναστηριακών κτισμάτων επηρεάζεται λίγο ή πολύ από τους δυτικούς κυρίαρχους. Ο τύπος του ορθογωνικού σχήματος, το οποίο περικλείει εσωτερική αυλή με τον ναό να σχηματίζει τη μια πτέρυγα των προσκτισμάτων, ακολουθείται σε μονές της περιόδου της Φραγκοκρατίας και εξής. Παρόλο που δεν σώζονται ακέραια μοναστηριακά συγκροτήματα αυτής της περιόδου, διακρίνονται τουλάχιστον τμήματα των προσκτισμάτων, τα οποία διασώθηκαν από την περίοδο αυτή.

Οι πτέρυγες είναι συνήθως διάροφες και συχνά η τοιχοποιία υποστηρίζεται με αντηρίδες. Τα ανοίγματα είναι ως επί το πλείστον μικρά ορθογώνια, παρόλο που στα προσκτίσματα της Μονής της Αγίας Νάπας βρίσκουμε μεγάλα παράθυρα με τοξωτό υπέρθυρο¹¹⁸². Η κύρια είσοδος, η οποία συχνά είναι καμαροσκέπαστη, συνήθως τοποθετείται απέναντι από τον ναό. Η εμφάνιση στοάς στεγασμένης με θόλο παρατηρείται σε δύο μοναστήρια: της Αγίας Νάπας¹¹⁸³ και του Αγίου Γεωργίου Ρηγάτη Φιλιάς¹¹⁸⁴. Ο τύπος αυτός της *loggia* διαφέρει από τις τοξοστοιχίες της περιόδου της Τουρκοκρατίας, οι οποίες

---

¹¹⁸¹ Βλ. Α. Παπαγεωργίου, 'Ο ναός του αγίου Λαζάρου στη Λάρνακα', *EETAK* 1998, 205.

¹¹⁸² Αυτό είναι μάλλον δυτικό χαρακτηριστικό, το οποίο δεν χρησιμοποιείται στην Κύπρο λόγω των κλιματολογικών συνθηκών. Για τα ανοίγματα των παραθύρων βλ. ανωτ. σελ. 197-206.

¹¹⁸³ Η στοά βρίσκεται στην νότια πτέρυγα. Βλ. Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1965-1966*, 56-57.

¹¹⁸⁴ Βλ. ανωτ. σημ. 555 και γενικά 263.

κατασκευάζονταν κυρίως από ευτελέστερα υλικά και στεγάζονταν με ξύλινα δοκάρια και κεραμίδια.

Μερικά παραδείγματα μοναστηριών της περιόδου τα οποία διασώζουν μεγαλύτερα τμήματα είναι τα ακόλουθα:

1. Αχειροποίητος Λάμπουσας. Τον 19ο αι. ο Enlart¹¹⁸⁵ αναφέρει ότι σωζόταν η βόρεια πτέρυγα της Μονής της Παναγίας Αχειροποιήτου, η οποία, σύμφωνα με τον ίδιο, ίσως αναγόταν στον 15ο αι. Μορφολογικά ανάγεται μάλλον στην ίδια περίοδο με αυτή των προσθηκών στον ναό, δηλαδή στα τέλη του 15ου-αρχές του 16ου αι. Η πτέρυγα αυτή είναι διώροφη, στηρίζεται στη βόρεια όψη με αντηρίδες και παρουσιάζει ανοιχτή στοά προς τα νότια. Τα ανοίγματα είναι μικρά ορθογωνικά και η κύρια είσοδος τοποθετείται κεντρικά και φέρει το χαρακτηριστικό περιθύρωμα της εποχής (Φωτ. 164).

2. Άγιος Μηνάς Βάβλας. Η βόρεια όψη της Μονής του Αγίου Μηνά πιθανόν αποτελεί επίσης κτίσμα του 16ου αι. Η παλαιότερη πληροφορία σχετικά με την ύπαρξη της μονής αντλείται από ένα σημείωμα σε Ευαγγέλιο τυπωμένο στη Βενετία το 1606, το οποίο χρονολογείται το 1608. Σε πλάκα εντοιχισμένη στον ανατολικό τοίχο του περιβόλου της μονής αναγράφεται η χρονολογία 1670¹¹⁸⁶. Από τα στοιχεία αυτά μπορεί να προσδιοριστεί ένα *terminus ante quem* για την ίδρυση της μονής το έτος 1608 και, εφόσον αυτή η χρονολογία ανάγεται στα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας, πρέπει να υποτεθεί ότι η μονή ίσως να κτίστηκε την περίοδο της Ενετοκρατίας¹¹⁸⁷. Η βόρεια πτέρυγα, όπως και αυτή της Μονής Αχειροποιήτου, είναι διώροφη με ψηλές αντηρίδες στην εξωτερική πλευρά, για τη στήριξη της τοιχοποιίας. Η πύλη εισόδου του μοναστηριού είναι οξυκόρυφη με αδιακόσμητους λίθους και πιθανόν ανακαινίστηκε την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Ακριβώς επάνω από αυτή, βρίσκεται κυκλικό άνοιγμα λαξευμένο σε τεμάχιο τετράγωνου λίθου (Φωτ. 165). Ο λίθος αυτός φαίνεται ότι εντοιχίστηκε επάνω από την είσοδο σε δεύτερη χρήση. Δεν υπάρχουν άλλα ανοίγματα, στο ισόγειο υπάρχουν όμως παράθυρα σε κάθε κελί του ορόφου.

---

¹¹⁸⁵ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 203.

¹¹⁸⁶ Βλ. Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1965-1966*, 34.

¹¹⁸⁷ Δυστυχώς το Καθολικό ανακαινίστηκε εκ βάθρων το 1754 και έτσι δεν διασώζεται η αρχική του μορφή. Για τη μονή γενικά βλ. ανωτ. σημ. 399.

3. Άγιος Γεώργιος Ρηγάτης κοντά στο χωριό Φιλιά. Σύμφωνα με τον Barsky¹¹⁸⁸, η μονή οικοδομήθηκε κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας και τα προσκτίσματα παρέμειναν ημιτελή λόγω της τουρκικής κατοχής· μόνο μερικά κελιά της δυτικής πτέρυγας είχαν ολοκληρωθεί την περίοδο εκείνη¹¹⁸⁹, ενώ, σύμφωνα με το σχέδιό του και πρόσφατες φωτογραφίες από το μνημείο, η αναφορά του αυτή μάλλον αφορά στο νοτιότερο τμήμα της δυτικής πτέρυγας των προσκτισμάτων. Στο τμήμα εκείνο υπήρχε καλυμμένη τοξοστοιχία, *loggia*, η οποία όμως, σε αντίθεση με τα συνήθη παραδείγματα, άνοιγε προς την εξωτερική πλευρά. Η στέγαση γινόταν με θολωτή λίθινη κατασκευή και πιθανόν αποτελείτο από σταυροθόλια¹¹⁹⁰. Η νότια πτέρυγα οικοδομήθηκε σε κρημνώδες τμήμα και είχε ψηλές αντηρίδες για τη στήριξή της και μικρά ψηλά τοποθετημένα ανοίγματα. Μορφολογικά η τοιχοποιία αυτή επίσης ανήκει στην περίοδο της Ενετοκρατίας, παρόλο που τα κελιά μάλλον δεν ολοκληρώθηκαν ποτέ.

4. Αγία Νάπα Αμμοχώστου. Η βόρεια πτέρυγα της Μονής της Αγίας Νάπας, καθώς και τμήματα των λοιπών προσκτισμάτων, παρουσιάζουν αρκετό ενδιαφέρον εφόσον είναι από τα λιγοστά παραδείγματα ενετικής μοναστηριακής αρχιτεκτονικής, στα οποία έχει διασωθεί μεγάλο τμήμα από το αρχικό κτίσμα. Η μονή πιθανόν ήταν αρχικά λατινική¹¹⁹¹. Κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας,

---

¹¹⁸⁸ Βλ. Grishin, *Pilgrim*, 37.

¹¹⁸⁹ *Αντ.* 37, πίν.9.

¹¹⁹⁰ Η στέγαση της δυτικής *loggia* είχε ήδη καταστραφεί την εποχή που την επισκέφτηκε ο Barsky και τμήμα της φαίνεται ότι είχε κτιστεί, ώστε να δημιουργηθούν κελιά.

¹¹⁹¹ Ο Κύρρης, ‘Η Μονή Αγίας Νάπας ιδίως επί Τουρκοκρατίας’ (έ.α σημ. 323) 236, υποθέτει ότι η μονή ήταν λατινική μέχρι το 1571. Αντίθετα ο Α. Παπαγεωργίου, λήμμα “Νάπας Αγίας μοναστήρι”, *MKE* 10, 188-190, υποστηρίζει την άποψη ότι το μοναστήρι ήταν εξ αρχής ορθόδοξο, εφόσον το Καθολικό ήταν ορθόδοξο και μόνο το παρεκκλήσι ήταν λατινικό, καθώς και ότι τα λατινικά μοναστήρια κατά την Τουρκοκρατία εγκαταλείφθηκαν και ερειπώθηκαν. Ο Τσέχος περιηγητής Oldrich Prefat (1523-;) το 1546, αναφέρει ότι στη μονή διέμεναν μοναχοί του Τάγματος των Αυγουστινιανών· βλ. Α. Παυλίδης, *Η Κύπρος ανά τους αιώνες μέσα από τα κείμενα ξένων επισκεπτών της*, Α΄, Λευκωσία 1993, 302. Η μονή πιθανόν αρχικά να χτίστηκε ως λατινική, τουλάχιστον αυτό υποδεικνύουν στοιχεία όπως η μαρμαρίνη οκταγωνική φιάλη στην αυλή· βλ. Enlart, *Gothic art*, 480 σχ. 398. Τη φιάλη αναφέρει και ο περιηγητής Pietro della Valle, τονίζοντας ότι αποτελεί στοιχείο λατινικό (Cobham, *Excercpta Cypria*, 212-213). Τα οικοδόμημα στη φιάλη, σύμφωνα με τον Gunnis, *Historic Cyprus*, 190, ανήκουν στην οικογένεια De Brie και De Neit. Η πρώτη από τις δύο οικογένειες αναφέρεται σε έγγραφο μέχρι το 1374 δίδοντας ένα πιθανό *terminus post quem* τον 14ο αι. για την κατασκευή της· βλ. W.H. Rudt De Collenberg, ‘Δομή και προέλευση της τάξεως των ευγενών’, *Ιστορία Κύπρου*, Δ΄, 846. Οι βυζαντινές κρήνες ή βρύσες

συγκεκριμένα το 1530 σύμφωνα με επιγραφή την οποία διάβασε ο περιηγητής Alexander Drummond, τα προσκτίσματα έτυχαν μερικής ανοικοδόμησης και το μοναστήρι πιθανόν λειτούργησε πλέον ως ορθόδοξο. Το κείμενο της επιγραφής πιθανόν αναφέρεται στο διάροφο κτίσμα της βόρειας πτέρυγας με την κύρια πύλη και στην πρόσοψη του Καθολικού¹¹⁹². Τμήμα της βόρειας και της δυτικής πτέρυγας αποτελείται από διάροφο κτίσμα με επιμελημένους τετραγωνισμένους λίθους και επίπεδη οροφή, όπου διασώζονται ξυλόγλυπτα δοκάρια της αρχικής στέγασης. Προεξέχοντες οικοδομικοί λίθοι υποδεικνύουν ότι το τμήμα αυτό επεκτεινόταν προς τα ανατολικά πέρα από την υφιστάμενη κατασκευή· παραμένει όμως άγνωστο εάν η κατασκευή αυτή γκρεμίστηκε σε κατοπινό στάδιο ή έμεινε ασυμπλήρωτη, όπως και σε άλλα μοναστήρια λόγω της τουρκικής κατοχής. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αναστύλωσης αποκαλύφθηκε ότι η νότια πτέρυγα αποτελείτο από ανοιχτή τοξοστοιχία προς τα βόρεια στεγασμένη με ημικυλινδρικούς θόλους, όπως και η δυτική πτέρυγα της Μονής Αγίου Γεωργίου Ρηγάτη κοντά στο χωριό Φιλιά¹¹⁹³.

τοποθετούντο συνήθως κοντά στην είσοδο ή έξω από τη μονή και είχαν μορφή μικρής αβαθούς καμάρας με βάση από ορθογώνια δεξαμενή στην οποία συλλεγόταν το νερό. Κάποτε δημιουργείτο και θολωτό στέγαστρο, όπως το νεώτερο κτίσμα επάνω από την κρήνη της Αγίας Νάπας· βλ. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, 119-124. Αντίθετα στη Βενετία τα πηγάδια στο κέντρο των πλατειών που περισυνέλεξαν το νερό της βροχής είχαν όμοια μορφή με την κρήνη της Αγίας Νάπας· για τα πηγάδια της Βενετίας βλ. A. Rizzi, *Vere da rozzo di Venezia*, Venice 1992. Αυτή καθαυτή η φιάλη είναι παλαιοχριστιανικό γνώρισμα που επεβίωσε στις βυζαντινές μονές. Συνεπώς από μόνη της η ύπαρξη φιάλης δεν συνιστά ένδειξη δυτικής καταγωγής. Δυτικό όμως ήταν εδώ το σχέδιό της και συνεπώς, εάν είναι η αρχική, τότε πρόκειται για δυτικό μοναστήρι. Το μοναστήρι πιθανόν να εγκαταλείφθηκε από το δυτικό τάγμα το οποίο ήταν εγκαταστημένο εκεί μετά τις επιδρομές των Μαμελούκων (1425-1427) και να έμεινε ερειπωμένο μέχρι την περίοδο της Ενετοκρατίας όταν ανοικοδομήθηκε και παραχωρήθηκε στους Ορθόδοξους με δικαίωμα χρήσης και από τους Λατίνους. Το φαινόμενο αυτό είναι γνωστό τουλάχιστο στη Ζάκυνθο, όπου μονές οι οποίες περιέρχονταν στην κυριότητα της Βενετίας δίδονταν πίσω σε Ορθόδοξους. Παραδείγματα αποτελούν οι Μονές Ξεροκαρβελιώτισσας στο ομώνυμο προάστιο και η Μονή Αγίου Παντελεήμονος στο χωριό Χουρχουλίδη (16^{ου} αι.)· βλ. Κονόμος, *Εκκλησίες και μοναστήρια στη Ζάκυνθο*, (έ.α. σημ. 32) 112, 122. Ο Alexander Drummond στην επίσκεψή του στη μονή το 1745 και 1750 αναφέρει ότι βρήκε επιγραφή με χαραγμένο το έτος 1530 ως χρονολογία ανοικοδόμησης της· βλ. Cobham, *Excerpta Cypria*, 301-302. Η παρουσία λατινικού αλταρίου στον παρεκκλήσι, σύμφωνα με τον Pietro della Valle, το οποίο διασώθηκε μέχρι το 1625, μάλλον αποδεικνύει ότι στο Καθολικό τελείτο λειτουργία και από τα δύο δόγματα πριν από το 1571.

¹¹⁹² Ο Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1965-1966*, 56, αναφέρει τη νότια είσοδο ως την αρχική είσοδο του μοναστηριού.

¹¹⁹³ Βλ. ανωτ. σημ. 263.

5. Μονή Αγίου Νεοφύτου, Πάφος. Σε ολόκληρο το συγκρότημα της Μονής Αγίου Νεοφύτου διακρίνονται πολλές οικοδομικές φάσεις. Τα προσκτίσματα του νέου Καθολικού, παρόλο που είναι νεώτερα, είναι πολύ πιθανόν ότι είναι κτισμένα επάνω στα θεμέλια παλαιότερων κτισμάτων. Η μονή έχει σχήμα σχεδόν κλειστό, εφόσον μόνο ένα τμήμα της βόρειας πλευράς καταλαμβάνεται από κελιά, ενώ ο ναός βρίσκεται στη βορειότερη πλευρά του συγκροτήματος (Σχ. 21)¹¹⁹⁴. Τα κελιά ανατολικά του Ιερού είναι σαφώς μεταγενέστερα, οικοδομημένα σύμφωνα με επιγραφή το 1911, και δεν ακολουθούν την οικοδομική γραμμή της ανατολικής πτέρυγας. Νεώτερα φαίνεται ότι είναι και τα κελιά στα βορειοδυτικά του ναού, εφόσον δεν είναι παράλληλα προς τον ναό και τα λοιπά κτίσματα. Αυτά απεικονίζονται στο σχέδιο του Barsky, άρα υπήρχαν τουλάχιστο τον 18^ο αι. ενώ, σύμφωνα με επιγραφή, ανοικοδομήθηκαν το 1805¹¹⁹⁵. Καθώς εισέρχεται ο επισκέπτης στη μονή συναντά το παλαιό ελαιοτριβείο και τα κελιά στην αριστερή πλευρά, τα οποία έκτισε ο ηγούμενος Μελισσοβούκκας το 1805, σύμφωνα με χρονολογία που αναγράφεται επάνω από την πύλη¹¹⁹⁶. Τα κελιά στο κατώγειο χρησιμοποιούνται ως στάβλοι. Τα κελιά στη νότια πτέρυγα κτίστηκαν το 1869 από τον ηγούμενο Γρηγόριο, αντικαθιστώντας παλαιότερα κτίσματα στα οποία στεγαζόταν το μαγειρείο της μονής, το *μαγκιπέιον* (αρτοποιείον), ο φούρνος κ.ά. Στο ισόγειο βρίσκονταν οι στάβλοι. Στην ανατολική πτέρυγα στεγαζόταν η “μεγάλη αίθουσα” με καμάρα στο κέντρο, κτισμένη το 1864 επί ηγουμένου Γρηγορίου, το Συνοδικό χρονολογίας 1818 και άλλα κελιά. Η στοά μπροστά από την ανατολική πτέρυγα αποτελεί νεώτερη κατασκευή όπως και τα βορειότερα κελιά, πίσω από το Ιερό, τα οποία χτίστηκαν στις αρχές του 20ου αιώνα¹¹⁹⁷.

6. Μονή Αγίου Ιωάννη Λαμπαδιστή Καλοπαναγιώτη. Η Μονή του Αγίου Ιωάννη Λαμπαδιστή είναι κτισμένη σε τριγωνικό σχήμα, με τον ναό να

---

¹¹⁹⁴ Τα βόρεια κελιά είναι πολύ νεώτερα.

¹¹⁹⁵ Βλ. Grishin, *Pilgrim*, εικ. 10. την επιγραφή παραθέτει ο Χατζηιωάννου, *Ιστορία και έργα*, 9-10.

¹¹⁹⁶ Η χρονολογία αυτή δεν υπάρχει πια. Πιθανόν χάθηκε σε μία από τις πρόσφατες ανακαινίσεις των προσκτισμάτων. Αναφορά σε αυτή κάνει ο Χατζηιωάννου, *έ.α.* 9.

¹¹⁹⁷ *Αυτ.* 9-10.

καταλαμβάνει τη βόρεια πλευρά της και τη βόρεια πλευρά της ανατολικής πτέρυγας προσκολλημένη στον ναό. Η δυτική πτέρυγα προφανώς κτίστηκε με τους περιορισμούς που επέβαλε ο τόπος και η θέση του Καθολικού και παρόλο που δέχτηκε διαδοχικές ανακαινίσεις, είναι φανερό ότι διατηρεί την αρχική δομή της. Η νότια είσοδος ήταν η κύρια είσοδος της μονής απ' όπου ο επισκέπτης αντίκριζε τη νότια είσοδο του Καθολικού. Τα προσκτίσματα είναι διάφορα, οικοδομημένα με αργολιθοδομή¹¹⁹⁸.

Στέγαση προσκτισμάτων

Στον τρόπο στέγασης των κελιών σημαντικό ρόλο είχαν η τοποθεσία, η διαθεσιμότητα των υλικών και η οικονομική κατάσταση της μονής. Το ότι οι νέοι Βενετοί κυρίαρχοι αναγκάστηκαν να αφιερώσουν από νωρίς όλη την ενέργειά τους σε οχυρωματικά έργα στο νησί, το γεγονός ότι ήδη υπήρχαν αρκετοί ναοί από τους Φράγκους, καθώς και ο περιορισμένος χρόνος της παρουσίας τους στο νησί, ήταν παράγοντες που είχαν ως αποτέλεσμα τον περιορισμένο αριθμό των λοιπών κτισμάτων αυτής της περιόδου σε σύγκριση με τις παλαιότερες. Κατά τη βυζαντινή και φραγκική περίοδο χτίζονταν σε μεγάλο βαθμό θολωτές κατασκευές, συχνά ενισχυμένες με σταυροθόλια (κατά τη Φραγκοκρατία), οι οποίες απαιτούσαν μεν περισσότερη δεξιοτεχνία στην οικοδόμηση, ήσαν όμως ανθεκτικότερες. Στη βυζαντινή Μονή της Παναγίας Αψινοθιώτισσας κοντά στο Συγχαρί, η παλαιά βυζαντινή Τράπεζα, η οποία ήλθε στο φως κατόπιν ανασκαφών, ήταν στεγασμένη με σταυροθόλια¹¹⁹⁹. Την περίοδο της Ενετοκρατίας, ιδιαίτερα σε μέρη στα οποία η εξεύρεση ξυλείας ήταν δύσκολη, η στέγαση γινόταν με λίθινες θολωτές κατασκευές, οι οποίες συχνά ήταν επίπεδες στην εξωτερική πλευρά, παρόλο που δεν απουσιάζουν παραδείγματα ξύλινων οροφών¹²⁰⁰. Σε μερικά απουσιάζουν από το σταυροθόλιο της στέγασης οι γοτθικές νευρώσεις, όπως για παράδειγμα στο μικρό παρεκκλήσι της Μονής

---

¹¹⁹⁸ Γενικά για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 493.

¹¹⁹⁹ Βλ. Παπαγεωργίου, 'Η Μονή Αψινοθιώτισσας', (έ.α. σημ. 84) 73-82.

¹²⁰⁰ Το ίδιο χαρακτηριστικό εμφανίζεται και στις στέγες της ενετοκρατούμενης Κρήτης· βλ. Δημακόπουλος, *Τα σπίτια του Ρεθύμνου*, 223-226, όπου παρουσιάζονται οξυκόρυφοι θόλοι ενώ κυριαρχεί το δώμα στην κοσμική αρχιτεκτονική.

Ιερών: το κτίσμα στη βόρεια πτέρυγα της μονής, το οποίο πιθανόν ανήκει στον 15ο αι., καλύπτεται με απλό σταυροθόλιο¹²⁰¹. Στη Μονή της Παναγίας Αυγασίδας η βορειοδυτική πτέρυγα, η οποία σύμφωνα με τον Παπαγεωργίου είναι και η παλαιότερη, περιελάμβανε κελιά, τα οποία ήταν στεγασμένα με θολωτή κατασκευή¹²⁰². Παρόμοια στέγαση με σταυροθόλια διασώζεται και στα κελιά της ανατολικής πτέρυγας της Μονής της Αγίας Νάπας, αν και εδώ η πτέρυγα πιθανόν ανάγεται σε παλαιότερη περίοδο (Φραγκοκρατία). Η στέγη αρχικά δεν έφερε κεράμωση αλλά μόνο υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι). Η οροφή της βόρειας πτέρυγας, η οποία με βεβαιότητα ανάγεται στην περίοδο της Ενετοκρατίας, ήταν εξολοκλήρου ξύλινη, όπως υποδεικνύουν κελιά του ορόφου που έχουν διασωθεί αλλά και το ανατολικότερο δωμάτιο, καθώς και τα διακοσμημένα ξυλόγλυπτα κεντρικά δοκάρια, τα οποία στήριζαν τις μικρότερες δοκίδες στην αντίθετη κατεύθυνση. Η νότια πτέρυγα με την πύλη είναι στεγασμένη με ημικυλινδρικούς θόλους, όπως και ο ναός¹²⁰³.

Θολωτή στέγαση φαίνεται ότι υπήρχε σε όλες σχεδόν τις κύριες εισόδους των μονών μέχρι και την περίοδο της Τουρκοκρατίας¹²⁰⁴. Η δυτική πτέρυγα της Μονής του Αγίου Γεωργίου Ρηγάτη κοντά στο χωριό Φιλιά μάλλον στεγαζόταν με μια τέτοια θολωτή κατασκευή· στην περιγραφή του ο Barsky απλώς αναφέρει την ωραία στέγαση από λαξευμένο παρόλιθο, η οποία προϋποθέτει, για στήριξη ημικυλινδρικούς θόλους ή σταυροθόλια¹²⁰⁵.

---

¹²⁰¹ Το κτίσμα αυτό, το οποίο ο Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη* 1963, 26-27, υποθέτει ότι αποτελούσε την Τράπεζα της μονής, είναι μικρό σε μέγεθος, οπότε μάλλον δεν ισχύει η άποψη αυτή. Πιθανότερο είναι να πρόκειται για το μαγειρείο, εφόσον κατά την περίοδο της Λατινοκρατίας η μονή βρισκόταν σε ακμή και διέθετε τρία μετόχια και μεγάλο εργαστήριο χειρογράφων· βλ. Constantinides-Browning, *Manuscripts*, 75-76.

¹²⁰² Βλ. Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη* 1967-1968, 75-78.

¹²⁰³ Η μονή συντηρήθηκε από το Τμήμα Αρχαιοτήτων τα έτη 1965-1966. Για τις εργασίες αποκατάστασης της μονής και περιγραφή των προσκτισμάτων βλ. Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη* 1965-1966, 49-58, Μιτσίδης, *Αγία Νάπα*, 12-15.

¹²⁰⁴ Η θολωτή κατασκευή αποτελεί απομίμηση βυζαντινών προτύπων εισόδων μονών, όπου ο επιμήκης κυλινδρικός θόλος χρησιμοποιείτο για να στηρίζει το άνοιγμα στον φαρδύ τοίχο του περιβόλου. Απουσιάζει από όλα τα κυπριακά παραδείγματα ο πύργος που κάποτε οικοδομείτο επάνω από την είσοδο για σκοπούς άμυνας· βλ. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, 17.

¹²⁰⁵ Ο Barsky δίδει μία καλή περιγραφή της μονής και περιγράφει τη θολωτή κατασκευή της οροφής από λαξευμένους λίθους· η στέγαση προφανώς γίνεται με σειρά από σταυροθόλια·

3.5.2 Περίβολοι-οχυρώσεις

Σε αντίθεση με τις μονές του Αγίου Όρους, καθώς και άλλες μονές στην Ελλάδα και χριστιανικές μονές που έχουν διασωθεί στην Αίγυπτο, τα ορθόδοξα μεταβυζαντινά μοναστήρια της Κύπρου, σε γενικές γραμμές δεν παρουσίαζαν αμυντικό χαρακτήρα με πολυώροφα κτίσματα, όπως για παράδειγμα ψηλά τείχη, καταχύστρες κ.ά., χαρακτηριστικά των μονών των αναφερθεισών περιοχών¹²⁰⁶. Αυτό σίγουρα οφειλόταν στις απαγορεύσεις των λατίνων κατακτητών, αλλά και στη μη ύπαρξη ανάγκης για τέτοια έργα. Παραδείγματα οχυρωματικών έργων σε βυζαντινά κάστρα-μοναστήρια καταστράφηκαν από τους Βενετούς για να μην μπορούν να χρησιμοποιηθούν από τους Τούρκους¹²⁰⁷. μετά την οθωμανική κατάκτηση του νησιού έργα οποιουδήποτε αμυντικού τύπου ήταν αυστηρώς απαγορευμένα. Αποτέλεσμα είναι ότι, εκτός από λιγοστά παλαιότερα παραδείγματα σε λατινικές μονές, δεν έχουν διασωθεί μοναστηριακά οχυρωματικά έργα.

Στη νότια πλευρά της Μονής του Σταυροβουνίου διακρίνεται βάση πύργου, επάνω στην οποία χτίστηκαν αργότερα νεώτερα οικοδομήματα. Ο Jeffery χρονολογεί τη βάση αυτή στον 13ο αι., δηλαδή την εποχή που το μοναστήρι ανήκε στο τάγμα των Βενεδικτίνων¹²⁰⁸. Στο ίδιο μοναστήρι υπήρχε και γέφυρα στην κύρια είσοδο της μονής, η οποία αποσυρόταν σε περίπτωση κινδύνου¹²⁰⁹, όμοια με αυτή που υπήρχε στη Μονή του Μπέλλα-Παίς¹²¹⁰.

Grishin, *Pilgrim*, 37-38, πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, 55.

¹²⁰⁶ Βλ. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, 7-12.

¹²⁰⁷ Παράδειγμα αποτελούν τα κάστρα και Μονές Καντάρας και Βουφαβέντο. Βλ. ανωτ. σημ. 76.

¹²⁰⁸ Βλ. Jeffery, *Monuments*, 192. Στη Δυτική εκκλησιαστική μεσαιωνική αρχιτεκτονική η χρήση του πύργου έχει μάλλον συμβολικό παρά αμυντικό σκοπό· βλ. W. Kaiser, 'Romanesque architecture in Germany' *Romanesque: Architecture, sculpture, painting*, (έ.α. σημ. 739) 44, παρόλο που πύργοι χρησιμοποιούνται για σκοπό άμυνας στην κοσμική μεσαιωνική αρχιτεκτονική· βλ. B. Borngässer, 'Gothic architecture in Italy', *The Art of Gothic: Architecture, sculpture, painting*, (έ.α. σημ. 366) 248-253.

¹²⁰⁹ Η γέφυρα αυτή διαφαίνεται σε σκίτσο του Barsky· βλ. Grishin, *Pilgrim*, πίν. 6, πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, πίν. 9.

¹²¹⁰ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 177.

Στην Κύπρο οι μεταβυζαντινές μονές ήταν γενικά μονώροφες η διώροφες και πολλές φορές έφεραν ανοίγματα στους εξωτερικούς τοίχους, οι οποίοι δεν είχαν ούτε το ύψος ούτε το πλάτος της τοιχοποιίας βυζαντινών μονών σε άλλες τοποθεσίες, ούτε τη διπλή σειρά δωματίων με βοηθητικούς χώρους στην εξωτερική πλευρά και κελιά στην εσωτερική, όπως για παράδειγμα στη Μονή του Οσίου Μελετίου¹²¹¹. Το μοναδικό επιτρεπτό έργο ήταν οι περιμετρικοί τοίχοι, οι οποίοι συχνά περιέκλειναν τα μοναστήρια. Συνεπώς, οι περιμετρικοί τοίχοι δεν αποτελούσαν οχυρωματικό έργο αλλά τοίχους περιβόλου, όπως προέβλεπαν οι διατάξεις για τις μονές. Αντίθετα, στα ελληνικά νησιά η οχυρωματική παράδοση συνεχίζεται μέχρι και τον 16ο αι., ιδιαίτερα υπό τον κίνδυνο επιδρομών από πειρατές¹²¹².

3.5.3. Είσοδοι (κύρια-δευτερεύουσες)

Στην ‘Τυπική διάταξη’ του αγίου Νεοφύτου γίνεται αναφορά στην είσοδο της μονής, η οποία κτίστηκε με θολωτή οροφή και κτιστά βάρη στους πλάγιους τοίχους, τα οποία ο άγιος ονομάζει ‘καθιστήρια’ ή ‘ανακλητήρια’¹²¹³. Παρομοίου τύπου είσοδοι απαντώνται και στις μονές του Αγίου Όρους¹²¹⁴. Η βυζαντινή και αργότερα η μεσαιωνική αυτή τυπολογία της εισόδου, το λεγόμενο *διαβατικόν*, σκεπάζεται με ημικυλινδρικό θόλο, επάνω από τον οποίο διαμορφωνόταν επίπεδη στέγαση· στα Επτάνησα διαμορφωνόταν χώρος για το κωδωνοστάσιο. Οι είσοδοι αυτές μερικές φορές προστατεύονταν από πύργους, οι οποίοι ήταν δυνατόν να

---

¹²¹¹ Βλ. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, 14.

¹²¹² Στη Μονή του Αγίου Γεωργίου των Κρημνών στη Ζάκυνθο διασώζεται πύργος δίπλα από τον ναό ο οποίος χρησίμευε για την προστασία των μοναχών και φέρει τη χρονολογία 1561. Μισογκρεμισμένος πύργος διασώζεται και στον Άγιο Ιωάννη Πρόδρομο στη Λαγκάδα και στην Αγία Τριάδα στην περιφέρεια του χωριού Ξεροκάστελλο· βλ. Κονόμος, *Εκκλησίες και μοναστήρια στη Ζάκυνθο*, έ.α. 35, 65, 167, Ν.Α. Βαρβιάνη, *Η Ζάκυνθος*, Αθήνα 1977, 139-147. Πύργοι απαντώνται και στην Κρήτη, όπως στην Παναγία Οδηγήτρια· βλ. Gerola, *Monumenti Veneti*, II, 187. Πολύ πιο συχνά όμως εμφανίζονται στις Κυκλάδες· βλ. H. Eberhard, ‘Mittelalterliche Burgen auf den Kykladen’, *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 10 (1974-1978) 501-583.

¹²¹³ Βλ. εκδ. Ι.Ε. Στεφανής-Β.Κ. Κατσαρός, *Αγίου Νεοφύτου του Έγκλειστου: Συγγράμματα*, Β’, (έ.α. σημ. 142) Τυπ. Διαθήκη 20, 48ν.

¹²¹⁴ Βλ. Ορλάνδος, έ.α. 17-26.

εφάπτονται σε αυτή¹²¹⁵. Ο τύπος της κυρίας εισόδου της μονής με ημικυλινδρικό θόλο και επίπεδη στέγαση εμφανίζεται ως και την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Παρατηρείται στις Μονές Σίντη (Φωτ. 4), Αγίου Νεοφύτου¹²¹⁶, Ιερέων¹²¹⁷, Αγίου Μηνά Βάβλας¹²¹⁸, Αγίας Νάπας¹²¹⁹, Τοχγιού Μάνδρες στην Αμμόχωστο¹²²⁰, αλλά και στον ελλαδικό χώρο, στις μονές Οσίου Μελετίου, Ολυμπιώτισσας Ελασσόνας και Αστερίου στον Υμηττό¹²²¹. Είναι αξιοσημείωτο ότι η ίδια τυπολογία απαντάται και στη λαϊκή αρχιτεκτονική του νησιού, κυρίως σε αγροτικές κατοικίες της πεδιάδας¹²²².

Από την περίοδο της Τουρκοκρατίας και έπειτα, το άνοιγμα της εισόδου απλοποιείται: σχηματίζεται με ένα απλό άνοιγμα στον τοίχο. Στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική η είσοδος συχνά στεγαζόταν, δημιουργώντας το λεγόμενο *καππαδόκιν*. Στον στεγασμένο αυτό χώρο μπορούσαν να αποθηκεύονται ξύλα, τα οποία χρησιμοποιούντο στον φούρνο που βρισκόταν συχνά στον ίδιο χώρο. Αντίστοιχο παράδειγμα στη μοναστηριακή αρχιτεκτονική αποτελεί η δευτερεύουσα νότια είσοδος της Μονής του Αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστού, η οποία παλαιότερα ήταν στεγασμένη, έχοντας στα ανατολικά της το *μαγκιπέιο* της μονής¹²²³.

---

¹²¹⁵ Στη Μονή της Παναγίας Αναφωνήτριας στη Ζάκυνθο η είσοδος προστατεύεται από πύργο δίπλα από αυτή· βλ. Ζήβας, *Αρχιτεκτονική Ζακύνθου*, 162. Η θολωτή είσοδος απαντάται στη βυζαντινή αστική και μοναστηριακή αρχιτεκτονική αλλά και σε ενετικά μέγαρα· βλ. Δημακόπουλος, *Τα σπίτια του Ρεθύμνου*, 121.

¹²¹⁶ Προσωπική αυτοψία. Για τη μονή γενικά βλ. ανωτ. σημ. 142, 395.

¹²¹⁷ Προσωπική αυτοψία. Για τη μονή γενικά βλ. ανωτ. σημ. 62.

¹²¹⁸ Προσωπική αυτοψία. Για τη μονή γενικά βλ. ανωτ. σημ. 399.

¹²¹⁹ Βλ. Enlart, *έ.α.* 478.

¹²²⁰ Δεν είναι γνωστή η χρονολογία οικοδόμησης της μονής, παρόλο που το Καθολικό φαίνεται ότι ανήκει τυπολογικά στον 12ο αι.

¹²²¹ Βλ. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, 17.

¹²²² Ο χώρος αυτός, ο οποίος λειτουργεί ως πέραςμα, στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική ονομάζεται “Πόρτιον”. βλ. Σίνος, *Αναδρομή στη λαϊκή αρχιτεκτονική της Κύπρου*, (έ.α. σημ. 257) 137-150.

¹²²³ Βλ. Μυριανθέας, *Λαμπαδιστής*, εικ.60.

Ένα άλλο αξιοσημείωτο στοιχείο αποτελεί η θέση του πυλώνα, ο οποίος από τα βυζαντινά χρόνια βρισκόταν συνήθως σε ευθεία γραμμή με την κύρια είσοδο του Καθολικού. Σε αυτή τη διάταξη απαντάται τόσο στον ελλαδικό χώρο (Μονή Δαφνίου) όσο και στην Κύπρο (στις Μονές Παναγίας του Σίντη¹²²⁴, Αγίου Σάββα Καρόνος (Σχ. 23)¹²²⁵, Ιερέων¹²²⁶, Χρυσορροιάτισσας¹²²⁷, Αγίου Μηνά Βάβλας¹²²⁸ κ.α.). Η κάτοψη του μοναστηριού της Παναγίας Τροοδίτισσας, όπως την αποτύπωσε ο Jeffery στις αρχές του 20ου αι., υποδεικνύει την επιβίωση αυτών των στοιχείων. Ο ναός στην κάτοψη αυτή σχηματίζει τη βόρεια πλευρά των προσκτισμάτων, ενώ η κύρια είσοδος βρίσκεται στη νότια πλευρά απέναντι από τη νότια είσοδο του ναού¹²²⁹.

3.5.4. Η Τράπεζα

Στις βυζαντινές μονές του Αγίου Όρους, της ιουδαϊκής ερήμου και της Αιγύπτου¹²³⁰ η Τράπεζα είχε άμεση πρόσβαση προς το Καθολικό της μονής μέσω μιας καλυμμένης στοάς ή ανοικτής αυλής, διότι η συγκέντρωση για το κοινό γεύμα ήταν συμβολική προέκταση της τελετουργίας που λάμβανε μέρος στον ναό. Από τις πιο γνωστές μονές του Αγίου Όρους μόνο στις πέντε από τις είκοσι η είσοδος της Τράπεζας δεν βρίσκεται ακριβώς απέναντι από την είσοδο του Καθολικού ενώ στις άλλες πέντε η Τράπεζα βρίσκεται πλησίον του Καθολικού¹²³¹. Οι Τράπεζες των βυζαντινών μονών είχαν συνήθως σχήμα

---

¹²²⁴ Βλ. ανωτ. σελ. 84-85.

¹²²⁵ Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 262.

¹²²⁶ Βλ. Κοκκινόφτας–Θεοχαρίδης, *Μετόχια της Ιεράς Μονής Κύκκου, Μονή των Ιερέων ή Αγία Μονή*, (έ.α. σημ. 62) 9-18 για την αρχιτεκτονική των προσκτισμάτων και τον ναό.

¹²²⁷ Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 499.

¹²²⁸ Προσωπική αυτοψία. Για τη μονή βλ. ανωτ. σημ. 399.

¹²²⁹ Βλ. G. Jeffery, 'A byzantine monastery in Cyprus', *The Builder* 92 (1907) 437-439.

¹²³⁰ Βλ. Y. Hirschfeld, 'Monasteries and churches in the Judean desert in the Byzantine period', Y. Tsafirir (εκδ.), *Ancient churches Revealed*, (έ.α. σημ 508) 154.

¹²³¹ Εξαιρέση π.χ. στο Άγιον Όρος αποτελούν οι Μονές Διονυσίου, Καρακάλλου, Σιμωνόπετρας, Ξενοφώντος και Σταυρονικήτα. Βλ. λ.χ. Σ. Καδάς, *Το Άγιο Όρος. Τα μοναστήρια και οι θησαυροί τους*, Αθήνα 1995 και P.M. Mylonas, *Atlas of the twenty sovereign monasteries: Topography and historical architecture*, Berlin 2000, σποραδικά.

επίμηκες, με θολωτή ή δικλινή ξύλινη στέγη και χτίζονταν συνήθως με προσανατολισμό από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Παραδείγματα απαντώνται στις μονές του Αγίου Όρους, Μετεώρων, Όρους Σινά, Wadi 'n-Natrun της Αιγύπτου και Αψινθιώτισσας στην Κύπρο. Η Τράπεζα βρισκόταν συνήθως απέναντι από την είσοδο του Καθολικού ή, εάν δεν υπήρχε χώρος, χτίζόταν παράλληλα προς τον ναό¹²³². Σπάνια χτίζόταν πίσω από το Ιερό¹²³³. Κάποτε η Τράπεζα αποτελούσε ανεξάρτητο κτίσμα, όπως στις Μονές Δαφνίου και Οσίου Λουκά, και άλλοτε ήταν ενσωματωμένη στη σειρά των κελιών με το μαγειρείο και το μαγκιπέιο δίπλα από αυτή¹²³⁴. Στο εσωτερικό της Τράπεζας είτε τοποθετούνταν τραπέζια, είτε υπήρχε μια κτιστή τράπεζα και θρανία, όπως υπάρχει στη Νέα Μονή Χίου, στον Άγιο Ιωάννη Πάτμου και στις παλαιοχριστιανικές μονές στο Wadi 'n-Natrun του Dair as Suryan και του Dair Anba Bishoi της Αιγύπτου¹²³⁵.

Στην Παναγία του Σίντη η Τράπεζα αποτελείται από ένα επίμηκες δωμάτιο με επίπεδη στέγη και ορθογώνια παράθυρα με ξύλινα θυρόφυλλα. Το κτίσμα είναι νεώτερο, ίσως του 18ου αι., η τοποθέτηση όμως της Τράπεζας κοντά στη βορειοδυτική γωνία του κτηρίου συμπίπτει με ανάλογη τοποθέτησή της σε σχέση με τον ναό σε άλλα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μοναστήρια της Κύπρου. Σε μεσαιωνικά Δυτικά μοναστήρια η Τράπεζα τοποθετούταν κατά προτίμηση παράλληλα προς τον ναό και ενδιάμεσα παρεμβалλόταν εσωτερική αυλή.¹²³⁶ Η Τράπεζα στα κυπριακά παραδείγματα συχνά τοποθετείτο παράλληλα προς τον ναό σε πτέρυγα απέναντι από αυτόν. Διασώζονται ελάχιστα παραδείγματα από παλαιότερα μοναστήρια, μεταξύ των οποίων αυτό της βυζαντινής Μονής

---

¹²³² Η Τράπεζα της Μονής του Αγίου Νικολάου Φιλανθρωπινών στο νησί των Ιωαννίνων ακολουθεί αυτή τη διάταξη· βλ. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιανού, *Η Μονή των Φιλανθρωπίνων και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήναι 1983, 35.

¹²³³ Παράδειγμα αποτελεί η Τράπεζα της Μονής της Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα· βλ. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, 45.

¹²³⁴ *Αвт.* 43-56

¹²³⁵ Βλ. O.H.E. Khs-Burmester, *A guide to the monasteries of the Wadi'n-Natrun*, Societé d'archeologie Copte, Le Caire, χ.χρ., Pl. XV, XXII, XXXII.

¹²³⁶ Για σχέδιο της ονομαζόμενης ιδανικής κάτοψης Δυτικής μονής βλ. W. Kaiser, 'Romanesque architecture in Germany', *Romanesque: Architecture, sculpture, painting*, (έ.α. σημ. 739) 34.

Σταυροβουνίου, στην οποία η Τράπεζα είναι τοποθετημένη στη δυτική πτέρυγα του μοναστηριού και εφάπτεται του δρομικού άξονα, ο οποίος ενώνει τη δυτική είσοδο της μονής με τη δυτική είσοδο του ναού· ανάμεσά τους υπάρχει μικρή εσωτερική αυλή¹²³⁷. Επίσης αυτό της βυζαντινής Μονής της Παναγίας Αψινθιώτισσας, στην οποία η Τράπεζα βρισκόταν στα βορειοδυτικά του Καθολικού στη βόρεια πτέρυγα της μονής¹²³⁸. Αποτελείτο από επίμηκες δωμάτιο το οποίο κατέληγε σε αψίδα στην ανατολική πλευρά. Στη βυζαντινή Μονή Ιερέων της Πάφου δεν έχει διασωθεί η αρχική Τράπεζα, αλλά παρακείμενο μικρό σταυρόσχημο κτίσμα, πιθανόν του 15ου αι., στη βόρεια πτέρυγα, το οποίο πιθανόν αποτελούσε τον χώρο της εστίας¹²³⁹. Εάν θεωρήσουμε το κτίσμα αυτό ως την εστία, τότε η Τράπεζα της μονής σίγουρα βρισκόταν δίπλα από τον χώρο αυτό στη βόρεια πτέρυγα παράλληλα με το Καθολικό. Άλλο παράδειγμα Τράπεζας, πιθανόν της ενετικής περιόδου, υπήρχε στη Μονή του Αγίου Ιωάννη Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη, η οποία δυστυχώς κατεδαφίστηκε στα τέλη του 19ου αι.¹²⁴⁰ Η Τράπεζα βρισκόταν στη νότια πτέρυγα στα ανατολικά της νότιας εισόδου της μονής, απέναντι από την είσοδο του Καθολικού. Στα ανατολικά της βρισκόταν το μαγειρείο και δίπλα στεγασμένος χώρος με τον φούρνο, ένα μάλλον πρωτόγονο μαγκιπέιο, όμοιο με αυτό το οποίο διασώζεται στη Μονή της Παναγίας του Σίντη¹²⁴¹. Στη Μονή της Αγίας Νάπας επίμηκες δωμάτιο με κατεύθυνση από τα βόρεια προς τα νότια με οξυκόρυφο θόλο, βρίσκεται στο δυτικό άκρο της νότιας πτέρυγας (Φωτ. 166)¹²⁴². η ανατολική και η βόρεια πτέρυγα καταλαμβάνονταν από κελιά, οπότε είναι δυνατόν να υποτεθεί ότι το δωμάτιο αυτό αποτελούσε την Τράπεζα της μονής.

¹²³⁷ Βλ. εκδ. Ι. Μ. Σταυροβουνίου, *Μονή Σταυροβουνίου*, 178 (σχ. κάτοψης μονής), 180.

¹²³⁸ Για την κάτοψη της μονής βλ. Παπαγεωργίου, 'Η Μονή Αψινθιωτίσσης', (έ.α. σημ. 84) εικ.1.

¹²³⁹ Βλ. ανωτ. σημ. 1202.

¹²⁴⁰ Βλ. Μυριανθέας, *Λαμπαδιστής*, 46

¹²⁴¹ Βλ. ανωτ. σελ. 83.

¹²⁴² Βλ. Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1965-1966*, 56, Μιτσίδης, *Αγία Νάπα*, 13.

3.5.5. Η εστία

Η τυπική θέση της εστίας στις μονές αποτελούσε κατά κανόνα επέκταση του κτηρίου της Τράπεζας ή βρισκόταν κοντά σε αυτήν. Στις μονές του Αγίου Όρους και των Μετεώρων, λόγω κινδύνου πυρκαγιάς, οι εστίες αποτελούσαν ανεξάρτητα κτίσματα μέσα στην αυλή. Όταν αποτελούσαν συνέχεια κελιών, χιζόταν ενδιάμεσα μικρός θάλαμος. Οι βυζαντινές εστίες είχαν συνήθως τετράγωνο σχήμα με θολωτή στέγη, η επέκταση της οποίας κατέληγε στην καπνοδόχο¹²⁴³. Στη Μονή των Ιερέων το μικρό κτίσμα, το οποίο μετετράπη αργότερα σε παρεκκλήσι με τετράγωνο σχήμα και οπή στην οροφή, πιθανόν αποτελούσε αρχικά την εστία της μονής¹²⁴⁴.

Στη Μονή της Παναγίας του Σίντη, λόγω του σχετικά μικρού μεγέθους της, η Τράπεζα και η εστία είναι συνεχόμενες, δίχως παρεμβολή ενδιάμεσου χώρου¹²⁴⁵.

3.5.6. Τα κελιά

Στις περισσότερες μονές, τα κελιά ακολουθούν την τυπική διάταξη με τοξοστοιχία μπροστά από αυτά. Παραδείγματα υπάρχουν στις Μονές Κύκκου¹²⁴⁶, Ομόδους¹²⁴⁷, Χρυσορρογιάτισσας¹²⁴⁸, Μαχαιρά¹²⁴⁹, Αγίου Μηνά Βάβλας¹²⁵⁰, Αγίας Νάπας¹²⁵¹, Αυγασίδας¹²⁵² κ.α. Στη Μονή της Παναγίας του Σίντη

---

¹²⁴³ Βλ. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, 61-68.

¹²⁴⁴ Το κτίσμα αυτό παλαιότερα πιστεύετο ότι ήταν η Τράπεζα της μονής· βλ. *ARDAC* 1963, 10, αλλά τόσο το σχήμα και το μέγεθος όσο και η οπή στο κέντρο της οροφής οδηγούν μάλλον στη σκέψη ότι αποτελούσε την εστία της μονής.

¹²⁴⁵ Βλ. ανωτ. σελ. 84.

¹²⁴⁶ Για γενική άποψη βλ. Σωτηρίου, *Μνημεία*, πιν.57β.

¹²⁴⁷ Βλ. Grishin, *Pilgrim*, 48, πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις*, 81-82.

¹²⁴⁸ Βλ. Τσικνόπουλλος, *Παναγία η Χρυσορρογιάτισσα*, (έ.α. σημ. 499) 124-128.

¹²⁴⁹ Βλ. Τσικνόπουλλος, *Η Ιερά βασιλική και σταυροπηγιακή Μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου του Μαχαιρά*, (έ.α. σημ. 527) 186-187, εικ. 72,73.

¹²⁵⁰ Βλ. Enlart, *Gothic art*, 336.

¹²⁵¹ Βλ. Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1965-1966*, 54-55 εικ. 24, εικ. 25, Μιτσίδης, *Αγία Νάπα*, 13.

τοξοστοιχία μπροστά από την εσωτερική πλευρά των κτισμάτων φαίνεται ότι υπήρχε μόνο στη βόρεια πλευρά, ενώ στην ανατολική διαμορφώνονταν ξύλινοι εξώστες μπροστά από τα δύο πρώτα κελιά, και πιθανόν καλυμμένος εξωτερικός χώρος με στήριξη σε πεσσό, έξω από το δωμάτιο πριν το γωνιακό στα βόρεια της πτέρυγας¹²⁵³.

3.5.7. Λοιπά προσκτίσματα

Βοηθητικά κτίσματα των μονών, όπως τα λουτρά, τα αποχωρητήρια, οι κρήνες κ.ά. δεν διασώθηκαν στα ορθόδοξα μοναστήρια της περιόδου της Ενετοκρατίας, εκτός από μεμονωμένα παραδείγματα. Ο λόγος είναι ότι στις περισσότερες περιπτώσεις τα προσκτίσματα δεν έφθασαν σε μας στην αρχική τους μορφή, καθώς επίσης και το ότι τα περισσότερα ορθόδοξα μοναστήρια ήταν φτωχά και μικρών διαστάσεων, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει ανάγκη ή χώρος για πολλά βοηθητικά κτήρια. Η γνώση μας για τις αγροτικές ασχολίες των περισσότερων μοναχών προέρχεται από διασωθέντα παραδείγματα ελαιόμυλων και νερόμυλων, καθώς και πίθων και καζανιών για την κατασκευή και διαφύλαξη λαδιού, ελιών, κρασιού και ρακής¹²⁵⁴.

Κρήνες. Κρήνες ή φιάλες υπό μορφή κιβωρίων, όπως αυτό της Αγίας Νάπας, χρησιμοποιούνται από το Τάγμα των Κιστερκιανών μοναχών και απαντώνται σε πολλά από τα μοναστήρια τους¹²⁵⁵. Συναντώνται επίσης στη μονή

---

¹²⁵² Βλ. Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1967-1968*, 77-78, εικ. 38.

¹²⁵³ Βλ. ανωτ. σελ. 88.

¹²⁵⁴ Παρόλο που τα παλαιά αντικείμενα των οποίων η μεταφορά ήταν εύκολη πρόσφατα εξεφανίστηκαν από τα περισσότερα μοναστήρια λόγω άγνοιας ή έλλειψης ενδιαφέροντος, γνωρίζουμε γι' αυτά μέσω των πηγών, όπως για παράδειγμα των καταγραφών που έκανε ο Ν. Κυριαζής, *Μοναστήρια*, 55-56, για αρκετά από αυτά. Στη Μονή Αγίου Ιωάννη Λαμπαδιστή αναφέρει ότι ανάμεσα στα χάλκινα και άλλα σκεύη της μονής (το μπακκιρικό), συγκαταλέγονταν καζάνια (χαλκιά), πιθανόν για πλύση ρούχων και άλλες εργασίες, καζάνι για την κατασκευή ρακής, σκάφη ζυμώματος (γουρνί), πινακωτές (γουπποσάνια) για το ζύωμα του ψωμιού κ.ά. Για τους διάφορους κυπριακούς διαλεκτικούς όρους βλ. Κ. Γιαγκουλλής, *Ετυμολογικό και ερμηνευτικό λεξικό της κυπριακής διαλέκτου*, Λευκωσία 1988, Κ. Χατζηιωάννου, *Ετυμολογικό λεξικό της ομιλουμένης κυπριακής διαλέκτου*, Λευκωσία 1996.

¹²⁵⁵ Βλ. Braunfels, *Monasteries of Western Europe*, (έ.α. σημ. 158) 101-102. Φιάλες υπάρχουν στις Κιστερκιανές μονές Le Thoronet στη Γαλλία (1175), Heiligenkreuz στην Αυστρία (τέλη 13ου αι.), Fossanova στην Ιταλία, Alcobaca στην Πορτογαλία.

του Μπέλλα-Παΐς σε διάφορες μορφές¹²⁵⁶. Είναι βέβαιο ότι υπήρχαν και άλλα παραδείγματα την περίοδο που εξετάζεται, αλλά είτε δεν διασώθηκαν είτε δεν είναι γνωστά¹²⁵⁷.

Αφοδευτήρια και λουτρά. Απορία προκαλεί το ότι στις περισσότερες μονές οι οποίες έχουν εξεταστεί δεν έχουν βρεθεί ίχνη των αρχικών αφοδευτηρίων (*αφεδρώνων, αναγκαίων*) ή συστήματος διοχέτευσης νερού για τον καθαρισμό τους ή λουτρά. Αυτό πιθανόν οφείλεται στις πολλαπλές επεμβάσεις και την ανακατασκευή του συστήματος με νέα τεχνολογία.

Στα βυζαντινά μοναστήρια του Αγίου Όρους, σε κάθε όροφο κελιών παρεμβάλλονταν στενά επιμήκη διαμερίσματα, ισομήκη με τα κελιά, τα οποία χρησίμευαν ως αφοδευτήρια. Τα διαμερίσματα αυτά συνήθως είχαν ημικυκλική κατάληξη με θολωτή στέγαση, ενώ σκαλοπάτια οδηγούσαν στην οπή αφοδεύσεως. Παράδειγμα τέτοιου τύπου αφοδευτηρίου υπάρχει στη Μονή της Βροντιανής στη Σάμο¹²⁵⁸. Στην Κύπρο το μόνο γνωστό παράδειγμα αφοδευτηρίων σε μοναστήρι της περιόδου της Λατινοκρατίας υπάρχει στη Μονή της Αγίας Νάπας, παρόλο που η ανατολική πτέρυγα, και κατά συνέπεια και τα αφοδευτήρια αυτά, μάλλον ανάγονται στην περίοδο της Φραγκοκρατίας. Οι αντηρίδες στην ανατολική πτέρυγα της μονής είχαν διπλή χρήση, εφόσον χρησίμευαν και ως αποχωρητήρια. Στη βάση του ανατολικού τοίχου υπήρχε αυλάκι, το οποίο μετέφερε νερό από το υδραγωγείο για τον καθαρισμό των ακαθαρσιών (Φωτ. 167)¹²⁵⁹. Σε μεσαιωνικά παραδείγματα το αφοδευτήριο συνήθως προβάλλει επάνω από τον δρόμο, στηριζόμενο σε λίθινα φουρούσια ή χαμηλωμένα τόξα. Τέτοια παραδείγματα είτε δεν υπήρχαν είτε δεν επεβίωσαν στη μοναστηριακή αρχιτεκτονική του νησιού¹²⁶⁰.

---

¹²⁵⁶ Enlart, *Gothic art*, 190-191.

¹²⁵⁷ Στα περισσότερα μοναστήρια, σύμφωνα με επιγραφές που διασώζονται, οι κρήνες είναι οικοδομημένες την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Για κρήνες σε ελλαδικά παραδείγματα βλ. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, 119-124.

¹²⁵⁸ Βλ. Ορλάνδος, *έ.α.* 40.

¹²⁵⁹ Βλ. Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1965-1966*, 55.

¹²⁶⁰ Βλ. Δημακόπουλος, *Τα σπίτια του Ρεθύμνου*, 147.

Πλυντήρια. Μια άλλη κατασκευή, η οποία φαίνεται ότι απουσιάζει από τις μονές της Κύπρου, είναι αυτή των πλυντηρίων. Στον ελλαδικό χώρο αλλά και αλλού η λειτουργία αυτή λάμβανε τμήμα σε ειδικά διαμορφωμένο κτίσμα εκτός του περιβόλου της μονής, στο οποίο εργάζονταν μισθωτές γυναίκες. Ένα τέτοιο κτίσμα υπήρχε στα βορειοδυτικά της Μονής του Χελανδαρίου. Στο εσωτερικό του ο ορθογώνιος αυτός χώρος διαστάσεων 5,2x8 μ. είχε μια σειρά δέκα μαρμάρινων σκαφών. Το κτίριο στεγαζόταν με πλίνθινους σκαφοειδείς και επιμηκισμένους ημισφαιρίου θόλους, οι οποίοι στηρίζονταν σε πλίνθινα τόξα. Οι σκάφες, τοποθετημένες στην περίμετρο του εσωτερικού του κτηρίου καταλάμβαναν σχεδόν όλες τις πλευρές και ήταν λαξευμένες εντός όγκου λευκού μαρμάρου σε σχήμα ορθογωνικό, το οποίο κατέληγε εκατέρωθεν σε ημικύκλια. Το νερό για την πλύση διοχετευόταν μέσω αύλακα, κτισμένης σε πεζούλι με σπές επάνω από τις γούρνες, ενώ τα ακάθαρτα νερά διοχετεύονταν σε αποχετευτικό αγωγό μέσω οπών στο κάτω τμήμα των σκαφών. Σύμφωνα με τον Ορλάνδο¹²⁶¹, η χρονολόγηση του κτηρίου αυτού ανάγεται πιθανότατα στον 18ο αι. Στην ίδια χρονολογική περίοδο πιθανόν ανήκουν και οι λαξευμένες στον φυσικό βράχο σκάφες, οι οποίες ανακαλύφθηκαν πρόσφατα στο χωριό Κρήτου Τέρρα της επαρχίας Πάφου¹²⁶². Οι σκάφες αυτές είναι τοποθετημένες στη σειρά, έχουν σχήμα κυκλικό με αυλάκι σε πιο ψηλό σημείο από το οποίο διοχετεύεται το νερό στην καθεμιά. Παρόλο που δεν σχετίζονταν με μοναστήρι, ο τρόπος κατασκευής τους είναι παρόμοιος με αυτόν του προαναφερθέντος πλυντηρίου. Σε πιο φτωχικές μονές του νησιού η πλύση σίγουρα λάμβανε τμήμα σε μεγάλες χύτρες, τα λεγόμενα *χαρτσιά*, τα οποία χρησιμοποιούντο επάνω από ανοιχτές εστίες για να πλένονται τα ρούχα με αλισίβα. Η τεχνική αυτή χρησιμοποιείτο μέχρι πρόσφατα στο νησί από τους χωρικούς για τον καθαρισμό των ενδυμάτων και των σινδονίων.

Βορδοναρεία ή στάβλοι. Η πιο κοινή κατασκευή η οποία απαντάται σε μοναστήρια της Κύπρου είναι αυτή των βορδοναρειών ή στάβλων. Οι στάβλοι συχνά καταλάμβαναν μια ολόκληρη πτέρυγα μαζί με τις αποθήκες σιτηρών και άλλων γεωργικών προϊόντων. Επάνω από τους στάβλους, σε δεύτερο όροφο,

---

¹²⁶¹ Βλ. Ορλάνδος, *έ.α.* 138-143.

¹²⁶² Βλ. Θεοδοσίου-Πίττα, *Οικισμοί, αρχιτεκτονική Ακάμα*, (έ.α. σημ. 257) 30.

ενίοτε χτίζονταν κελιά. Συχνά βρίσκονταν κοντά σε είσοδο του μοναστηριού, ούτως ώστε να οδηγούνται τα ζώα εύκολα μέσα και έξω από τον περίβολο. Παρόλο που για σκοπούς προστασίας οι είσοδοι των στάβλων αρχικά βρίσκονταν στο εσωτερικό της αυλής, τουλάχιστον στον ελλαδικό χώρο, αργότερα απέκτησαν και εξωτερικές θύρες, ώστε να οδηγούνται τα ζώα κατευθείαν μέσα στον στάβλο. Στη Μονή της Παναγίας του Σίντη οι στάβλοι και οι αποθήκες μάλλον στεγάζονταν στην ανατολική πτέρυγα της μονής, παρόλο που σε νεώτερα χρόνια φαίνεται ότι αποθηκεύονταν σιτηρά και στα ισόγεια κελιά της δυτικής πτέρυγας. Ο Barsky αναφέρει είσοδο από τα δυτικά της μονής, της οποίας όμως τα ίχνη είχαν χαθεί. Αυτή η δευτερεύουσα σημασίας είσοδος πιθανόν χρησιμοποιείτο ως είσοδος και έξοδος για τα ζώα του μοναστηριού¹²⁶³.

Στη Μονή του Αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη οι στάβλοι βρίσκονταν πλησίον της σημερινής βόρειας απόληξης της δυτικής πτέρυγας. Επάνω από αυτούς υπήρχαν κελιά και επάνω από αυτά το Ηγουμενείο και το Συνοδικό. Τα τελευταία χτίστηκαν, σύμφωνα με επιγραφή σε πλάκα στο υπέρθυρο του Συνοδικού, το 1782 από τον παπα-Χριστόδουλο¹²⁶⁴.

Οστεοφυλάκια. Κατά τη βυζαντινή παράδοση τα οστεοφυλάκια οικοδομούνταν κάτω από νεκρικούς ναΐσκους, οι οποίοι συχνά βρίσκονταν εντός του νεκροταφείου. Τα ίδια τα νεκροταφεία δημιουργούνται εκτός του περιβόλου της μονής για ευνόητους λόγους. Στο υπόγειο του νεκρικού ναΐσκου κατασκευάζονταν θήκες για τα οστά στη μορφή αρκοσολίων, όπως στο οστεοφυλάκιο το οποίο διεσώθη στη Μονή Δαφνίου. Ο ναΐσκος του νεκροταφείου αυτού ανάγεται στον 11ο αι. και οικοδομήθηκε σε απόσταση 150 περίπου μέτρων από τον ανατολικό τοίχο του μοναστηριού. Οι θήκες σε μορφή αρκοσολίων είναι διατεταγμένες κατά μήκος του κεντρικού διαδρόμου, ο οποίος καλύπτεται από σταυροθόλια¹²⁶⁵. Σε μονές της περιόδου της Ενετοκρατίας στην Κύπρο δεν έχουν διασωθεί νεκρικοί ναΐσκοι μέσα στα νεκροταφεία, ενώ μόνο

---

¹²⁶³ Βλ. ανωτ. σελ. 47, 83.

¹²⁶⁴ Μνεΐα κάνει ο Ν. Γ. Κυριαζής, 'Μοναστήρια εν Κύπρω', *ΚυπρΧρ* 12 (1936) 262. Ο Μυριανθέας, *Λαμπαδιστής*, εικ. 60, αναφέρει ότι η πρώτη οικοδόμηση του βορειότερου τμήματος της δυτικής πτέρυγας έγινε το 1711· το Ηγουμενείο και το Συνοδικό ανοικοδομήθηκαν κατά τον ίδιο το 1782.

¹²⁶⁵ Βλ. Ορλάνδος, *έ.α.* 147-148.

τέσσερα παραδείγματα οστεοφυλακίων είναι γνωστά: της Μονής της Παναγίας του Κύκκου¹²⁶⁶, της ερειπωμένης Μονής της Παναγίας Κρινιώτισσας κοντά στην κορυφή Κόρνος του Πενταδακτύλου¹²⁶⁷, της Μονής Σταυροβουνίου¹²⁶⁸ και της Μονής Αψινθιώτισσας κοντά στο Συγχαρί¹²⁶⁹. Για τα τρία πρώτα παραδείγματα η χρονολόγηση είναι πολύ δύσκολη λόγω των πολλαπλών οικοδομικών φάσεων και ανοικοδομήσεων, ενώ το οστεοφυλάκιο της Μονής Αψινθιώτισσας κοντά στο Συγχαρί μάλλον ανάγεται στον 12ο αι.

Στη Μονή της Παναγίας του Κύκκου ο χώρος που πιθανότατα χρησίμευε ως οστεοφυλάκιο βρισκόταν στο υπόγειο κελιού νότια του Καθολικού στην ανατολική πτέρυγα, και σε αυτό οδηγούσε κλίμακα από το νότιο διαμέρισμα του Ιερού. Το εσωτερικό του υπογείου αυτού χώρου στεγάζεται με σταυροθόλια, ενώ το κελί επάνω από αυτό με θόλο, όπως και τα υπόλοιπα κελιά.

Στο δεύτερο παράδειγμα, στη Μονή Κρινιώτισσας, το οστεοφυλάκιο βρισκόταν στη δυτική πλευρά της ορθογώνιας αυλής. Αποτελείτο από ένα δωμάτιο με εσωτερικές διαστάσεις 2,85x2,85 μ. και στο κέντρο του υπήρχε ορθογώνιο άνοιγμα, το οποίο οδηγούσε σε καμαροσκέπαστο υπόγειο με οξυκόρυφη καμάρα του ίδιου μεγέθους με το άνω κελί. Το Καθολικό, σύμφωνα με τον Παπαγεωργίου¹²⁷⁰, δεν είναι αρχαιότερο του 14ο αι., ενώ για τα κελιά δεν υπάρχει καμία χρονολογική ένδειξη.

Το οστεοφυλάκιο στη Μονή Αψινθιώτισσας κοντά στο Συγχαρί, παρόλο που δεν εμπίπτει στην περίοδο η οποία εξετάζεται, παρουσιάζει ενδιαφέρον, εφόσον είναι από τα λίγα γνωστά βυζαντινά παραδείγματα στο νησί. Ερειπωμένος ναΐσκος αφιερωμένος στον Άγιο Σάββα υπήρχε 200 μ. βόρεια του μοναστηριού. Κάτω από αυτόν υπήρχαν κτιστοί καμαροσκέπαστοι θάλαμοι, οι οποίοι

---

¹²⁶⁶ Το οστεοφυλάκιο βρίσκεται κάτω από κελί στη νότια πλευρά του Ιερού. Βλ. Χρυσόχου, 'Η εξέλιξη της αρχιτεκτονικής της Ιεράς Μονής Κύκκου', (έ.α. σημ. 61) σχ. 1.

¹²⁶⁷ Βλ. Α. Παπαγεωργίου, λήμμα "Κρινιώτισσας Παναγίας Μοναστήρι", *ΜΚΕ* 14, 297-298, του ίδιου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1967-1968*, 78-81, Στυλιανού, 'Βυζαντινή τέχνη', 1233-1234, Darrouzès, 'Notes pour servir à l'histoire de Chypre', (έ.α. σημ. 145) 47.

¹²⁶⁸ Βλ. εκδ. Ι. Μ. Σταυροβουνίου, *Μονή Σταυροβουνίου*, 182.

¹²⁶⁹ Βλ. Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1964*, 10.

¹²⁷⁰ Βλ. Παπαγεωργίου, λήμμα "Κρινιώτισσας Παναγίας Μοναστήρι", έ.α. 297-298, του ίδιου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1967-1968*, 78-81.

χρησιμοποιούντο ως οστεοφυλάκια. Ο ναΐσκος αυτός πιθανόν ήταν κτισμένος μέσα στο νεκροταφείο της μονής, το οποίο βρισκόταν έξω από τον περίβολο του μοναστηριού¹²⁷¹.

Πιθανόν οστεοφυλάκια ήταν και τα ακόλουθα: Το ‘σπήλαιο των Αγίων Πατέρων’ στην Άνω Αρχιμανδρίτα, σύμφωνα με τον Παπαγεωργίου, οστεοφυλάκιο μονής που έχει χαθεί, με σωζόμενες τοιχογραφίες, παραπέμπουν στο τέλος της Φραγκοκρατίας¹²⁷². Στη Μονή του Αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη στο κέντρο της δυτικής πτέρυγας βρισκόταν κελί του σκευοφύλακος με υπόγεια κρύπτη κάτω από αυτό. Η κρύπτη αυτή πιθανόν χρησίμευε για τη φύλαξη των ιερών σκευών σε περίοδο αναστάτωσης αλλά δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα ότι χρησίμευε και ως οστεοφυλάκιο, εφόσον συχνά αυτά τοποθετούντο σε υπόγειους χώρους.

Ελαιόμυλοι και ληνοί. Εφόσον τα περισσότερα μοναστήρια συντηρούντο από τη γεωργία, δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι στα περισσότερα βρίσκουμε ίχνη παλαιών ελαιόμυλων ή ολόκληρες εγκαταστάσεις σε κελιά προορισμένα γι’ αυτή τη χρήση. Ελαιόμυλοι και εγκαταστάσεις για την επεξεργασία του ελαιόλαδου υπήρχαν από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια στις μονές της ιουδαϊκής ερήμου και σίγουρα και στην Κύπρο, παρόλο που οι γνώσεις μας για αυτές της συγκεκριμένης περιόδου είναι λιγοστές¹²⁷³. Οι ελαιόμυλοι στην Κύπρο αποτελούντο συνήθως από έναν ογκόλιθο λαξευμένο σε σχήμα κυκλικό με επίσης λαξευμένη εσοχή και έναν δεύτερο μικρότερο ογκόλιθο σε σχήμα κυλινδρικό, ο οποίος τοποθετείτο όρθιος μέσα στον πρώτο και περιστρεφόταν γύρω από

---

¹²⁷¹ Βλ. Παπαγεωργίου, *Αρχαιολογία και τέχνη 1964*, 10.

¹²⁷² Βλ. Παπαγεωργίου, *Μητρόπολις Πάφου*, 92.

¹²⁷³ Ελαιοτριβεία υπήρχαν σε πολλές παλαιοχριστιανικές και βυζαντινές μονές στον σημερινό Ισραήλ, όπως στη βυζαντινή μονή που αναφέρουν οι Kh. Zikrin-M. Fischer, ‘Byzantine settlement at Kh. Zikrin’, *Actes du XIe congrés international d’archéologie chrétienne: Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste (21-28 Septembre 1986)*, II, Rome 1989, 1787-1807, στη Μονή Ed-Deir στον Nahal Arugot και σε άγνωστη μονή κοντά στην αρχαία πόλη Maresha· βλ. Y. Tsafir, ‘Christian Archeology in Israel in recent years’, *Actes du XIe congrés international d’archéologie chrétienne: Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste (21-28 Septembre 1986)*, II, Rome 1989, 1755, 1763· για το Άγιο Όρος βλ. P.L.Theocharides, ‘Recent research into Athonite monastic architecture, tenth-sixteenth centuries’, *Mount Athos and Athonite monasticism: Papers from the Twenty eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham March 1994*, εκδ. A.B. Bryer-M. Cunningham, Hampshire 1998, 211.

κεντρικό άξονα συνήθως σχηματισμένο από λίθο, μέταλλο και ξύλο, μέσα στη λαξευμένη εσοχή¹²⁷⁴.

Η όλη κατασκευή στηρίζεται σε λιθόκτιστη βάση, ώστε το ύψος να είναι επαρκές για την εργασία τοποθέτησης και απομάκρυνσης των ελιών μέσα στον μύλο. Ο κεντρικός ογκόλιθος περιστρεφόταν με βαρύ ξύλινο μοχλό είτε από ζώα είτε από ανθρώπους. Ελαιόμυλοι, παρόλο που δεν βρίσκονται πλέον σε χρήση ή στην αρχική τους θέση, υπάρχουν στις Μονές της Παναγίας του Κύκκου¹²⁷⁵, της Παναγίας του Σίντη¹²⁷⁶, του Αγίου Ιωάννη Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη¹²⁷⁷, του Αγίου Γεωργίου Μαυροβουνίου¹²⁷⁸, της Αγίας Νάπας¹²⁷⁹, της Παναγίας Αμασγού¹²⁸⁰, του Αρχαγγέλου Μοναγρίου¹²⁸¹, του Αγίου Νεοφύτου¹²⁸², του Αγίου Νικολάου Ορούντας¹²⁸³, του Μεγάλου Αγρού¹²⁸⁴, των Αγίων Αναργύρων Γιόλου¹²⁸⁵, της Αγίας Μονής¹²⁸⁶, κ.α.

---

¹²⁷⁴ Βλ. S. Hadjisavvas, 'Windlass vs screw-A case study for the reconstruction of an olive press', *RDAC* 1990, 181-185, Mylonas, *Atlas of the twenty sovereign monasteries: Topography and historical architecture*, II (έ.α. σημ. 1232) 242-243, για τον ελαιόμυλο στη Μονή Σιμωνόπετρας.

¹²⁷⁵ Προσωπική αυτοψία. Άγνωστη παραμένει η αρχική τους θέση εφόσον σήμερα κοσμούν την αυλή του μοναστηριού.

¹²⁷⁶ Βλ. ανωτ. σελ. 106.

¹²⁷⁷ Προσωπική αυτοψία. Ο μύλος βρίσκεται σε κελί στην ανατολική πτέρυγα.

¹²⁷⁸ Βλ. Κυριαζής, 'Μοναστήρια εν Κύπρω', (έ.α. σημ. 1264) 290-291.

¹²⁷⁹ Βλ. Μιτσίδης, *Αγία Νάπα*, 13.

¹²⁸⁰ Ο ελαιόμυλος διαφαίνεται σε κάτοψη της μονής, πριν από τις πρόσφατες ανοικοδομήσεις που υπέστη· βλ. Boyd, 'The church of the Panagia Amasgou', (έ.α. σημ. 419) 276.

¹²⁸¹ Προσωπική αυτοψία. Ο μύλος βρίσκεται στη σημερινή ανακαινισμένη βόρεια πτέρυγα.

¹²⁸² Βλ. Χατζηιωάννου, *Ιστορία και έργα*, 9. Σύμφωνα με χρονολογία επάνω από την πόρτα, τα κελιά όπου στεγαζόταν ο μύλος οικοδομήθηκαν το 1805.

¹²⁸³ Προσωπική αυτοψία. Ο μύλος βρίσκεται *in situ* στη δυτική πτέρυγα της μονής, παρόλο που είναι αδύνατη η ακριβής χρονολόγησή του.

¹²⁸⁴ Βλ. Σ. Σοφοκλέους, *Δεσποτικές εικόνες της Μονής του Μεγάλου Αγρού*, Λευκωσία 1992, 25. Υπήρχε ελαιόμυλος μαζί με αποθήκες στη βόρεια πτέρυγα.

¹²⁸⁵ Βλ. Τσικνόπουλλος, *Εκκλησία Πάφου*, 223.

¹²⁸⁶ Βλ. Constantinides-Browning, *Manuscripts*, 80.

Σε όλες της περιπτώσεις ο ελαιόμυλος ήταν τοποθετημένος σε εσωτερικό δωμάτιο, όπου λάμβανε μέρος η μακρά διαδικασία της εξαγωγής ελαίου. Ο μεγάλος όγκος του μύλου και η δυσκολία μετακίνησής του λόγω του τεράστιου βάρους του συνετέλεσαν στη διάσωση του πρωτόγονου αυτού τύπου μύλου στα προσκτίσματα των μοναστηριών.

Ληνός είναι γνωστό ότι υπήρχε στη Μονή Αγίου Ηρακλειδίου¹²⁸⁷ και στη Μονή Μαχαιρά, αλλά ο τελευταίος, σύμφωνα με επιγραφή, μάλλον ανήκε στον 19ο αι.¹²⁸⁸

Νερόμυλοι. Παρόλο που δεν έχουν χρονολογηθεί οι νερόμυλοι, οι οποίοι βρίσκονται διασκορπισμένοι σε διάφορα μέρη του νησιού, υπάρχουν πληροφορίες ύπαρξής τους τουλάχιστον από τα μεσαιωνικά χρόνια¹²⁸⁹. Νερόμυλοι ανήκαν στις Μονές Αγίων Αναργύρων στο Φοινί¹²⁹⁰, Παναγίας του Σίντη¹²⁹¹, Αγίων Αναργύρων Γιόλου¹²⁹² κ.α.

Βιβλιοθήκες/*Scriptoria*. Αν και δεν διασώζονται *scriptoria* στα μοναστήρια, είναι γνωστό ότι λειτουργούσαν τουλάχιστον μέχρι την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όταν πολλές μονές υπέστησαν καταστροφές λόγω των επιδρομών των Τούρκων¹²⁹³. Βιβλιοθήκες και *scriptoria* πιθανόν λειτουργούσαν κατά την

---

¹²⁸⁷ Βλ. Α. Παπαγεωργίου, 'Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη εν Κύπρω κατά το 1964', *Απόστολος Βαρνάβας* 1965, 231.

¹²⁸⁸ Υπήρχε ληνός διαστάσεων 12,65x 8μ. με 25 πιθάρια και έφερε τη χρονολογία 1819· βλ. Τσικνόπουλλος, *Η Ιερά βασιλική και σταυροπηγιακή Μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου του Μαχαιρά*, (έ.α. σημ. 527) 106 και γενικά ανωτ. σημ. 527.

¹²⁸⁹ Ο νερόμυλος στο χωριό Πύργος της Λεμεσού ανήκε σύμφωνα με τον C. Schabel, 'Frankish Pyrgos and the Cistercians', (έ.α. σημ. 47) 356-358, σε δυτικό μοναστήρι Κιστερκιανών μοναχών.

¹²⁹⁰ Βλ. ανωτ. σημ. 118.

¹²⁹¹ Στα οθωμανικά έγγραφα της Μονής Κύκκου γίνονται συχνές αναφορές στους νερόμυλους της Μονής της Παναγίας του Σίντη· βλ. ανωτ. σελ. 53. Η πρώτη αναφορά στους νερόμυλους της μονής γίνεται σε έγγραφο του 1606, όπου η μοναχή Αντωνία αφιέρωσε το δικό της μισό της περιουσίας του μοναστηριού της Παναγίας του Σίντη, το οποίο συμπεριλάμβανε κτήματα και μύλους, στον ηγούμενο της Μονής Κύκκου· βλ. ανωτ. σημ. 207.

¹²⁹² Βλ. Τσικνόπουλλος, *Εκκλησία Πάφου*, 223.

¹²⁹³ Για το Άγιο Όρος βλ., R.W. Allison, 'The libraries of Mt. Athos: The case of Philotheou', *Mount Athos and Athonite monasticism*, (έ.α. σημ. 1273) 135-154.

περίοδο της Λατινοκρατίας στο νησί στις Μονές Τρικούκιάς (πιθανόν βιβλιοθήκη)¹²⁹⁴, Αγίου Γεωργίου Μαγγάνων (*scriptorium*)¹²⁹⁵, Ιερέων¹²⁹⁶, Ανδρείων (*scriptorium*)¹²⁹⁷, Κύκκου (χώρος δεσίματος χειρογράφων)¹²⁹⁸ και Αγίου Νεοφύτου (βιβλιοθήκη)¹²⁹⁹.

Ξενώνες. Την περίοδο που εξετάζεται τα ορθόδοξα μοναστήρια ήταν σχετικά φτωχά κτίσματα και δεν μπορούσαν να έχουν την πολυτέλεια βυζαντινών μονών, οι οποίες συχνά περιελάμβαναν το κτήριο του ξενώνα στα προσκτίσματά τους. Μερικά κελιά πιθανόν διατίθεντο στους επισκέπτες. Στη Μονή της Παναγίας Μαχαιρά, σύμφωνα με το τυπικό του μοναστηριού, λειτουργούσε ξενώνας για τις ανάγκες των επισκεπτών¹³⁰⁰.

---

¹²⁹⁴ Βλ. Κυριαζής, 'Μοναστήρια εν Κύπρω', (έ.α. σημ. 1264) 135-139. Βιβλία του τέλους του 16ου και αρχών του 17ου αι. βρίσκονταν στη Μονή της Τρικούκιάς μέχρι τις αρχές του αιώνα· βλ. Θ.Α. Σοφοκλέους, 'Τα κειμήλια της Μονής Τρικουτσιάς', *ΚυπρΧρ* 12 (1936) 192-195.

¹²⁹⁵ Ο καθηγούμενος της Μονής του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων τον 16ο αι. αφιέρωσε τον κώδικα Ιεροσ. 138 στη Λαύρα του Αγίου Σάββα των Ιεροσολύμων· βλ. Μ. Πολίτη-Σακελαριάδη, 'Λειτουργικά χειρόγραφα της σχολής Μποζέου στην Κύπρο', *EKEE* 17 (1987-1988) 84, Constantinides-Browning, *Manuscripts*, 245. Πιθανόν η Μονή Μαγγάνων να βρισκόταν στο χώρο του "Λόφου της ΠΑΣΥΔΗ", όπου πρόσφατα ανασκάφησαν σημαντικά λείψανα ναού με πολλές φάσεις (αδημοσίευτος).

¹²⁹⁶ Βλ. Constantinides-Browning, έ.α. 8, 78, κ.α. για τον περίφημο γραφέα και ηγούμενο της μονής του 12^{ου} αι. Κλήμεντα.

¹²⁹⁷ Βλ. Πολίτη-Σακελαριάδη, έ.α. 81-82, Constantinides-Browning, έ.α. 16, 324, 334-335, 349, 353.

¹²⁹⁸ Βλ. Constantinides-Browning, έ.α. 9 σημ. 41, 27, 36, 28, 44 σημ. 41, 97, 101 σημ. 4, 110, 115, 116.

¹²⁹⁹ Βλ. ανωτ. σημ.142.

¹³⁰⁰ Στο τυπικό της μονής ο ιδρυτής της Νείλος αναφέρει τη λειτουργία ξενοδοχείου εκτός της μονής· βλ. Μενάρδος, *Η εν Κύπρω Ιερά Μονή της Παναγίας του Μαχαιρά*, (έ.α.σημ. 527) 96, Τσικνόπουλλος, *Η Ιερά βασιλική και σταυροπηγιακή Μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου του Μαχαιρά*, (έ.α. σημ. 527) 48, ο ίδιος, *Κυπριακά Τυπικά*, (έ.α. σημ. 527) 51 (f.79v).

3.5.8. Μορφολογικά στοιχεία

Τοιχοδομία

Μοναστήρι το οποίο διασώζει τμήματα της πρώτης οικοδομικής φάσης της περιόδου της Ενετοκρατία είναι η Μονή του Αγίου Γεωργίου Ρηγάτη κοντά στο χωριό Φιλιά¹³⁰¹. πρόκειται για τη νοτιοδυτική γωνία των προσκτισμάτων. Είναι άγνωστο εάν η νότια πτέρυγα είχε ολοκληρωθεί την περίοδο που εξετάζουμε, εφόσον η ιστορία της μονής διακόπτεται από την οθωμανική κυριαρχία το 1570. Ωστόσο το μικρό αυτό τμήμα δίδει σημαντικά στοιχεία για τη μοναστηριακή αρχιτεκτονική της Ενετοκρατίας. Το κτίσμα, θεμελιωμένο επάνω σε βράχους, είναι κατασκευασμένο από λαξευμένο πωρόλιθο. Η βάση της τοιχοποιίας στο σημείο κάτω από το δάπεδο παρουσιάζει τη χαρακτηριστική ελαφρά κλίση των αμυντικών κτισμάτων της Ενετοκρατίας. Η γωνία λαξεύεται και διαμορφώνεται σε λεπτό κίονα, όμοιο με αυτόν που βρίσκεται στο κτήριο της βόρειας πτέρυγας της Μονής της Αγίας Νάπας, το οποίο ο Enlart λανθασμένα χαρακτηρίζει ως στοιχείο “καθαρά κυπριακό”¹³⁰². Ομοίως η βόρεια πτέρυγα της μονής είναι οικοδομημένη από επιμελώς λαξευμένο πωρόλιθο. Σε φτωχότερα μοναστήρια, ιδιαίτερα σε αυτά τα οποία οικοδομήθηκαν στα ορεινά, η χρήση πωρόλιθου αποκλείεται κυρίως λόγω της μεγάλης απόστασης για τη μεταφορά του. Χρησιμοποιείται έτσι το πέτρωμα της περιοχής συχνά σε ακατέργαστη μορφή αργολιθοδομής. Παράδειγμα αποτελούν τα προσκτίσματα στη Μονή του Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη.

Ανοίγματα

Παράθυρα. Τα παράθυρα της περιόδου είναι συχνά ορθογωνικά με σιδεριά και ξύλινα εξώφυλλα¹³⁰³. Η διακόσμηση του πλαισίου εξαρτιόταν από την οικονομική κατάσταση της μονής. Σε φτωχότερες μονές η διακόσμηση είναι

---

¹³⁰¹ Βλ. ανωτ. σημ. 263.

¹³⁰² Για σχέδιο της βόρειας όψης της μονής βλ. Enlart, *Gothic art*, σχ. 396. Για το χαρακτηριστικό αυτό βλ. ανωτ. σελ. 215.

¹³⁰³ Αυτό φαίνεται ότι ισχύει γενικά στην οικιστική αρχιτεκτονική της περιόδου· βλ. για παράδειγμα στα Ιόνια, Ν.Γ. Μοσχονάς, ‘Ιστορική εξέλιξη των οικισμών Αργοστολίου και Ληξουρίου’, *Κεφαλονιά, Β’*, 22.

περιορισμένη στο ελάχιστο, ενώ σε πιο ευκατάστατες, όπως στο παράδειγμα της Αγίας Νάπας, είναι πλούσια και συμβαδίζει με τα καλλιτεχνικά δεδομένα της εποχής.

Στη Μονή Αχειροποιήτου Λάμπουσας τα παράθυρα στην τοιχοποιία των προσκτισμάτων ήταν μικρά με λίθινα οριζόντια ανώφλια και μικρούς κιλλίβαντες στις γωνίες (Φωτ. 164)¹³⁰⁴. Ασφάλιζαν με τη χαρακτηριστική σιδεριά. Όμοια με αυτά φαίνεται ότι υπήρχαν στη νότια πτέρυγα των προσκτισμάτων της Μονής Αγίου Γεωργίου Ρηγάτη Φιλιάς¹³⁰⁵. Τα παράθυρα στα μεσαία κελιά της ανατολικής πτέρυγας της Μονής Σίντη διαφέρουν μορφολογικά από τα υπόλοιπα και πιθανόν ανάγονται στην περίοδο ίδρυσης του μοναστηριού. Αυτά στα παραπάνω παραδείγματα, είχαν σχήμα τετραγωνικό με σιδεριά εντοιχισμένη στον πυρόλιθο του πλαισίου και ήταν τοποθετημένα ψηλά στους τοίχους, σε αντίθεση με τα μεταγενέστερα παράθυρα της πτέρυγας¹³⁰⁶.

Τα παράθυρα των προσκτισμάτων της βόρειας πτέρυγας της Μονής της Αγίας Νάπας παρουσιάζουν έντονα αναγεννησιακά στοιχεία, τα οποία αρμόζουν μάλλον σε ενετικό παλάτι (*Palazzo*) παρά σε μοναστήρι. Όλα έχουν τοξωτό ημικυκλικό υπέρθυρο, όπως και η *loggia* στη βόρεια όψη. Το δυτικότερο παράθυρο στη νότια όψη έχει τοξωτό υπέρθυρο με διακοσμητικό περιθύρωμα και πλαισιώνεται με ορθογώνιο λίθινο διάκοσμο αποτελούμενο από δύο κιονίσκους, οι οποίοι στηρίζουν οριζόντια διακοσμητική ταινία. Ο διάκοσμος αυτός είναι χαρακτηριστικός της περιόδου και συχνά χρησιμοποιείται για να δώσει έμφαση σε πύλες και άλλα ανοίγματα¹³⁰⁷. Το ανατολικότερο παράθυρο της ίδιας όψης πλαισιώνεται με τους χαρακτηριστικούς λαξευμένους πολυεδρικούς λίθους, ενώ

---

¹³⁰⁴ Βλ. Enlart, *έ.α.* 203.

¹³⁰⁵ Βλ. Grishin, *Pilgrim*, 37. Μορφολογικά, η πτέρυγα αυτή, τουλάχιστον από την εξωτερική πλευρά, μοιάζει αρκετά με τη βόρεια πτέρυγα της Μονής Αχειροποιήτου την οποία ο Enlart, *Gothic art*, 203 τοποθετεί στον 15ο αι. Τα ανοίγματα στη Μονή Αγίου Γεωργίου Ρηγάτη φαίνεται ότι είναι μικρά και ψηλά, σε σχήμα τετραγώνου.

¹³⁰⁶ Τα ορθογωνικά παράθυρα συχνά παρουσιάζονται και στην αστική αρχιτεκτονική της περιόδου. Παραδείγματα βρίσκουμε και στην αστική αρχιτεκτονική της ενετοκρατούμενης Κρήτης· βλ. Δημακόπουλος, *Η κατοικία στην Κρήτη κατά την τελευταία περίοδο της Βενετοκρατίας (περ. 1538-1645)*, (έ.α. σημ. 276) 39.

¹³⁰⁷ Βλ. Enlart, *έ.α.* 478-479. Για τον διάκοσμο αυτό βλ. ανωτ. σελ. 189-190.

το παράθυρο στην ανατολική όψη της ίδιας πτέρυγας κοσμείται με πλούσιο αναγεννησιακό φυτικό διάκοσμο¹³⁰⁸.

Θύρες. Η βόρεια είσοδος της Μονής Αγίας Νάπας, όπως και στην Παναγία του Σίντη, τον Άγιο Μηνά Βάβλας και Μονή Αχειροποιήτου¹³⁰⁹, αποτελείται από καμαροσκέπαστο χώρο. Εξωτερικά το αδιακόσμητο οξυκόρυφο άνοιγμα πλαισιώνεται από ορθογώνιο κυμάτιο, το οποίο φθάνει μέχρι το ύψος βάσης του τόξου. Όμοιο ορθογώνιο περιθύρωμα περιέβαλε τις δυτικές πύλες του ναού του Bedestan στη Λευκωσία, καθώς και τη βόρεια είσοδο του μοναστηριακού κτίσματος στην παλαιά εκκλησία των Αυγουστινιανών (σημερινό Τέμενος Εμεργιέ)¹³¹⁰. Στα δύο τρίγωνα που δημιουργούνται ανάμεσα στο πλαίσιο και στο τόξο της εισόδου τοποθετούντο αναγεννησιακοί αδιακόσμητοι θυρεοί του 15-16ου αι. Δεξιά και αριστερά της πόρτας, επάνω στους τοίχους, υπάρχουν κάλυκες ιστών σημαίων· τα αρχικά ξύλινα θυρόφυλλα δεν έχουν διατηρηθεί σε κανένα από τα γνωστά μνημεία της περιόδου.

Αντηρίδες

Οι επίστεγες και οι κοινές αντηρίδες φαίνεται ότι ήταν αρχιτεκτονικό στοιχείο, το οποίο απαντάται πολύ συχνά κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας ως τρόπος στήριξης τοίχων μικρότερου πλάτους, σε αντίθεση με τους ογκώδεις τοίχους του ρωμανικού ρυθμού¹³¹¹. Ένα πρώιμο παράδειγμα κοινών αντηρίδων παρατηρείται στη Μονή του Μπέλλα-Παΐς στην Κερύνεια, όπου η εξωτερική τοιχοποιία της Τράπεζας της μονής διαρθρώνεται με την κατασκευή πανύψηλων αντηρίδων στη βόρεια όψη της. Οι αντηρίδες αυτές μικραίνουν σε τομή καθώς προχωρούν σε ύψος, ακολουθώντας έτσι την εσωτερική διαίρεση των ορόφων¹³¹².

---

¹³⁰⁸ *Αντ.* 479- 480, σχ. 397.

¹³⁰⁹ *Αντ.* 203.

¹³¹⁰ Βλ. ανωτ. σημ. 816, 836.

¹³¹¹ Οι κοινές αντηρίδες χρησιμοποιούνται ήδη κατά την Ρωμανική περίοδο·βλ. το παράδειγμα του ναού του 11^{ου} αι. St Martin στο Charaiz (1030) στο: Β. και U. Laule, 'Romanesque architecture in France', *Romanesque: Architecture, sculpture, painting*, (έ.α. σημ. 739) 122-123.

¹³¹² Βλ. Enlart, έ.α. σχ. 120, πίν. 19.

Κοινές αντηρίδες απαντώνται και την περίοδο της Ενετοκρατίας ως πρόσθετη ενίσχυση στήριξης σε κτήρια, τα οποία είχαν υποστεί φθορές είτε λόγω της εγκατάλειψής τους είτε λόγω των καταστροφών από τους σεισμούς του 1567 και του 1568. Η εμφάνισή τους σε προσκτίσματα αποτελεί κοινό σημείο των λατινικών και των ορθοδόξων μονών. Στην παλαιά ανατολική πτέρυγα της Μονής του Αγίου Μάμαντος Μόρφου ο διάωροφος τοίχος υποστηρίζεται με αντηρίδες πανομοιότυπες, αν όχι σε μέγεθος, τουλάχιστον σε σχεδιασμό με αυτές του Μπέλλα-Παϊς¹³¹³. Στο σχέδιο του Barsky για τη Μονή Αγίου Γεωργίου Ρηγάτη Φιλιάς απεικονίζεται η μονή από τη δυτική πλευρά¹³¹⁴, δίδοντας μια καλή εικόνα της πτέρυγας αυτής: χαρακτηρίζεται από σειρά ενισχυτικών κλιμακωτών αντηρίδων, εκ των οποίων οι περισσότερες έχουν τη χαρακτηριστική επικλινή απόληξη· κατ' αυτόν τον τρόπο μεταξύ των αντηρίδων ανοίγονται σε αρκετό ύψος μικρά ανοίγματα. Οι αντηρίδες και σε αυτή τη μονή ενισχύουν το διάωροφο κτίσμα.

Ένα άλλο παράδειγμα διαμόρφωσης με αντηρίδες και θολωτή είσοδο αποτελεί η βόρεια πτέρυγα της Μονής της Αχειροποιήτου, η οποία πιθανόν ανάγεται επίσης στο τέλος του 15ου-αρχές του 16ου αι.¹³¹⁵

Εξωτερικές αντηρίδες υπάρχουν και στην ανατολική όψη της Μονής της Αγίας Νάπας. Οι αντηρίδες αυτές είχαν διπλό ρόλο, εφόσον αποτελούσαν και τα ατομικά αφοδευτήρια των κελιών της ανατολικής πτέρυγας¹³¹⁶. Η επιμελημένη τοιχοποιία από πελεκητούς πωρόλιθους της ανατολικής και μέρους της βόρειας πτέρυγας και η στέγασή τους με σταυροθόλια και οξυκόρυφες καμάρες μάλλον προϋποθέτει την ύπαρξή τους στην περίοδο της Φραγκοκρατίας /Ενετοκρατίας. Παρόλο που δεν διασώζονται παρά τα θεμέλιά τους, είναι φανερή η θέση

---

¹³¹³ Εάν το Καθολικό μπορεί να χρονολογηθεί στον 16ο αι., τότε και το τεμάχιο αυτής της πτέρυγας με την ίδια χρήση υλικών και δόμησης τοιχοποιίας μάλλον ανάγεται στην ίδια περίοδο. Απεικόνιση της πτέρυγας βλ. *ARDAC* 1962, φωτ.3.

¹³¹⁴ Βλ. ανωτ. σημ. 554 και γενικά σημ. 263.

¹³¹⁵ Βλ. Enlart, *έ.α.* 203.

¹³¹⁶ Βλ. ανωτ. σημ. 1259.

ενισχυτικών αντηρίδων και στη Μονή της Παναγίας του Σίντη στην ανατολική πτέρυγα, στα δύο κεντρικά αρχαιότερα κελιά¹³¹⁷.

Αντηρίδες εμφανίζονται και στα νότια κελιά της Μονής της Παναγίας Τοχνιού Μάντρες στην Αμμόχωστο¹³¹⁸, στα ανατολικά κελιά της Μονής Μίνθας¹³¹⁹ και στα βόρεια κελιά της Μονής του Αρχαγγέλου Μοναγρίου¹³²⁰, των οποίων, όμως, η χρονολόγηση δεν έχει καταστεί δυνατή. Προσθήκη φαίνεται ότι αποτελούν οι αντηρίδες στο μεσαιωνικό εργοστάσιο επεξεργασίας ζαχάρεως στο Κολότσι¹³²¹. ο τοίχος της μεγάλης καμαροσκέπαστης αίθουσας στην ανατολική πλευρά είναι ενισχυμένος με γιγαντιαίες επικλινείς αντηρίδες, ενώ το κυκλικό άνοιγμα στον νότιο τοίχο και το οριζόντιο γείσο στο κέντρο του ύψους του κτηρίου (το λεγόμενο *cordone*)- στοιχείο το οποίο απαντάται στα ενετικά τείχη της Λευκωσίας και Αμμοχώστου- συνηγορούν στην άποψη ότι το κτίσμα υπέστη εκτεταμένες επεμβάσεις. Επιγραφή στον νότιο τοίχο του εργοστασίου δίνει πληροφορίες για επισκευή του το 1595¹³²², πιθανόν λόγω φθοράς από τους σεισμούς του 1567 και 1568. Παρόλο που οι εργασίες συντελέστηκαν κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, παρατηρείται ότι 24 χρόνια αργότερα οι ενετικές επιδράσεις είναι ακόμη έντονες στην αρχιτεκτονική παράδοση.

Πιθανή προσθήκη της περιόδου της Τουρκοκρατίας αποτελούν και οι επίστεγες αντηρίδες που προσετέθησαν στη Μονή Σταυροβουνίου, αν και αργότερα αφαιρέθηκαν: κατασκευάστηκαν με σκοπό τη στήριξη της δυτικής

---

¹³¹⁷ Βλ. ανωτ. σελ. 87.

¹³¹⁸ Βλ. ARDAC 1970, εικ.27, εικ. 28.

¹³¹⁹ Προσωπική αυτοψία.

¹³²⁰ Προσωπική αυτοψία.

¹³²¹ Από το 1508 ο Καρδινάλιος Marco Cornaro, ανιψιός της Caterina Cornaro, έγινε ιδιοκτήτης της Μεγάλης Κομμανταρίας του Κολοσσιού, το οποίο μέχρι τότε ανήκε στους Ιωαννίτες Ιππότες· βλ. Αριστείδου, *Ανέκδοτα έγγραφα*, Β', 147. Από φωτογραφία του Τμήματος Αρχαιοτήτων κατά τις εργασίες συντήρησης διαφαίνονται καθαρά οι διάφορες οικοδομικές φάσεις του μνημείου. Για την παραγωγή ζαχάρεως στο Κολότσι βλ. M.von Wartburg, 'Cane sugar production sites in Cyprus. Real and imagined', *RDAC* 2000, 381-383 της ίδιας, 'Venetian buildings in Cyprus', *Πρακτικά του διεθνούς Συμποσίου: Κύπρος-Βενετία. Κοινές ιστορικές τύχες (Αθήνα, 1-3 Μαρτίου 2001)*, Χ. Μαλτέζου (επιμ.), Βενετία 2002, 29-32.

¹³²² Βλ. Α. Χ. Αριστείδου, 'Η καλλιέργεια ζαχαροκάλαμου και οι μεσαιωνικοί ζαχαρόμυλοι στην Κύπρο', *ΚυπρΣπ* 54-55 (1990-1991) 347.

πέρυγας της μονής και λόγω της ομοιότητάς τους με αυτές του ναού του Αγίου Σεργίου στην Αμμόχωστο ο Enlart τις χρονολογεί στον 15ο αι.¹³²³ Η απουσία τους όμως από το σκίτσο του Barsky¹³²⁴ συνηγορεί στην άποψη ότι αποτελούν μεταγενέστερη προσθήκη.

3.5.9. Λίθινος διάκοσμος

Περιθρώματα. Επάνω από τη βόρεια είσοδο της Μονής Αγίας Νάπας το περιθώριο του νότιου παραθύρου του ορόφου κοσμείται με *rusticato* ή *rustica* (λίθοι με κυφώσεις) (Φωτ. 83)¹³²⁵, χαρακτηριστικό αναγεννησιακό στοιχείο, το οποίο απαντάται και σε οικία της ίδιας περιόδου στην Αμμόχωστο¹³²⁶. Αυτός ο τύπος λίθου κοσμεί τα περιθρώματα μνημείων, όπως τη λεγόμενη αψίδα του *Bulwer* (κτήριο στα βορειοανατολικά του Αγίου Φραγκίσκου Αμμοχώστου)¹³²⁷ και το παλαιό ενετικό παλάτι Αμμοχώστου¹³²⁸.

Κιονόκρανα. Τα κιονόκρανα της τοξοστοιχίας του ισόγειου της βόρειας πέρυγας της Μονής Αχειροποιήτου παρουσιάζουν αρκετό ενδιαφέρον, καθώς είναι αρκετά ασυνήθιστα: αποτελούνται από έναν κύβο, του οποίου το κάτω τμήμα σχηματίζει δύο λοβούς σε κάθε πλευρά (Φωτ. 168)¹³²⁹.

Στο ισόγειο της βόρειας πέρυγας της Μονής της Αγίας Νάπας υπάρχει τοξοστοιχία με κίονες με εγγάρια διακόσμηση από τεθλασμένη γραμμή, διακοσμητικό στοιχείο το οποίο φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα αγαπητό αυτή την περίοδο. (Φωτ. 169) Τα κιονόκρανα είναι σχετικά επίπεδα, τετράγωνα, με

---

¹³²³ Βλ. Enlart, *έ.α.* 321. Οι αντηρίδες αυτές διακρίνονται σε σκίτσο στο βιβλίο του E. Deschamps, *Pays d' Aphrodite Chypre carnet d' un voyageur*, Paris 1898, 87.

¹³²⁴ Βλ. Grishin, *έ.α.* πίν. 6.

¹³²⁵ Αυτό το χαρακτηριστικό ανάγεται στην περίοδο της όψιμης Αναγέννησης· βλ. Speltz, *Ornament*, πίν. 271 σχ. 1 και ανωτ. σημ. 567.

¹³²⁶ Βλ. Imhaus, 'Remarques sur une maison Renaissance à Famagouste', (*έ.α.* σημ. 569) 225-229.

¹³²⁷ Βλ. ανωτ. σημ. 569.

¹³²⁸ Βλ. Enlart, *έ.α.*, 463-468, σχ. 391.

¹³²⁹ Παρόλο που η ακριβής χρονολόγηση της ισόγειας οικοδομής της βόρειας πέρυγας δεν είναι δυνατή, αρκετά στοιχεία δείχνουν αυτή ότι ανάγεται στον τέλος της Φραγκοκρατίας ή στις αρχές της Ενετοκρατίας. Επίσης ο Enlart, *έ.α.* 203, την ανάγει στον 15ο αι.

μικρότερα τετραγωνικά επιθήματα, όμοια με αυτά που υπήρχαν στο ενετικό μοναστήρι στο χωριό Τριμίθι¹³³⁰ και στήριζαν τόξα, τα οποία στην εσωτερική τους πλευρά δημιουργούσαν κυμάτια όμοια με αυτά που συναντούμε στο Bedestan στη Λευκωσία (Φωτ. 170)¹³³¹. Τα τόξα αυτά, τα ισόγεια κελιά της πτέρυγας, η φιάλη στην αυλή και τα τέσσερα κελιά της ανατολικής πτέρυγας πιθανόν χρονολογούνται στον 14ο αι.

---

¹³³⁰ Βλ. σχέδιο στον Enlart, *έ.α.* σχ. 147.

¹³³¹ Οι ραβδώσεις οι οποίες κοσμούν τα τόξα στο Bedestan και το δυτικότερο τόξο της βόρειας τοξοστοιχίας της Μονής της Αγίας Νάπας είναι στοιχείο το οποίο πιθανόν εισάγουν δυτικά τάγματα στην ιταλική γοθτική αρχιτεκτονική. Στην Κύπρο πιθανόν διαδόθηκε με τον ίδιο τρόπο σε δυτικά μνημεία με αποτέλεσμα να αντιγραφεί και αλλού· βλ. τα παραδείγματα στην τοξοστοιχία μονής του Τάγματος των Κιστερκιανών στο Casamari και στον Άγιο Μαρτίνο, Enlart, *Origines francaises*, (έ.α. σημ. 847) 1894, σχ. 26, 86, σχ. 25, 84.

4. Η ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΟΥ ΣΙΝΤΗ: ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ - ΚΟΙΝΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΜΕ ΤΙΣ ΥΠΟΛΟΙΠΕΣ - ΑΛΛΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ

4.1 Χρονολόγηση

4.4.1 Το Καθολικό- Η επιγραφή

Η Μονή της Παναγίας του Σίντη παρουσιάζει πολλά από τα χαρακτηριστικά των φραγκοβυζαντινών ναών της περιόδου της Φραγκοκρατίας και της Ενετοκρατίας. Πρόκειται για μονόκλιτο τρουλαίο ναό, χαρακτηριστικό τύπο αυτής της περιόδου. Το Καθολικό βρίσκεται στη μια πλευρά του περιβόλου, όπως συμβαίνει και σε άλλες μονές της ίδιας περιόδου¹³³².

Η πεντάπλευρη αψίδα του Ιερού, ο οκταγωνικός τρούλος με τα τέσσερα ημικυκλικού σχήματος τοξωτά παράθυρα και η χαρακτηριστική διαπλάτυνση των παραθύρων, τόσο αυτών του τρούλου όσο και του Ιερού, είναι στοιχεία της ναοδομίας της περιόδου αυτής και απαντώνται σε πολλούς ναούς, οι οποίοι εξετάστηκαν παραπάνω.

Αλλα βασικά μορφολογικά στοιχεία, τα οποία βοηθούν στη χρονολόγηση του Καθολικού, είναι ο κυκλικός φεγγίτης, η χρήση των αντηρίδων¹³³³, οι ημικυκλικές βαθμίδες στη βόρεια είσοδο¹³³⁴ και ο γλυπτός διάκοσμος των περιθυρωμάτων¹³³⁵.

Το μεγάλο κυκλικό παράθυρο (*oculus*) στη δυτική όψη είναι χαρακτηριστικό το οποίο παρατηρείται σε ναούς από την περίοδο της Φραγκοκρατίας μέχρι και την Τουρκοκρατία, γεγονός που δυσχεραίνει την ακριβή χρονολόγηση. Όπως φαίνεται από τα παραδείγματα στα Καθολικά του Σταυρού της Μίνθας¹³³⁶, του Αρχαγγέλου στο Μονάγρι¹³³⁷, της νεώτερης

---

¹³³² Βλ. ανωτ. υποκεφ. 3.2.1.

¹³³³ Βλ. ανωτ. υποκεφ. 3.2.4

¹³³⁴ Βλ. ανωτ. υποκεφ. 3.2.6.

¹³³⁵ Βλ. ανωτ. υποκεφ. 3.3.1.

¹³³⁶ Βλ. ανωτ. σημ. 801.

ανωδομής του Καθολικού της Μονής του Αγίου Σάββα Καρόνος¹³³⁸ και του ναού του Αγίου Γεωργίου Αχέλειας¹³³⁹, το μέγεθος των κυκλικών φεγγιτών μικραίνει σημαντικά κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Στο Καθολικό της Μονής Σίντη το μεγάλο κυκλικό άνοιγμα με διάμετρο 1,10 μ. Πιθανόν αυτό προσγράφει σε παλαιότερη περίοδο, δηλ. στην εποχή της Ενετοκρατίας.

Ο απλοποιημένος τύπος των αντηρίδων που χρησιμοποιούνται αυτή την περίοδο αποτελεί την εξέλιξη του τύπου της επίστεγης αλλά και βαθμιδωτής αντηρίδας που απαντάται κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας. Αντηρίδες παρουσιάζουν πολλά από τα Καθολικά αλλά και ναοί της περιόδου, όπως το Καθολικό του Αγίου Νικολάου Ορούντας, ο ναός του Αγίου Μάμαντος στη Σωτήρα, ο ναός του Σταυρού του Μισσιρικού, ο ναός της Αγίας Μαρίνας Ποταμιού, το Καθολικό του Αγίου Γεωργίου Τερατσιώτη στην Αυγόρου, ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στη Χόλη, το Καθολικό της Μονής Αυγασίδας (προσθήκη αντηρίδων τον 16ο αι.) κ.α.¹³⁴⁰

Οι ημικυκλικές βαθμίδες παρουσιάζονται σε πολλά άλλα ορθόδοξα Καθολικά της περιόδου της Ενετοκρατίας. Σε αντίθεση με άλλα στοιχεία, τα οποία αποτελούν χαρακτηριστικά και των ενοριακών ναών της περιόδου, ημικυκλικές βαθμίδες παρατηρούνται σε μεγάλο βαθμό μόνο σε Καθολικά μοναστηριών. Παράδειγμα σε λατινική μονή αποτελεί ο ναός τον οποίο ανακάλυψε η Jean Du Plat Tailor¹³⁴¹, ο οποίος πιθανόν αποτελούσε το Καθολικό της. Ημικυκλικές βαθμίδες απαντώνται και στα προσκτίσματα της Μονής της Αγίας Νάπας (Φωτ. 108)¹³⁴².

Η ανέγερση του μοναστηριού σε πεδινή, μάλλον απόμακρη περιοχή, προδιαγράφει τόσο τη μορφή του όσο και τον τύπο των υλικών δόμησής του. Έτσι αποφεύγεται η ξύλινη στέγαση, η οποία απαντάται στις ορεινές περιοχές,

---

¹³³⁷ Βλ. ανωτ. σημ. 805.

¹³³⁸ Βλ. ανωτ. σημ. 262.

¹³³⁹ Βλ. ανωτ. σημ. 404.

¹³⁴⁰ Βλ. ανωτ. σελ. 153-156.

¹³⁴¹ Βλ. ανωτ. σημ. 657.

¹³⁴² Βλ. ανωτ. σελ. 164.

ενώ, σε μεγάλο βαθμό, περιορίζονται τα υλικά στη χρήση τοπικών κυρίως πετρωμάτων, για παράδειγμα του αργόλιθου ή του ασβεστολιθικού ψαμμίτη, υλικών κατάλληλων για λάξευση διακοσμητικών στοιχείων.

Το δάπεδο του Καθολικού είναι από γυψομάρμαρο· το συγκεκριμένο πέτρωμα παρουσιάζεται άφθονο στη γύρω περιοχή, πιθανότατα αυτό το δάπεδο είναι και το αρχικό. Για τον ίδιο σκοπό, σε ναούς αυτής της περιόδου, εκτός από γυψομάρμαρο, χρησιμοποιείται ασβεστόλιθος ή οπτόπλινθοι, υλικά τα οποία θα μπορούσαν εύκολα να τύχουν επεξεργασίας και να κοπούν σε λεπτές πλάκες. Στη γειτονική Μονή του Αγίου Σάββα της Καρόνος¹³⁴³ το δάπεδο αποτελείται από ασβεστόλιθο κομμένο σε ορθογώνιες πλάκες, με κυκλική ακτινωτή διακόσμηση στο κέντρο. Ανάλογη διακόσμηση υπήρχε και στον μεσαιωνικό ναό του Αγίου Γεωργίου στο Ποτάμι¹³⁴⁴. Στις ορεινές περιοχές γίνεται χρήση οπτοπλίνθων, οι οποίες συχνά έχουν εγχάρκτη διακόσμηση, όπως αυτή στον ναό του Σταυρού Αγιασμάτι στην Πλατανιστάσα.¹³⁴⁵ Οπτόπλινθοι χρησιμοποιήθηκαν και στον ναό του Αγίου Ανδρονίκου στον Καλοπαναγιώτη, ο οποίος πιθανόν ανήκει στον 16ο αι.¹³⁴⁶. Η χρήση ακανόνιστων πλακών σε ναούς και Καθολικά είναι σπανιότατη.

Τα λίθινα διακοσμητικά στοιχεία των περιθυρωμάτων του Καθολικού επίσης τοποθετούν χρονικά το μνημείο στην περίοδο της Ενετοκρατίας¹³⁴⁷. Το τυφλό οξυκόρυφο τύμπανο επάνω από την πύλη, το οποίο πλαισιώνεται από προεξέχον επίσης οξυκόρυφο τόξο με οριζόντια απόληξη, και οι διακοσμημένοι κιλλίβαντες στις γωνίες του ανωφλίου είναι χαρακτηριστικά που παρατηρούνται και σε πολλά άλλα Καθολικά αλλά και ναούς αυτής της περιόδου. Ο διάκοσμος των κιλλιβάντων είναι όμοιος με αυτόν των ακανθόφυλλων του επιστυλίου του

---

¹³⁴³ Για τη μονή, βλ. ανωτ. σημ. 262.

¹³⁴⁴ Η πληροφορία αυτή ήταν προφορική και δόθηκε στη συγγραφέα από τον ιερέα της εκκλησίας Αβραάμ Μιχαήλ. Το παλαιό δάπεδο είναι σήμερα καλυμμένο με μωσαϊκές πλάκες. Για τον ναό βλ. ανωτ. σημ. 401.

¹³⁴⁵ Για το Καθολικό βλ. ανωτ. σημ. 129. Για τα δάπεδα από οπτόπλινθους βλ. Α. Παπαγεωργίου, Τόμος αναμνηστικός επί τη 50ετηρίδι του περιοδικού “Απόστολος Βαρνάβας” (1918-1968), Λευκωσία 1975, 398. Ο Gunnis, *Historic Cyprus*, 362, αναφέρει οπτόπλινθους με διακόσμηση στο ναό της Παναγίας Χρυσοπαντάνασσας στο Παλαιχώρι.

¹³⁴⁶ Βλ. Στυλιανού, ‘Βυζαντινή τέχνη’, 1239.

¹³⁴⁷ Βλ. ανωτ. υποκεφ. 2.4.1.

τέμπλου και πιθανόν σύγχρονός του. Την τεχνοτροπία αυτή εισάγουν οι ξυλογλύπτες, οι οποίοι κατασκευάζουν και αντιγράφουν τα νέα πλούσια ξυλόγλυπτα τέμπλα της Ενετοκρατίας¹³⁴⁸.

Ένα άλλο στοιχείο, το οποίο βοηθά στη χρονολόγηση του Καθολικού, είναι τα τρία επιχρυσωμένα επιστύλια, τα οποία είχαν διατηρηθεί στην αρχική τους θέση μέσα στο ναό, και, με βάση τον πλούσιο διάκοσμό τους, χρονολογούνται στα τέλη του 16ου αι. Όμοιας τεχνοτροπίας επιστύλια διατηρούνται ακόμη στο Καθολικό του Αγίου Νεοφύτου (1544), στο Καθολικό της Μονής του Αγίου Σάββα της Καρόνος, στο οποίο το τέμπλο είναι κατασκευή πιθανότατα της πρώτης ανακαίνισης του ναού το 1533, στην Παναγία Καθολική στο Πελέντρι, που χρονολογείται επίσης στα μέσα του 16ου αι., και τέλος στην Παναγία Χρυσοκουρδαλιώτισσα στο Κούρδαλι, το τρίτο τέταρτο του 16ου αι.¹³⁴⁹

Η βασική μορφή του Καθολικού πιθανότατα είναι η αρχική. Η εξωτερική τριγωνική μορφή της καμάρας της στέγης υποδεικνύει ότι ο ναός προοριζόταν να καλυφθεί εξ αρχής με κεραμίδι· έτσι σύμφωνα με αυτό το στοιχείο, αλλά και εφόσον ο ίδιος τύπος εμφανίζεται στα περισσότερα Καθολικά τα οποία ιδρύθηκαν ή ανακαινίστηκαν την περίοδο αυτή (Κύκκου, Αντιφωνητή, Αγίου Νεοφύτου, Σταυροβουνίου, Κανακαριάς, Αρχαγγέλου στα Κάτω Λεύκαρα, Αγίου Χρυσοστόμου Κουτσοβέντη κ.ά.)¹³⁵⁰, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι τα κεραμίδια, τα οποία βρίσκονταν στον ναό μέχρι την έναρξη των εργασιών συντήρησής του, αποτελούσαν τμήμα της αρχικής μορφής του. Η πιθανότητα το Καθολικό να οικοδομήθηκε με εξωτερικά καμαροσκέπαστη οροφή χωρίς κεράμωση μάλλον αποκλείεται, εφόσον τα πλείστα Καθολικά της περιόδου, με εξαίρεση κάποιους μεμονωμένους ναούς, είχαν δίρριχτη στέγαση με κεραμίδι¹³⁵¹.

Η τοιχοδομία δεν φέρει στοιχεία τα οποία υποδεικνύουν ανοικοδόμηση της ανωδομής του ναού κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όπως συνέβη σε αρκετά άλλα Καθολικά μονών και ναούς της περιοχής (Καθολικό Αγίου Σάββα

---

¹³⁴⁸ Βλ. ανωτ. σελ. 230.

¹³⁴⁹ Βλ. ανωτ. σημ. 283.

¹³⁵⁰ Βλ. ανωτ. υποκεφ. 3.2.5.

¹³⁵¹ Βλ. ανωτ. υποκεφ. 3.2.5.

Καρόνος, Καθολικό Αγίου Γεωργίου Κομανών, νάρθηκας Καθολικού Αγίου Νεοφύτου και ναός Αγίου Γεωργίου Αχέλειας).¹³⁵² Ο χαρακτηριστικός τύπος της *contra-scarpa* (κεκλιμένης αντηρίδας), που χρησιμοποιείται στην τοιχοδομία αρκετών μνημείων της ενετικής περιόδου, απουσιάζει από το Καθολικό της Μονής Σίντη. Η απουσία αυτή μάλλον οφείλεται σε δύο κυρίως λόγους: Πρώτον στο γεγονός ότι αυτή η τεχνική παρατηρείται, σε μεγάλο βαθμό, σε περιπτώσεις ανακαινίσεων ναών, και δεύτερον στο ότι η οικοδόμηση των τειχών της Λευκωσίας και η επισκευή άλλων οχυρωματικών έργων, τα οποία υπήρξαν τα πρότυπα του τύπου, αρχίζει συστηματικά μετά το 1558¹³⁵³, στοιχείο που μας επιτρέπει να τοποθετήσουμε την κατασκευή του Καθολικού πριν από αυτή τη χρονολογία.

Εφόσον γνωρίζουμε ότι ο ναός χρησιμοποιήθηκε ως μουσουλμανικός χώρος λατρείας, τότε, προφανώς, το τέμπλο το οποίο υπήρχε αρχικά μέσα στον ναό θα πρέπει να απομακρύνθηκε ή να καταστράφηκε από τους Τούρκους κατακτητές. Οι κοσμήτες οι οποίοι βρίσκονταν μέσα στον ναό αποτελούσαν ίσως τα μόνα τεμάχια, τα οποία διασώθηκαν από το αρχικό τέμπλο και χρονολογούνται μάλλον στο δεύτερο μισό του 16ου αι. Πιθανόν διασώθηκαν λόγω του ανεικονικού τους διακόσμου, ο οποίος ήταν αποδεκτός στη μουσουλμανική θρησκεία. Μια δεύτερη πιθανή άποψη είναι ότι αυτά αποτελούσαν τμήμα μιας δεύτερης κατασκευής τέμπλου μετά την επανάκτηση του ναού από τους Χριστιανούς το 1603. Το κάτω τμήμα του τέμπλου, εκτός από την Ωραία Πύλη, ήταν σαφώς νεώτερο και μάλλον χρειάστηκε να ανακατασκευαστεί δύο φορές, την πρώτη με την επαναλειτουργία του ναού από τους Χριστιανούς, εφόσον το αρχικό θα είχε καταστραφεί από τους Τούρκους, και τη δεύτερη φορά κατά τον 19ο αι. όταν, πιθανόν, είχε φθαρεί το κάτω τμήμα του παλαιότερου τέμπλου. Δύο πιθανές χρονολογίες κατασκευής του νεώτερου τέμπλου είναι το έτος 1812, όταν ετοιμάστηκε και η νέα εικόνα της Θεοτόκου για να κοσμήσει το τέμπλο¹³⁵⁴ ή το

---

¹³⁵² Βλ. ανωτ. σημ. 801.

¹³⁵³ Βλ. ανωτ. σημ. 1167, 1168.

¹³⁵⁴ Το ίδιο έτος είχε ζωγραφιστεί η δεσποτική εικόνα της Παναγίας του Σίντη, η οποία αντικατέστησε παλαιότερη εικόνα της Παναγίας ζωγραφισμένης το 1793 από τον ζωγράφο Ιωάννη Κορνάρο επί ηγουμένου Μελέτιου του Ξένου. Η αρχική εικόνα μετακινήθηκε από τη Μονή της Παναγίας του Σίντη και μεταφέρθηκε για προφύλαξη στη Μονή Κύκκου· βλ.

έτος 1831, όταν η Μονή Κύκκου έκανε επισκευές στα φθαρμένα προσκτίσματα του μοναστηριού¹³⁵⁵.

Στο Καθολικό δεν παρουσιάζονται ίχνη προσθήκης δεύτερου κλίτους ή ταφικού παρεκκλησιού, στοιχείων που θα έκαναν επιτρεπτή τη χρήση του από τον λατινικό πληθυσμό· απουσιάζουν, επίσης, ίχνη ταφής των κτητόρων ενός τέτοιου μεγαλοπρεπούς ναού, όπως και κωδωνοστασίου, το οποίο συχνά αποτελούσε τμήμα της δυτικής όψης του ναού. Δεν παρατηρούνται στοιχεία που να παραπέμπουν στην ύπαρξη καλυμμένων στοών, οι οποίες βρίσκονταν συνήθως στη βόρεια ή τη δυτική όψη και χρησιμοποιούντο αρκετά την περίοδο αυτή¹³⁵⁶ για την προστασία της εισόδου του ναού.

Κατά συνέπεια το Καθολικό της Μονής Σίντη οικοδομήθηκε ως αυτοτελές κτίσμα χωρίς επεκτάσεις ή προσθήκες, ίσως λόγω της τουρκικής κατοχής του νησιού, η οποία ακολούθησε τη σύντομη περίοδο της Ενετοκρατίας. Οι μόνες μικρές αλλαγές τις οποίες φαίνεται ότι υπέστη ο ναός από την ημέρα της οικοδόμησής του ήταν η συντήρηση της στέγης και μια ασήμαντη οικοδομική αλλαγή, η έμφραξη της νότιας εισόδου του.

Η ανύψωση της αμφικλινούς στέγης πιθανόν κατέστη αναγκαία κατά τη διάρκεια συντήρησης της στέγης του ναού. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τα παράθυρα του τρούλου να βρεθούν σε χαμηλότερο ύψος από την εξωτερική στέγη. Μια πιθανή άποψη είναι ότι, όταν είχε οικοδομηθεί πλέον ο ναός, έγινε αισθητή η έλλειψη αποτελεσματικής κλίσης για την απομάκρυνση από τη στέγη των νερών της βροχής και έτσι χρειάστηκε η ανύψωση της κορυφής για τη δημιουργία της. Δεν γνωρίζουμε εάν υπήρχε ή όχι λαξευμένο γείσο στην περίμετρο του ναού και στον θόλο του Ιερού. Εάν αρχικά υπήρχε το γείσο αυτό, πιθανό να αφαιρέθηκε με τις εργασίες συντήρησης της οροφής. Η κατασκευή αυτή μάλλον κατέστη αναγκαία σχεδόν αμέσως μετά την ανοικοδόμηση του ναού. Είναι φανερό ότι ακολούθησαν και άλλες μικρές διορθωτικές εργασίες στην

ανωτ. σημ.309.

¹³⁵⁵ Βλ. Θεοχαρίδης, *Οθωμανικά έγγραφα Δ'*, 2051.

¹³⁵⁶ Μεγάλο άνοιγμα στη δυτική όψη του Καθολικού στο ύψος του άνω τμήματος του ανωφλίου της εισόδου, πιθανόν είχε σκοπό τη στήριξη ξύλινου δοκαριού για τη στοά. Το άνοιγμα αυτό ήταν εμφανές μόνο στη βόρεια πλευρά της θύρας, ενώ στη νότια πιθανόν κλείστηκε αργότερα ή δεν ανοίχτηκε ποτέ. Για τις στοές βλ. ανωτ. υποκεφ. 3.4.2.

οροφή σε πολύ μεταγενέστερο στάδιο, εφόσον τα νεώτερα κεραμίδια που χρησιμοποιήθηκαν σε μερικά μέρη της οροφής εισήχθησαν στο νησί τον 19ο-20ο αι.

Τη δεύτερη επέμβαση στο Καθολικό αποτελεί η έμφραξη της νότιας εισόδου, η οποία φαίνεται να είχε εξαρχής δευτερεύοντα ρόλο σε σχέση με τις άλλες δύο. Ο πιθανότερος λόγος φραγής της ήταν η ανάγκη προστασίας του ναού από τους Μουσουλμάνους της περιοχής κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι, αρχικά, πιθανόν σχηματιζόταν κάποιος περίβολος στα νότια του Καθολικού, όμοιος με αυτόν που υπήρχε παλαιότερα και στο Καθολικό της Μονής Κύκκου¹³⁵⁷, ο οποίος περιέκλειε το μοναστηριακό συγκρότημα από τη νότια πλευρά· αυτός ίσως αργότερα να κατεδαφίστηκε, με επακόλουθο την ανάγκη να φραχτεί η νότια είσοδος του ναού. Ανάλογο παράδειγμα αποτελεί το παρεκκλήσι του Ακάθιστου Ύμνου στη Μονή του Αγίου Ιωάννη Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη, όπου, στις αρχές της Τουρκοκρατίας δημιουργήθηκε αποθηκευτικός χώρος μπροστά από τη δυτική είσοδο, ώστε αυτή να καλυφθεί¹³⁵⁸.

Η επιγραφή. Η σημαντικότερη ανακάλυψη μέσα στο Καθολικό έγινε κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης των εσωτερικών τοίχων το 1995. Στον βόρειο τοίχο, δυτικά του τέμπλου, βρέθηκε χαραγμένη σε θολίτη της βάσεως του ανατολικού τόξου η χρονολογία ΑΦμβ ΧΝ'(1542), η οποία επικυρώνει το γεγονός ότι ο ναός ανήκει στον 16ο αι., όπως απέδειξε η προηγηθείσα τυπολογική και μορφολογική ανάλυση (Φωτ. 171). Η χρονολογία αυτή βρίσκεται σε ύψος περίπου 3 μ. από το δάπεδο και έτσι θεωρείται απίθανο να έχει χαραχτεί σε κατοπινό στάδιο. Αυτή την περίοδο η Κύπρος βρισκόταν υπό την κατοχή της Βενετίας, στην οποία την είχε παραχωρήσει η βασίλισσα Αικατερίνη Κορνάρο, όταν βενετός Επίσκοπος Πάφου ήταν ο Giovanni Maria

---

¹³⁵⁷ Η Μονή Κύκκου, έχοντας ανάλογη ως προς το υπόλοιπο μοναστηριακό σύνολο θέση του Καθολικού, απεικονίζεται σε παλαιά χαλκογραφία να περικλείεται με τοίχο από τη νότια πλευρά· βλ. Σ. Περδίκη, 'Η περιγραφή της Ιεράς Μονής Κύκκου σε μία χαλκογραφία του 1778', *ΕΚΜΙΜΚ*, 1 (1990) πίν. 13.

¹³⁵⁸ Βλ. Μυριανθέας, *Λαμπαδιστής*, εικ. 60 σημ. Α.

(1541-1557)¹³⁵⁹. Το έτος πρέπει να δηλώνει τον χρόνο ανέγερσης του Καθολικού, ο οποίος μάλιστα συμπίπτει με την ανοικοδόμηση του Καθολικού της κατεστραμμένης από πυρκαγιά Μονής της Παναγίας του Κύκκου, παρόλο που αυτό ίσως να αποτελεί μόνο σύμπτωση. Το έτος 1542 σημαδεύεται από φυσικές καταστροφές, όπως από έναν μεγάλης ισχύος σεισμό, ο οποίος έπληξε το νησί, καθώς και μια επιδρομή ακρίδων¹³⁶⁰. Η υπόθεση ότι ο ναός πιθανόν προϋπήρχε και η χαραγμένη χρονολογία να μνημονεύει απλά την ανοικοδόμηση του μετά από κάποια καταστροφή, είναι μάλλον απίθανη, εφόσον τόσο το μοναστήρι όσο και το χωριό Σίντης δεν αναφέρονται σε παλαιότερα συγγράμματα. Άλλωστε δεν εντοπίστηκε κανένα παλαιότερο ίχνος, η δε ανάλυση των χαρακτηριστικών του Καθολικού έδειξε ότι συμβαδίζει με την ανωτέρω χρονολογία (μέσα του 16ου αι.) και τα γνωρίσματα της Ενετοκρατίας στην Κύπρο.

4.1.2 Τα προσκτίσματα

Ακριβής χρονολόγηση των προσκτισμάτων είναι αδύνατη, καθώς αυτά έχουν υποστεί πολλαπλές ανοικοδομήσεις, συντηρήσεις και άλλες οικοδομικές εργασίες, οι οποίες είναι δύσκολο να προσδιοριστούν χρονικά, λόγω της ομοιότητας του τρόπου κατασκευής τοιχοποιίας στο πέρασμα των αιώνων. Θα ήταν ορθό να θεωρήσουμε ότι ο ναός οικοδομήθηκε πρώτος και ακολούθησαν τα προσκτίσματα, τα οποία κατασκευάστηκαν σε μεταγενέστερες φάσεις. Λαμβάνοντας υπ' όψιν την προσεγμένη και αρκετά δαπανηρή αρχιτεκτονική του, είναι πολύ πιθανόν το Καθολικό να χτίστηκε από έμπειρο συνεργείο, ενώ, αντίθετα, τα κελιά να οικοδομήθηκαν από τεχνίτες της γύρω περιοχής. Εφόσον ο ναός χρονολογείται στο έτος 1542, τότε τα κελιά θα πρέπει να ανεγέρθησαν γύρω στα ή μετά τα μέσα του 16ου αι., με λιγότερη επιμέλεια στην οικοδομή από αυτή του Καθολικού. Επομένως, ο σχηματισμός τους παρουσιάζει απόκλιση από τους κύριους άξονες του ναού (Σχ. 1, 2).

Στην ίδια περίπου χρονολογική περίοδο οικοδόμησης του ναού, δηλαδή στα μέσα του 16ου αι., πιθανόν ανήκει και η βόρεια είσοδος με τη θολωτή στέγαση. Ο επεξεργασμένος πωρόλιθος που χρησιμοποιήθηκε στην κατασκευή

¹³⁵⁹ Βλ. Fedalto, 'Η Λατινική εκκλησία στο Μεσαιωνικό βασίλειο', (έ.α. σημ. 50) 723.

¹³⁶⁰ Βλ. Α. Αριστέιδου, 'Βενετία', ΜΚΕ 3, 206.

του ελαφρά οξυκόρυφου τόξου είναι όμοιος με εκείνον που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή των γωνιόλιθων του Καθολικού. Μόνο σε ορισμένα σημεία κάποιοι λίθοι πιθανόν υπέστησαν φθορά και αντικαταστάθηκαν. Επίσης το πάχος του τοίχου στη βόρεια πύλη διαφέρει σημαντικά από αυτό των προσκτισμάτων, ακόμη και αυτών που βρίσκονται στην ίδια πτέρυγα. Ο εγκάρσιος τοίχος στο μέσο της βόρειας εισόδου αρχικά είχε θύρα, η οποία στηριζόταν σε μεταλλικούς στροφείς οι οποίοι εδράζονταν στο ξύλινο κατώφλι. Αυτός ο παλαιός μηχανισμός παρατηρείται και σε άλλες εκκλησίες της περιόδου, όπως στο Καθολικό της Μονής της Παναγίας Αμιρού (16ου αι., με ανακαίνιση του 18ου αι.)¹³⁶¹, στο Καθολικό της Μονής του Αγίου Σάββα της Καρόνος (16ου αι., με ανακαίνιση του 18ου αι.)¹³⁶² κ.α.

Οι λαξευμένοι θολίτες του τόξου της πύλης, οι οποίοι φέρουν ανάγλυφο διάκοσμο λαϊκής τεχνοτροπίας, φαίνεται ότι ανήκουν σε νεώτερες διορθωτικές εργασίες, πιθανόν του 19ου αι. Όμοιο διάκοσμο με αυτόν του τόξου της βόρειας πύλης έφερε και το πρόχειρα κατασκευασμένο μεταγενέστερο τμήμα του ξυλόγλυπτου τέμπλου, το οποίο πιθανόν αντικατέστησε το αρχικό φθαρμένο τέμπλο το 1812 (Φωτ. 29).

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όταν ο περιηγητής μοναχός Βασίλειος Barsky επισκέφθηκε τη Μονή (1735)¹³⁶³, δεν έκανε αναφορά σε βόρεια είσοδο, γεγονός που, μάλλον, φανερώνει ότι αυτή είχε ήδη φραχτεί λόγω της κατολίσθησης χωμάτων από τους παρακείμενους λόφους. Ο τοίχος αντιστήριξης στη βόρεια πλευρά της μονής πρέπει επομένως να οικοδομήθηκε αρκετά πριν από το 1735.

Η σκάλα μπροστά από τη βόρεια είσοδο, η οποία οδηγούσε στη στέγη του δωματίου ανατολικά της εισόδου, χτίστηκε αφότου κλείστηκε η είσοδος, πιθανόν τον 17ο ή αρχές του 18ου αι., ενώ ταυτόχρονα κατασκευάστηκε νέο λιθόστρωτο δάπεδο το οποίο κάλυψε το παλαιότερο της βόρειας εισόδου.

---

¹³⁶¹ Βλ. ανωτ. σημ. 400.

¹³⁶² Βλ. ανωτ. σημ. 262.

¹³⁶³ Βλ. ανωτ. σημ. 210 και σελ. 47.

Εάν δεχτούμε τη χρονολόγηση της εισόδου στον 16ο αι., τότε, εάν αρχικά υπήρχε τοξοστοιχία σε συνέχεια αυτής, πιθανόν ήταν σύγχρονή της¹³⁶⁴. Η τοξοστοιχία, η οποία διακρίνεται στη φωτογραφία του αρχείου του Ανδρέα Στυλιανού (Φωτ. 6, 59), αφαιρέθηκε μόλις στα μέσα του 20ού αιώνα από χωρικούς, έτσι οποιαδήποτε ασφαλής κρίση είναι αδύνατη πλέον· από τη φωτογραφία όμως οι θολίτες των τόξων φαίνεται ότι αποτελούνται από πωρόλιθο όμοιο με αυτόν που χρησιμοποιήθηκε για το τόξο της βόρειας εισόδου (Φωτ. 4). Η τοιχοδομία στα ενδιάμεσα των τόξων μοιάζει να ήταν πρόχειρα κατασκευασμένη από αργολιθοδομή με συνδετικό κονίαμα τον γύψο, ο οποίος φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε και ως επίχρισμα σε ορισμένα σημεία. Το σχήμα των τόξων στη φωτογραφία φαίνεται οξυκόρυφο, ενώ στις Μονές Αγίας Νάπας και Αγίου Γεωργίου Ρηγάτη Φιλιάς οι τοξοστοιχίες αποτελούνται από ημικυκλικά τόξα, τα οποία δηλώνουν ενετική επίδραση¹³⁶⁵. Αντίθετα, επί Τουρκοκρατίας εμφανίζονται ξανά οξυκόρυφα τόξα. Οι πεσσοί, οι οποίοι στήριζαν τα τόξα, ήταν μάλλον πρόχειρα κατασκευασμένοι από διάφορους τύπους πετρωμάτων και πολύ πιθανόν αντικατέστησαν παλαιότερους φθαρμένους κίονες. Ο κυλινδρικός ασβεστόλιθος με διάμετρο 0,43 μ., ο οποίος χρησιμοποιήθηκε ως θεμέλιο κάτω από το τόξο στο δεύτερο από τα νότια κελί της ανατολικής πτέρυγας, φαίνεται ότι αποτελούσε σπόνδυλο κίονα από την αρχική φάση της τοξοστοιχίας. Αντίστοιχα, η βάση του πρώτου από τα δυτικά τόξου φαίνεται ότι έχει λαξευτεί σε κυκλικό σχήμα με διάμετρο 0,45 μ., ώστε να αποτελεί, πιθανόν, συνέχεια του κυλινδρικού κίονα. Άρα, μπορεί με βεβαιότητα να υποστηριχθεί ότι η τοξοστοιχία της φωτογραφίας ανήκει σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση από αυτή της βόρειας εισόδου και πιθανόν αποτελεί ανοικοδόμηση της περιόδου της Τουρκοκρατίας, χρησιμοποιώντας τα αρχικά τόξα ως οικοδομικό υλικό.

Η ανοιχτή στοά ή *loggia* δεν ήταν στοιχείο ασυνήθιστο στα μοναστήρια της περιόδου. Όμοια ανοιχτή στοά δίπλα από την κύρια είσοδο υπήρχε και στο μοναστήρι της Αγίας Νάπας στη νότια πτέρυγα. Στη μονή αυτή, όμως, υπάρχουν

---

¹³⁶⁴ Η τοξοστοιχία αποκαταστήθηκε με βάση τους λίθους θεμελίωσης που βρέθηκαν στον χώρο, το υφιστάμενο ύψος της πτέρυγας σε σημεία όπου αυτό διασωζόταν και μια αδημοσίευτη φωτογραφία από το αρχείο των Στυλιανού (Φωτ. 6), στην οποία φαίνονταν καθαρά τα τόξα πριν την αφαίρεσή τους από χωρικούς.

¹³⁶⁵ Βλ. ανωτ. σημ. 263.

δύο τόξα αντί τριών και πεσσοί αντί κιώνων που υπήρχαν στη Μονή Σίντη. Υπάρχει μεγάλη ομοιότητα στη διαρρύθμιση των σημαντικών χώρων ανάμεσα στα δύο μοναστήρια, εφόσον δίπλα από την είσοδο της Μονής της Αγίας Νάπας υπήρχε καλυμμένος χώρος υποδοχής και πιο δυτικά άλλος χώρος, ο οποίος, πιθανόν, λειτουργούσε ως Τράπεζα του μοναστηριού. Όμοια ανοιχτή στοά με την είσοδο του μοναστηριού είχε και το μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου Ρηγάτη Φιλιάς.

Ο αρμός, ο οποίος παρουσιάζεται ανάμεσα στον δυτικό τοίχο της πύλης και τον νότιο τοίχο της Τράπεζας, επίσης παραπέμπει σε διαφορετική οικοδομική φάση και τοποθετεί την Τράπεζα σε νεώτερη περίοδο. Η ένωση των δύο τοίχων στη βόρεια όψη φαίνεται ότι έγινε με επιμελέστερο τρόπο και δεν παρουσιάζει αρμό ανάμεσα στους δύο χώρους.

Το Συνοδικό, το οποίο επίσης ανοικοδομήθηκε πάνω στα θεμέλια παλαιότερου κτηρίου, έχει έντονα στοιχεία του 18ου αι., όπως είναι τα μεγάλα ανοίγματα στη δυτική όψη. Στη βόρεια πλευρά της τοιχοποιίας του υπάρχει κάθετος αρμός, ο οποίος χωρίζει τον πρώτο τοίχο μήκους 1 μ. από τα ανατολικότερα κελιά, υποδεικνύοντας ότι το κάτω τμήμα της οικοδομής αποτελεί παλαιότερη οικοδομική εργασία. Άρα, συμπεραίνουμε ότι το Συνοδικό ανοικοδομήθηκε πιθανόν τον 18ο αι. ταυτοχρόνως με το μαγειρείο και την Τράπεζα. Παρόλο που δεν υπάρχει οικοδομικός αρμός μεταξύ της βόρειας εισόδου και των ανατολικότερων κελιών, οι λίθοι οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν στην τοιχοποιία ανατολικά της εισόδου διαφέρουν σε μέγεθος και δομή, δείχνοντας συρραφή νεώτερης τοιχοποιίας με παλαιότερη.

Το πρώτο μικρό κελί ενδεχομένως διαχωρίστηκε όταν οικοδομήθηκαν οι εξωτερικοί τοίχοι της νεώτερης αυτής κατασκευής. Το μικρό μέγεθος του κελιού προβληματίζει ως προς τη χρήση του. Η ανάγκη ύπαρξης *θυρωρείου*¹³⁶⁶ σε ένα τέτοιου μικρού μεγέθους μοναστήρι μάλλον αποκλείεται, ενώ μια πιο πιθανή υπόθεση φαίνεται η χρήση του ως στάβλου για τα ζώα των επισκεπτών. Μια άλλη υπόθεση είναι ότι ο χώρος αυτός προέκυψε τυχαία, όταν οικοδομήθηκε το μεγάλο γωνιακό ανατολικό κελί, του οποίου τη χρήση επίσης αγνοούμε. Στην ανατολική

---

¹³⁶⁶ Σύμφωνα με το τυπικό της Μονής Στουδίου υπήρχε κελί δίπλα από την είσοδο για τον μοναχό, ο οποίος φρουρούσε την πύλη και ονομαζόταν *θυρωρός*, *πορτάρης*, *πυλωνάριος*, *πυλωρός* κλπ.: βλ. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, 20-21.

πτέρυγα τα δύο κεντρικά ισόγεια κελιά φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν σε κάποια άλλη χρονική περίοδο. Βασικά χαρακτηριστικά τους αποτελούν ο οικοδομικός αρμός και οι ενισχυτικές αντηρίδες. Επίσης το πάχος των τοίχων τους είναι σημαντικά μεγαλύτερο από αυτό των υπολοίπων κελιών και κυμαίνεται μεταξύ 0,55 και 0,60 μ., όπως αυτό της βόρειας πύλης. Τα κεντρικά κελιά, παρόλο που αποτελούν ανοικοδόμηση επάνω σε παλαιότερα θεμέλια, σίγουρα είναι τα αρχαιότερα της πτέρυγας. Νεώτερη κατασκευή αποτελούν το νοτιότερο διπλό κελί, το οποίο οικοδομήθηκε ταυτοχρόνως με τα δύο άλλα κελιά του ορόφου, καθώς και το βορειότερο κελί. Ομοίως τα ανοίγματα στα κελιά αυτά στο ισόγειο και στον όροφο, είναι ομοιόμορφα, πολύ μεγαλύτερα, με νεώτερου τύπου κατασκευή και πιθανόν ανήκουν στον 18ο-19ο αι., ενώ αντίθετα αυτά των κεντρικών κελιών είναι μικρά, με ψηλούς τοίχους και ενσωματωμένες σιδεριές. Άρα μπορεί να υποστηριχθεί ότι η ανατολική πτέρυγα, ή τουλάχιστο τα δύο κεντρικά κελιά, υπήρχαν από τον 16ο-17ο αι. αλλά η πτέρυγα ανοικοδομήθηκε ή/και συμπληρώθηκε τον 18ο-19ο αι.

Τα μονόροφα οικοδομήματα στη δυτική πτέρυγα είναι πιο φτωχικά, κτισμένα πάνω σε θεμέλια παλαιότερων κτηρίων. Δεν παρατηρούνται ίχνη ανοιγμάτων προς τα έξω, παρόλο που ο Barsky αναφέρει είσοδο από τα δυτικά¹³⁶⁷. Αυτά πιθανόν χρονολογούνται στον 18ο αι.-19ο αι., όπως και ο νότιος τοίχος του περιβόλου, ο οποίος μαζί με το Καθολικό περικλείει τη μονή. Εφόσον ο νότιος τοίχος του περιβόλου δεν φέρει αρμό στο σημείο ένωσής του με τη δυτική πτέρυγα, τότε μάλλον είναι σύγχρονός της.

Σε οικοδομικές φάσεις του μνημείου αναφέρονται και κάποια ιστορικά έγγραφα που προέρχονται κυρίως από την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Έγγραφο το οποίο τοποθετείται στο δεύτερο ήμισυ του 17ου αι. αναφέρεται σε ερειπωμένο μοναστήρι του Σίντη¹³⁶⁸, ενώ σε άλλο οθωμανικό έγγραφο του Αυγούστου 1831 αναφέρεται η επιδιόρθωση των στεγών, των ξενώνων και μερικών τοίχων στις Μονές Σίντη, Πιάνιο και Αγία Μονή¹³⁶⁹. Η μονή συνέχισε να λειτουργεί μέχρι και τις αρχές του 20ου αι.¹³⁷⁰

---

¹³⁶⁷ Βλ. Grishin, *Pilgrim*, 59, πίν.18. πρβλ. Στυλιανού, *Περιηγήσεις* 77.

¹³⁶⁸ Βλ. ανωτ. σημ. 209.

¹³⁶⁹ *Αвт.* 2051.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου, παρόλα τα δεινά που πέρασε, ιδιαίτερα κατά την αρχή της περιόδου της Φραγκοκρατίας¹³⁷¹, την περίοδο της Ενετοκρατίας αρχίζει να αναλαμβάνει, εφόσον δεν υφίσταται πλέον την έντονη επιβολή του δυτικού θρησκευματος εις βάρος της¹³⁷². Παρόλο που δεν γίνεται πλήρης αποκατάσταση της ιεραρχίας στις επισκοπικές θέσεις που καταλάμβαναν κατά τη βυζαντινή περίοδο, γίνεται η αρχή μιας σχετικής ισότητας των δύο δογμάτων με αποτέλεσμα τον μικτό συγκρητισμό, την εμφάνιση δίκλιτων ναών για χρήση από τα δύο θρησκευματα και τους μικτούς γάμους¹³⁷³.

Η Μονή της Παναγίας του Σίντη οικοδομείται κατά την περίοδο της ενετικής κυριαρχίας, όπως υποδεικνύουν τα μορφολογικά στοιχεία του ναού, γεγονός το οποίο επιβεβαιώνεται και από την χαραγμένη χρονολογία στο εσωτερικό του ναού¹³⁷⁴. Τα προσκτίσματα οικοδομούνται σε διαφορετικές χρονολογικές φάσεις. Η οικοδόμησή τους πιθανόν άρχισε στα τέλη της περιόδου όταν, κατά πάσα πιθανότητα, ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση του ναού· το μεγαλύτερο, όμως, τμήμα της ανήκει στην περίοδο της Τουρκοκρατίας¹³⁷⁵. Ο ναός, παρόλες τις υποθέσεις παλαιότερων μελετητών¹³⁷⁶, χτίστηκε ως ελληνορθόδοξος, και για πολύ μικρό χρονικό διάστημα διετέλεσε μουσουλμανικός χώρος λατρείας¹³⁷⁷. Από την περίοδο της Τουρκοκρατίας δεν

---

¹³⁷⁰ Η πληροφορία αυτή στηρίζεται σε προφορικές μαρτυρίες από μοναχούς της Μονής του Κύκκου.

¹³⁷¹ Βλ. ανωτ. σελ. 1-16.

¹³⁷² Βλ. ανωτ. σελ. 17-33.

¹³⁷³ Βλ. ανωτ. σελ. 26-30.

¹³⁷⁴ Βλ. ανωτ. σελ. 288.

¹³⁷⁵ Βλ. ανωτ. σελ. 82-90.

¹³⁷⁶ Βλ. ανωτ. σελ. 41-43 .

¹³⁷⁷ Βλ. ανωτ. σημ. 205.

φαίνεται να έγιναν δομικές αλλαγές στον ναό, εκτός πιθανόν από το φράξιμο της νότιας εισόδου¹³⁷⁸.

Το Καθολικό οικοδομήθηκε προφανώς με συγκεκριμένο σχέδιο, το οποίο εξετέλεσε έμπειρο προσωπικό, εφόσον ακολουθεί ακριβείς και συγκεκριμένες αναλογίες και κάνει χρήση του ενετικού τρόπου μέτρησης, του ενετικού ποδός· οι χαράξεις όμως που παρουσιάζονται παραπέμπουν σε βυζαντινά πρότυπα¹³⁷⁹. Στα λιθανάγλυφα και τα ξυλόγλυπτα στοιχεία του ναού διακρίνονται χωρίς αμφιβολία οι δυτικές επιδράσεις, οι οποίες κυριαρχούν πλέον σε όλο το νησί¹³⁸⁰.

Στην ορθόδοξη μοναστηριακή αρχιτεκτονική γενικά, δεν παρουσιάζονται νέα πρότυπα κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας. Η βυζαντινή παράδοση παραμένει δυνατή και αποδέχεται μόνο λίγες επιδράσεις στη γενική τοποθέτηση των κτισμάτων και σε μικρά λιγότερο σημαντικά μορφολογικά στοιχεία. Η γενική κάτοψη των προσκτισμάτων ακολουθεί δυτικά πρότυπα, με την τοποθέτηση του Καθολικού στη μία πλευρά¹³⁸¹. Τη διάταξη αυτή ακολουθούν αρκετές ορθόδοξες μονές της περιόδου¹³⁸². Η τοποθέτηση των διαφόρων χώρων, όπως της Τράπεζας, της βόρειας πύλης και των κελιών, ακολουθεί πιστά τη βυζαντινή παράδοση, αποδεικνύοντας για άλλη μια φορά τον συγκερασμό των δύο κοινωνιών: της ελληνορθόδοξης και της λατινικής¹³⁸³.

Συγκριτικά, οι ναοί και τα μοναστήρια που οικοδομούνται την περίοδο αυτή είναι σχετικά λίγα, αλλά ακολουθούν τη ντόπια παράδοση στην τυπολογία με δυτικές επιδράσεις κυρίως στα μορφολογικά τους στοιχεία, όπως τα περίτεχνα διακοσμητικά περιθυρώματα, τα κωδωνοστάσια, τις αντηρίδες, τις ημικυκλικές κλίμακες κλπ.¹³⁸⁴ Οι τύποι που προτιμώνται είναι κατά κανόνα οι απλοί, μονόκλιτοι, τρίκλιτοι και ξυλόστεγοι στα ορεινά, με ελάχιστες δυτικές

---

¹³⁷⁸ Βλ. ανωτ. σελ. 60.

¹³⁷⁹ Βλ. ανωτ. σελ. 67.

¹³⁸⁰ Βλ. ανωτ. κεφ. 3.3.

¹³⁸¹ Βλ. ανωτ. σημ. 525.

¹³⁸² Βλ. ανωτ. υποκεφ 3.2.1.

¹³⁸³ Βλ. ανωτ. σελ. 26-30.

¹³⁸⁴ Βλ. ανωτ. κεφ. 3.2.

επιδράσεις¹³⁸⁵, όπως αυτές που απαντώνται σε μνημεία των ενετοκρατούμενων ελληνικών νησιών. Για παράδειγμα, ο τύπος της ξυλόστεγης βασιλικής (συχνά με ουρανία), ο οποίος είναι αρεστός στον ενετοκρατούμενο ελλαδικό χώρο, απουσιάζει εντελώς από τον Κυπριακό¹³⁸⁶. Οι φράγκοι λιθοξόοι, οι οποίοι ήρθαν στο νησί πιθανόν για τη διακόσμηση των φραγκικών Καθεδρικών ναών, είτε έχουν φύγει είτε έχουν αφομοιωθεί στον πληθυσμό, με αποτέλεσμα την απουσία του έντεχνου, πολύπλοκου, ανάγλυφου κοσμήματος που χαρακτηρίζει τους λατινικούς ναούς της προηγούμενης περιόδου και τους διαχωρίζει από τους ορθόδοξους ναούς της Ενετοκρατίας¹³⁸⁷.

Οι δυτικές επιδράσεις στον λίθινο διάκοσμο των ναών και προσκτισμάτων είναι περισσότερο αποτέλεσμα της εξελικτικής πορείας της αντιγραφής των γοθικών στοιχείων παρά αποτέλεσμα εισαγωγής νέων στοιχείων από τη Βενετία. Λίγα μορφολογικά στοιχεία εισάγονται αυτή την περίοδο και αυτά ως αποτέλεσμα των ενετικών οχυρωματικών έργων και άλλων κτηρίων, τα οποία μεταφέρουν στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική ντόπιοι τεχνίτες¹³⁸⁸. Αυτό δεν είναι περίεργο, εφόσον και στην ίδια τη Βενετία διατηρούνται ακόμη στοιχεία επιδράσεων της γοθικής αρχιτεκτονικής, τα οποία δρουν παράλληλα με την εξέλιξη της νέας αναγεννησιακής τέχνης¹³⁸⁹.

Αντίθετα στη ξυλογλυπτική επικρατεί η εισαγωγή νέων μοτίβων από τη Δύση και τη Βενετία, τα οποία μεταφέρονται μέσω τυπωμένων βιβλίων και σχεδίων και εφαρμόζονται, πιθανότατα, αρχικά από έμπειρα συνεργεία και στη συνέχεια από ντόπιους ξυλογλύπτες¹³⁹⁰. Οι αρχιμάστορες των εκκλησιαστικών μνημείων σίγουρα είναι έμπειροι οικοδόμοι βυζαντινών προτύπων· ακολουθούν τα πρότυπα των αρμονικών χαραξέων και καθορισμένων σχεδίων με μαθηματική

---

¹³⁸⁵ Βλ. ανωτ. κεφ. 3.1.

¹³⁸⁶ Βλ. ανωτ. σημ. 617.

¹³⁸⁷ Βλ. υποκεφ. 3.3.1.

¹³⁸⁸ Βλ. ανωτ. σημ. 1172.

¹³⁸⁹ Βλ. ανωτ. σημ. 368.

¹³⁹⁰ Βλ. ανωτ. σημ. 1083.

ακρίβεια, ενώ συγχρόνως είναι ενήμεροι για τις τάσεις της δυτικής αρχιτεκτονικής και ναοδομίας της περιόδου.

ΝΑΣΩ ΧΡΥΣΟΧΟΥ

**6. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΜΟΝΩΝ ΕΝ ΕΝΕΡΓΕΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ
ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ**

1. Μονή Αγ. Βαρβάρας παρά το Σταυρο-
βούνι.
2. Μονή Αγ. Γεωργίου των Μαγγάνων
Λευκωσίας (δεν διαζώζεται)
3. Μονή Αγ. Γεωργίου του Μακρή Λάρ-
νακας
4. Μονή Αγ. Γεωργίου Ρηγάτη Φιλιά
5. Μονή Αγ. Επιφανίου του κουβουκλίου
Πάφου
6. Μονή Αγ. Ηρακλειδίου Πολιτικού
7. Μονή Αγ. Μακεδονίου Λευκωσίας
8. Μονή Αγ. Μάμμαντος Κουρεμμένων
κοντά στον Αμίαντο.
9. Μονή Αγ. Μάμμαντος Μόρφου
10. Μονή Αγ. Νικολάου Ακρωτηρίου
11. Μονή Αγίου Νικολάου Εργαστηρίου-
Πλάτρες
12. Μονή Αγ. Νικολάου της Στέγης Τροό-
δους
13. Μονή Αγ. Παντελεήμονος Αγροκηπιάς
14. Μονή Αγ. Πάντων Λευκωσίας
15. Μονή Αγ. Παρασκευής, Αμμοχώστου
16. Μονή Αγ. Ιωάννη Χρυσοστόμου
Κουτσοβέντη
17. Μονή Αγ. Παρασκευής Βασιλείας
18. Μονή Αγ. Συμεών, Αμμοχώστου
19. Μονή στον Ακάμα
20. Μονή Ανδρείων Λευκωσίας
21. Μονή Αντιφωνητή Καλογραίας
22. Μονή των Αποστόλων Πέτρου και
Πάυλου Συλίκου
23. Μονή Αρχαγγέλου Λακατάμιας
24. Μονή Ασωμάτων Κ. Λεύκαρα
25. Μονή Αψινθιωτίσσης Συγχαρίου
26. Μονή Βασιλοπόταμου
27. Μονή γυναικεία, Λευκωσία
28. Μονή Ελεούσας Ριζοκαρπάσου
29. Μονή Ιερέων Πάφος
30. Μονή Ιωάννη του Προδρόμου Μέσα
Ποταμού
31. Μονή Κρινέων Βασιλείας Κερύνειας
32. Μονή του Μεγάλου Αγρού Αγρού
33. Μονή Παναγίας Αλύπου Γερίου
34. Μονή Παναγίας Αμασγού Μοναγρίου
35. Μονή Παναγίας Αχειροποιήτου Λά-
μπουσας.
36. Μονή Παναγίας Βλαχερνίτισσας Ταμα-
σού
37. Μονή Παναγίας των Ελικιών Τροό-
δους
38. Μονή Παναγίας Ζαλακιών
39. Μονή Παναγίας Ιέρακος Λαγουδερών
40. Μονή Παναγίας Κανταριώτισσας Κα-
ντάρας
41. Μονή Παναγίας Κουκκά
42. Μονή Παναγίας Μελανδρύνας
43. Μονή Παναγίας Παλουριωτίσσης Λευ-
κωσίας
44. Μονή Αγίου Ιωάννου του Πίπη

45. Μονή Παναγίας Πλατανιώτισσας
46. Μονή Παναγίας Στάζουσας, Καραβά
47. Μονή Παναγίας Τοχνίου
48. Μονή Παναγίας Τρικουκκιώτισσας
Προδρόμου
49. Μονή Παναγίας Φανερωμένης Λευ-
κωσίας (δεν διασώζεται)
50. Μονή Προφήτη Ηλία Λυθροδόνα
51. Μονή Αγίου Εμφορίτου (ή Εμφορήτου)
52. Μονή Αυγασίδας
53. Μονή Αγίας Νάπας
54. Μονή Κύκκου
55. Μονή Αγίου Νεοφύτου
56. Μονή Αγίου Σάβα Καρόνος
57. Μονή Αγίου Ιωάννη Λαμπαδιστή
Καλοπαναγιώτη
58. Μονή Τιμίου Σταυρού Ανώγυρας
59. Μονή Χρυσοπατερίτισσας Πομού
60. Μονή Αγιασμάτι Πλατανιστάσσα
61. Μονή Παναγίας Ιαματικής Αρακαπά
62. Μονή Σεργίου Φλάτρου(;) Λευκωσίας
63. Μονή Σταυρού του Φανερωμένου(Δεν
διασώζεται)
64. Μονή Σταυρού της Ψώκας
65. Μονή Τροοδιτίσσης Τροόδους
66. Μονή Φορβίων Βυζακιά
67. Μονή Κύκκου Μυλικούρι
68. Μονή Αγίου Σάββα Καρόνος κοντα
στην Τραχυπέδουλα
69. Μονή Αγίου Ιωάννη Ελεήμονος
Τράχωνα
70. Μονή Σταυροβουνίου
71. Μονή Αγρίας, Τροόδους
72. Μονή Αγίου Μηνά Βάβλας
73. Μονή Σταυρού της Μίνθας, Τσάδα
74. Μονή Ποδύθου Γαλάτας
75. Μονή Μαχαιρά
76. Μονή Κομματών Μέσανα
77. Μονή Αγίου Νικολάου Ορούντας

7. ΜΟΝΕΣ ΠΟΥ ΚΤΙΣΤΗΚΑΝ Η ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΗΘΗΚΑΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ (1489-1571)

Όνομασία και τοπογραφική θέση του μοναστηριού	Τύπος
1. Μονή Τιμίου Σταυρού Πλατανιστάσσας-(1495) (Καθολικό)	Μονόκλιτος /ξυλόστεγος
2. Μονή Αγίου Γεωργίου Κομανών, Μέσανα-(1480) (Καθολικό)	Μονόκλιτος
3. Μονή Παναγίας Ιαματικής, Αρακαπάς-(αρχών του 16ου αι) (Καθολικό)	Τρίκλιτος/ξυλόστεγος
4. Μονή Κύκκου, Μυλικούρι (Ανοικοδόμηση 1542)*	Άγνωστος
5. Μονή Αγίου Νεοφύτου, Πάφος (15ος-16ος αι.)	Τρίκλιτος τρουλαίος
6. Μονή Παναγίας Μαχαιρά, Τρόδος (Ανοικοδόμηση το 1531)*	Άγνωστος
7. Μονή Αγίου Σάββα Καρόνος, κοντα στην Τραχυπέδουλα (1533) (Ανοικοδόμηση ανωδομής το 1742)*	Μονόκλιτος/ ;
8. Μονή Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού, Καλοπαναγιώτης (16ος αι.) (μόνο το παρεκκλήσι και τα προσκτίσματα)	-
9. Μονή Σταυρού της Μίνθας, Τσάδα (16ος αι.)*	Άγνωστος
10. Μονή Παναγίας Ποδίθου, Γαλάτα (1502) (Καθολικό)	Μονόκλιτος /ξυλόστεγος
11. Μονή Αγ. Νικολάου Ορούντας (16 ^{ος} αι.)	Μονόκλιτος τρουλαίος
12. Μονή Παναγίας Χρυσοπατερίτισσας, Πομός (1520) (Καθολικό)	Μονόκλιτος/καμαροσκεπής
13. Μονή Τιμίου Σταυρού Ανώγυρας (Τέλος 15ου–αρχές 16ου αι.) (Καθολικό)	Μονόκλιτος τρουλαίος
14. Μονή Αγρίας , Τρόδος (15ου αι.-16ου αι.)	Μονόκλιτος /ξυλόστεγος
15. Μονή Αυγασίδας (15ου αι.-16ου αι)	Δίκλιτος/τρουλαίος

16. Μονή Αγ. Νάππας (16ος αι) (μόνο τα προσκτίσματα)	-
17. Μονή Αγ. Μηνά Βάβλας (15ος-16 ^{ος} αι.)*	Άγνωστος
18. Μονή Παναγίας του Σίντη (1542)	Μονόκλιτος τρουλαίος
19. Μονή Παναγίας Αμιρούς Αψιού (1568;) (Ανοικοδόμηση ανωδομής το 1776)	Μονόκλιτος/ ;
20. Μονή Αρχαγγέλου στη Λακατάμια (Βόρειο κλίτος Καθολικού.)	Μονόκλιτος/Σταυροθόλια
21. Αγ. Παρασκευή Βασιλίας (1518)	Άγνωστος / τρουλαίος
22. Μονή Αγ. Μάμα Μόρφου (Συμπληρώνεται επί Ενετοκρατίας)	Τρίκλιτος τρουλαίος
23. Μονή Ηλιακών, Τρόδος	Μονόκλιτος /ξυλόστεγος
24. Μονή Αγ. Γεωργίου Τερασίωτη, Αυγόρου (16ου αι)	Μονόκλιτος τρουλαίος
25. Μονή Αγ. Γεωργίου Ρηγάτη, Φιλιά (Ίσως τα προσκτίσματα και το βόρειο κλίτος)	Μονόκλιτος/καμαροσκεπής
26. Μονή Παναγίας Σκουριώτισσας (ναός πιθανόν να οικοδομήθηκε τον 15 ^ο αι.)	Μονόκλιτος /ξυλόστεγος
27. Μονή Αποστόλου Ανδρέα, Πολύστυπος*	-
28. Μονή Αγίας Βαρβάρας (μετόχι Σταυροβουνίου)	Μονόκλιτος
29. Μονή Παναγίας Αμασγού, Μονάγρι (Ανοικοδόμηση ανοδομής)	
30. Μονή Παναγίας Γλυκιώτισσας 16 ^{ος} αι. , Κερύνεια	Μονόκλιτος/καμαροσκεπής

* Τα Καθολικά των μοναστηριών αυτών έχουν ανοικοδομηθεί από τότε.

8. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Συντομογραφίες μελετών

- ABME* *Αρχείον των βυζαντινών μνημείων της Ελλάδος*, εκδιδόμενον υπό Α. Κ. Ορλάνδου, τεύχη Α'-1Β', Αθήναι 1935-1973
- Αγοροπούλου Μπιρπίλη Α., *Αρχιτεκτονική Κέρκυρας* *Η αρχιτεκτονική της πόλεως της Κέρκυρας κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας*, Αθήναι 1977
- Αριστείδου Α.Χ., *Ανέκδοτα έγγραφα* *Ανέκδοτα έγγραφα της κυπριακής ιστορίας από το κρατικό αρχείο της Βενετίας*, Λευκωσία, τόμ. Α' (1474-1508) 1990, τόμ. Β' (1509-1517) 1994, τόμ. Γ' (1518-1529) 1999
- Αριστείδου Α., 'Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας', *Θησαυρίσματα* 23 (1993) 183-205
- Β' Κυπριολογικό Συνέδριο* *Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου* (Λευκωσία 20-25 Απριλίου 1982), Β', Λευκωσία 1986
- Δημακόπουλος Ι., *Τα σπίτια του Ρεθύμνου* *Τα σπίτια του Ρεθύμνου. Συμβολή στη μελέτη της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής της Κρήτης του 16^{ου} αιώνα και του 17^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1977
- Δ' Κρητ. Συνέδριο* *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ηράκλειο, 29 Αυγούστου-3 Σεπτεμβρίου 1976), Β', Αθήνα 1981.
- ΔΧΑΕ* *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*
- ΕΕΒΣ* *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*
- ΕΕΚΕΙΣ* *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών*
- ΕΚΕΕ* *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*
- Εκκλησίες μετά την άλωση IV* *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την άλωση (1453-1850)*, έκδ. Μετσοβίου Πολυτεχνείου Αθηνών, τομ. IV, Αθήνα 1992
- ΕΚΜΙΜΚ* *Επετηρίς Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*
- Ζήβας Δ., *Αρχιτεκτονική Ζακύνθου* *Η αρχιτεκτονική της Ζακύνθου από τον ΙΣΤ' μέχρι τον ΙΘ' αιώνα*, Αθήναι 1970
- Ζ' Κρητ. Συνέδριο* *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ρέθυμνο, 25-31 Αυγούστου 1991), Β'1, Ρέθυμνο 1995

<i>Η επικοινωνία στο Βυζάντιο</i>	<i>Η επικοινωνία στο Βυζάντιο. Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου, Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών, ΕΙΕ, Αθήνα 1993</i>
<i>ΘΗΕ</i>	<i>Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία</i>
<i>Θεοχαρίδης Ι.Π., Οθωμανικά έγγραφα Α'</i>	<i>Οθωμανικά έγγραφα Α', 1572-1839 (1572-1719), Λευκωσία 1993</i>
<i>Θεοχαρίδης Ι.Π., Οθωμανικά έγγραφα Β'</i>	<i>Οθωμανικά έγγραφα Β', 1572-1839 (1720-1769), Λευκωσία 1993</i>
<i>Θεοχαρίδης Ι.Π., Οθωμανικά έγγραφα Γ'</i>	<i>Οθωμανικά έγγραφα Γ', 1572-1839 (1770-1799), Λευκωσία 1993</i>
<i>Θεοχαρίδης Ι.Π., Οθωμανικά έγγραφα Δ'</i>	<i>Οθωμανικά έγγραφα Δ', 1572-1839 (1800-1839), Λευκωσία 1993</i>
<i>Θεοχαρίδης Ι.Π., Οθωμ. έγγραφα Α'</i>	<i>Οθωμανικά έγγραφα Α', 1840-1912 (1840-1872), Λευκωσία 1999</i>
<i>Θεοχαρίδης Ι.Π., Οθωμ. έγγραφα Β'</i>	<i>Οθωμανικά έγγραφα Β', 1840-1912 (1873-1912), Λευκωσία 1999</i>
<i>ΙΕΕ</i>	<i>Ιστορία Ελληνικού Έθνους, έκδ. Εκδοτικής Αθηνών, Ι, Αθήναι 1974</i>
<i>Ιστορία Κύπρου</i>	<i>Θ. Παπαδόπουλος (επιμ.), Ιστορία της Κύπρου. Μεσαιωνικόν βασιλείον, Ενετοκρατία, τόμ. Δ' (μέρος Α'), Λευκωσία 1995, τόμ. Ε' (μέρος Β'), Λευκωσία 1996</i>
<i>Καζανάκη – Λάππα Μ., 'Ζωγραφική, γλυπτική, αρχιτεκτονική'</i>	<i>'Η δημιουργία κοινών πολιτισμικών ζωνών: Ζωγραφική, γλυπτική αρχιτεκτονική – Η συμβολή των αρχαιακών πηγών στην ιστορία της τέχνης', Venetiae quasi alterum Byzantium, 435-484</i>
<i>Κάσδαγλης Ε.Χ., Κύπρος</i>	<i>Κύπρος. Μνήμη και αγάπη με τον φακό του Γιώργου Σεφέρη, Λευκωσία 1990</i>
<i>ΚεφαλλΧρ</i>	<i>Κεφαλληνιακά Χρονικά</i>
<i>Κοκκινόφτας Κ., 'Μοναστήρια Μόρφου'</i>	<i>'Τα μοναστήρια της Ιεράς Μητροπόλεως Μόρφου', Μητρόπολις Μόρφου, 179-192</i>
<i>ΚρΧρ</i>	<i>Κρητικά Χρονικά</i>
<i>Κυπριανός Αρχ., Ιστορία χρονολογική</i>	<i>Ιστορία χρονολογική της νήσου Κύπρου, Ενετίησιν, εν έτει 1788, ανατύπωση εν Λευκωσία 1902</i>
<i>ΚυπρΣπ</i>	<i>Κυπριακαί Σπουδαί</i>

<i>ΚυπρΧρ</i>	<i>Κυπριακά Χρονικά</i>
Κυριαζής Ν.Γ., <i>Μοναστήρια</i>	<i>Τα μοναστήρια εν Κύπρω</i> , Λάρνακα 1950
Κύρρης Κ.Π., <i>Ιστορία Μέσης Εκπαιδύσεως Αμμοχώστου</i>	<i>Ιστορία της Μέσης Εκπαιδύσεως Αμμοχώστου 1191-1955</i> , Λευκωσία 1967
<i>ΛακΣπ</i>	<i>Λακωνικαί Σπουδαί</i>
<i>Μαχαιράς</i>	Leontios Makhairas. Recital concerning the sweet land of Cyprus entitled 'Chronicle', Dawkins R.M. (εκδ.), τόμ. 2 Oxford 1932
<i>ΜΕΕ</i>	<i>Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία</i>
<i>Μητρόπολις Μόρφου</i>	Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου–Ιερά Μητρόπολις Μόρφου (εκδ.), <i>Ιερά Μητρόπολις Μόρφου. 2000 χρόνια Τέχνης και Αγιότητας</i> , Λευκωσία 2000
Μιτσίδης Α.Ν., <i>Αγία Νάπα</i>	<i>Η Μονή της Αγίας Νάπας</i> (ανάτυπο από το περιοδικό <i>Απόστολος Βαρνάβας</i>), Λευκωσία 1999
<i>ΜΚΕ</i>	<i>Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια</i>
<i>Μονή Σταυροβουνίου</i>	Ιερά Μονή Σταυροβουνίου (εκδ.), <i>Η Ιερά Μονή Σταυροβουνίου: Ιστορία-Αρχιτεκτονική-κειμήλια</i> , Λευκωσία 1998
Μοσχόπουλος Ν.Γ., <i>Κεφαλονιά</i>	<i>Κεφαλονιά ένα μεγάλο μουσείο: Εκκλησιαστική τέχνη</i> , Αργοστόλι Α' 1993, Β' 1994, Γ' 1996
Μυριανθέας Κ., <i>Λαμπαδιστής</i>	<i>Ο Άγιος Ιωάννης Λαμπαδιστής. Βίος του Οσίου και Θεοφόρου Πατρός ημών Ιωάννου του Λαμπαδιστού και ιστορία της εν Μαραθάση Ιεράς Μονής του</i> , εν Λευκωσία 1969
Μυριανθεύς Δ. 'Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική'	'Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική (13 ^{ος} -20 ^{ος} αιώνας)', <i>Μητρόπολις Μόρφου</i>
Ορλάνδος Α., <i>Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική</i>	<i>Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική</i> , Αθήναι ² 1958
Παπαγεωργίου Α., <i>Αρχαιολογία και τέχνη 1963</i>	<i>Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη εν Κύπρω κατά τα το 1963</i> , (ανατύπωση εκ του περιοδικού <i>Απ. Βαρνάβας</i>), Λευκωσία 1964

- Παπαγεωργίου Α.,
Αρχαιολογία και τέχνη
1964 *Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη εν*
Κύπρω κατά το 1964, (ανατύπωση εκ του περιοδικού Απ.
Βαρνάβας), Λευκωσία 1965
- Παπαγεωργίου Α.,
Αρχαιολογία και τέχνη
1965-1966 *Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη εν*
Κύπρω κατά τα έτη 1965-66, (ανατύπωση εκ του περιοδικού
Απ. Βαρνάβας), Λευκωσία 1968
- Παπαγεωργίου Α.,
Αρχαιολογία και τέχνη
1967-1968 *Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη εν*
Κύπρω κατά τα έτη 1967-1968, (ανατύπωση εκ του περιοδικού
Απ. Βαρνάβας), Λευκωσία 1970
- Παπαγεωργίου Α.,
Αυτοκέφαλος
Αυτοκέφαλος
Λευκωσία 1995 *Η αυτοκέφαλος Εκκλησία της Κύπρου. Κατάλογος της έκθεσης,*
Λευκωσία 1995
- Παπαγεωργίου Α.,
‘Βυζαντινοί χρόνοι’
Κρανιδιώτης, *Κύπρος. Ιστορία*, 33-78
‘Η Κύπρος κατά τους βυζαντινούς χρόνους’, εις: Τενεκίδης-
Κρανιδιώτης, *Κύπρος. Ιστορία*, 33-78
- Παπαγεωργίου Α.,
Εικόνες
Λευκωσία 1991 *Εικόνες της Κύπρου, Λευκωσία 1991*
- Παπαγεωργίου Α.,
‘Λαξευτά ασκητήρια’
ΕΚΜΙΚΜ 4 (1999) 33-96
‘Λαξευτά ασκητήρια και μοναστήρια της Κύπρου’, *ΕΚΜΙΚΜ*
4 (1999) 33-96
- Παπαγεωργίου Α.,
Μητρόπολις Πάφου
Λευκωσία 1996 *Ιερά Μητρόπολις Πάφου. Ιστορία και τέχνη, Λευκωσία 1996*
- Παπαγεωργίου Α.,
‘Ξυλόστεγοι’
Λευκωσία 1975, 361-556 (και σε ανάπτυπο με ιδιαίτερη
σελιδαρίθμηση) *‘Οι ξυλόστεγοι ναοί της Κύπρου’, Τόμος αναμνηστικός επί τη*
50ετηρίδι του περιοδικού “Απόστολος Βαρνάβας”(1918-1968),
Λευκωσία 1975, 361-556 (και σε ανάπτυπο με ιδιαίτερη
σελιδαρίθμηση)
- Παπαγεωργίου Α.,
Παλαιοχριστιανική και
βυζαντινή τέχνη
Λευκωσία 1966 *Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή τέχνη της Κύπρου,*
(ανατύπωση εκ του περιοδικού Απ. Βαρνάβας), Λευκωσία
1966
- Παπαδόπουλλος Θ.,
‘Εκκλησία Κύπρου’
Ιστορία Κύπρου, Δ’(μέρος Α’), 543-665
‘ Η Εκκλησία Κύπρου κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας’,
Ιστορία Κύπρου, Δ’(μέρος Α’), 543-665
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή
Δ.-Ιακώβου Μ.,
Βυζαντινή Μεσαιωνική
Κύπρος
Λευκωσία 1997 *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος: Βασίλισσα στην Ανατολή και*
Ρήγαινα στη Δύση, Λευκωσία 1997
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή
Δ., *Εφραλωμένη*
κεραμική
Θεσσαλονίκη 1996 *Μεσαιωνική εφραλωμένη κεραμική της Κύπρου: Τα εργαστήρια*
Πάφου και Λαπήθου, Θεσσαλονίκη 1996

<i>Ροντογιάννης Π.Γ., Λευκάδα</i>	<i>Η Χριστιανική τέχνη στη Λευκάδα, (Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών, Γ'-1973), Αθήναι 1974</i>
<i>ΣΤ'Κρητ. Συνέδριο</i>	<i>Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1986), Β', Τμήμα Μεσαιωνικό-Βυζαντινό, Χανιά 1991</i>
<i>Στυλιανού Α. – Στυλιανού Ι., 'Βυζαντινή τέχνη'</i>	<i>'Η βυζαντινή τέχνη κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας (1191-1570)', Ιστορία Κύπρου, Ε' (μέρος Β'), 1229-1408</i>
<i>Στυλιανού Α. – Στυλιανού Ι., 'Σίντη'</i>	<i>'Το μετόχιον του Σίντη της Ιεράς Μονής Κύκκου', ΚυπρΣπ 19 (1955)37-42</i>
<i>Στυλιανού Α. Περιηγήσεις</i>	<i>'Αι περιηγήσεις του Ρώσσου μοναχού Βασιλείου Γρηγόροβιτς Βάρσκυ-Πλάκα-Αλπόβ άλλως Βασιλείου Μοσκοβορρόσσου Κιεβοπολίτου εν Κύπρω', ΚυπρΣπ 21 (1957)</i>
<i>Τενεκίδης Γ. – Κρασιδιώτης Γ., Κύπρος. Ιστορία</i>	<i>Κύπρος, Ιστορία, προβλήματα και αγώνες του λαού της, Αθήνα 1981</i>
<i>Τσικνόπουλος Ι.Π., Εκκλησία Πάφου</i>	<i>Ιστορία της Εκκλησίας Πάφου, Λευκωσία 1971</i>
<i>Χάκκεττ Ι., Ιστορία</i>	<i>Ιστορία της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Κύπρου, μτφ. Χ.Ι. Παπαϊωάννου, τόμοι 3, Α' εν Αθήναις 1923, Β' εν Πειραιεί 1927, Γ' εν Πειραιεί 1932</i>
<i>Χατζιωάννου Ι.Χ., Ιστορία και έργα</i>	<i>Ιστορία και έργα Νεόφυτου Πρεσβυτέρου μοναχού και εγκλείστρου, Αλεξάνδρεια 1914</i>
<i>AnalBoll</i>	<i>Analecta Bollandiana</i>
<i>ARDAC</i>	<i>Annual Report of the Department of Antiquities, Cyprus</i>
<i>BCH</i>	<i>Bulletin de Correspondance Hellenique</i>
<i>Boase T.S.R., 'Ecclesiastical art'</i>	<i>'The arts in Cyprus. Ecclesiastical art' εις: K.M. Setton (γεν. εκδ.) A History of the Crusades, vol. IV: H.W. Hazard (εκδ.), The art and architecture of the Crusader state, Wisconsin 1977, 165-195</i>
<i>BSA</i>	<i>Annual of the British School at Athens</i>

<i>ByzForsch</i>	<i>Byzantinische Forschungen</i>
<i>BZ</i>	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
<i>CahArch</i>	<i>Cahiers Archéologiques</i>
Cobham C.D., <i>Excerpta Cypria</i>	<i>Excerpta Cypria. Materials for a history of Cyprus</i> , Cambridge 1908
Constantinides C.N.– Browning R., <i>Manuscripts</i>	<i>Dated Greek manuscripts from Cyprus to the year 1570</i> , Nicosia 1993
<i>Corso Rav.</i>	<i>Corso di cultura sull' Arte Ravennate e Bizantina</i>
Coureas N.-Schabel Chr., <i>Cartulary</i>	<i>The Cartulary of the Cathedral of Holy Wisdom of Nicosia</i> , Nicosia 1997
<i>DA</i>	<i>Dictionary of Art</i> , J. Turner (εκδ.), τομ. 34, London 1996
De Lusignan E., <i>Description</i>	<i>Description de toute l'Isle de Chypre</i> , Paris 1580
De Mas Latrie M.L., <i>Histoire</i>	<i>Histoire de l'île de Chypre</i> , Paris, vol. I 1861, vol. II 1852, vol. III 1855
<i>DOP</i>	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
<i>DOS</i>	<i>Dumbarton Oaks Studies</i>
Enlart C., <i>Gothic art</i>	<i>L' art Gothic et la Renaissance en Chypre</i> , I,II, Paris 1899. Μετάφραση στα αγγλικά: D. Hunt, <i>Gothic art and the Reinassance in Cyprus</i> , London 1987, (η οποία και χρησιμοποιείται εδώ)
Enlart C., <i>Manuel</i>	<i>Manuel d'archeology Francais</i> , I, Paris 1902
Francis R.B., <i>Churches</i>	<i>The medieval churches of Cyprus</i> , London 1949
Gerola G., <i>Βενετικά Μνημεία</i>	<i>Βενετικά μνημεία της Κρήτης</i> , μτφ. Σ.Γ. Σπανάκης, Κρήτη 1993
Gerola G., <i>Monumenti Veneti</i>	<i>Monumenti Veneti nell' isola di Creta</i> , Venezia vol. I (parte una-parte due) 1905-1906, vol. II 1908, vol. III 1917

- Grishin A., *Pilgrim* 'A pilgrim's account of Cyprus: Bars'kyj's travels in Cyprus, Sources for the history of Cyprus', εις P.W. Wallace-A.G. Orphanides (εκδ.), *Sources for the history of Cyprus*, vol. III, New York 1996
- Grivaud G., *Villages désertés* 'Villages désertés à Chypre (Fin XIIe–Fin XIXe siècle)', *Μελέται και Υπομνήματα*, τομ. III, Λευκωσία 1998
- Gunnis R., *Historic Cyprus* *Historic Cyprus*, Nicosia⁵ 1973
- Hill G., *A History* *A history of Cyprus*, vol. I-III, Cambridge 1940-1948
- Howard D., *Sansovino* *Jacobo Sansovino, Architecture and patronage in Renaissance Venice*, London 1975
- Jeffery G., *Monuments* *The historical monuments of Cyprus*, Nicosia 1918
- JÖB, JÖBG *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft*
- JRIBA *Journal of the Royal Institute of British Architects*
- Kyrris C.P., *Alaman Saints* 'The three hundred Alaman saints of Cyprus: Problems of origin and identity. A summary', *Sweet Land*, 203-235
- Kyrris C.P., *History* *History of Cyprus: with an introduction to the geography of Cyprus*, Nicosia 1985
- Lieberman R., *Renaissance architecture* *Renaissance architecture in Venice 1450-1540*, London 1982
- Medieval Cyprus* N. Patterson Ševčenko-C. Moss (εκδ.), *Medieval Cyprus. Studies in art, architecture and history in memory of Doula Mouriki*, Princeton 1999.
- Megaw A.H.S.–Hawkins E.J.W., 'Kanakaria' 'The church of the Panagia Kanakaria at Lythrankomi in Cyprus. Its mosaics and frescoes', *DOS* 14 (1977)
- Mango C.–Hawkins E.J.W., 'St. Neophytos' 'The Hermitage of St. Neophytos and its wall paintings', *DOP* 20 (1966) 119-206
- Megaw A.H.S. 'Military architecture' 'The arts in Cyprus. Military architecture', εις K.M. Setton (γεν. εκδ.), *A history of the Crusades*, vol. IV [H. W. Hazard (εκδ.), *The art and architecture of the crusader state*], Wiskonsin 1977, 196-207
- ODB *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τομ.3, Oxford 1991

<i>PG</i>	Migne J.P., <i>Patrologia Graeca</i>
<i>QDAP</i>	<i>Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine</i>
<i>Rbk</i>	<i>Reallexikon zur byzantinischen Kunst</i>
<i>RDAC</i>	<i>Report of the Department of Antiquities, Cyprus</i>
<i>REB</i>	<i>Revue des Études Byzantines</i>
Rivoire-Richard M., 'Γοτθική τέχνη'	'Η Γοτθική τέχνη στην Κύπρο', <i>Ιστορία Κύπρου</i> , Ε' (μέρος Β'), 1415-1454
<i>ROrChr</i>	<i>Revue de l'Orient Chrétien</i>
Schabel Chr., <i>Synodicum Nicosiense</i>	<i>The Synodicum Nicosiense and other documents of the Latin Church in Cyprus, 1169-1373</i> , Nicosia 2001
Sanudo, <i>Diarii</i>	<i>I Diarii di Marino Sanudo</i> , έκδ. F. Stefani, G. Berchet, N. Barozzi, Venezia 1879-1902
Speltz A., <i>Ornament</i>	<i>The styles of ornament</i> , New York ⁴ 1959
Stylianou A. and J., 'Donors'	'Donors and dedicatory inscriptions, supplicants and supplications in the painted churches of Cyprus', <i>JÖBG</i> 9 (1960) 97-128
Stylianou A. and J., <i>Painted churches</i>	<i>The painted churches of Cyprus—Treasures of Byzantine art</i> , London 1985
<i>Sweet land</i>	A.A.M. Bryer— G.S. Georghallides (εκδ.), <i>The sweet land of Cyprus. Papers given at the twenty-fifth jubilee spring symposium of byzantine studies, Birmingham, March 1991</i> , Nicosia 1993
<i>TM</i>	<i>Travaux et Mémoires</i>
Triantaphyllopoulos D., <i>Wandmalerei</i>	<i>Die nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und den anderen Ionischen Inseln</i> , I, München 1985
<i>Venetiae quasi alterum Byzantium</i>	<i>Venetiae quasi alterum Byzantium. Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου ελληνισμού. Αρχαιικά τεκμήρια</i> , Επιμ. Χρ. Μαλτέζου [Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού (εκδ.)], Αθήνα 1993

ABSTRACT

The architecture of the Greek Orthodox monastery of Panagia tou Sindi.
A contribution to the study of ecclesiastical architecture of the Venetian period in
Cyprus

The work at hand presents a study of the Orthodox ecclesiastical architecture of Cyprus during the Venetian period (1479-1571), first discussing the history and social factors that affected the development of that architecture during the Latin period on the island. It then goes on to consider the development of monastic architecture, in general, from its starting point to the period in question, allowing a better understanding of architectural forms and typologies.

Panagia tou Sindi Monastery is selected as a prototype to be studied in depth starting with its history and then followed by analysis of its architectural, typological and morphological aspects. Finally its restoration is discussed fully. Subsequent to this, is a study of the typological and morphological characteristics of the general Orthodox ecclesiastical architecture of the Venetian period, concentrating on elements that appear for the first time, as well as important representative elements of the architecture of Venice that were carried through to the various colonies.

Finally, a comparison between the monastery of Sindi and other examples of the period allow the dating of this monastery within the Venetian period, a conclusion certified by the archeological discovery of the date of construction of the monument.

In conclusion, based on historical as well as archeological evidence, the type, and extent of the influences of Gothic and Venetian architecture on local ecclesiastical architecture is discussed.

Due to various factors, certain difficulties were encountered during the study of the monuments of the period. Firstly there is very little written documentation of the Orthodox monastic architecture of the Venetian period, so much research had to be carried out by on site visits and personal observations. A second difficulty lay in the condition and accessibility of the various monuments. Most have not only been repeatedly reconstructed without any documentation whatsoever, but some lie within the occupied part of Cyprus and were therefore

unavailable for on site research. Moreover, archival information prior to the occupation of 1974 is inadequate for any analytical research.

However, despite all the above difficulties, this thesis tries to fill a major gap in the study of ecclesiastical architecture in Cyprus during the Venetian period, and to answer some of the following questions.

1. How did the politics and administration of the island by the Venetians influence the development of Orthodox ecclesiastical architecture?
2. Was the monastery of Panagia tou Sindi an Orthodox or Latin edifice? Who built it and how? Did it follow a specific pattern?
3. What were the Venetian influences on Cypriot monastic architecture? Could they be considered simply Latin ones or of some other derivation?
4. What are the parallels between the architecture of Sindi Monastery and other monasteries of the period?